

**T.C.
KÜLTÜR BAKANLIĞI
ANITLAR VE MÜZELER GENEL MÜDÜRLÜĞÜ**

**19.
ARAŞTIRMA SONUÇLARI
TOPLANTISI
1.CİLT**

**28 MAYIS-01 HAZİRAN 2001
ANKARA**

T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI

Yayın No: 2764-1

Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü

Yayın No: 84

YAYINA HAZIRLAYANLAR

Koray OLŞEN

Fahriye BAYRAM

Dr. Adil ÖZME

Dr. Haydar DÖNMEZ

Neslihan GÜDER

Naime TOY

DİZGİ: *Meryem UYANIKER*

ISBN: 975-17-2821-5 (Takım)

975-17-2822-3 (1.Cilt)

ISSN: 1017-7663

Not: Bildiriler, sahiplerinden geldiği şekliyle ve sunuş strasına göre yayınlanmıştır.

**KÜLTÜR BAKANLIĞI MİLLİ KÜTÜPHANE BASIMEVİ
ANKARA-2002**

İÇİNDEKİLER

Ahmet Ali BAYHAN

Adıyaman İli ve İlçelerinde Yüzey Araştırması-2000 1

Ali BORAN, Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU, Zekai ERDAL

Siirt ve İlçelerindeki 2000 Yılı Yüzey Araştırması 17

Mehmet TOP

Hakkari İli, Yüksekova, Şemdinli ve Çukurca İlçesi'nde
Yüzey Araştırması, 2000 33

Kadir PEKTAŞ, Gülsen BAŞ

Bitlis, Güroymak ve Tatvan'da 2000 Yılı Araştırmaları 49

Nur AKIN, Zeynep ERES, Burçe İVEDİ

Urfa İli, Birecik ve Halfeti İlçeleri Çevresindeki Geleneksel
Kırsal Yerleşmeler 2000 Yılı Çalışmaları 63

Ertuğrul DANIK

Yukarı Fırat Bölgesi 2000 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması 79

Mine KADİROĞLU-LEUBE, Zafer KARACA, Turgay YAZAR

Ortaçağ Gürcü Mimarisi 2000 Yılı Yüzey Araştırması 93

Osman AYTEKİN

Artvin İli ve İlçelerindeki Tarihi Mezarlıklar ve
Mezar Taşları Yüzey Araştırması, 2000 101

H. Örcün BARIŞTA

Göynük Akşemsettin Türbesi Haziresindeki Mezar Taşları 117

Maria ANDALORO

Küçük Tavşan Adası Fifth Campaign Balance and Perspectives..... 125

Ebru PARMAN

Antalya-Olympos ve Çevresi (Geç Antik-Ortaçağ) Yüzey Araştırmaları
2000 Yılı Çalışma Raporu 137

Feridun ÖZGÜMÜŞ

Fener-Ayakapı-Cıbalı-Unkapanı 2000 Yılı
Yüzey Araştırması Raporu 145

Eugenia BOLOGNESI RECCHI FRANCESHINI

The Great Palace 1999: The End of the Survey of the
Boukoleon Harbour and the Beginning of the Survey of the
Küllüye Kapı Ağası Mahmut Ağa 155

Ina EICHNER Frühbyzantinische Wohnhäuser in Kilikien: Bericht Über die Kampagne 2000	169
Mathias BENTER II. Hydaz Yüzey Araştırması 2000	177
Winfried HELD Forschungen in Loryma 2000	189
Zeynep KUBAN, Turgut SANER Kıran Gölü Kutsal Alanı 2000	203
Hans LOHMANN Survey bei Kazıklı (Muğla)	209
Adnan DİLER Damlıboğaz/Hydai Araştırmaları-2000	225
Vecihi ÖZKAYA, Oya SAN Alinda and Amyzon, Two Ancient Cities in Caria	237
Anneliese PESCHLOW Die Arbeiten des Jahres 2000 in Herakleia am Latmos und dem Zugehörigen Territorium (Beşparmak)	255
Axel FILGES Blaundos 2000	263
Marc WAELEKENS The Survey at Sagalassos	271
Önder BİLGİ, Sümer ATASOY, Şevket DÖNMEZ, Latife SUMMERER Samsun (Amisos) Bölgesinin Kültürel Gelişimi Projesi İle İlgili Yüzey Araştırması-2000	279
Levent Egemen VARDAR “Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Bolu İlleri, 2000”	297

ADIYAMAN İLİ VE İLÇELERİNDE YÜZEY ARAŞTIRMASI - 2000

Ahmet Ali BAYHAN*

"Anadolu'da Memluk Sanatı Araştırmaları" başlıklı bir proje çerçevesinde¹, Adıyaman İli ve ilçelerinde yer alan Ortaçağ ve sonrası döneme ait eserlerin tetkik edileceği bu araştırma², T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle 2000 yılında başlamıştır. Bu yılki çalışmalar 16-26.09.2000 tarihleri arasında Adıyaman'ın Kahta İlçesi'nde, Kahta Kaymakamlığı'nın araba tahsisi, Bakanlık temsilcisi Hatay Müzesi'nden Ömer Çelik ve sanat tarihi öğrencileri Şeyho Yıldız ile Fatih Ka-ya'nın katılımlarıyla gerçekleştirilmiştir³.

2000 yılı çalışmaları Eski Kahta'daki Yeni Kale (Memluk Kalesi) ile yakınındaki köprü üzerinde yapılmıştır. İlave olarak Kahta ve çevresinde var olduğu belirtilen Ebu Sadık, İzinoğlu, Hacı Yusuf ve Yinoğlu türbeleri tetkik edilmiş, ancak bu yapıların hal-kin saygı duyduğu kişiler adına son zamanlarda inşa edilmiş oldukları görülmüştür⁴.

1 - ESKİ KAHTA YENİKALE (MEMLUK KALESİ)

1a - YERİ: Adıyaman'a 60 km. uzaklıkta, şimdiki Kahta İlçesi'nin 26 km. kuzeyin-de Damlacık Bucağı'na bağlı Kocahisar Köyü (Eski Kahta)'nde⁵ bulunmaktadır.

1b - TARİHÇESİ: Kalenin ilk olarak ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Ancak M.Ö. 840 yılında Asurluların baskınına uğradığı⁶, dolayısıyla çok eskiden mevcut oldu-ğu, muhtelif yayınlarda Hititler Döneminde⁷ veya Roma İmparatorluğu'nun son zaman-larında⁸ kurulmuş olabileceği rivayet edilen kalenin Urartu, Part, Roma, Sasani ve

* Yrd.Doç.Dr. Ahmet Ali BAYHAN, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, 25240 Erzu-rum/TÜRKİYE

1 "Anadolu'da Memluk Sanatı Araştırmaları" konulu yüzeysel araştırması Adana, Gaziantep, Şanlıurfa, Adıyaman, Kahra-manmaraş, Mardin, Hatay, Malatya, Karaman ve İçel illerini kapsamakta olup tarafımızdan T.C. Kültür Bakanlığı'ndan 1999 ve 2000 yıllarında izin talebinde bulunulmuş bir projedir. Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü elemanlarıyla iş-birliğimiz sonucunda, araştırmanın il il geniş bir zaman diliminde yapılmasının daha uygun olacağı düşünülmüştür. Başlangıç olarak da Adıyaman İli ve ilçeleri seçilmiştir.

2 Araştırmaya başlama gayemiz Anadolu'daki Memluk eserlerini tespit ve tetkik olmakla beraber, çalışma alanımızda-ki Ortaçağ ve sonrası devirlere ait bütün eserler incelenenektir.

3 Bu çerçevede araştırma süresince barınmamız için Kahta Öğretmenevi'nde yer ayarlayan ve şoförüyle birlikte bir kay-makamlık aracını ekibimize tahsis eden Kahta Kaymakamlığı'nı vekaleten yürüten Samsat Kaymakamı İlker Arıkan'a ve çalışma arkadaşlarına teşekkür ederim.

4 M. Sucu bu yapıları eserinde "Kahta'daki Türbeler" başlığıyla zikretmektedir. Bkz. M. Sucu; Adıyaman İli ve ilçeleri, Gaziantep, 1993, s. 93.

5 Kocahisar Köyü günümüzde 50 hanelidir. Ziraata elverişli arazisi pek yoktur ve son zamanlarda hayvancılığın da bi-rakılmasıyla köyü dışarıda çalışmaya yönelmiş durumdadır.

6 Ü. Özmen; *Kent Kent Türkiye*, Ankara, 1969, s. 16; N. Sevgen; *Anadolu Kaleleri*, C.I, Ankara, 1959, s. 184.

7 *Yurt Ansiklopedisi*; "Adıyaman" Maddesi, C.I, İstanbul, 1981, s. 239; M. Sucu; *a.g.e.*, s. 88.

8 M. Sucu; *a.g.e.*, s. 88.

Arapların eline geçtiği sanılmaktadır⁹. Fakat çevredeki eserler gözden geçirildiğinde kalenin, yörede M.Ö. 162-M.S. 72 yılları arasında hüküm süren Kommagene Krallığı zamanında şekillendiği anlaşılmaktadır.

XI. yüzyılın ikinci yarısında Ermeniler, I. Alaaddin Keykubad devrinde Selçukluların egemenliğinde bulunan kale, günümüze ulaşan mimârisiyle Memlûklara aittir¹⁰. Kalenin Osmanlılar Devrinde kullanıldığı ve bazı bölümlerinin de Cumhuriyet Döneminde 1968-1975 yılları arasında onarım gördüğü bilinmektedir¹¹.

1c - KİTABELER

A - Kale Girişindeki Kitabeler

1 - Kale kapısı atkı taşı üzerinde, 240 x 50 cm. ölçülerinde bir çerçeve içerisinde, üç satırlık, Arapça, sülûs karakterli bir yapım kitabesidir. Her bir harfin yüksekliği 12-14 cm. arasındadır. Satırlar birbirinden 1,5 cm. kalınlığında bir silme ile ayrılmıştır. Boşluklarda çok sayıda noktalar rastlanırken, hareketlere az yer verildiği görülmektedir. Yer yer ince bitkisel motiflere rastlanmaktadır¹².

عز لمولانا السلطان الاعظم مالك وقاب الامم سلطان العرب والعجم الملك المنصور سيف الدنيا والدين
قلاون
الضالحي قسيم امير المؤمنين اعز الله انصاره في ايام مولانا ملك الامراء شمس الدين قرا سيف الجوكندار
المنصوري
امسح الله ظنه بشد العبد الفقير الى الله تعالى امك الموادار الشفي في تاريخ العشر الاشر من
جمادي الاخر سنة خمس و ثمانين وستمائة

Türkçesi : *Efendimiz, güçlü sultan, yoksul halkın hükümdarı, Arap ve Acem'in sultanı, müminlerin emirinin ortağı, el-Melik el-Mansur Seyfü'd-dünya ve'd-din Kalavun el-Salihi'yi yücelt! Allah zaferini mübarek eylesin! Efendimiz, emirlerin meliki Şemseddin Karasungur el-Cevkendar el-Mansuri'nin zamanında –Allah gölgesini devam ettirsin- yüce Allah'a muhtaç, yoksul, sefil kul Aybek el-Devadar el-Şemsi, 685 yılının Cemaziye'l-Ahir ayının son on günü içerisinde (14-22 Ağustos 1286).*

2 - Kale girişinde, kapının bulunduğu duvarın kuzey ucunda bir başka kitabe yer almaktadır. Üç satırlık bir alan belirlenmiş, ilk ikisinde yazılar da yerleştirilmiştir. Ancak üslup olarak Memlûk tarzını yansıtan kitabe, okunamayacak durumda olup muhtemelen yarım bırakılmıştır.

B - Mescitteki (4 Numaralı Burç) Kitabeler

1 - Mescidin içerisinde, batı duvarındaki üç pencerenin lento taşlarında bulunmaktadır. Kitabe ortadakinden başlamakta, sağdan devam etmekte ve soldakinde son bulmaktadır. Ortadaki 34 x 129 cm. ölçülerinde iki satır (arada 3 cm. kalınlığında silme var), soldaki 20 x 75 cm. ve sağdaki 18 x 68 cm. ebatlarında tek satırdır. Sülûs karakterli Arapça kitabede harflerin yüksekliği, ortada 14 cm., sağda 17 cm., solda 18 cm. olup hareke ve küçük doğu süsleri ihtiva etmektedir¹³.

9 Adıyaman İî Yılığı, Adana, 1967, s. 76.

10 M. Akar, *İnsanlığın Kültür Mirası Adıyaman*, İstanbul, 2000, s. 29; A. Yıldız, *Adıyaman ve Yöresindeki Kale Mimârisi* (A.Ü.Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, 2000), s. 28; M. Sucu; a.g.e., s. 88, N. Sevgen; a.g.e., s. 180.

11 M. Sucu; a.g.e., s. 88.

12 F.K. Dörner/T. Goell; *Arsameia am Nymphaeis*, Berlin, 1963, s. 306-308.

13 A.g.e., s. 308-309.

Ortada :	امر بعمارة هذا البرج المبارك في ايام مولانا السلطان الملك الاشرف صلاح الدين خليل بن مولانا السلطان الملك المنصور اعر الله العباد
Sağda :	بتولي العبد الفقير الى الله افقرش الالاميرى
Solda :	تاريخ العشر الاول من شهر ربيع الآخر سنة تسعين وثمانمائة

Türkçesi : Bu mübarek burcun yapımını Efendimiz el-Sultan el-Melik el-Mansur (Kalavun)'un oğlu Efendimiz el-Sultan el-Melik el-Eşref Selahaddin Halil, Allah'a muhtaç kul Akkuş el-Aydumuri'nin yönetiminde, 690 yılının Rabi'u'l-Sani ayının ilk on günü içerisinde (3-12 Nisan 1291) emir buyurdu.

2 - Mescidin dış yüzünde, güney cephe hariç üç yönlü olarak dolanan bir kuşak halinde bir kitabe mevcuttur. 47 cm. genişliğindeki yazıtın her bir kenardaki uzunluğu 690 cm.dir. Sülüs karakterli yazıtta noktalar, geometrik ve palmet dolgu motifleri vardır¹⁴.

Batı cephede :	امر بعمارة هذا المكان المبارك مولانا السلطان الاشرف العالم العادل المحتاج الى الله صلاح الدين خليل
Kuzey cephede :	الدنيا والدين خليل بشد العبد الفقير افقرش الالاميرى تاريخ العشر الاول من (شهر ربيع) الآخر سنة تسعين وثمانمائة

Türkçesi : Bu mübarek mekânın yapımını Efendimiz el-Sultan el-Melik el-Eşref el-Alem el Adil Allah'a muhtaç- Salahu'd-dünya ve'd-din Halil, yoksul kul, fakir Akkuş el-Aydumuri'ye 690 yılının Rabi'u'l-Sani ayının ilk on günü içerisinde (3-12 Nisan 1291) emretti.

Doğu cephede bir başka kitabe başlamaktadır. Ancak çoğu kısmı dökülmüş durumdur. Kalan bölümlerinde ise diğer kitabeye benzer ibareler mevcuttur.

...البرج المبارك مولانا السلطان (الملك الاشرف) خليل صلاح الدنيا والدين...

Türkçesi :mübarek bur(cu) Efendimiz, el-Sultan (el-Melik el-Eşref) Halil (Salahu'd-dünya ve)'d-din....

C - Doğu Burçtaki (9 Numaralı Burç) Kitabe

Burcun giriş kapısı üzerinde bulunmaktadır. 38 x 120 cm. boyutlarında, yaklaşık 5 cm. kalınlığında silme ile çerçeveslenmiş ve kapı kemerinin şekline uydurulmuş kitabe iyi durumdur. Harflerin yüksekliği 6-7 cm.dir. Yazıt sülüs karakterli, harekesiz, aralarında 1,5 cm. kalınlığında bir silme ile birbirinden ayrılmış üç satır halinde, dördüncü satırı kapı kemerine göre şekillendirilmiş durumdur¹⁵.

بسم الله الرحمن الرحيم انشئ هذا البرج المبارك في ايام مولانا السلطان الملك الاشرف ابن السلطان الملك المنصور وذلك بشد العبد الفقير الى الله صارم الدين اريك الاشرفى نائب الكهنتار ذلك شهر ربيع سنة اثنين و تسعين وثمانمائة

Türkçesi : Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla! Bu mübarek burç el-Sultan el-Melik el-Mansur'un oğlu Efendimiz el-Sultan el-Melik el-Eşref'in zamanında ve hem de Allah'a muhtaç, fakir kul, Kahta Naibi Sarimüddin Özbek el-Eşrefi'nin yönetiminde, 692 yılının Şevval ayında (4 Eylül-2 Ekim 1293) inşa edildi.

14 A.g.e., s. 309-310.

15 F.K. Dörner/T. Goell; a.g.e., s. 310-311.

D - Sarayın Giriş Kapısındaki Kitabeye

Kalenin en üst bölümündeki sarayın giriş kapısı üzerinde bulunmaktadır. 45 x 150 cm. ölçülerindeki kitabe sülüs karakterli ve Arapça olup üç satırdan oluşmaktadır. Satır aralarında 1,5 cm. kalınlığında silme mevcuttur. 10-11 cm. yüksekliğindeki harflerden müteşekkil yazıtta yer yer noktalar ve harekeler vardır¹⁶.

عز لمولانا السلطان الملك الناصر ناصر الدنيا والدين شاه (ن) شاه الا
عظم مالك رواب الامم سلطان العرب والعجم ابي الفتح محمد قسيم
امير المؤمنين ابن السلطان الملك المنصور قلاوون (د) لك في شهر صفر سنة تسع وسبع مائة

Türkçesi : el-Sultan el-Melik el-Mansur Kalavun'un oğlu, müminlerin emirinin ortağı Ebü'l-Feth Muhammed, Arap ve Acem'in sultanı, yoksul halkın hükümdarı Efendimiz el-Sultan el-Melik el-Nasir Nasiru'd-dünya ve'd-din, Şehinşahu'l-azamı aziz kıl ve böylece 709 yılının Safer ayında (11 Temmuz-8 Ağustos 1309).

E - Mescidin altında bir taş parçası üzerinde 47 x 38 cm. ebatlarında bir kitabe mevcuttur. Çoğu kısmı tahrip olmuş yazıtın bir satırında,

(...bu kapıyı tamir ettirdi...); başka bir satırında da

عمر هذا الباب
...جبلي لطفك كرم كزار ايله

(...lüftünla kerem gülzar eyle...) ibareleri okunmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla muhtemelen kalenin Osmanlı Devri onarımıyla ilgili bir kitabedir¹⁷.

1d - GENEL

Kale Kahta Çayı (Nymph Irmağı)'nın kenarında 300-350 m. yüksekliğindeki sarp, kayalık bir tepe üzerine kurulmuştur (Resim: 1). Kayalık doğudan güneye doğru bir kavis yapmaktadır. Kalenin şekli de buna göredir. Kayalığın güney tarafı sarp ve dik olduğu için sura gerek duyulmamıştır. Ancak doğu-kuzey-batı yönlerine bakan taraflarda surlar kayalığın durumuna göre şekillendirilmiştir. Kaleye kuzey taraftan yer yer düzlenmiş bir patika yolla ulaşılmaktadır. Dış mimari durumu itibarıyla oldukça sağlamdır (Resim: 2). İçeride ise bazı bölümler sağlam, bazıları yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya, bazıları da tamamen yıkılmış durumdadır.

Kaynaklarda kale içinde saray, cami, dükkan (çarşı), hamam, su depoları (sarnıçlar), zindan vb. yapıların bulunduğu ifade edilmektedir¹⁸ (Çizim: 1).

Kalenin etrafını kuşatan duvarları dıştan kenarları (yaklaşık 5 cm.) düzlenmiş, ortası şişkin bırakılmış kireç taşlarıyla oldukça sağlam bir işçilikle örülmüştür. Bu Mamluk özelliğidir¹⁹. İçeriden sur boyunca burçlarla takviye edilmiş olan duvarlarda sivri ve üç dilimli kemerli mazgallar açılmıştır.

1e - GİRİŞ BLOKU

Kuzeyden birkaç basamaklı bir merdivenle ulaşılan üstü açık bir alan ile onun solundaki kapıdan girilerek varılan 4,50 x 4,77 m. ölçülerindeki bir mekândan ibarettir (Çizim: 2). Kapı sivri kemerli bir niş içerisindeki düz atkı taşı açıklıktan meydana gel-

16 A.g.e., s. 311-313.

17 N. Sevgen meyandaki kapı üzerinde bir kitabenin bulunduğunu ve kalenin Sultan I. Mahmut zamanında tamir görüldüğünü söylemektedir. Bkz. N. Sevgen; a.g.e., s. 182. Belki bu kitabe mescidin karşısındaki büyük giriş kapısından düşmüş olabilir.

18 M. Sucu; a.g.e., s. 88; M. Akar; a.g.e., s. 29; A. Boran; *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri* (Y.Y.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1997), s.88.

19 Birecik, Şanlıurfa ve Harran yakınlarındaki Çimdinkale'de de aynı duvar işçiliği görülmektedir. Bkz. A.C. Kürkcüoğlu; *Harran Yolların Buluştuğu Kent*, Ankara, 2000, s. 72.

mektedir. Günümüzde demir parmaklıklıdır²⁰. Üzeri yassı taşlarla örülmüş beşik tonozla örtülü mekânın kuzey duvarında sivri kemerli bir mazgal pencere, batı kenarında ise 1,55 m. yüksekliğinde, alay meydanına götüren bir kapı mevcuttur. Kapı dışarıdan sivri kemerli bir niş içerisine alınmıştır. Mekânın güneyindeki duvar yer yer sıvalı, diğerleri sıvasızdır.

Giriş bloku dıştan düz damla örtülüdür. Kuzey ve doğu taraflarında 0,72 m. yüksekliğindeki duvarlarda savunma amaçlı mazgal ve yağ dökümü için delikler vardır. Giriş blokunun batısında da savunma amaçlı bir bölüm yer almaktadır. İçbükey bir daire içerisinde öküz gözü şeklinde bir delikle karşı taraf kontrol edilirken, alttaki dikdörtgen şekilli açıklıktan da sura yaklaşanlara yağ dökümü veya ok atımı gerçekleştirilebilmektedir.

1f - MESCİT

İç kalenin batısındaki burcun içerisinde yer almaktadır. Doğu-batı istikametinde uzanan 5,05 x 3,54 m. boyutlarında dikdörtgen şekilli bir mekândan ibarettir (Çizim: 3). Kuzeydoğu kenarındaki 7 basamaklı ve tek yönlü bir merdivenle ulaşılan mekân, doğu yöne (kalenin içine) doğru büyük bir sivri kemerle açılan bir eyvan şeklindedir (Resim: 3). Mescidin batı duvarında zeminden yüksekliği 0,35 m. olan büyük bir sivri kemerli niş içerisinde dikdörtgen şekilli üç pencere vardır. Bunlardan kuzey ve güney uçtakiler 1,10 m., ortadaki ise 1,44 m. yüksekliğindedir. Kuzey duvarına 1,70 m. yüksekliğinde bir mazgal pencere açılmıştır. İki yanında, alta ve üstte birer tane yuva olması nedeniyle muhtemelen pencere, ahşap kapaklara sahiptir.

Güney duvarın ortasında 1,88 m. yüksekliğinde, istiridye yivli mihrap nişi bulunmaktadır. Nişin kavsarası dokuz dilimlidir. Dilimler kemer ortasında birleşmekte, yelpaze biçiminde aşağıya doğru uzanmaktadır. Mihrap 2,35 m. yüksekliğinde yüzeysel sivri kemerli bir niş içerisine alınmıştır.

Düzgün kesme taşla örülmüş olan duvarlarda büyük kısmı dökülmüş kat kat sıva izlerine rastlamak mümkündür. Bu da yapının çeşitli dönemlerde kullanıldığını göstermektedir.

Zemini taş döşeme olup, ince kumla kaplanmıştır. Üzeri de yassı taşlarla örülmüş beşik tonozla örtülmüştür.

Mescidin üzeri, kuzey taraftan, surun üzerinden başlayan bir merdivenle ulaşılan, kuzey, güney ve batı yönden 1,69 m., doğu taraftan 0,25 m. yüksekliğindeki duvar ve yükseltiyle kuşatılmış olan bir savunma mekânı olarak düzenlenmiştir. Güneyde iki, kuzey ve batıda birer mazgalla, kuzeyde yağmur sularını tahliye etmek için bir çöten mevcuttur.

1g - HAPİSHANE VE ZİNDAN

Mescidin bulunduğu burcun alt katında, kuzey-güney doğrultusunda uzanan hapishaneye iki kapıdan ulaşılmaktadır. Birisi mescidin altından, doğu yönde 1,76 m. yüksekliğindeki dikdörtgen şekilli açıklık, diğeri kuzey taraftan surlara bitişik olarak açılmış yine dikdörtgen biçimindeki açıklıktır. Doğudaki kapıdan 4,50X4,72 m. ölçülerinde kare planlı bir mekâna, onun sağındaki meyilli ince uzun bir dehlizle doğu-batı istikametinde uzanan başka bir mekâna geçilmektedir. Buradan güneye dönülünce bir tarafı doğu kayadan yararlanılarak oluşturulmuş bir seki şeklinde düzenlenmiş dikdörtgen biçimindeki odaya varılmaktadır. Kuzey tarafta da dikdörtgen şekilli bir mekân ve kuzey girişe götüren bir dehliz mevcuttur (Çizim: 4). Hapishanenin duvarlarına küçük pencere ve mazgalların açıldığı görülmektedir.

Zindan, mescidin (4 numaralı burç) güney tarafında, iki kat aşağıda bulunmaktadır. Günümüzde kale görevlilerinin "Toplantı Salonu" dedikleri bu bölüm dört eyvanlı

20 Orijinal kapı kanatlarının 1882'de Diyarbakır'a götürüldüğü sanılmaktadır. N. Sevgen, a.g.e., s. 181.

bir şema göstermektedir. 5,50 x 5,80 m. ölçülerindeki kare planlı orta mekânın dört tarafında biri geniş, diğer üçü dar eyvanlara yer verilmiştir (Çizim: 5). Ortadaki kare mekânın zemini 0,40 m. daha alçak tutulmuş ve üzeri de çapraz tonozla örtülmüştür, eyvanlar ise beşik tonozla kapatılmıştır. Kuzeybatı ve kuzeydoğu eyvanlarda 2,25 m. yüksekliğinde birer mazgal pencere vardır. Zindana doğu köşedeki 1,73 m. yüksekliğindeki bir kapı ile ulaşılmaktadır. Kapıya da 8 basamaklı bir merdivenle inilmektedir.

Her iki yapı da 1968-1975 arasında restore edildiği için oldukça sağlam durumdadır.

1h - ÖN SAVUNMA YERİ

İç kalenin güney ucunda yer alan ve günümüzde "dükkanlar (çarşı)" olarak tanımlanan bu bölüm, Dörner tarafından "ön savunma yeri" şeklinde nitelendirilmiştir²¹. Kuzey-güney istikametinde uzanan, yan yana yerleştirilmiş hücrelerden müteşekkil bir yapı göstermektedir (Çizim: 6). Kalenin diğer mekânlarına doğal kaya üzerinden ince bir yolla bağlanmaktadır (Resim: 4). Kuzeydeki hücrelerin kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla iki veya üç katlı olduğu tahmin edilmektedir. Daha sağlam durumda bulunan ve güney tarafta yer alan hücrelerin sayısı üçtür. Bunların en kuzeyindekinin altında bir depo mevcuttur. Hücrelerin doğu tarafında genişliği 4,50-5,50 m. arasında değişen bir avlu bulunmaktadır.

1i - BURÇ (9)

Kalenin kuzeydoğu bölümünde yer almaktadır (Resim: 5). 8 x 5 m. ölçülerinde dikdörtgen şekilli mekânın kuzey tarafında, 2,45 m. yüksekliğinde birer sivri kemerli niş içerisinde 1,96 m. yüksekliğinde iki mazgal pencere bulunmaktadır (Çizim: 7). Sivriltilmiş at nalı kemerli giriş kapısının üzerinde yapım kitabesi ile on iki kollu yıldız süslemesine yer verilmiştir. Burcun üstünde üzeri açık savunma amaçlı bir mekân vardır. Zeminini betonla sıvanmış bu alanda sonradan örüldüğü sanılan bir duvar mevcuttur. Zeminin ortasına aşağıdaki mekânla bağlantı sağlayan 51 x 51 cm. ebatlarında kare şekilli bir delik açılmıştır. Mekânın kuzey, kuzeydoğu ve batı duvarlarında mazgal pencereler ile dışa taşınmalı savunma balkonları bulunmaktadır (Çizim: 8).

1i - MERDİVENLER VE GÜVERCİNLİK

Bir taraftan kalenin orta kısmındaki yapı kalıntılarına, diğer taraftan da ön savunma mekânına bağlanan üzeri örtülü merdivenli bağlantılardan başlayarak 80 derecelik bir eğimle aşağıya inen merdivenler vardır. Karşı sirtlardan ve çay yatağından görülebilen, ateş ve oka hedef olabilecek yerler kapatılmıştır.

Kalenin güney yamacındaki bu su yolu küçük bir hisara çıkmaktadır. Kaleyi inşa eden ustalar muhteşem bir teknikle büyük bir çıkıntı teşkil eden doğal kayaların altında küçük bir kale yapmışlardır. Kalenin su ihtiyacını karşılayan bu yapının başka bir görevi de üst katında yer verilen "güvercin istasyonu" ile posta işlevi görmesidir. Uzunlamasına mekânın iç kısmında güvercinler için belirli aralıklarla 32 tüneme yeri, üçüncü ve dördüncü mazgallar arasında da kuşların giriş-çıkışı için bir delik bulunmaktadır²². Benzer uygulamalara Anadolu'daki bazı kalelerde de rastlanmaktadır. Örneğin Van / Hoşap Kalesi'nin Seyir Köşkü'nde iki tane kule bulunmaktadır. Bunlardan doğudaki

21 F.K. Dörner, *Nemrud Dağı'nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları* (Çev. V. Ülkü), Ankara, 1999, s. 182-183 (Çizim: 50'de 3 numara ile gösterilen yer).

22 Bu mekan kuş ve güvercinlerle ilgili bir eğilence yerinden çok Memluklarda devlet tarafından düzenlenen güvercin postasıyla haberleşme ağının bir parçası olmalıdır. Halî İbn Şahî Dabir'in Paris Milli Kütüphanesi'ndeki el yazına eserinde verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla bütün ülke güvercin postasıyla haberleşme için sistemli bir şekilde bölge, ere ayrılmıştı. Merkezi Kahire'de bulunan bu ağın Fırat havzasında da istasyonlarının olduğu belirtilmektedir. Ancak eserin yazıldığı 1450'lerde Kahta, Memlukların elinde olmadığı için bu istasyondan bahsedilmemektedir. Bkz. F.K. Dörner, *a.g.e.*, s. 141-142.

1.70 m. çapında olup üst kısmında 0,11 m. çapında pişmiş topraktan tüneklerle güvercinliğe dönüştürülmüştür²³. Burasıyla bağlantılı bir de yer altı geçidi açılmıştır. Bu geçit, güvercinliğin alt kısmında başlamakta ve Kahta Çayı'nın karşı kıyısına çıkmaktadır. Kaleden görünmeden çıkmak ve tekrar içeri girebilmek için bu, mükemmel bir imkândır.

1j - SARAY

İç kalenin en üst bölümünde, doğal kayalığın kuzey ve batı kenarlarını saracak şekilde yerleştirilmiş mekânlar saray kalıntısıdır (Resim: 5). Güneybatı yönündeki kapıdan ulaşılan saray büyük oranda yıkılmıştır. Kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla üç katlı bir yapıdır.

1k - SARNIÇLAR

Saray olduğu tahmin edilen bölüm içerisinde iki tane sarnıç vardır. Doğal kayaya oyulmuş durumdadır. Bunlardan güneybatıdaki bir tane daire şekilli bir üst deliği mevcuttur. Güneydoğudaki ise doğu-batı istikametinde uzanan dikdörtgen şekilli bir mekândan ibarettir. Üzeri de beşik tonozla örtülmüştür.

11 - DİĞER BÖLÜMLER

Kalenin saray, giriş ve mescit gibi elemanlarının arasındaki bölümde büyük oranda çökmüş mekânlar bulunmaktadır. Mahiyetleri çok anlaşılamamakla beraber, bunların bir bölümünün muhafızlara ait binalar olduğu tahmin edilmektedir. Kaynaklarda bahsedilen hamam ve çarşı gibi yapıların da burada olabileceği sanılmaktadır.

2 - KOCAHISAR KÖYÜ ÇEŞMESİ'NDE BULUNAN KİTABE

Kocahisar Köyü'nde, kalenin karşısındaki camiye bitişik yer alan çeşmede inşaat malzemesi olarak kullanılmış ince, uzun bir taş üzerinde bir kitabe tespit edilmiştir (Resim: 6). Kitabe 35 x 140 cm. ebatlarında olup *tabula ansata* çerçeve içerisinde. Çerçeve silmesi 5 cm. kalınlığında, harfler de 6-8 cm. yüksekliğindedir. Sülüs karakterli Arapça kitabede noktalamaya yer verilirken harekeye rastlanmamaktadır.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ آمِنٍ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ
عَمْرٌ مِلْنَا الْجَامِعَ الْمَبَارَكِ فِي أَيَّامِ الْمُلُوكِ الْمَلِكِ الْبَاقِرِ (مُحَمَّدٌ ٩) (...) خَلْدٌ (اللَّهُ) مَلِكُهُ
الْإِمْرُ عَلَائِي اللَّيْنِ قَطْلُو طَعْمَشِي ابْنِ أَحْمَدَ فِي شَهْرِ رَجَبِ سَنَةِ سَبْعٍ وَثَلَاثِينَ وَسَبْعِمِائَةٍ

Türkçesi : *Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla! Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe inananlar imar eder²⁴. Bu mübarek cami el-Sultan el-Melik el-Nasır (Muhammed..?) (...) –(Allah) mülkünü ebedi kılsın- zamanında Emir Alaaddin Kutlu Doğmuş ibn Ahmet tarafından 737 yılının Recep ayında (1336-1337) tamir ettirildi²⁵.*

XVI. yüzyıl kayıtlarında Kahta Kazası'nda bulunan vakıflar arasında Kutlu Doğmuş Camii ve Kutlu Bey Zaviyesi'nden bahsedilmektedir²⁶. Bu kitabe muhtemelen bu caminin Memluk Devrindeki onarımıyla ilgilidir. Günümüzde Eski Kahta (Kocahisar)'da bulunan cami yenilenmiş bir yapıdır.

23 Bkz.M. Top; *Hoşap'taki Mahmudî Beylerine Ait Mimârî Eserler*, Ankara, 1998, s. 22.

24 Kuran-ı Kerim, Tevbe Suresi, 9/18.

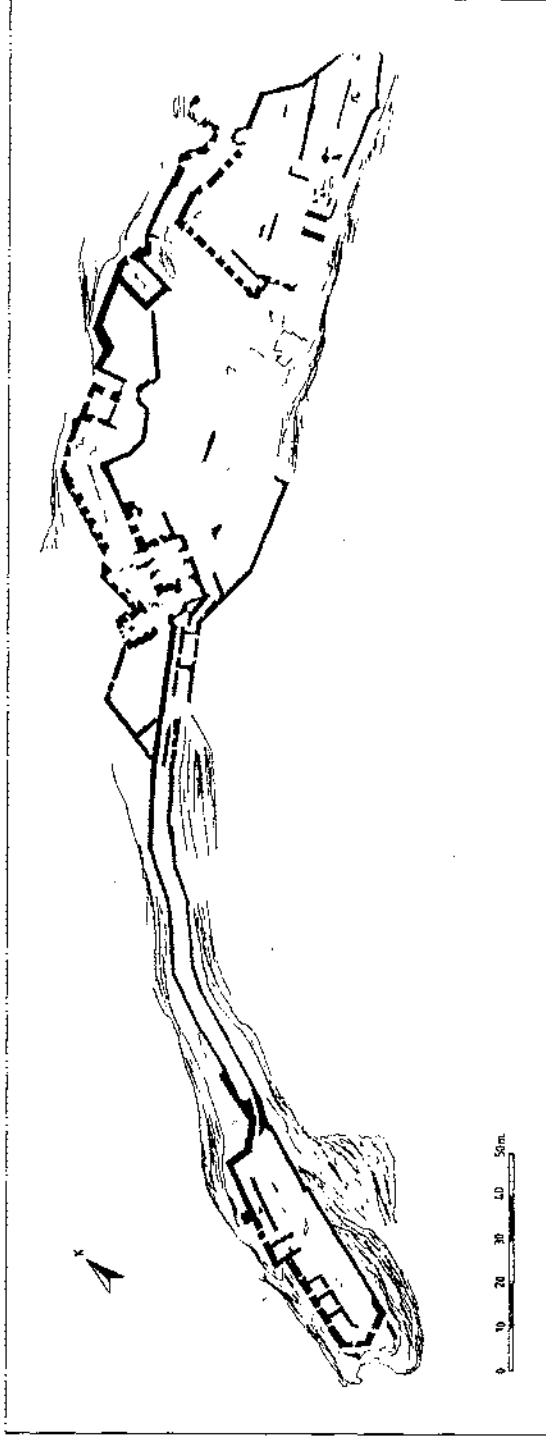
25 Bu kitabe Dörner'in 1938'teki araştırmaları sırasında tespit edilmiş, ancak ikinci satırın başı, Emir Alaaddin Kutlu ismi ile tarih kısmı 937 (1530-31) şeklinde yanlış olarak okunmuştur. Bkz. F.K. Dörner/T. Goell; *a.g.e.*, s. 315.

26 M. Taştanir; *XVI. Yüzyılda Adıyaman Sosyal ve İktisadi Tarihi*, Ankara, 1999, s. 246, 249.

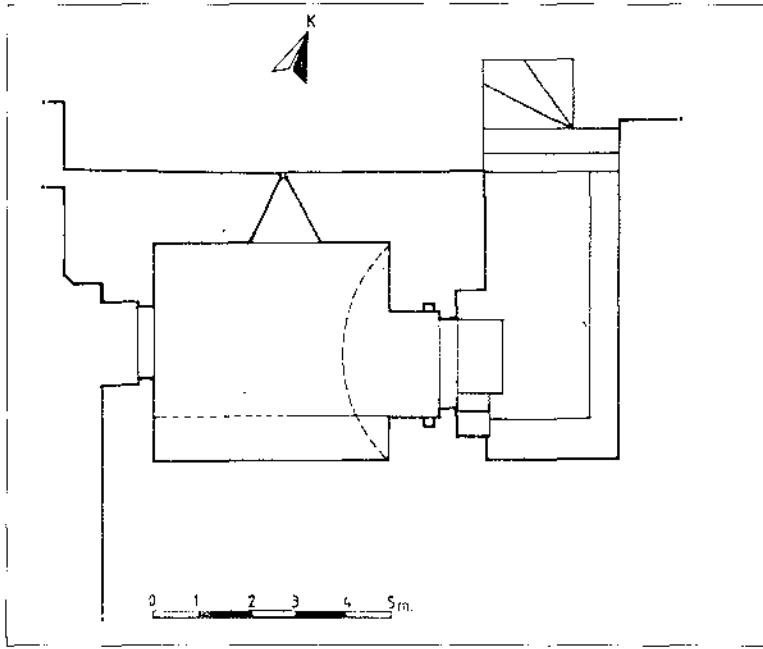
3 - SELÇUKLU KÖPRÜSÜ

Kocahisar Köyü'nün ve kalenin güney tarafında, kayalığın alt tarafında, Kahta Çayı'nın üzerinde yapılmış bir köprü bulunmaktadır (Resim: 7).

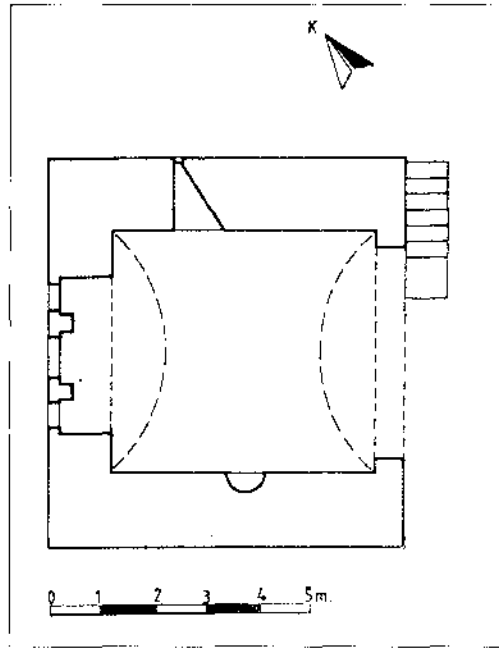
Biri 14,20 m. ve 11,17 m. yüksekliğinde, diğeri 2,94 m. genişliğinde ve 2,74 m. yüksekliğinde sivri kemerli iki açıklıktan ibaret köprü, büyük oranda yenilenmiştir. Kitabe, süsleme vb. tarihlendirmeye yönelik herhangi bir malzeme ihtiva etmemesi sebebiyle ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Ancak halk arasında "Selçuklu Köprüsü" olarak isimlendirildiğine göre eskiden kalma bir yapı olmalıdır.

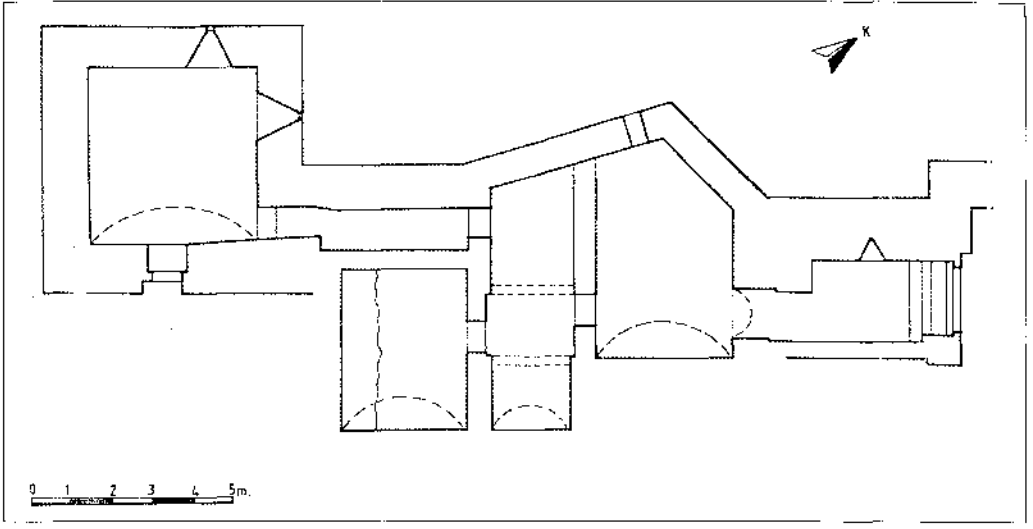
Çizim 1: Adıyaman/Eski Kahta, Yeni Kale planı (N. Sevgen'den)

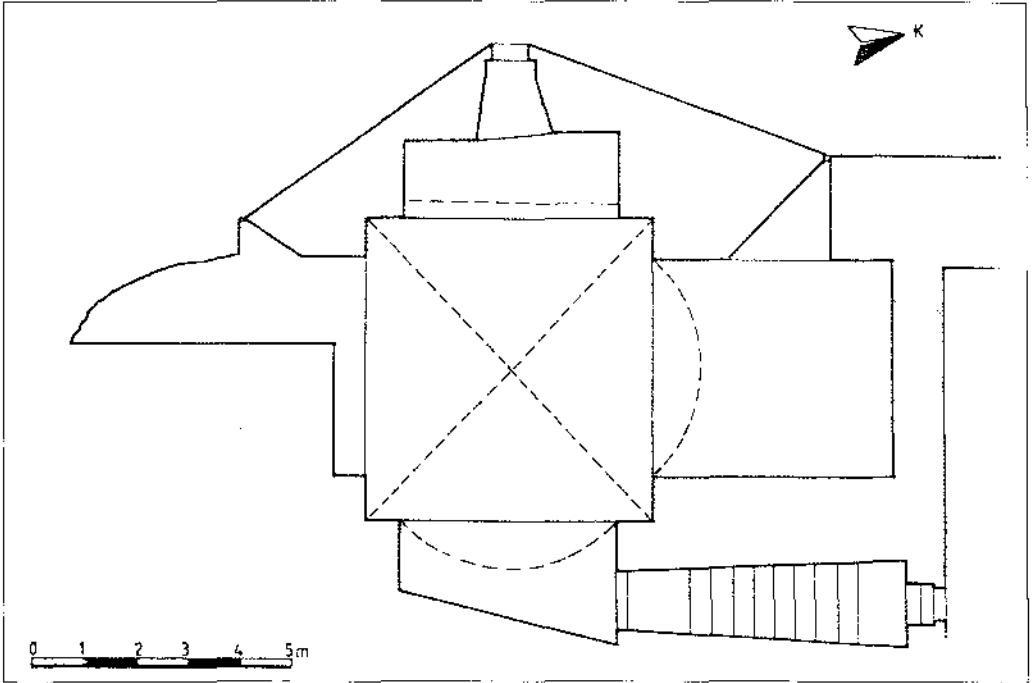
Çizim 2: Yeni Kale, giriş blokunun planı

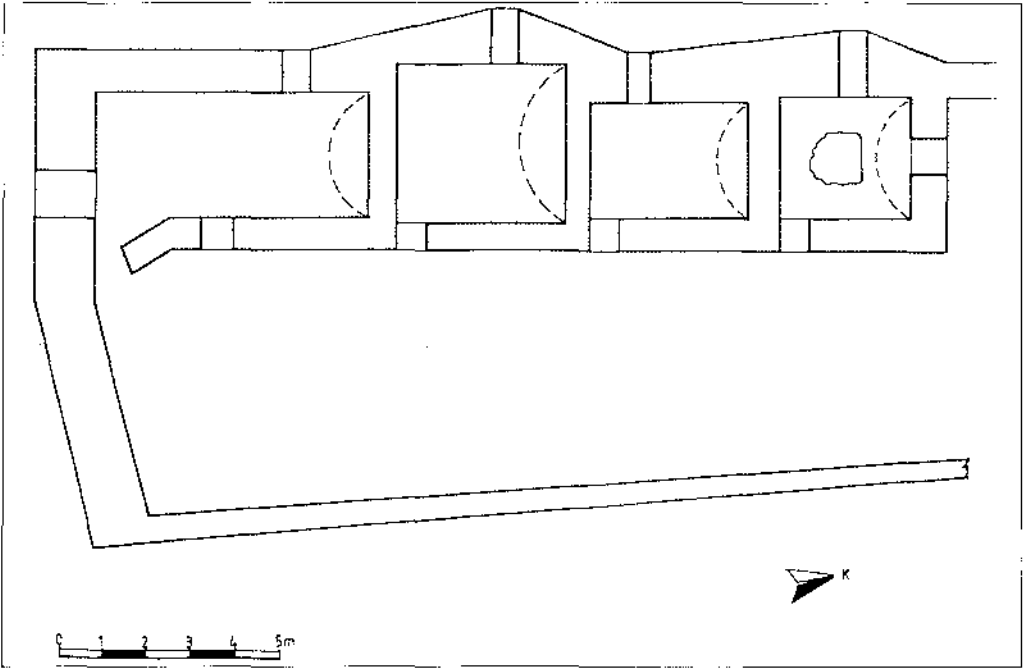
Çizim 3: Yeni Kale, mescidin planı

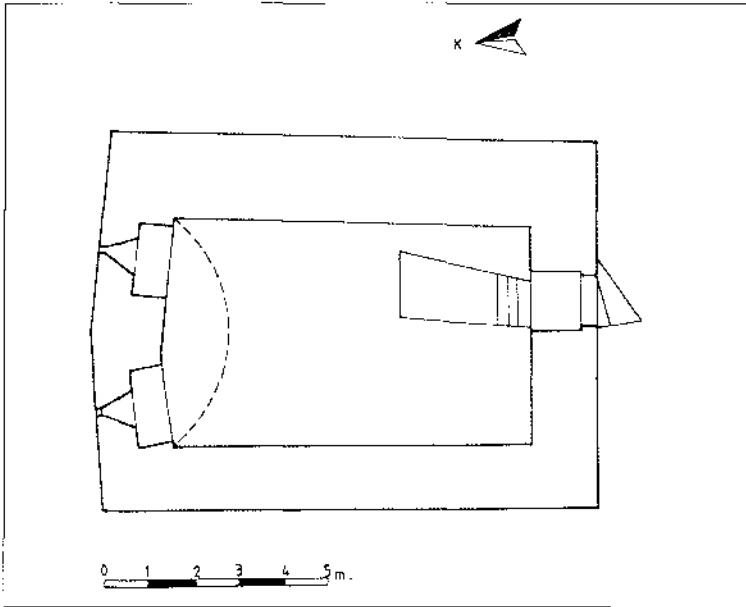
Çizim 4: Yeni Kale, hapishanenin planı

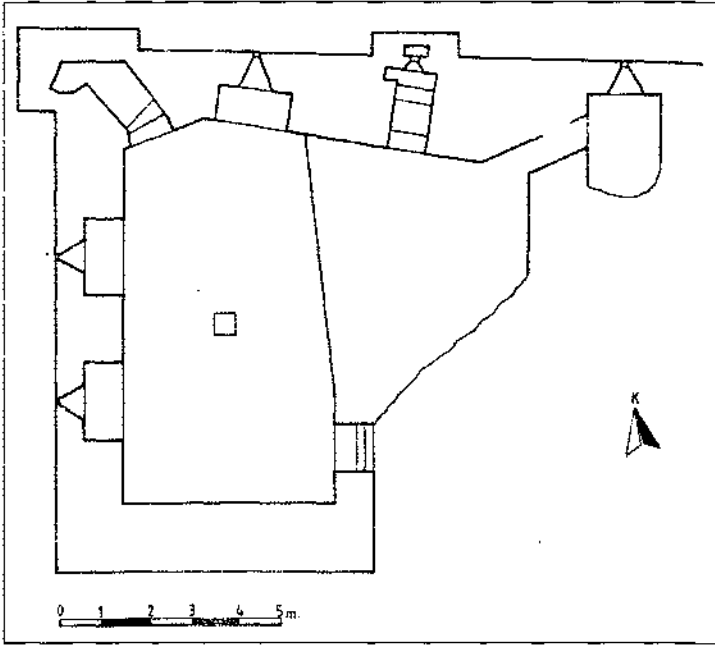
Çizim 5: Yeni Kale, zindanın planı

Çizim 6: Yeni Kale, ön savunma yerinin planı

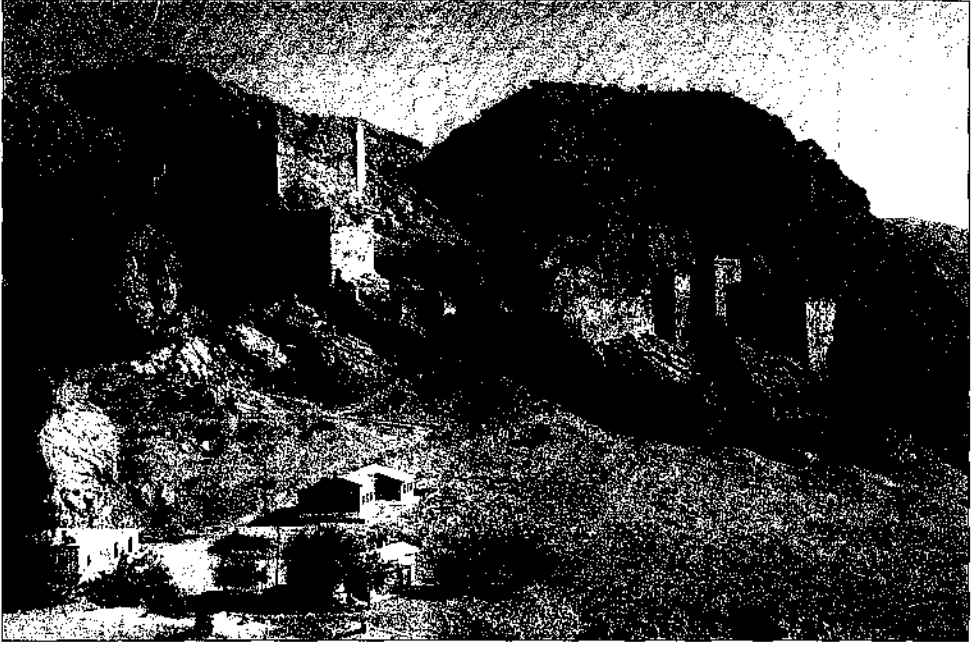
Çizim 7: Yeni Kale, doğudaki burcun planı

Çizim 8: Yeni Kale, burcun üstündeki savunma mekânının planı

Resim 1: Eski Kahta/Eski Kale ve Yeni Kale'nin genel görünüşü

Resim 2: Adiyaman Yeni Kale'nin kuzeyden görünüşü

Resim 3: Yeni Kale Mescidi'nin görünüşü

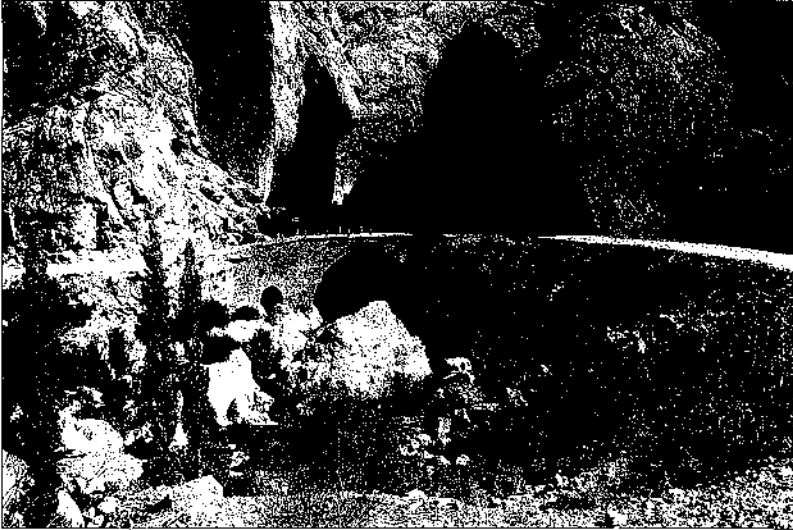
Resim 4: Yeni Kale, ön savunma yerinin görünüşü

Resim 5: Yeni Kale, saray ve doğudaki burcun görünüşü

Resim 6: Kocahisar (Eski Kahta) Köyü çeşmesinde bulunan kitabe

Resim 7: Selçuklu Köprüsü'nün görünüşü

SIİRT VE İLÇELERİNDEKİ 2000 YILI YÜZEY ARAŞTIRMASI

Ali BORAN*
Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU
Zekai ERDAL

Doğu Anadolu Bölgesi'nden Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne açılan yol üzerindeki Siirt, kültür ve sanat açısından her dönemde varlığını hissettirmiş önemli merkezlerden biridir. Bu bağlamda yapılan yüzey araştırması, Siirt'teki tüm sanat eserlerini kapsamaktadır.

Yüzey araştırmasının 2000 yılı masrafları Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Araştırma Fonu Başkanlığı'nın maddi desteği¹ ve Siirt Valiliği'nin² barınma temini ile gerçekleşmiş ve bu yıl da araştırmanın tüm safhaları yine Siirt Valiliği'nce desteklenecektir³. 2000 yılı yüzey araştırması 11.06.2000 ile 25.06.2000 tarihleri arasında Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nden Yrd. Doç. Dr. Abdülhamit Tüfekçioğlu'nun başkan yardımcılığında, Zekai Erdal ve M. Veysi İlçin, Bakanlık Temsilcisi Ömer Çelik'in katılımı ve şahsının başkanlığında yapılmıştır.

Siirt, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Güneydoğu Torosları'nın eteğinde, Dicle Nehri'nin kolları olan Botan ve Reşan Çayları arasında yer almaktadır. Denizden 930 m. yükseklikte ve yüzölçümü 5406 km² dir. İl, doğusunda Van-Hakkari, batısında Batman, kuzeyinde Bitlis ve güneyinde ise Şırnak ve Mardin illeri ile komşudur. Şehrin batı toprakları Diyarbakır havzasında, diğer toprakları ise Güneydoğu Torosları içindedir.

Güneydoğu Torosları'na bağlı dağların başlıcaları; kuzeydoğuda Subaşı Dağı (272 m.) ve Sason Dağları, kuzeyde Beknovi Dağı (2.953 m.), güneyde Cerrand (Yasıdağ) Dağı (2.280 m.) ve Raman Dağı'dır (1.260 m.). İlin en yüksek noktası Sason Dağları'nın 2.973 m.ye ulaşan Malato Tepesi'dir. Doğal bitki örtüsü bozkır görünümünde olan ilin dağlık alanlarında seyrek meşe topluluklarına, Erüh yöresinde ise az sayıda zeytin ağaçlarına rastlanır. İl topraklarından doğan sular Dicle Nehri aracılığıyla

* Yrd.Doç.Dr. Ali BORAN, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Kampüs-Van/TÜRKİYE.
Yrd.Doç.Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Kampüs-Van/ TÜRKİYE.

Zekai ERDAL, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kampüs-Van/TÜRKİYE.

- 1 "Siirt'teki Sanat Eserlerini Araştırma Projesi" ne maddi destekte bulunan YYÜ Araştırma Fonu'na teşekkür ederiz.
- 2 Kalacak yer temini ve her türlü bürokratik işlemleri kolaylaştıran dönemin Siirt Valisi Sayın Erol Arkan'a, sanat ve sanatçı dostu Vali Yardımcısı Sayın Mehmet Unal'a, Van Milletvekili Sayın Doç.Dr.Hüseyin Çelik'e, İl Jandarma Alay Komutanlığı'na, İl Emniyet Müdürlüğü'ne, Baykan Kaymakamı Sayın Osman Hacıbektaşoğlu'na, İl Kültür Müdürü Şeyhmus Tan'a ve emeği geçen herkese şükranlarımızı sunarız.
- 3 Siirt Valisi Sayın Nuri Okutan Bey bu yılki yüzey araştırmamıza tam destek vereceklerini söylemişlerdir. Kendilerine sonsuz şükranlarımızı sunarız.

Basra Körfezi'ne ulaşır. Bu suları toplayan başlıca akarsular, Dicle'nin kollarından Garzan ve Botan çaylarıdır. Siirt ili'ne Aydınlar, Baykan, Erüh, Kurtalan, Pervari ve Şirvan ilçeleri ile 276 köy bağlıdır (Harita: 1).

Yörede yapılan az sayıdaki arkeolojik çalışmalar bölgede Neolitik, Kalkolitik ve Tunç Çağında yerleşmenin bulunduğunu göstermektedir. Bölgenin en eski halkı olan Hurri ve Sabarru boyları M.Ö. 3. binde yöreye yerleşmişlerdir. M.Ö. VII. yüzyılın sonlarında Kimmer ve İskit akınlarına uğrayarak güçsüz düşen Asur Krallığı, M.Ö. 612 yılında Med İmparatorluğu tarafından yıkılınca, Siirt yöresi Medler'in egemenliğine geçmiştir. Ancak bu uzun sürmemiş, M.Ö. 550 yılında Pers İmparatoru II. Kiros tarafından imparatorluğa son verilmiştir. Bundan sonra Pers İmparatorluğu'nun 23 satraplığından birini teşkil eden Siirt, Persler'in M.Ö. 332 yılında Büyük İskender tarafından yıkılışına kadar bu özelliğini korumuştur. Büyük İskender'in ölümünden sonra Selevkos tarafından kurulan Selokid Krallığı sınırları içinde yer alan Siirt M.Ö. 129 yılında Partların eline geçmiştir. Uzun süre Partlarla Romalılar arasında egemenlik mücadelesine sahne olan Siirt yöresi, sonunda Partların Arsaklı hanedanınca Romalılara bağlı olarak yönetilmeye başlanmıştır. İran'da kurulan Sasanilerle Romalılar arasında uzun zaman mücadele konusu olan Siirt yöresi, Halife Hz. Ömer zamanında İslam topraklarına katılmıştır. Emevi ve Abbasiler zamanında da bu özelliğini koruyan Siirt, Bizanslılar ile Müslüman Araplar arasında el değiştirmiştir. Alparslan'ın 1071 Malazgirt zaferi sonrası Türklerin eline geçmiştir. Anadolu'nun fethine katılan Dılmaçoğlu Mehmet Bey'e iktâ olarak verilen yörede kurulan Dılmaçoğlu Beyliği, önce Hısn-ı Keyfa Artukluları, sonraları ise Eyyubiler'in egemenliğinde varlıklarını devam ettirmeye çalışmıştır. 1231 yılında Moğollar tarafından işgal edilerek yağma edilen ve 1243 Köseadağ Savaşı ile Moğolların elinde kalan Siirt yöresi, İlhanlı Devleti'nin yıkılışına kadar Moğolların elinde kalmış; İlhanlı Devleti'nin yıkılışından sonra Eyyubi, Artuklu ve Karakoyunlular arasındaki egemenlik kavgalarında sahne olmuştur.

1460 yılında doğuda büyük bir beylik kuran Akkoyunlular'ın eline geçen Siirt yöresi, Akkoyunluların 1473 yılında Osmanlılarla yaptıkları Otlukbeli Savaşı'nda yenik düşerek zayıflamalarından sonra yeniden karışıklıklara sahne olmuştur. Bir ara İran'da kurulan Safevilerin denetimine geçen yöre, Şah İsmail'in 1514 Çaldıran Savaşı'nda Osmanlılara yenilmesinden sonra Osmanlı topraklarına katılmıştır. Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde Siirt ve yöresinde yarı özerk bir yönetim biçimi söz konusudur. Uzun süre Diyarbakır eyaletine bağlı kalan Siirt, bir ara Bitlis'e bağlanmış, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ise il haline getirilmiştir⁴.

2000 yılı yüzey araştırması çerçevesinde Siirt'in merkezindeki yapılar, Siirt – Bağgözü güzergahındaki hanlar ile köprüler, Aydınlar İlçesi'ndeki eserler, Baykan İlçesi'ndeki yapıların bir bölümünün araştırması tamamlanmıştır.

1. SİİRT- BAĞGÖZÜ GÜZERGAHINDAKİ HANLAR

HAN KALINTISI (?)

Büyük bir bölümü toprak altında kalmış ve üst kısmı zeminin altında olması nedeniyle işlevini, ipek yolunun mantığına göre şimdilik han olarak düşündüğümüz yapının görünen kısmının bir bölümünün planı çıkarılmıştır. Han-ı Sor'un doğu tarafında vadiye tırmanmadan önce yer alan bu yapının Siirt - Cizre güzergahındaki ilk han ol-

4 O. Yalçın, *Siirt-Bitlis*, İstanbul, 1961, 4-5; Ö. Alalay, *Siirt Tarihi*, 1946, s. 19; Evliya Çelebi, *Seyahatname* (Çev. M. Zililioğlu) İstanbul, 1961, 1421-1424; A. Saim Uğen, "Siirt Ulu Camii", *Vakıflar Dergisi*, V, Ankara 1962, s. 153-157; *Yurt Ansiklopedisi*, X, İstanbul, 1982-1983, s. 6665-6739; *Ana Britannica*, XIX, İstanbul, 1992, s. 360-361; M. Aydın "Siirt", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, III, İstanbul, 1997, s. 1663-1664; Besim Darkot, "Siirt", *İslâm Ansiklopedisi*, X, İstanbul, 1993, s. 619-621; İdris Köprülü - Uğur Unaldı, "Siirt Ulu Camii ve Minaresi" *Röfve ve Restorasyon Dergisi*, V, Ankara, 1983, s. 19-36; Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul, 1985, s. 265; Edip Yılmaz, *Siirt Tarihi (Başlangıçtan Osmanlıya Kadar)*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Van, 1994, 19-41; Ö. Gülbahar, *Bitlis (1892, 1898, 1899, 1900 Tarihli Vilayet Salnamesine Göre Merkez Sancağı)*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 1997, 25; Naciye Subaşı, *422 Numaralı Bitlis Şerhi Siciline Göre Siirt, "H. 1317-1325", (1899-1907)*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 1998, 7-20.

ması gerekmektedir. Han muhtemelen deprem ya da yer kayması sonucunda büyük hasar görmüş olmalıdır (Çizim: 1).

HÂN-I SOR (KIRMIZI HAN)

Botan Nehri'nin kuzeyinde kervan yolu üzerindeki ikinci handır. Kareye yakın dikdörtgen planlı olan han, 13.90x12.80 m. boyutlarındadır. Yapıya güney cephedeki günümüzde yıkılmış olan orta bölümden girilmektedir. Üç sahinli olan hanın bölümlerini yekpâre payeler ayırmaktadır ve sahinlerin üzerleri beşik tonozla örtülüdür. Günümüzde üst örtüsünün yıkılmasıyla içi dolan yapıda düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. İç aydınlatmasını batı duvarındaki pencere sağlamaktadır. Yapı üzerinde kitabe ve herhangi bir süsleme yoktur.

ÇEMİŞEVKİ (ÇEMİŞEVKANYA) HANI

Siirt-Eruh yolunda, Eğlence mezrasında, yolun batısındadır. Kuzey-güney doğrultusunda 14.50x12.90 m. boyutlarında dikdörtgen planlıdır. İki sahinli hanın her bölümüne ait ayrı giriş kapıları vardır. Düzgün kesme taş malzeme ile yapılmıştır. Doğu taraftaki bölümün hayvanlar için ayrıldığı, batı taraftaki iki bölümlü mekânın da yolcular için olduğu anlaşılmaktadır. Batı bölümdeki mekânın üst örtüsü beşik tonozdur. Günümüzde yapının sağlam kısmı hayvan barınağı olarak kullanılmaktadır (Resim: 1).

GERRE HAN

Siirt-Şirnak yolu üzerinde Hesta kaplıcaları yolu üzerinde Ormanardı mevkiinde Botan Irmağı'nın kenarındadır. Siirt'ten yaklaşık 40 km. uzaklıktadır. Han, kuzey-güney doğrultusunda olup iki ayrı yapı olarak ele alınmıştır. Güneydeki yapı 13x6.50 m. boyutlarında ve batı duvarı topografyaya uygun biçimde toprak seviyesindedir. Diğer bölüm temel seviyesine kadar yıkılmıştır.

Günümüzde sağlam durumdaki han 15.80x6.50 m. boyutlarında dikdörtgen planlıdır. Yapıya giriş, batı taraftaki kapıdan sağlanmaktadır. Giriş kapısı, basık sivri kemerle vurgulanmış, cephelerde düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Yapı, yamacın kenarına kurulmuştur. İçten moloz taş malzeme ile örtülü ve üzeri de sıvanmıştır. Sivri kemerin desteklediği hanın üzerini içten beşik tonoz ve dıştan düz dam örtmektedir.

II. KÖPRÜLER

KEZER KÖPRÜSÜ

Siirt-Baykan yolu üzerinde Siirt'e 7 km. uzaklıktadır. Aynı isimle yeni yapılan köprüden yaklaşık 1 km. daha kuzeydedir. Beş gözlü köprünün doğu tarafındaki kısmı küçüktür. Bu göz günümüzde kısmen sağlam kalmış, diğer kısımlar temel seviyesine kadar yıkılmıştır.

ÇEMEPRİ (EĞLENCE) KÖPRÜSÜ

Siirt-Eruh yolunda Çemişevki Hanı'na varmadan önce yolun batısında, bahçelikler içindedir. Günümüzde köprünün iki küçük, bir büyük gözü sağlam kalmıştır. Köprünün çok büyük ve anıtsal bir eser olduğu, kalan izlerden anlaşılmaktadır. Köprünün ayaklarında düzgün kesme taş kullanılmışken, kemerlerinde ise tuğlanın kullanılması ayrı bir önem taşımaktadır (Resim: 2).

GERRE HAN KÖPRÜSÜ

Gerre Han'ın yanında kuzey-güney doğrultusunda Botan Nehri'ne dökülen çayın üzerinde kurulmuştur. Tek gözlü köprüde kesme taş malzeme kullanılmıştır. Gözün doğu tarafında birkaç yolcunun barınacağı kadar tonozlu bir bölüm açılmıştır.

III. EVLER

Sivil mimarlık örnekleri, Siirt'te kullanılan cas taşından dolayı fazla kalmamıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün Siirt'e teğriflerinde kaldığı Atatürk Evi ile bir dönem Hükümet Konağı olan Abdullah Alp'in evi inceleme kapsamına alınmıştır.

ABDULLAH ALP EVİ

Cumhuriyet Mahallesi'nde, Merkez Karakolu karşısındadır. Yapının birinci katı 17x15.30 m. boyutlarında kareye yakın bir plana sahiptir. Ev sahibinin beyanına göre, 1938 yılında yapılmıştır. İlk yapıldığı yıllarda Hükümet Konağı işlevine sahip olduğu belirtilmektedir. Dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü bu evin balkonundan halka hitap etmiştir. Üç katlı yapının zemin katına merdivenlerle inilmekte olup, bu bölümler kiler amacıyla kullanıldığından karanlıktır. Birinci kata doğu cephenin ortasındaki iki kanatlı ahşap kapıdan girilmektedir. Ortadaki uzun dikdörtgen planlı holün kuzey ve güney tarafında ikişer oda sıralanmıştır. Odalar, plan olarak birbirini tekrarlamaktadır. Kareye yakın dikdörtgen planlı odaların doğu, güney ve batı taraflarında birer niş açılmıştır (Çizim: 2).

Batı taraftaki merdivenin yanında kiler, mutfak ve banyo yer almaktadır. Batıya ise genişçe bir balkon yerleştirilmiştir. On dört basamaklı merdivenle ikinci kata çıkılmaktadır. İkinci katta da yine ahşap iki kanatlı kapı boydan boya dikdörtgen planlı bir hole açılmış, holün sol tarafında kiler, banyo ve mutfak ile evin damına çıkışı sağlayan on bir basamaklı merdiven yerleştirilmiştir. Bu holün solundaki ikinci oda, kare planlı olup oldukça sade tutulmuştur. Doğru ve kuzey yönlerde pencereler açılmıştır. Holün doğu ucundaki ahşap balkon, demir korkulukludur. Holün güney tarafındaki iki oda da dikdörtgen planlı ve oldukça sade tutulmuştur. Ev, kerpiç malzeme ile inşa edilmiş, üzeri de kireçle sıvanmıştır.

IV. ÇEŞMELER

Siirt merkezde tarihî kaynaklarda çok fazla çeşmenin varlığından bahsedilmesine karşın çoğu özelliklerini kaybetmiştir.

SÜKU'L- AYN (ÇARŞI ÇEŞMESİ)

Siirt merkezde Cumhuriyet Camii'nin yanında, zeminden daha aşağıda yer almaktadır. Günümüzde yandaki fırının odun deposu olarak kullanılmaktadır. Çeşme, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Yapıya kuzeybatıdaki beş basamaklı merdivenlerle girilmektedir.

Üç bölümden oluşan çeşme, ortada hol, doğu, kuzey ve güney taraflarda dikdörtgen planlı, üzeri beşik tonozlu depo kısmı, ortada oluşan dikdörtgen hol ve batı tarafta dört bölümlü çeşme kısmı olarak değerlendirilmiştir. Yapıdaki tonozlu mekânların havuzlara sahip oluşu nedeni ile aynı zamanda hamam olarak da kullanıldığını yöre halkı söylemektedir.

AYN-I SA'LİB (SALİB ÇEŞMESİ)

Siirt merkezde, Merkez Karakolu'nun yanındadır. Çeşme, batı taraftan bir eve bitişik durumdadır. Yapı, 5x10 m. boyutlarında, çeşme ve su deposu bölümlerinden oluşmaktadır. İki basamaklı merdivenle, beşik tonozla örtülü hol biçimindeki bölümün güney duvarına çeşme yerleştirilmiştir (Çizim: 3).

Kuzey cephesinde dikdörtgen planlı yalağı ile batı tarafta yine dikdörtgen planlı bir niş bulunmaktadır. Çeşmenin üzerindeki açıklıkla basık tonozlu su deposuna geçilmektedir. Taş malzeme ile yapılan çeşme, bakımsız haldedir.

V. YAZMA ESERLER

Baykan İlçesi'ne bağlı Dilektepe Köyü Merkez Camii'nde iki adet yazma Kur'an-ı Kerim tespit edilmiştir. Eserlerde tarih ve sanatkâr imzası bulunmamaktadır. Âharlı ve üç hilâl filigranlı kağıda yazılmışlardır. Her ikisinin de cildi mevcut olmayıp, birinin ilk cüzü de eksiktir. Kur'an-ı Kerimlerin yazı ve üslubuna göre muhtemelen 130-150 yıllık olabileceği kanaatine varılmıştır. İl müftülüğüne bu eserlerle ilgili bir rapor sunulmuştur (Resim: 3).

VI. CAMİLER

ŞEYH MA'RUF CAMİİ

Silirt merkezdeki Karakol Mahallesi 57. Sokak'tadır. Yapı doğu-batı doğrultusunda enlemesine gelişen bir plana sahip olup 5,00x15,30 m. boyutlarındadır. Mihrap önündeki kubbenin iki yanındaki bölümler beşik tonozlarla genişletilmiştir. Giriş kapısındaki celi sülüs yazıyla yazılmış üç satırlık kitâbeye göre 1317/1899 tarihinde yenilenerek "Şeyh Maruf Camii" diye isimlendirildiği belirtilmektedir. Böylece yapının yerinde daha önce başka bir cami olduğu anlaşılmaktadır (Çizim: 4; Resim: 4).

Avlunun doğusunda abdest alma yerleri ve kapının güneyinde de bir oda vardır. Giriş kısmında yine bir mihrap açılmıştır. Eserde kesme taş malzeme, iç mekânda da alçı sıva kullanılmıştır.

ŞEYH MUHAMMED BİN MÜNKEDİR CAMİİ ve TÜRBESİ

Silirt Merkez Ulus Mahallesi'ndedir. Cami, 15x13 m. boyutlarında, enlemesine gelişen bir plana sahip olup tek sahnıdır. Yapının doğu tarafında çeşme yer almaktadır. Mihrap önündeki kubbeye tromplarla, iki yandaki kubbelere ise pandantiflerle geçilmektedir. Dışarıya yarım yuvarlak biçiminde taşıntı yapan mihrap nişinde geometrik süslemelere yer verilmiştir. Yapıya doğu taraftaki bölümden girilmektedir. Kuzey ve güney duvarlarına ikişer pencere açılarak iç mekânın aydınlatılması sağlanmıştır. Doğu ve batı duvarları, diğer yapılara bitişiktir.

Cami avlusunun batısında yer alan türbe, üzerindeki celi ta'lik yazıyla yazılmış kitâbeye göre 1326/1908 yılında inşa edilmiştir. Ancak içindeki mezar taşının baş, ayak ve sandukalarında bulunan yazı ve süslemelere göre Selçuklu Dönemi üslubunu yansıttığı söylenebilir. Tarih ibaresi olmayan mezar taşının da Muhammed bin Münkedir'e ait olduğu belirtilmektedir.

İSMAİL FAKİRULLAH CAMİİ (ÇİLE-HÂNESİ)

Aydınlar İlçesi'nde, Ulu Camii'nin bahçesinde, girişte sol tarafta yer almaktadır. Çilehanenin yanı sıra mescid işlevi de taşıyan yapı, 4,70x5,30 m. boyutlarında, kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Harimin üzerini, tromplarla geçilen tek kubbe örtmektedir. Kible duvarının ortasındaki mihrap, yarım daire planlıdır. Çilehaneye geçi sağlayan ahşap kapı kanatlarında, geometrik süslemelerin üstünde, tek satır halinde celi sülüs yazı ile 1266/ 1850 yılında Seyyit Ahmet'in yaptığı yazılıdır. Kapının alınlığında üç satırlık bir kitâbe daha vardır. Bu kitabenin son mısrasına ebcedle 1253 / 1837 tarihi düşülmüştür. Harime dört basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. Yapının kuzeyindeki kuyu ise günümüzde kullanılmamaktadır (Resim: 5).

VII. KİLİSELER

DİLEKTEPE KÖYÜ KİLİSESİ

Baykan İlçesi'ne bağlı Dilektepe Köyü sınırları içinde, köye 3 km. mesafededir. Patika bir yolla ulaşılan kilise, tepenin yamacında olup bir kısmı zamanla toprak altında kalmıştır. Doğu-batı doğrultusundaki kilise, dıştan 7,20x14,30 m. boyutlarında, dik-

dörtgen bir plana sahiptir. Tek nefli kilisenin üzeri beşik tonozludur. Kilisenin apsisinin bir kısmı ile batı duvarı yıkılmıştır (Çizim: 5).

Yapının beden duvarlarında düzgün olmayan kesme taş, üst örtüde moloz taş, naosun zemininde ise düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Dış ve iç cephelerde herhangi bir süslemeye yer verilmemiş, fakat iç kısımların sıvalı olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Tek nefli kilisenin iç mekânı, define avcıları tarafından tahrip edilmiştir.

ADAKALE (DERZİN) KÖYÜ KİLİSESİ

Köye 12 km.lik bir toprak yolla ulaşılmaktadır. Köyün merkezindeki ilkokulun güneyinde yer alan kilise, 16.00x12.00 m. boyutlarında, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Yapının bir bölümü günümüze yıkılmış vaziyette ulaşmış olup, bugün hâlen bir kısmı tandır, bir kısmı da depo olarak kullanılmaktadır. Ayrıca yapının kuzey tarafına yeni bölümler eklenmiştir.

Kilisenin beden duvarlarında kesme taş malzeme, kemer geçiş elemanları ve örtü sisteminde ise tuğla malzeme kullanılmıştır. Çok sade tutulan cephelerde herhangi bir süsleme ya da kabartmaya yer verilmemiştir. Batı taraftaki tek kapıdan naosa girilmektedir. Kapı, sivri kemer alınlıklıdır. Tuğla malzemeden yapılan sivri kemerlerin desteklediği basık kubbenin eteğinde, tuğla malzemeden oluşturulan balık sırtı motifi yer almaktadır. Dışa taşınmış apsis yarım yuvarlağının önündeki kubbeli bölümün güney duvarında iç mekânı aydınlatan mazgal pencere açılmıştır. Naosun içi samanlarla doldurulduğu için ayrıntılı inceleme imkânı yoktur.

HADRIANUS KİLİSESİ

Siirt'in güneybatı tarafında Kapalı Cezaevi'nin az ilerisinde, şehirden yaklaşık 3 km. uzaktadır. Kilisenin etrafına, yakın zamanda besihâneler yapılmıştır. Kilise, tepenin yamacındaki düzlük üzerine inşa edilmiştir. Yapının beden duvarlarının büyük bölümü günümüze sağlam olarak ulaşmıştır. Kilisenin giriş kısmının yer aldığı güneydeki bölüm, temel seviyesine kadar yıkılmıştır. Ayrıca yapının kuzey tarafındaki beden duvarlarının batı kısmı ile batı yönündeki cephenin tamamı yıkılmış durumdadır. Dıştan 16.30x6.10 m. boyutlarında, doğu-batı ekseninde dikdörtgen planlı asıl kilisenin iç mekânı iki bölümden meydana gelmektedir. Bunlardan birincisi, doğrudan dışarı ile bağlantılı nef bölümü, ikincisi ise, neften kapı açıklığıyla geçilen doğudaki bema bölümüdür.

Dış cepheler çok sade tutulmuş olup moloz taşla örülmüş, duvarın üzeri sıvanmıştır. Güney cephede, batı tarafa kaydırılmış sivri kemerli bir girinti teşkil eden taşınmış kapı yer almaktadır. Asıl kapı açıklığı dikdörtgen şeklindedir.

MİR YÂKUB MANASTIRI

Botan Çayı'nın kenarında, Siirt'in güneyinde ve Siirt'e 6 km.lik bir toprak yolla ulaşılmaktadır. Günümüzde bir köylünün özel mülkiyeti olan manastır ev, ahır ve samanlık olarak kullanılmaktadır. Manastıra âit kitâbe yakın zamanda çalınmıştır. Bu kitâbeden başka târihi hakkında bilgi olmadığından yapıyı XVII. yüzyılın ortalarına tarihlemek plan ve malzeme açısından uygun düşmektedir (Resim: 6).

Mîr Yâkub Manastırı ana kilise, kütüphâne, keşiş odaları, misafirhâne ve yemekhânenen oluşmaktadır. Günümüzde ana kilisenin bir bölümü, keşiş odaları ve yemekhâne bölümü yıkılmıştır. Manastır, 41.00x31.00 m. ölçülerinde dikdörtgen bir alana oturtulmuştur. Yapıda genel olarak kırma taş, kilise ve eyvanlı bölümde tuğla kullanılmıştır. İki katlı olarak düzenlenen yapının kuzeydoğu köşesinde merkezî planlı bir kilise, bunun güneyinde beşik tonozlu, orta kısımdaki eyvanlı, üç ayrı mekân ile beşik tonozlu uzun hol kalıntısı yer almaktadır. Güney taraftaki girişin hemen üzerinde olduğu söylenen kitabe çalınmıştır. Bu girişin üzeri briket malzeme ile örülerek ev hâline dö-

nüştürülmüştür. Kuzey taraftan ikinci kata çıkılmaktadır. İkinci kat, oda şeklinde düzenlenmiş olup bu kısımlar büyük bir tahribâta uğramıştır.

Anıtsal bir taçkapı formu ile vurgulanan ana kilise, süsleme ve malzemesi ile diğer mekânlardan ayrılmaktadır. Taçkapının sütuncelerinde akantus yaprağı motifi ile üstte geometrik bir kuşak dolasmaktadır. Köylüler, apsis yarım yuvarlağı ile kilisenin bazı bölümlerinin yakın zamanda yıkıldığını belirtmektedir.

VIII. TÜRBELER

ŞEYH FAHREDDİN TÜRBESİ

Siirt Merkez Ulus Mahallesi'nde yer almaktadır. Cami ile bitişik durumdaki türbe, 4x5 m. boyutlarında dikdörtgen planlıdır. Türbe, caminin zemin katı içinde kaldığından girişi de camiden sağlanmaktadır. İçten 3x3.5 m. boyutlarında kareye yakın yapının üzerini, tromplarla geçilen kubbe örtmektedir. İçinde bir ahşap sanduka ve doğu duvarında alçı içinde kalmış kitâbeli şahide yer almaktadır. Türbede aşırı rutubet bulunduğundan duvarlar erimektedir. Yapının sıvası altında kalan, ancak kazınarak temizlenip ortaya çıkarılan kitabenin ilk iki satırı celi sülûs, üçüncü satırı ise celi talik yazı ile yazılmış ve 1321/1903 tarihinde Mimar Abdülfettah oğlu Abdullah'ın türbeyi yaptığı belirtilmektedir.

Ayrıca türbenin içinde dört tane kırık mezar taşı vardır. İsim ve tarih bulunmayan bu taşlarda dua cümleleri ve bitkisel süslemeler yer almaktadır.

TİLLO (AYDINLAR) SULTAN MEMDUH TÜRBESİ ve KİTABELERİ

Türbenin metal malzemeden yapılmış kapı ve kabirleri çevreleyen şebekelerinde yaptırana ait kitabeler yazılmıştır. Kapıda 1309/1892, şebekede 1288/1871 tarihleri yazılıdır. Şebekeleri Sultan Memduh'un oğlu Şeyh Himmetullah yaptırmıştır. Türbe içinde ve bahçesinde Sultan Memduh'un nesline ait mezar taşları bulunmaktadır. Bu kitabelerin çözümüne devam edilmektedir.

ADAKALE (DERZİN) KÖYÜ'NDEKİ TÜRBE-I

'Adakale Köyü Kalesi'nin kuzeydoğu eteğinde yer alan türbe, günümüze ulaşan şekliyle 6.00x8.00 m. boyutlarında dikdörtgen planlıdır. Kıрма taşla inşa edilen yapının batı cephesi tamamen yıkılmış, kuzey cephede mazgal pencere açılmıştır. Bugünkü yıkıntılardan etrafında başka yapıların da varlığı anlaşılan türbenin asıl girişi belli olmadığından güney cephedeki iki pencereden yapının içine girilmektedir. Beşik tonozla örtülü iç mekânda dört adet sandukalı mezar taşı bulunmaktadır. Sandukalarda baş ve ayak şahideleri mevcuttur. Mezar taşlarında 1093/1682 ile 1142/1730 tarihleri bulunmaktadır. 1142/1730 tarihli mezar taşı Şeref Han oğlu Muhammed Halef Bey'e, 1124/1712 tarihli olan Muhammed Halef oğlu Hamza Bey'e, 1103/1692 tarihli olanı da Hamza Bey'in oğlu Haydar Bey'e aittir. Bu mezar taşlarındaki kitabelerden hareketle türbenin 1693-1730 yılları arasında yapılmış olabileceği düşünülmektedir (Resim: 7).

ADAKALE'DEKİ TÜRBE-II

Günümüzde planı hakkında fazla bir bilgi vermeyen türbenin küçük bir duvarı temel seviyesinde kalmıştır. Buradaki mezarlıkta birden çok türbenin olduğu temel kalıntılarından anlaşılmaktadır. Gerek türbe içindeki ve gerekse etrafa yayılmış mezar taşlarının koruma altına alınması zorunlu görülmektedir. Çünkü bu yılki çalışmamızda bir kısmının kırıldığı, bir kısmının dereye düştüğü, bir bölümünün de toprak altında kaldığı tespit edilmiştir.

Adakale'de iki ayrı yerde yaklaşık 150 kadar mezar taşı bulunmaktadır. Türbenin içindeki mezar taşlarının transkripsiyonu yapılmaktadır. Diğer bölümlerdeki mezar

taşları ise önümüzdeki yıl ayrıntılı olarak incelenecektir. Burası, Şah Kulu Bey'in kızının mezarı başta olmak üzere, Siirt'teki en zengin mezarlıktır. Dönem ve üslup özelliği olarak Osmanlı Dönemi içinde bu bölgedeki çok önemli temsilcilerdir. Farklı form ve şekildeki mezar taşları ayrıntılı olarak bu yılki araştırmamızda incelenecektir.

Bu köyün cami haziresindeki mezar taşlarının bir çoğu toprak altında kalmıştır. Bir kısmı da yıkılan ağaçlar altında kalarak tahrip olmuştur. Bu haziredeki üç mezarda kitabe mevcuttur, diğerleri ise sadece bitkisel ya da geometrik motiflerle süslüdür. Birinci mezarın şahideleri dilimli kemer şeklindedir. Bu mezarın 980/1573 yılında ölen Şah Muhammed kızı Şühdebây (Şehzebey) Hatun'a ait olup, ikinci mezarın kime ait olduğu belli değildir. Üçüncü mezar ise şahideli ve sandukalı olup prizmatik sandukalı şeklindedir. Bu mezar Şahkulî Bey Kızı Gevher Sultan adına yapılmıştır. Bu mezarlıktaki süsleme ve yazılar klasik Osmanlı üslubundadır. Yine bu mezarlıktaki incelemeye bu yıl devam edilerek bölge tarihi tam olarak ortaya konacaktır.

XI. MEZAR TAŞLARI ve KİTABELER ZEYNEP BİNTİ MUHADDİSE MEZARI

Siirt merkezdeki yapı 3.20x3.20 m. boyutlarında kare planlıdır. Ayakucundaki kitabe göre 947/1541 tarihli. Ancak mezar taşı tipolojisine ve içeriğine uymayan bu kitabenin mezar taşı olup olmadığı şimdilik netleşmemiştir.

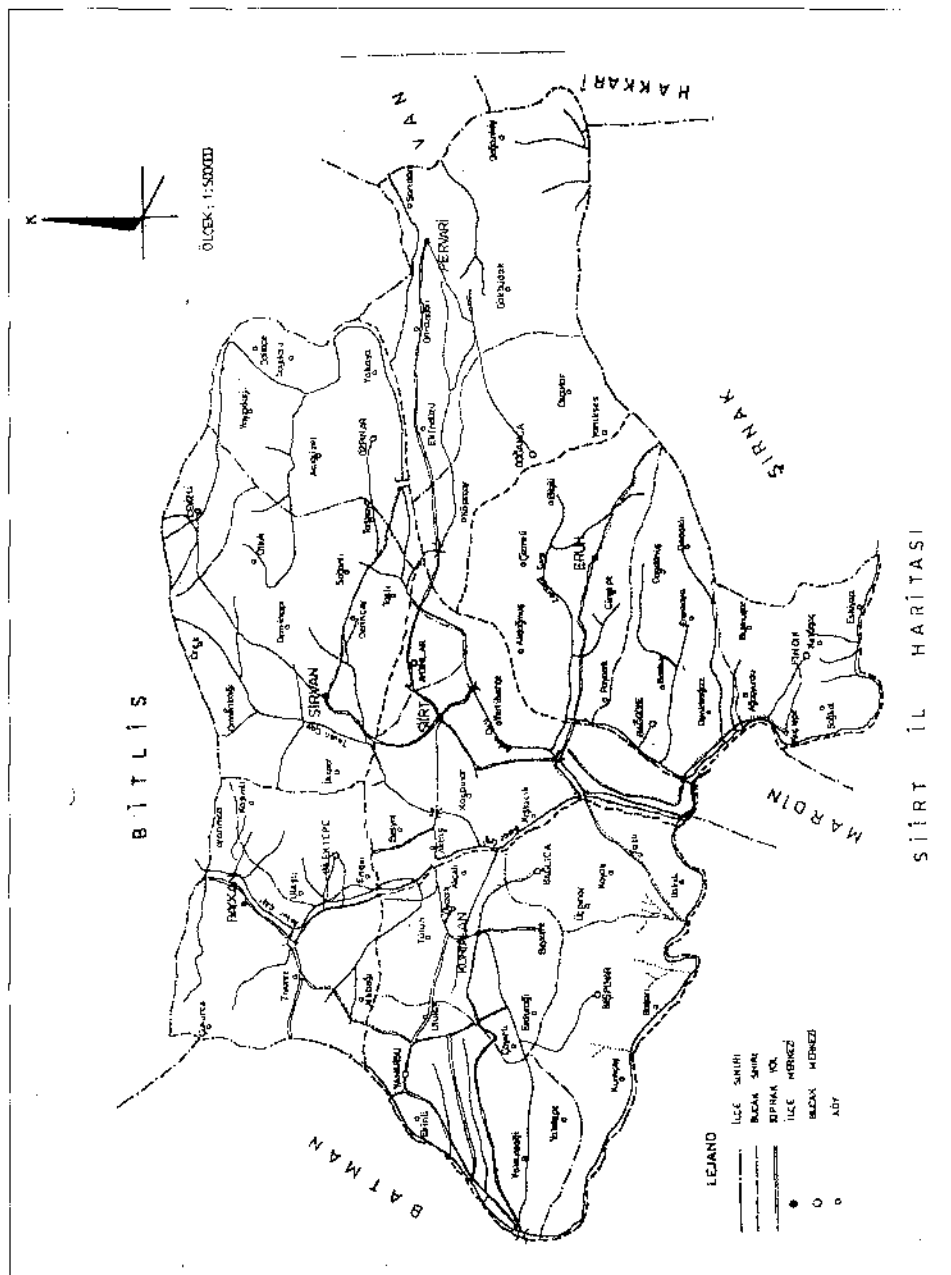
SIİRT ULU CAMİ KİTABESİNE AİT PARÇA

Caminin minaresi civarındaki mozzalar arasında, yapının kitabesine ait olabilecek bir kitabe parçası tespit edilmiştir. Örgülü küfi yazılı kitabenin etrafı kıvrık dal ve rumi motiflerle süslenmiştir. Kabartma tekniği ile yazılan kitabenin bu parçasından anlam bütünlüğünü sağlayacak bilgilere ulaşmamakla birlikte, var olan kısım muhtemelen dönemin hükümdarının sıfatlarını vermektedir (Resim: 8).

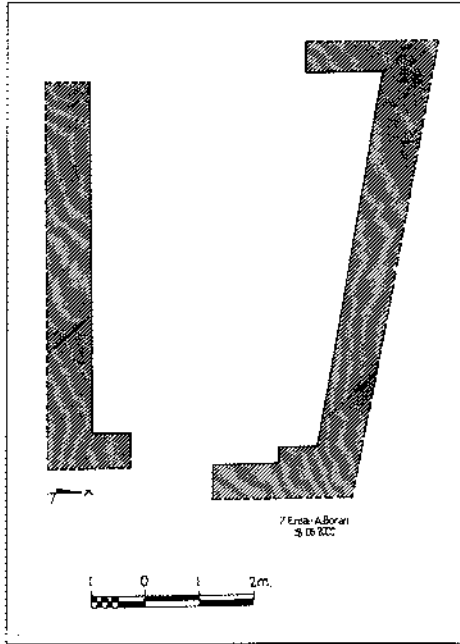
CUMHURİYET CAMİİ DEPOSUNDAKİ KİTABELER

Caminin deposunda birkaç parça kitabe vardır. İki parça taş malzeme üzerinde geometrik ve rumi motifler arasına hilâl işlenmiştir. Cumhuriyet'in ilanı yıllarında inşa edildiğinden adını buradan almış ve yapıya "yaşasın Cumhuriyet" ibaresi Arapça celi sülüs yazıyla yazılmıştır. Tarihsiz mezar taşı ise Eyyubi soyundan Siirt Emiri Melik Halil'in kardeşi Muhammed bin Âdil Halef'e aittir (Resim: 9).

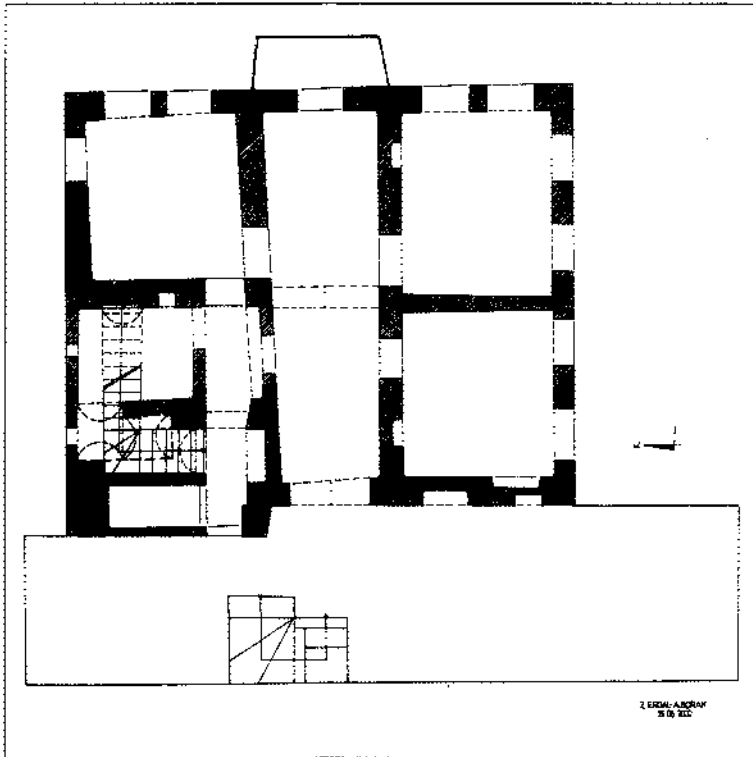
Bu yıl yapılan yüzey araştırması sonucunda Siirt'in hem bölge hem de ulusal bağlamda çok önemli bir yere sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Önümüzdeki yıl başta Baykan'daki mezar taşları ve diğer yapılar olmak üzere, Maden- Şirvan- Siirt- Cizre güzergahında ismini tespit ettiğimiz fakat zamanın yetersizliği nedeniyle gidemediğimiz diğer hanlar ile Eruh, Şirvan, Kurtalan' daki tüm eserler üzerine çalışma yoğunlaştırılacaktır.

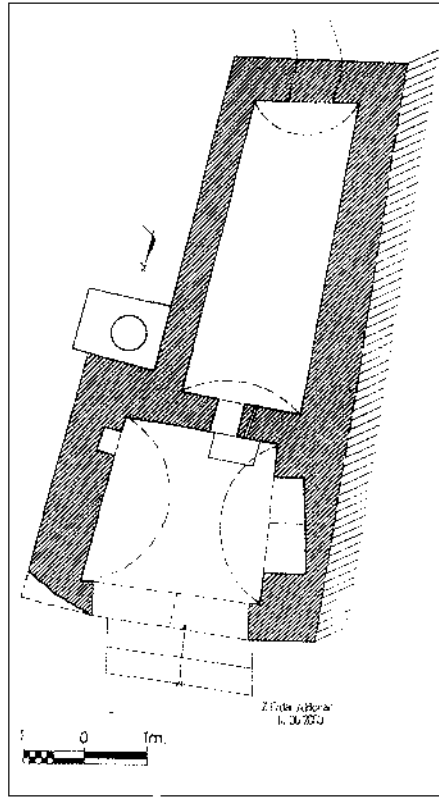
Harita 1: Sirt İl haritası

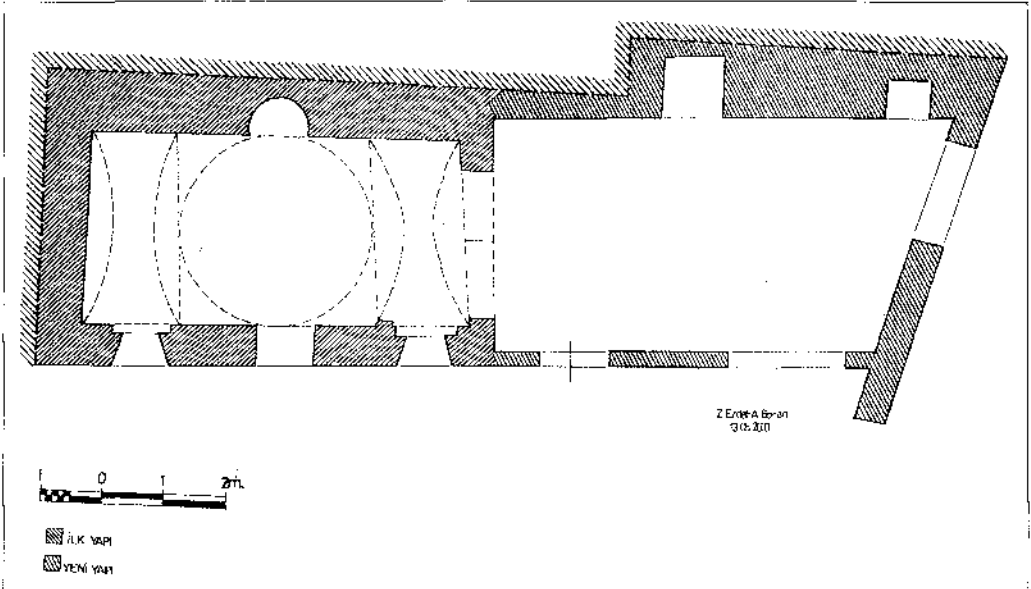
Çizim 1: Han kalıntısı

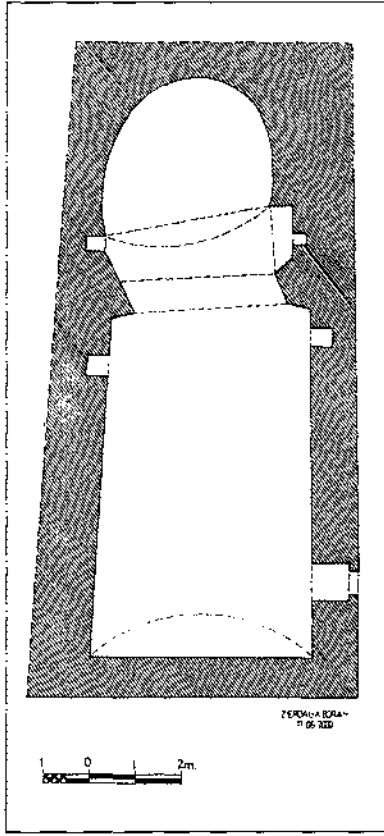
Çizim 2: Abdullah Alp Evi

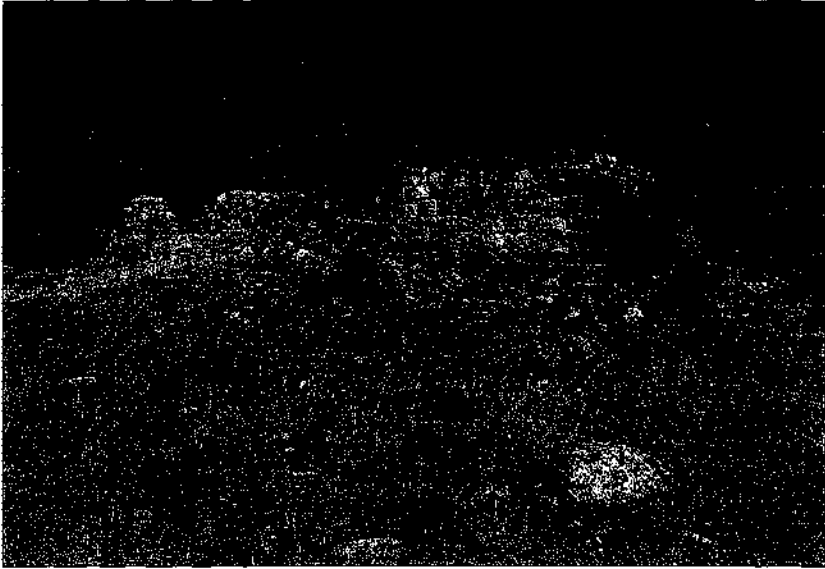
Çizim 3: Ayn-ı Sa'lib
(Salib Çeşmesi)

Çizim 4: Şeyh Ma'ruf Camii

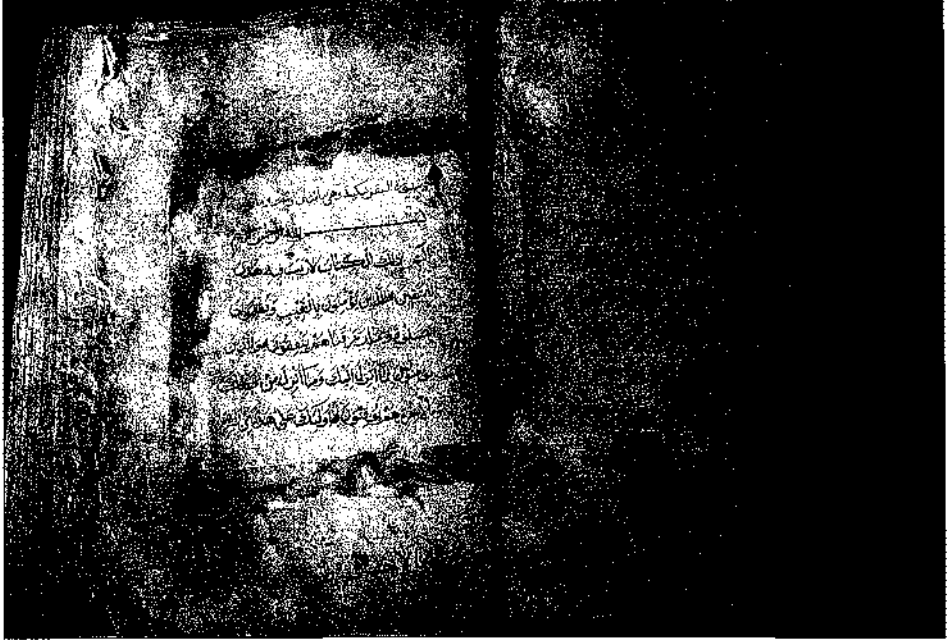
Çizim 5: Dilektepe Köyü Kilisesi

Resim 1: Çemişevki Hanı

Resim 2: Çemepri (Eğlence) Köprüsü

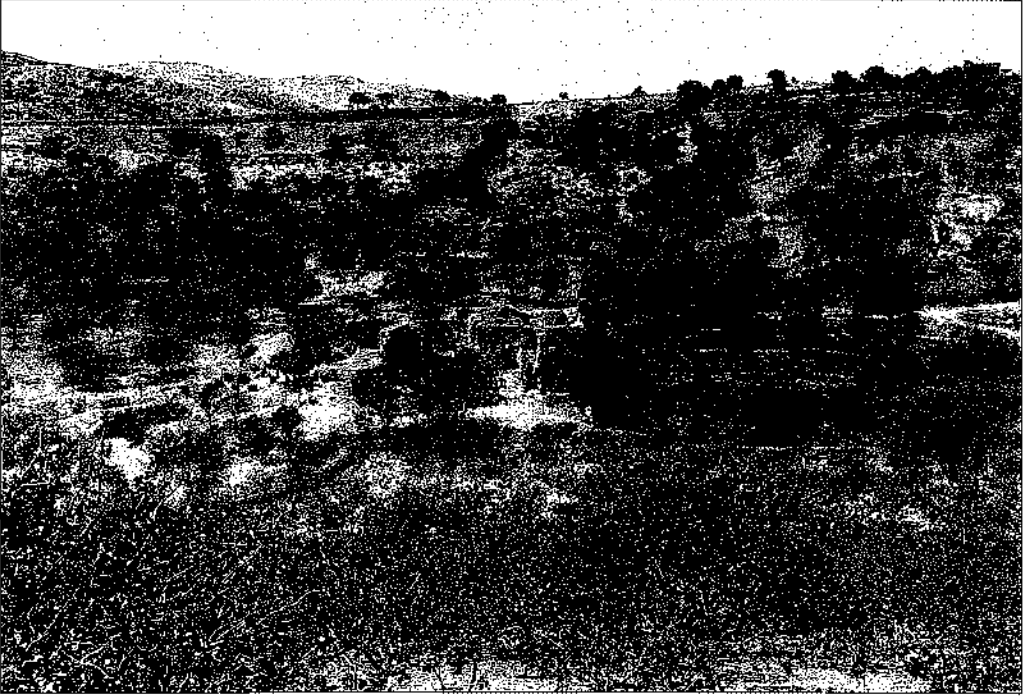
Resim 3: Dilektepe Köyü'ndeki yazma Kur'an-ı Kerim

Resim 4: Şeyh Ma'ruf Camii

Resim 5: İsmail Fakirullah
Camii (Çile-Hane)

Resim 6: Mir Yakub Manastırı

Resim 7: Adakale Köyü'ndeki mezar taşlarından bir örnek

Resim 8: Siirt Ulu Camii'ne ait kitabe parçası

Resim 9: Cumhuriyet Camii'ndeki kitabelerden bir örnek

HAKKARİ İLİ YÜKSEKOVA, ŞEMDİNLİ VE ÇUKURCA İLÇESİ'NDE YÜZEY ARAŞTIRMASI, 2000

Mehmet TOP*

Hakkari'deki 2000 yılı yüzey araştırması Bakanlık Temsilcisi Arkeolog Nevin Soyukaya'nın katılımıyla, başkanlığımda 04.07.2000 - 16.07.2000 tarihleri arasında yapılmıştır. Çalışmalara Sanat Tarihi Bölümü öğrencilerinden Erkan Koç, Fatih Pullu, Hüseyin Tertemiz ve Zeki Özcaner katılmıştır. Yüzey araştırması Hakkari Valiliği'nin maddî katkıları ile gerçekleştirilmiştir.

2000 yılı çalışma sezonunda Hakkari merkez, merkeze bağlı Konak ve Kırıkdağ (Dez) Vadisi ile Şemdinli İlçesi Bağlar (Nehri) Köyü ve Yayla Mahallesi'nde araştırmalar yapılmıştır.

1. KOÇHANİS KİLİSESİ

Kilisenin bulunduğu Konak Köyü, Hakkari merkeze 18 km. uzaklıkta ve şehrin kuzey tarafında kalmaktadır. Doğu-batı yönünde uzanan ve içerisinde genişçe düzlüklerin ve kavaklıkların bulunduğu bir vadi içerisinde yer almaktadır. 1996 yılından beri köy meskun değildir. Köye ulaşım kuzeybatıdan, Berçalan Yaylası eteklerinden stabilize bir yol ile sağlanmaktadır.

Kilise köyün doğu tarafına, vadiye hakim noktada, doğal kayalık bir platform üzerine kurulmuştur. 16.70x 8.30 m. dış ölçülere sahip, doğu-batı ekseninde dikdörtgen planlı bir yapıdır. Güney cephenin batı köşesine kaydırılmış bir kapı ile yapıya girilmektedir. Kilisenin iç mekânı iki bölümden meydana gelmiştir. Bunlardan birincisi doğrudan dış ile bağlantılı sahnin bölümü, ikincisi sahnin iki kapı açıklığıyla geçilen doğudaki kanki (Bema) bölümüdür. Ayrıca kuzey tarafa kayaların üzerine, biraz yüksekte kalan ve havalandırmaya geçiş sağlayan bir bölüm daha ilave edilmiştir.

Kuzeydeki ek bölüm dışında yapının dış cephesi tamamıyla düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Duvarların yarıya kadar olan kısmı gri renkli, üst kesimi açık krem renkli düzgün kesme taşlarla örülmüştür. Güney cephede batı tarafa kaydırılmış sivri kemerli bir girinti teşkil eden taşıntısız kapı, üst kesiminde güneş saatleri, kitabe ve süslemeler yer almaktadır.

Kapı, iki renkli taşlarla sivri kemerli girinti içerisine açılmıştır. Üzengi seviyesinde batıdaki dairesel, diğeri kare şeklinde geometrik geçme kompozisyonları yer almaktadır. Asıl kapı açıklığı dikdörtgen şeklinde olup üç yandan geometrik örgülü ikişer bor-

* Yrd.Doç.Dr. Mehmet TOP, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Van/TÜRKİYE.

1 Hakkari Valisi Sayın Orhan İşin'a, Vali Yardımcılarına, İl Emniyet Müdürlüğü'ne, İl Kültür Müdürlüğü'ne, Jandarma Alay Komutanlığı'na, Öğretmen Evi ve Polis Evi çalışanlarına, bize yardımcı olan diğer resmi ve sivil zovata, Bakanlık Temsilcisi Arkeolog Nevin Soyukaya'ya; diğer ekip elemanları Y.Y.U. Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü öğrencileri Erkan Koç, Zeki Özcaner, Fatih Pullu ve Hüseyin Tertemiz'e teşekkür ederim.

dür çerçevelemektedir. Alınlığın yüzeyi ise rozet ve üçlü haç motifi ile doldurulmuştur. Kapı sövelerinin süslemeli yekpare taşları yerinden sökülüş ve kırılmış vaziyette etrafa dağılmıştır.

Cephenin çatıya yakın üst kesimine, batı tarafa, sekiz satırlık Nasturice bir kitabe yerleştirilmiştir. Biri bunun altında, diğeri ortaya yakın yerde dairesel şekilde iki güneş saati yer almaktadır. Bunlarda süslemeler de mevcuttur. Ayrıca kapının üzerinde iç içe daire geçmeli bir kompozisyon daha yer almaktadır.

Diğer doğu, batı ve kuzey cephede herhangi bir süsleyici unsur görülmemektedir. Bunlardan kuzeydekine moloz taşlarla ek bir bölüm ilave edilmiştir. Bunun dışında doğu ve batı cephelerde birer mazgal pencere yer almaktadır. Bunlardan doğu cephenin güney tarafı yıkılmış vaziyettedir.

Batıdaki sahin bölümü, 5.60x9.30 m. ebadında dikdörtgen planlıdır. İçerisi sivri kemerlerle üçe bölünmüştür. Bölüntüyü sağlayan sivri kemerler düzgün kesme taşlarla gerçekleştirilmiştir. Kemerler üzengi seviyesine kadar hafif taşıntılı plaster şeklinde duvar payeleri üzerine oturtulmaktadır. Bunların araları da aynı seviyede sonlanan yuvarlak kemerli arkadlar şeklinde düzenlenmiştir. Bunlar içeriye doğru bir girinti teşkil etmekte, üzerlerine tonoz oturmaktadır. Güneybatıdaki içerisine içten de sivri kemerli açıklık şeklinde olan kapı yerleştirilmiştir. Üzeri moloz taş örgülü beşik tonozla örtüldür. Doğubatı istikametindeki beşik tonoz ikisi yanlarda, üçü ortada beş kemerle desteklenmiştir. Batı duvarının üst kesimine yuvarlak kemerli düzgün kesme taşlarla çerçevelemiş bir mazgal pencere açılmıştır. Doğduvarı düzgün kesme taş kaplamalı olup biri ortada, diğeri güney yanda sivri kemerli iki kapı yer almaktadır. Ayrıca ortadaki kapının üzerinde basamak şeklinde iki yana kademeli yükselen bir silme ve iki kapı arasında istirdiye yivli bir niş mevcuttur. Ortadaki kapının iki yanında kesme taş kaplamalar dökülmüştür. Kapının üzerinde yukarıya doğru iki yandan basamaklar şeklinde daralan taşıntılı düz silmelerle yapılmış çerçeve şeklindeki süslemenin üst ortasına dikdörtgen çerçeveli bir niş yerleştirilmiştir. Bu nişin kandillik olma ihtimali vardır.

Ayrıca batıdan birinci bölümün kuzey arkad kemeri üzerine ek bölüme geçişi sağlayan dikdörtgen açıklıklı bir kapı yerleştirilmiştir. Buraya çıkış seyyar bir merdivenle sağlanmış olmalıdır. Yine ikinci bölümün kuzey duvarına, arkad kemeri içine bir niş daha açılmıştır.

Doğudaki kanki bölümü 5.70x2.40 m. ebadında kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Ortadan duvarlara oturan sivri bir kemerle iki kısma ayrılmış ve üzerleri kubbe ile örtülmüştür. Buraya sahin bölümünden sivri kemer açıklıklı iki kapı ile girilmektedir. Güney duvarına sivri kemerli bir girinti açılmış ortasına bir mazgal pencere yerleştirilmiştir. Doğduvarı güneye doğru kaçak define arayıcıları tarafından yıkılarak burada dıştan 1.5 m. genişliğinde bir delik oluşturulmuştur. İç kesimde de yine kaçak kazılarla kaplama taşları sökülerek tahribatlar yapılmıştır.

Kilisenin kuzey tarafına kaya platformu üzerine, 3.00 m. genişliğinde, 4.20 m. uzunluğunda bir bölüm eklenmiştir. Doğudan dik devam eden, batıya doğru çeyrek daire kavis yaparak ana yapıya birleşen odanın üzeri beşik tonoz örtüldür. Buradan üstteki havalandırmaya giriş sağlanmaktadır. Batı ucundaki bir kapı ile sahından geçilmektedir. Doğduvarına sivri kemer açıklıklı bir pencere, batıya doğru bir mazgal pencere açılmıştır. Ayrıca biri kilise duvarına, diğeri bunun karşısına iki niş açılmıştır.

Kilisenin üzeri düz toprak dam örtüldür. Bunun 0.80 m. altında kenarlardan boydan boya devam eden, kanki bölümünün hem içten hem de dıştan dolanan havalandırma tüneli yer almaktadır. Tünel batı tarafta iki yönden içe doğru dönerek kesilmektedir. 1.00 m. yükseklikte, 0.80 m. genişliğinde tünelin üzeri uzun sal taşları ile kapatılmıştır. Sahin bölümüne doğu ve batıda ikişer mazgal deliği açılarak havalandırma tüneli ile irtibatlandırılmıştır. Kaya platformu üzerine, muntazam kesme taşlarla yapılmış iç ve dış mimarisi düzgün bir işçilik göstermektedir. Güney cephedeki süsleme ve güneş saatleri, içteki arkadlar, havalandırma tüneli yapıyı ayrıcalıklı kılan hususlardır. Ancak bu sağlam yapıyı son yıllarda define arayıcıları büyük ölçüde tahrip etmiştir. Dış ka-

pı sövelerinin süslemeli yekpare taşları yerlerinden sökülmele kalınmamış, paramparça edilmiştir. İçerisi hem kanki, hem de sahin bölümünde tünel şeklinde kazılmıştır. Bunlar dışında yapı sağlamdır.

2. KIRIKDAĞ MAR SALİTA MANASTIRI

Kırıkdag Vadisi'nin batı yamacında oldukça yüksek bir mevkide yer almaktadır. Ana yoldan 6 km.lik stabilize araba yolundan sonra, Dikmen Mahallesi'nden patika yola 6 saatlik bir tırmanma ile manastıra ulaşılmaktadır.

Yapı, yöre halkı tarafından Der a Çiya (Dağ Kilisesi), Der a Keriser (Beyaz Kili-se) olarak adlandırılmaktadır. Ulaşılması zor, sarp bir arazide kaya oyuğu içerisine inşa edilmiştir. Önünde bir teras, doğuya doğru dik olarak vadiye inen iki yanı kayalık bir kanyon yer almaktadır. Kayalığın önünde yüksekçe bir duvarla oluşturulmuş iki kademeli cephe anlayışı göstermektedir. Sağır beden duvarları savunmayı ön plana çıkar-maktadır.

İçeriden geçilen kaya oyuğu şeklinde bir ayazma ve birikinti su, bu manastırın ya-pılma amacını büyük ölçüde belirlemektedir. Önde duvarla oluşturulmuş teras, 12.30 m. genişliğinde ve 6.50 m. derinliğinde bir alan meydana getirmektedir. Kuzey yanda bu alan daha dar tutulmuştur.

Manastırın üç katlı bir yapısı vardır. Alt zemin kat kilise olarak düzenlenmiştir. Kaya oyuğuna uydurulmuş doğu köşeden bir dış kapı ile girilen sahin bölümü, kuzey-güney ekseninde uzanmaktadır. Üzeri aynı yönde beşik tonozla örtülüdür. Yaklaşık 9.00 m. uzunluğunda ve 3.00 m. genişliğinde ölçülere sahiptir. Buradan doğudaki kan-ki bölümüne, batıdaki ayazmaya ve güneyden üst katlara çıkış sağlanmaktadır. Doğü duvarın ortaya yakın bir yerinde sivri kemerli bir niş yer almaktadır.

Doğudaki kanki bölümü 5.10x2.10 m. ölçülerinde kuzey-güney doğrultusunda dikkörtgen planlıdır. İki bölümü olarak yapılmıştır. Üzeri beşik tonoz örtülüdür. Ara du-var günümüzde yıkılmıştır. Birinci bölümde girişin tam karşısında sivri kemerli bir niş yer almaktadır. İkinci bölümde doğuya açılan bir mazgal pencere vardır. İçerisi define arayıcıları tarafından kazılmıştır.

Birinci katta güneyden dikkörtgen açıklıklı bir kapıdan geçilen, doğudan duvarla sınırlandırılmış bir ara bölümden çıkılmaktadır. Kaya oyuğuna uydurulmuş kat, doğuda-ki kademeli beden duvarı ile sınırlandırılmıştır. Güneyde daha dar olan mekân, kuzeye doğru genişlemektedir. Günümüze iç bölüntü ile ilgili duvar kalıntısı ulaşmamıştır. An-çak güneydoğu köşede banyo olabileceği tahmin edilen bölümün kalıntısı mevcuttur. Üst örtü tamamıyla yıkılmıştır. Kalan izlerden ahşap hatıllı olduğu anlaşılmaktadır. Du-varlar ve zemin beyaz alçı sıvalıdır. Bunun üzerindeki ikinci katın güney taraftan çok az kısmı kalmıştır. Yaklaşık 6 m. genişliğinde (kuzeyden) ve 12.50 m. uzunluğunda ölçüle-re sahiptir. Ayrıca buradan batı taraftaki ayazmaya kaya oyuğu içerisinden inilmektedir.

Yapıya giriş güneydoğu köşeden sağlanmaktadır. Dikkörtgen açıklık şeklindedir. Moloz taş malzeme ve harç beden duvarlarında kullanılmıştır. Dış cephelerin bazı bö-lümleri ile iç kısımlar sıvalıdır. Herhangi bir süsleme mevcut değildir.

Define arayıcılarının yaptığı kaçak kazılarla yapı büyük ölçüde tahrip olmuştur. Bunun hemen kuzeydoğusunda doğal mağaralar yer almaktadır. Bunların önüne duvar örülerek, yiyecek ve zahire ambarı olarak kullanılmıştır. Ayrıca bu kısımdan bugün bir bölümü Van Müzesi'nde muhafaza edilen Nasturice kitaplar ve ayin eşyaları ile din adamlarına ait kıyafetler çıkarıldığı öğrenilmiştir.

3. KIRIKDAĞ ALA GİPE KİLİSESİ

Kırıkdag (Dez)'da Dikmen Mahallesi'nin üst batı kesiminde yüksekçe bir mevkide yer almaktadır. Meskun mahalın dışında bulunmaktadır. Buraya vadi tabanından pa-tika bir yol ile yaya olarak yaklaşık iki saatte ulaşılmaktadır.

Vadiye hakim yamaç üzerine, düzlenmiş bir araziye inşa edilmiştir. Yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alan üzerine oturmaktadır. Batıya doğru hafif daralma göstermektedir. Dış kenar ölçüleri birbirinden farklıdır. Doğu duvarı 7.50 m., batı 6.70 m., güneyi 12.70 m., kuzeyi ise 13.00 m. uzunluğunda tutulmuştur. Yapının duvar kalınlıkları 1.00 m. ile 1.30 m. arasında değişmektedir. Harçla tutturulmuş moloz taş örgülü duvarların üst kesimleri, güneybatıdaki kapının iki yan kısımları ve beşik tonoz örtü büyük ölçüde yıkılmış vaziyettedir.

İki bölümlü yapının sahin kısmına dıştan, güney duvarın batı tarafına açılmış bir kapıdan girilmektedir. Burası doğu-batı ekseninde ortalama 4.60x6.60 m. ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Üzeri aynı yönde beşik tonoz örtülü olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Batı duvarı ortasına bir mazgal pencere, kuzey ve doğu duvarı ortasına iki dolap nişi ile doğu duvarına kanki bölümüne geçişi sağlayan iki kapı açılmıştır.

Doğudaki kanki bölümü ortalama 4.90x3.00 m. ölçülerinde kuzey-güney yönünde dikdörtgendir. Beşik tonoz örtüsü yıkılmıştır. Sadece kuzey taraftan bazı kısımları kalmıştır. Sahından buraya geçişi sağlayan kapılardan ortadaki sivri kemer açıklıklı ve 1.10 m. genişliğindedir. Güney yandaki kapı ise daha alçak ve dar tutulmuştur. Doğu duvarına ana kapı ekseninde kutsal eşyaların bulunduğu sivri kemerli kutsal niş (mihrap) açılmıştır. Ayrıca biri güney duvarı ortasında, diğeri kuzey duvarın doğu köşesinde olmak üzere iki dolap nişi daha vardır. Kuzey duvarında sıva izleri mevcuttur. Bu sıva dışında yapıda süsleyici herhangi bir unsur yoktur.

Günümüzde büyük ölçüde harap vaziyettedir.

4. KIRIKDAĞ SERAVİLİS İ KİLİSESİ

Kırıkdag'a bağlı Seravilis mezrasında bulunmaktadır. Köyün girişinde, güneybatı tarafında yer almaktadır. Köyün araba ulaşımına elverişli olmayan ham bir yolu vardır. Ana yoldan bu yolu takiple yaya olarak yaklaşık 1 saatlik bir yürüme ile ulaşılmaktadır. Günümüzde çoğu ev terkedilmiş, birkaç hane oturmaktadır. Tarıma elverişli arazileri mevcuttur.

Kilise kuzeyden güneye eğilimli bir yamaca, düzlenmiş bir arazi üzerine inşa edilmiştir. Günümüze büyük ölçüde sağlam ulaşmıştır. Doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı, 11.10x6.40 m. dış ölçülerde tutulmuştur. Batı tarafta daha büyük ölçüdeki sahin bölümü ile, doğudaki kanki bölümünden meydana gelmiştir.

Sahin 5.70x4.00 m. ölçülerinde doğu-batı ekseninde dikdörtgendir. Üzeri aynı yönde beşik tonozla örtülüdür. Buraya güney cepheden batıya kaydırılmış bir kapı ile girilmektedir. Kapı sivri kemerli bir açıklık şeklinde 0.90 m. genişliğindedir. İçerisi yer yer dökülmüş olmakla beraber tonoz örtü dahil tamamen sıvalıdır. Batı duvarın üst orta noktasına bir mazgal pencere açılmıştır. Doğu duvarında biri orta ekseninde, diğeri güney köşede olmak üzere iki kapı açıklığı mevcuttur. Orta giriş kapısı önüne üç basamaklı, köşedekine bir basamaklı taş merdiven yapılmıştır. Üç basamaklı merdivenle çıkılan orta kapı oldukça yüksek ve sivri kemer açıklıklıdır. Diğeri ise düz dikdörtgen ve daha dardır. Bu kapılar dışında kuzey duvarın doğu köşesine sivri kemerli bir niş yerleştirilmiştir.

Kanki bölümü 4.10x2.40 m. ölçülerinde kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Üzeri doğu-batı yönünde beşik tonozla örtülüdür. Sahin bölümüne göre 0.70 m. daha yüksektir. Doğu duvarına ana kapı ekseninde tabandan 100 m. yüksekliğe sivri kemerli kutsal niş (mihrap) açılmıştır. Bu niş, batıdaki mazgal pencere, orta kapı eksenindedir. Bunun önünde iki kademeli bir seki mevcuttur. Ayrıca doğu duvarın güney köşesine yakın bir yerine mazgal pencere açılmıştır. Bir de kuzey duvarın ortasına bir niş yerleştirilmiştir.

Kilisenin üzeri düz topraktan örtülüdür. Bunun hemen altında yapının dört kenarını da dolanan bir havalandırma tüneli yer almaktadır. Bu tünel 0.80 m. yüksekliğinde ve 0.50 m. genişliğinde tutulmuştur. Havalandırmadan sahinin güney tarafına iki, kuzey tarafına bir, kanki bölümüne de karşılıklı birer delik açılmıştır.

Kilisenin dış beden duvarları harçla tutturulmuş, moloz taş örgülüdür. Cephelerde yer yer sıva izleri görülmektedir. Güney cephenin saçak altında bir sıra, fazla derin olmayan küçük taş oyuklar sıralanmaktadır. Düzgün sal taşları ile dışarıya üç kademeli olarak taşıntı yapan bir saçak yapının tüm cephelerinde yer almaktadır.

Günümüze büyük ölçüde sağlam ulaşan yapı, köylüler tarafından korunmaktadır. Ancak kanki bölümünün tabanı kaçak define arayıcıları tarafından 1 m. kadar kazılmıştır. Bunun dışında kuzey duvarında küçük bir kısım yıkılmış durumdadır. Ayrıca iç ve dış duvarları kaplayan sıvaların da büyük bir kısmı dökülmüştür.

Yapı küçük bir Nasturi köy kilisesi olarak dikkat çekmektedir.

5. KIRIKDAĞ SERAVİLİS II KİLİSESİ

Kırıkdağ'a bağlı Seravilis mezrasının 1 km. doğusundaki mahalde yer almaktadır. Mezranın güneydoğusundaki yamaçta inşa edilmiştir. Kilisenin kuzeydoğusundaki eğimli arazide Nasturilere ait taş ev kalıntıları bulunmaktadır. Bir çoğu temel seviyesine kadar yıkılmış evlerin bazılarında ait duvarlar kalmıştır.

Kilise kuzeyden güneye eğimli bir arazide inşa edilmiştir. Kuzey tarafı üstten arazi seviyesine yakın bir şekildedir. Güney tarafta ise kilisenin önünde duvarla terasla yapılarak küçük bir alan oluşturulmuştur.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plan gösteren kilisenin dış ölçüleri doğuda 6.90 m., batıda 6.50 m., güneyde 12 m., kuzeyde ise 11.20 m. olarak küçük farklılıklarla karşımıza çıkmaktadır.

Sahın ve kankiden oluşan iki bölümlü bir yapıdır. Sahın bölümüne güney duvarın batı tarafına yakın bir yerine açılmış, dıştan alçak ve dikdörtgen açıklıklı içten sivri kemerli bir girinti oluşturan kapıdan girilmektedir. Doğu-batı ekseninde dikdörtgen planlı ve ortalama 4.50x6.00 m. ölçülerinde üzeri aynı yönde beşik tonozla örtülüdür. Güney duvarına ortada sivri kemerli 0.80 m. derinliğinde kapı girintisi, bunun iki yanına da daha yüzeysel sivri kemerli birer girinti daha açılmıştır. Doğudaki 1.70 m. genişliğinde, 2.50 m. yüksekliğinde ve 0.20 m. derinliğinde tutturulmuştur. Batıdaki ise, 130 m. genişliğinde 2.50 m. yüksekliğinde ve 0.30 m. derinliğindedir. Bunların üst ortalarına dışarıya açılan birer delik konmuştur. Batı duvarın üst ortasına bir mazgal pencere yerleştirilmiştir. Buradan geçen ışık, öğleden sonra doğrudan kanki bölümündeki mihraba yansımaktadır. Doğu duvarına açılan iki kapıdan ortadaki geniş ve yüksek sivri kemer açıklıklı, diğer güney yanda olan daha alçak ve dikdörtgen açıklıklıdır. Biri bu kapıların ortasında, ikincisi kuzey köşede, diğer üçüncüsü ise kuzey duvarın doğu köşesinde olmak üzere üç dolap nişi bulunmaktadır.

Kanki bölümü kuzey- güney doğrultusunda dikdörtgen planlı, ortalama 2.50x4.70 m. ölçülerinde tutulmuştur. Doğu-batı yönünde beşik tonozla örtülüdür. Kapı ekseninde doğu duvarına açılmış, sivri kemerli, 0.90 m. genişliğinde, 1.50 m. yüksekliğinde kutsal niş (mihrap) bulunmaktadır. Güney duvarın ortasına sivri kemerli bir girinti içerisine bir mazgal pencere açılmıştır. Bunun dışında kuzey duvarın batı köşesi ile doğu duvarın kuzey köşesine birer dolap nişi daha yerleştirilmiştir.

Eğimli arazide kurulduğundan sadece güney duvarı cephe anlayışını yansıtmaktadır. Bunun da saçak altında taş oyuklar sıralanmaktadır. Düzgün sal taşları ile dam seviyesinde dışa taşıntı yapan dört kademeli bir saçak yapıyı dolanmaktadır. İç ve dış duvarlarda sıva izleri bulunmaktadır. Moloz taş örgülü harçla tutturulmuş beden duvarları 1.10 m. kalınlığındadır.

Yapı günümüzde özgün planı ve mimarî özelliklerini büyük ölçüde muhafaza etmektedir. Yakınında eski Nasturi köy yerleşiminin olması açısından önem taşımaktadır.

6. KIRIKDAĞ KURSİN KİLİSESİ

Kırıkdağ Vadisi içerisinde, yaklaşık 10 km. mesafedeki Kursin (Gümüşlü) Mahallesi'nde yer almaktadır. Kilise kuzey yamaçta teraslanmış eğimli bir arazide kurulmuştur.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve giriş kısmı ile birlikte üç bölümlüdür. 10.60x6.40 m. ebadında dış ölçülere sahiptir. Kuzeybatı köşedeki giriş bölümü, dışa taşıntılı 3.00x3.20 m. ölçülerinde, kuzey-güney yönünde beşik tonozla örtülüdür. Doğu yönüne dıştan dikdörtgen açıklıklı, iki yanda dikme, üstte lento şeklinde yekpare taşlarla oluşturulmuş kapı ile giriş sağlanmaktadır. Kapı içten sivri kemerli bir girinti şeklindedir. Bu mekândan, güneydeki ikinci basık ve dar bir kapı ile sahın bölümüne geçilmektedir.

Sahın 4.70x5.40 m. ölçülerinde, doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülüdür. Batı duvarın üst ortasına bir mazgal pencere açılmıştır. Doğu duvarındaki iki kapı açıklığı ile kanki bölümüne geçilmektedir. Bu kapılardan ortadaki sivri kemer açıklıklı ve 1.40 m. genişliğindedir. Diğer güney köşede ve dikdörtgen açıklıklıdır. Bu ikisi ortasına bir niş yerleştirilmiştir. Ayrıca kuzey duvarı define arayıcıları tarafından tahrip edilmiştir. Duvarları kireç harcı ile sıvanmıştır.

Doğudaki kanki bölümü, 4.70x2.70 m. ölçülerinde enine dikdörtgen planlıdır. Üzeri doğu batı yönünde beşik tonoz örtülüdür. Doğu duvarına orta kapı ekseninde kutsal niş (mihrap) açılmıştır. Sivri kemerli nişin dış duvarı yıkıldığından günümüzde pencere şekline dönüşmüştür. Bunun dışında biri kuzey duvarında, diğer batı duvarın kuzey köşesinde yer alan dolap nişleri mevcuttur.

Yapının beden duvarları harçla tutturulmuş düzgün sıralı moloz taş örgülüdür. Köşelerde düzgün kesme taşlar kullanılmıştır. Duvar kalınlıkları 0.80 m. genişlikte tutulmuştur. Dıştan üzeri düz toprak dam örtü şeklindedir. Kenarlarını sal taşları ile yapılmış bir saçak dolanmaktadır.

Günümüze büyük ölçüde sağlam ulaşmış kilisede giriş ünitesinin bulunması önemini artırmaktadır. Bir diğer husus kilisenin kuzey duvarı yamaca dayandırıldığından damla, arazi aynı düzlemde. Bu nedenle buraya dıştan teras duvarı boydan boya devam ettirilmiştir. Bu duvarla erozyonu önleme ve korumanın sağlanması amaçlanmıştır.

7. KIRIKDAĞ SOE KİLİSESİ

Kırıkdağ mevkiinde Su Mahallesi'nde yer almaktadır. Beyaz Su Deresi'nin kuzeybatı yamacına kilise inşa edilmiştir. Mahalle boşaltılmış ve şu anda herhangi bir iskân bulunmamaktadır.

Batıdan doğuya eğimli bir arazi üzerine inşa edilmiştir. Bu nedenle batı tarafta dam, arazi seviyesinde tutulmuştur. 8.10x6.10 m. ölçülerinde doğu-batı yönünde dikdörtgen planlıdır. Güneydeki giriş ünitesi temel seviyesinde yıkılmıştır. Kalan izlerden 4.00x2.50 m. ölçülerinde, doğudan dışa açılan bir kapısı vardır. Buradan sivri kemerli ikinci bir kapı ile sahın bölümüne geçilmektedir. Kapının önü yıkıntı ve toprakla kapanmış, üst kısmından küçük bir açıklık kalmıştır.

Sahın, 3.60x4.60 m. ebadında kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlıdır. Doğu-batı yönünde beşik tonoz örtülüdür. Doğu duvarındaki iki kapı açıklığından geniş olan ortadaki sivri kemer açıklıklı, güney köşedeki dikdörtgen açıklıklıdır. Ayrıca kuzey duvarın doğu köşesine bir dolap niş yerleştirilmiştir.

Doğudaki kanki bölümü ortadan bir duvarla ikiye ayrılmıştır. Batıdan yarım sivri kemerli bir kapı ile birbirine geçilmektedir. Kuzeydeki daha büyüktür, bunun doğu duvarına kutsal niş (mihrap) ve üst ortasına bir mazgal pencere açılmıştır. Güneydeki daha küçük ölçekli, her ikisi kuzey-güney doğrultusunda beşik tonozla örtülüdür. Kuzeydeki bölümün kuzey ve batı duvarlarına birer niş daha yerleştirilmiştir.

Yapının dış duvar kalınlıkları değişmektedir. Kuzey duvarı ortadan doğuya ve batıya doğru kalınlaşmakta, uç kısımlarda 1.20 m.lik kalınlığa ulaşmaktadır. Güney duvarı 0.50 m., doğu ve batı duvarları ise 0.80 m. kalınlıktadır. Yapının tamamında moloz taş malzeme kullanılmıştır. İçerisinde sıva izleri mevcuttur. Süsleyici unsur yoktur.

Günümüzde sadece giriş ünitesi yıkılmış olup bunun dışında sağlam kalmıştır. Küçük ölçekli bir kilise yapısıdır.

8. KIRIKDAĞ GELEZO KİLİSESİ

Kırıkdağ Vadisi'nin sonunda, stabilize yolun bittiği noktada yer almaktadır. Bulunduğu yer, Gelezo mevkii olarak adlandırılmaktadır. Karşı yamaçta eski Gelezo Nasturi köyü kalıntıları bulunmaktadır. Kayalıkların önünde batıya doğru eğimli bir arazide inşa edilmiştir. Vadiye hakim bir yerde kurulmuştur.

Yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, 13.20x7.10 m. dış ölçülere sahiptir. Sahin ve kanki bölümlerinden oluşan yapının üst kesiminde üç yandan dolaşan bir havalandırma tüneli yer almaktadır. Kuzeybatı köşede yapıdan ayrı, sonradan eklenen bir bölüm vardır. Burada sadece kapının karşısında 1.80 m. uzunluğundaki duvar orijinal olup arada 0.60 m.lik bir koridor oluşturmaktadır. Ayrıca bu bölüm doğudan büyükçe bir kaya kütesi ile sınırlandırılmıştır.

Sahına kuzeybatı köşeden bir kapı ile girilmektedir. Kapı dıştan dikdörtgen açıklıklı, içten genişleyen sivri kemerli girinti şeklindedir. 6.80x5.00 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı ve aynı yönde beşik tonozla örtülüdür. Tabanı tamamen düzgün kireç harcıyla kaplanmıştır. Bu durum 0.30 m.yi bulan hayvan gübrelerinin temizlenmesi ile ortaya çıkarılmıştır. Kuzeydoğu köşeye 1.00x1.10 m. ölçülerinde, 0.65 m. yüksekliğinde bir seki yerleştirilmiştir. Taş ve harçlarla oluşturulmuş sekiden itibaren güney köşeye kadar uzanan üç basamaklı bir merdiven yer almaktadır. Bu merdivenden iki kapı vasıtası ile biraz yüksekte kalan kanki bölümüne geçilmektedir. Güney köşedeki daha küçük, dikdörtgen açıklıklı kapının üst duvar kesimi yıkılmıştır. Diğer kapı 2.50 m. yüksekliğinde, 1.10 m. genişliğinde sivri kemer açıklıklıdır. Bu kapı ekseninde batı duvarının üst kesimine bir mazgal pencere yerleştirilmiştir. Ayrıca doğuda iki kapı arasındaki yüze bir dolap nişi açılmıştır. Duvarlarda sıva izleri mevcuttur.

Doğuda daha yüksekte kalan kanki bölümü, 3.10x4.80 m. ölçülerinde kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlıdır. Üzeri doğu-batı yönünde beşik tonozla örtülüdür. Doğru duvarına açılan iki nişten kuzeydeki kutsal niş niteliğindedir. Bunlardan güney yanındaki tabandan başlamakta, 0.60 m. derinliğinde, 1.70 m. uzunluğunda ve 1.00 m. genişliğinde üstten sivri kemerle son bulmaktadır. Kutsal niş olan diğeri daha küçük, 0.70 m. yükseklikten başlamakta, 0.40 m. derinliğinde, 0.80 m. genişliğinde ve 1.30 m. yükseklikte, sivri kemerli bir niş şeklindedir. Ayrıca birbirine yakın büyüklükte kuzey duvarında iki, güney duvarında da bir dolap nişi yer almaktadır.

Moloz taş örgülü duvarları, 1.10 m. kalınlıkta tutulmuştur. Üzeri dıştan düz toprak dam örtülüdür. Yapıda düz damın hemen altında kuzey, batı ve güney yönden boydan boya kenarları dolanan havalandırma tüneli 0.50 m. genişlikte ve 1.00 m. yükseklikte bir açıklık şeklindedir. Sahin bölümüne kuzey duvarından üç, güney duvarından iki, batı duvarından bir olmak üzere altı delik açılmaktadır. Kanki bölümüne de karşılıklı birer delik açılmıştır. Havalandırma delikleri künklerle oluşturulmuştur. Kuzey duvarın doğu ucunda yıkılan kısımdan bu havalandırma tüneli ortaya çıkmıştır.

Yapı günümüzde sağlam olmakla beraber meskun mahalden uzak kalmış, korumasız durumdadır.

Kilisenin güneydoğusundaki yamaçta 4 adet Nasturi mezarı ortaya çıkmıştır. Güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanan mezarların güneybatı yönünde toprak akmış olduğundan mezarlar açığa çıkmıştır. Anlaşılabildiği kadarıyla mezarların iki uzun ve kısa kenarları düz sal taşları ile çevrilmiş, üzerleri düz kapak taşı ile kapatılarak, topraklanmıştır. Ayrıca karşı yamaçta Nasturi köy kalıntısı, kilisenin altında iki üç sıra iri taşlarla oluşturulmuş teras arazileri dikkat çekmektedir.

9. ŞEMDİNLİ KARA KİLİSE

Yapı, Der a Reş olarak da adlandırılmaktadır. Şemdinli'nin Yayla Mahallesi'nde, oldukça yüksek bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Stabilize bir yoldan araçla kiliseye ulaşılmaktadır. Mevki olarak Şemdinli'nin kuzeybatısına düşmektedir.

Yolun hemen altında, düzlükte kurulmuştur. Dıştan düzgün olmayan bir dikdörtgene oturmaktadır. Dış ölçüleri itibariyle her bir kenar birbirinden farklı olup doğudan 15.50 m., batıdan 13.80 m., kuzeyden 13.40 m., güneyden ise 12.60 m. ebadındadır. Kilise batıdaki üç sahnın, doğudaki iki kanki bölümü ve güneydoğudaki iki katlı ek bölümden ibarettir.

Kuzeydeki asıl sahnın 7.40x4.30 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır, güneyindeki sahına açılan sivri kemer açıklıklı bir kapıdan girilmektedir. Üzeri de aynı yönde beşik tonozla örtülmüştür. Doğu duvarındaki iki kapı açıklığı ile kankiye geçilmektedir. Bu kapılardan ortadaki sivri kemer, güneydeki daha küçük dikdörtgen açıklıklıdır.

Kankinin doğu duvarı, orta kısmından, tonozun bir kısmıyla birlikte yıkılmıştır. 2.10x4.60 m. ölçülerinde kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ve aynı yönde beşik tonozla örtülüdür. Ana orta kapı ekseninde kutsal niş (mihrap) yer almaktadır. Bunun üst kesimi yıkılmıştır. Bunun dışında kuzey ve batı ile doğu duvarında muhtelif nişler açılmıştır. Güney duvarı batı tarafına açılmış kapı ile güneydeki kanki bölümüne irtibatlandırılmıştır.

İkinci sahnın 7.40 m. derinliğindedir. Doğusu 2.70 m., batıya doğru 2.20 m. ye düşen derinlemesine dikdörtgen planlı ve aynı yönde beşik tonozla örtülüdür. Doğu tarafta doğru kuzey duvarına bir, güney duvarına iki sivri kemerli girinti açılmıştır. Üst örtü ile batı ve güney duvarları kısmen yıkıktır. Kuzey köşeye kaydırılmış bir kapıdan kankiye girilmektedir. 2.50x2.10 m. ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Üzeri kuzey-güney yönünde beşik tonozla örtülüdür. İki katlı olarak düzenlenmiştir. İkinci kata güneydeki bölümden geçilmektedir. Doğu duvarına sivri kemerli kutsal niş (mihrap) ile bunun güneyine derin tutulmuş dolap nişi yerleştirilmiştir.

Güneydeki üçüncü sahnın doğu batı ekseninde dikdörtgen planlıdır. 7.20 m. uzunluğunda, batıdan 2.50 m., doğudan ise 3.00 m. genişliğinde tutulmuştur. Üzeri aynı yönde beşik tonozla örtülüdür. Bu beşik tonoz örtü ile duvarların üst kesimleri büyük ölçüde yıkılmıştır.

Kanki sırasındaki bu sahına bitişik oda güneydoğu köşede yer almaktadır. 2.50x3.80 m. ölçülerinde enine dikdörtgen planlı ve iki katlıdır. Bağımsız, dışarıdan güney yöne açılmış bir kapı ile girilmektedir. Kapı içten ve dıştan sivri kemer açıklıklıdır. Yine aynı yöne kapının hemen doğusuna bir mazgal pencere yerleştirilmiştir. Ayrıca muhtelif dolap nişleri açılmıştır. Kuzey-güney eksenindeki beşik tonoz örtü alt katta büyük oranda yıkılmıştır. Üst katın sahına bakan batı duvarı ile güney duvarına açılmış birer mazgal penceresi, kuzeydeki kanki bölümü ile bağlantılı kapısı dikdörtgen açıklıklıdır.

Yapının tamamında moloz taş malzeme kullanılmıştır. Duvar kalınlıkları değişkenlik göstermektedir. Bunlar 0.80 m. ile 1.50 m. arasında değişmektedir. Sahnların duvarlarında yer yer sıva izleri mevcuttur.

Yapıda yıkılan kısımlar olmakla beraber, planını çıkarabilecek özelliklerini sürdürmektedir. Bunun yanında birinci sahnın güneybatı köşesinde kaçak define kazısı yapılmıştır. Ayrıca ikinci ve üçüncü sahnında yıkılan kısımlar çoğunluktadır. Bunlar dışında birinci kankinin doğu duvarı, ikincisinin kat bölüntüsü ile diğer bölümün alt kat tonoz örtüsü yıkılmıştır.

10. ŞEMDİNLİ BAĞLAR (NEHRI) TAŞ KÖPRÜ

Şemdinli Çayı üzerinde, ilçe merkezine 13 km. uzaklıktadır. Nehri-Derecik-Irak yolunun bağlantısını sağlamaktadır. Köprünün Şeyh Seyyid Muhammed Sıddık tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir. Buna göre 20. yüzyıl başlarında inşa edilmiştir.

Yüksek dağlar arasında derin bir vadide kuzey-güney doğrultusunda uzanan köprü, tek gözlü yolunun eğimli olduğu köprüler grubuna girmektedir. Güney ve kuzey taraftan tempan duvarları ve yol bağlantısı yıkılmıştır. Günümüzdeki durumuna göre öl-

çüleri, üstten yolu 17.90 m. uzunluğunda, 3.10 m. genişliğinde, ortadan suya olan yüksekliği 11.00 m.dir.

Köprünün tamamında taş malzeme kullanılmıştır. Kemer ve korkuluklarda kesme taş, duvarlarda düzgün kaba yonu taşlar görülmektedir. Yolu sonradan betonla kaplanmış. İki yanda bağlantı duvarları yıkılmış olan köprüye güney taraftan dal ve tahalarla yapılmış eğreti bir yoldan geçilmektedir.

Eski köprünün hemen batısına betonarme yeni bir köprü yapılmıştır. Tescilli olan köprünün bağlantı yolları bulunmamaktadır. Kemerli sağlam olarak duran güzel ve canlı bir görüntü yansıtan köprünün yöre için önemli bir eser olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Konumu itibarıyla biraz uç noktada kalması göz ardı edilmesine neden olmuştur.

Bu sezonki çalışmamızda köprünün ayrıntılı rölöve ölçüleri alınmış, proje için hazır hale getirilmiştir. Restorasyon için programa alınması durumunda plan ve proje bazında destek sağlanacaktır.

11. ŞEMDİNLİ BAĞLAR (NEHRI) KAYME SARAYI

Bugünkü ilçe merkezine 15 km. uzaklıkta, stabilize bir yol ile Bağlar Köyü'ne ulaşılmaktadır. Yöre için dini turizm açısından önemli bir ziyaret yeridir. Eski ilçe merkezi olan Nehri burasıdır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde Şemdinli şeyhleri tarafından idare edilmiştir. Bunlardan Seyyid Taha ve Seyyid Abdullah gibi zatların mezarları buradadır. Günümüzde bir iki hane, ikâmet etmektedir.

Saray, köy evlerinin batısında, eski yerleşim yerinin kuzeyinde kalmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ve iki katlıdır. Kuzey cephesinin ortasından sivri kemerli bir kapı açıklığı ile yapıya girilmektedir. Kapının iki yanında birer kitabe bulunmaktadır. İçerisi büyük ölçüde yıkılmış, sadece batı ve kuzey duvarları ile güney cephesinin bir kısmı kalmıştır. Gerek içerisi ve gerekse dışarısında çıkan çalı ve ağaçlar yapıyı büyük ölçüde kapatmıştır.

Plan olarak her iki katın da, ortadan ikiye bölünmüş bir hol ve buna açılan iki yan-daki dörder odadan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Her odanın dışarıya açılan ikişer penceresi, cepheleri de hareketlendirmektedir. Dış cephe duvarları kesme taş kaplamalı olarak gerçekleştirilmiştir. İçerisinde odaların duvarları ise moloz taş örgülüdür.

Günümüzde plan ve rölövelerinin sağlıklı olarak çıkarılması için temizlik çalışmalarına ihtiyaç vardır. Bu nedenle 1995 yılında tarafımdan yayınlanan sarayın planı ile yetinilmiştir. Bu da bir rölöve çalışması olmayıp, sadece plan bazında yapıyı tanıtmaya yöneliktir. Tescilli bir yapıdır.

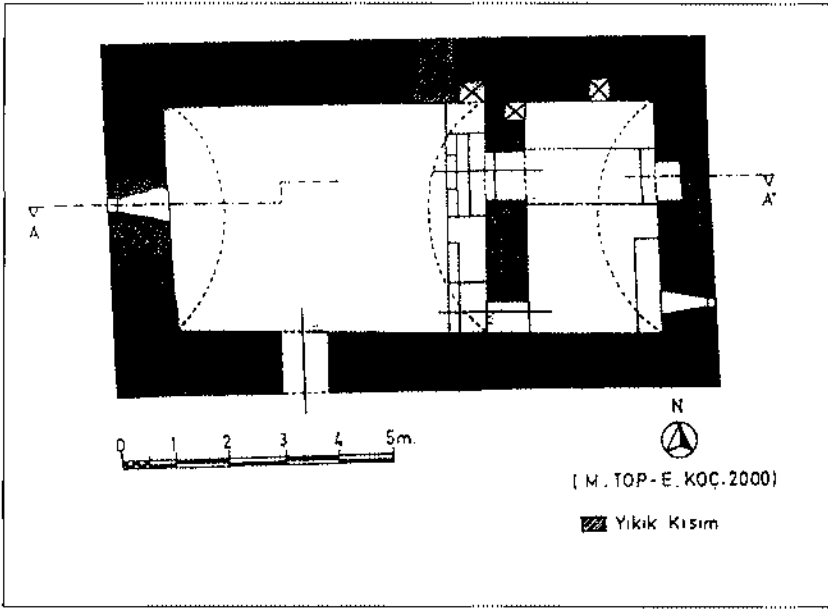
12. ŞEMDİNLİ BAĞLAR (NEHRI) KELAT SARAYI

Nehri'nin güneybatısında çayın kenarına kurulmuştur. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı yapının sadece güney giriş cephesi kısmen ayakta kalmıştır. Geriye kalan kısımlar tamamen yıkılmış, bir taş yığını haline gelmiştir.

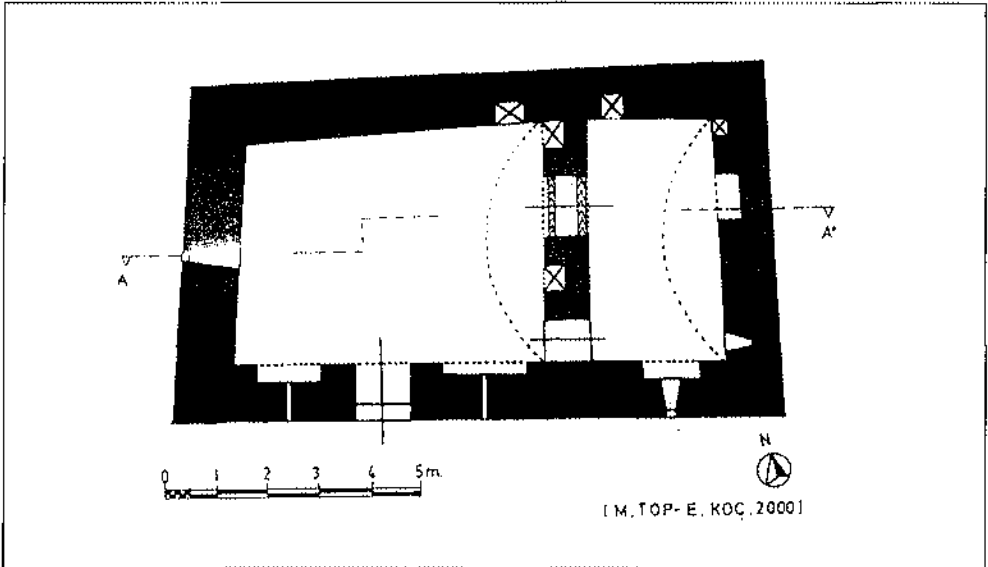
Planı ve rölövesinin yapılabilmesi için büyük bir temizlik çalışmasına ihtiyaç vardır. Tahmini olarak 30.00x25.00 m. ebatlarında bir alana oturmaktadır. Yapının üç katlı olduğu eski resimlerden anlaşılmaktadır. Tamamı düzgün kesme taş işçiliği göstermektedir.

Güney cephedeki mevcut kalıntılardan ayakta kalan kısmın 14.50 m. olduğu görülmüştür. Kapının bulunduğu orta kısım içe doğru girinti teşkil etmekte, ortada sivri kemer açıklıklı ve kademeli kapı ile iki yanında pencereler yapıyı anıtsal bir hüviyete büründürmektedir. İçerisinin ortada bir hol ve bunun iki yanındaki odalardan meydana geldiği görülebilmektedir. Kapı ve pencereler kenarlardan kademeli silmelerle profilendirilmiştir. Yapıya ait düzgün kesme taşlar etrafa dağılmış ve yer yer yakınındaki ahır yapılarında kullanılmıştır.

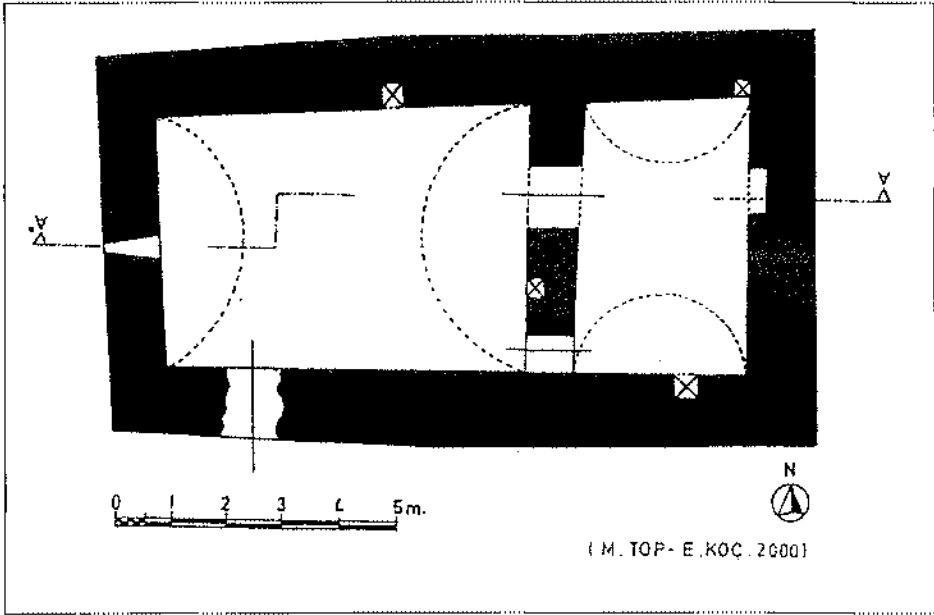
Yıkılmış olmasına rağmen yörenin önemli sivil mimarlık örneklerindendir. Tescilli bir yapıdır.

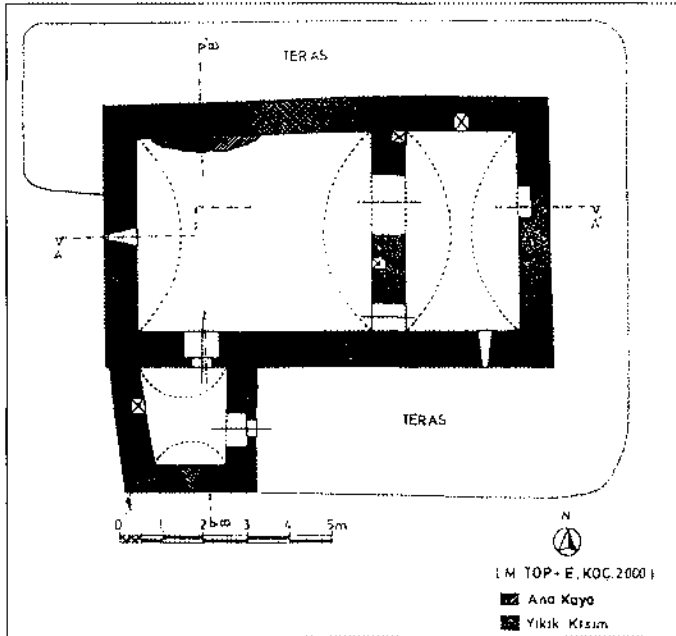
Çizim 1: Hakkari Kırıkdağ Seravilis I Kilisesi planı

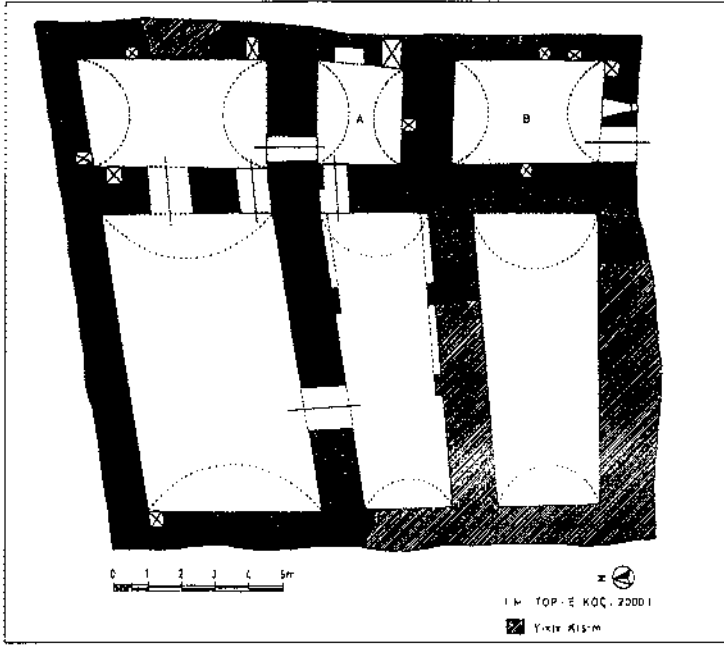
Çizim 2: Hakkari Kırıkdağ Seravilis II Kilisesi planı

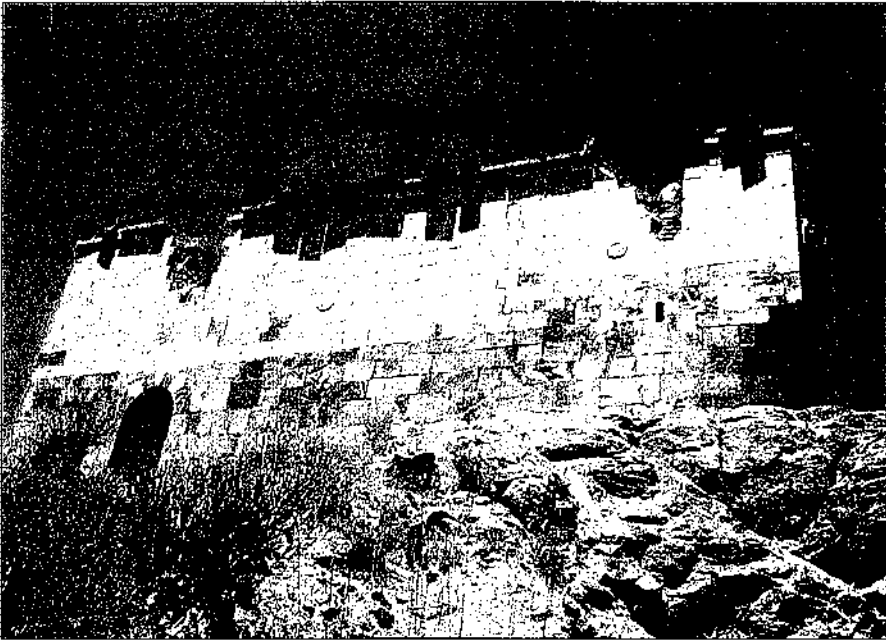
Çizim 3: Hakkari Kırıkdağ Ala Gipe Kilisesi planı

Çizim 4: Hakkari Kırıkdağ Kursin Kilisesi planı

Çizim 5: Hakkari Şemdinli Kara Kilise planı

Resim 1: Hakkari Merkez Koçhanis Kilisesi

**Resim 2: Hakkari Merkez Kırık-
dağ Mar Salita Manastırı
genel görünüşü**

**Resim 3: Hakkari Merkez Kırık-
dağ Ala Gipe Kilisesi
güneyden genel görü-
nüğü**

**Resim 4: Hakkari Merkez Kırık-
dağ Seravilis I Kilisesi
kuzeyden genel görü-
nüğü**

**Resim 5: Hakkari Merkez
Kırıkdağ Seravilis I Kilisesi
Kanki bölümündeki mihrap**

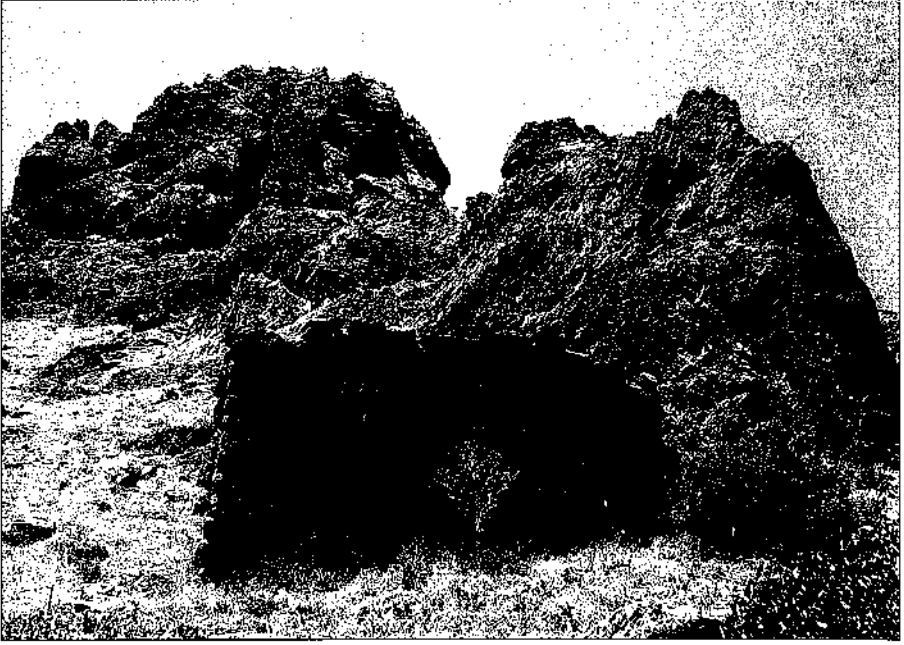
**Resim 6: Hakkari Merkez Kırıkdağ Seravilis II Kilisesi güneyden
genel görünüşü**

Resim 7: Hakkari Merkez Kırıkdağ Seravilis II Kilisesi saından görünüş

Resim 8: Hakkari Merkez Kırıkdağ Kursin Kilisesi güneydoğudan genel görünüş

Resim 9: Hakkari Merkez Kırıkdağ Soe Kilisesi doğudan genel görünüş

Resim 10: Hakkari Şemdinli Kara Kilise kuzeydoğudan genel görünüş

BİTLİS, GÜROYMAK VE TATVAN'DA 2000 YILI ARAŞTIRMALARI

Kadir PEKTAŞ*
Gülşen BAŞ

İlk olarak 1997 yılında başladığımız Bitlis ve çevresi yüzey araştırmalarına, 2000 yılında Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün verdiği izin ile haziran ayı içinde devam edilmiştir. Arş. Gör. Gülşen Baş, Uzm. Bünyamin Kara ve Ankara Cumhuriyet Müzesi'nden Yavuz Açıkbaz'ın katılımları ile gerçekleştirilen araştırmalar sırasında Bitlis Merkez İlçesi'nin yanı sıra Güroymak ve Tatvan ilçeleri ile bunlara bağlı köylerdeki tarihi eserler üzerinde çalışma yapılmıştır.

Bitlis il merkezinde Anonim Han, dört adet mescit, çeşme ve apsis kalıntısı ile Merkez İlçe'ye bağlı Değirmenaltı (Por) Köyü'nde iki kilise incelenmiştir.

Anonim Han

Yapı Bitlis il merkezindeki Mahallebaşı mevkiinde, bugünkü vilayet binasının bulunduğu Gökmeydan'dan kuzeye doğru ilerleyen yolun solunda yer almaktadır. Yapıda tarih, yapan ve yaptıran konusunda bilgi içeren herhangi bir belgeye rastlanılmamaktadır.

Kahverengi Bitlis taşı ile inşa edilen Anonim Han, batıdan doğuya doğru alçalan eğimli bir arazi üzerine yerleştirilmiştir. Yapı doğu- batı doğrultusunda dikdörtgen plana sahiptir. Düzgün bir duvar işçiliğinin görüldüğü yapının üst örtüsü, kuzey ve batı duvarların bir bölümü ve batı yönündeki taşıyıcılardan bazıları yıkıktır (Çizim: 1).

Hanın yola bakan doğu cephesi, giriş kapıları ve pencerelerle hareketlendirilmiştir (Resim: 1). Bu cephede yer alan iki kapıdan girilebilen yapıda kuzey yöne yaklaşılan kapı, diğerinden daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Üstten sivri kemerle kuşatılan basık kemerli giriş açıklığı üzerine kitabelik yerleştirilmiştir. Bu cephedeki diğer kapı ile alt pencereler basık kemer açıklıklı, üst pencereler düz atkıldır. Yapının kuzey cephesinin doğu yönüne, duvarı destekleyen bir paye yerleştirilmiştir. Dikdörtgen planlı giriş holünün iki yanında beşik tonozla kapatılan birer oda ile güney uçta, dıştan ayrı bir girişe sahip ve birbiri içinden geçilebilen iki mekân yer almaktadır. Holün sonunda bulunan ve iki yanında derin tutulan birer eyvanın sıralandığı sivri kemerli açıklıktan geniş bir mekâna girilmektedir. Günümüze ulaşan izler ve sağlam olarak kalanlarla birlikte bu kısmın sivri kemerlerle birbirine bağlanan, dördü serbest, üçü duvara bağlı payelerle taşınan kuzey-güney yönünde üç beşik tonozla örtüldüğü anlaşılmaktadır (Resim: 2). Yapıda süslemeye yer verilmemiştir.

* Yrd.Doç.Dr. Kadir PEKTAŞ, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü 66080 Kampüs Van/TÜRKİYE.

Arş.Gör. Gülşen BAŞ, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 66080 Kampüs Van/TÜRKİYE.

Kitabeye rastlanmadığı için kesin bir inşa tarihi veremediğimiz Anonim Han'ın güney yönündeki ayrı girişe sahip iki mekânın dışında giriş holü ve iki yanındaki odalarla ön cephesinde oluşturulan üçlü düzenlemesi Bapşın Han'a; holden sonra ulaşılan ve payeleri birbirine bağlayan sivri kemerler üzerindeki beşik tonoz örtüye sahip geniş mekânı ile Hüsrev Paşa'ya mal edilen Rahva (El-Aman) Kervansarayı ve Başhan'a¹ benzemektedir. Plan bazındaki bu benzerlikler nedeniyle Anonim Han'ın, Hüsrev Paşa tarafından XVI. yüzyılın ikinci yarısında yaptırılmış olabileceği akla yakın gelmektedir.

Mermut Camii

Kalenin kuzey surlarının yanında yer alan Mermut Camii (Resim: 3), giriş kapısı üzerinde yer alan Farsça kitabesine göre Hacı Ali tarafından 1088 (1677- 1678) yılında yaptırılmıştır. Düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilen dikdörtgen planlı yapının dereye bakan batı cephesi yükseltilmiştir. Üst bölümüne sonradan eğimli çatının eklen- diği düz örtülü caminin güney cephesinde beyaz mermer levha üzerine yazılan başka bir kitabeye yer verilmiştir. Bu kitabenin altındaki iri damla motifi yapının tek süsleme- sidir.

Kükürtlü Camii

Bitlis'in Hersan Mahallesi'nde yer alan ve inşa tarihini belirleyemediğimiz *Kükürt- lü Camii*, düzgün kesme taş malzeme ile yapılan dış cephesiyle dikkati çekmektedir (Resim: 4). Kıрма çatı ile kapatılan düz örtülü dikdörtgen planlı harımı ile batı cephe- deki giriş kapısının iki yanında sıralanan mekânları (Çizim: 2) son yıllarda büyük ölçü- de yenilenerek günümüze ulaşmıştır. Yapı süslemesizdir.

Kalo ve Kadiri Camileri

Bitlis'teki çalışmalarımızda dikkatimizi çekerek inceleme kapsamına aldığımız Zeydan Mahallesi'ndeki *Kalo Camii* ile Hersan Mahallesi'ndeki *Kadiri Camii* yine düz- gün dikdörtgen planlı harımı ve sade giriş kapılarının yanlarındaki küçük boyutlu me- kânlardan oluşur. Son zamanlarda yapılan onarımlarla günümüze ulaşan bu mekânlar da düzgün kesme taş işçiliği sade cephesi, ile dikkat çekicidirler. Kadiri Camii'nin inşa- sı için 1810 tarihi verilmekteyse de² her iki camide yapım yılını veren kitabeye rastlan- mamaktır. Ancak Kadiri Camii'nin cephesinde tarih ve isim içermeyen bir Osmanlıca ki- tabe bulunmaktadır.

Medrese Çeşmesi³

Çeşme, Zeydan Mahallesi'ndeki Şeyh Tahir-i Gürgî Zaviyesi'nin⁴ giriş kapısının yanında bulunmaktadır. *Çeşmenin* inşa kitabesi bulunmadığı için tarihi ve yaptıranı be- lirlelenememiştir. Sokaktan bir seki ile yükseltilen ve dışı 2.85 m. yükseklikte sivri kemer- li derin bir eyvan şeklinde açılan çeşme, düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiş- tir. Musluğun üzerinde ve yan duvarlarda basit nişler ile akan suyu dışı yönlendiren kü- çük bir tahliye kanalına yer verilmiştir (Çizim: 3).

Apsis Kalıntısı

Cirit Düzü mevkiinde, Eski Hapishane'nin avlusunda bulunan kilisenin günümü- ze ulaşabilen bölümü, doğuda yer alan ana apsidir. Hapishane buradan kaldırılınca or-

1 O. C.Tuncer, "Bitlis-Van Karayolu ve Üzerindeki Hanlar", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. IX-X, İstanbul, 1981, s.326-328.

2 M.Törehan Serdar, *Rüyalar Şehri Bitlis*, Bitlis 2000, s.192.

3 Halk çeşmeyi bu şekilde adlandırmaktadır.

4 O.Arık, *Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı*, Ankara,1971, s.66; S.Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler*, II, Ankara, 1972, s.189.

taya çıkan apsis kalıntısının dökülen kaplama taşlarının altından, duvarların moloz taş dolgusu görülebilmektedir. Bugünkü haliyle apsis dıştan dikdörtgen, içten yarım yuvarlak planlama göstermektedir (Çizim: 4). Apsisin kuzey duvarına basit bir niş, güney ve doğu duvarlarına küçük pencereler açılmıştır. Yapıda kitabe ya da süslemeye rastlanmamaktadır.

Değirmenaltı (Por) Köyü, St. Anania Kilisesi

Bitlis-Tatvan karayolunun 4 km. doğusundaki Değirmenaltı Köyü'nde yer alan kilise, muhtemelen 6-7. yüzyıllarda inşa edilen ilk yapıya XV. yüzyılda eklenen jamatondan oluşmaktadır⁵ (Çizim: 5).

İlk yapı dıştan düzgün kesme taş mimarisi ve eğimli çatısı ile dikkat çekmektedir (Resim: 5). İlk yapının batısında yer alan jamaton yıkık durumdadır. Dikdörtgen planlı ve tek nefli ilk yapıda beşik tonoz örtü, payeleri birbirine bağlayan kemerlerle berkitilmiştir. Doğu ucunda, sonradan kapı haline getirilen bir mazgal pencerenin bulunduğu derin bir apsise yer verilmiştir. İlk mekânın güney duvarının ortasında yer alan duvar kalıntısı burada bir ilave yapıya işaret etmekteyse de günümüze pek bir şey kalmamıştır.

İlk yapıya, batı ve güney cephelerin ortasına açılan kapılardan giriş sağlanmıştır. Batı cephedeki girişin üst hizasında, çatının altında yer alan kitabe çok yıpranmıştır. Üst örtü ve duvarların kaplama taşları ile çatı kornişinin bir kısmı dökülmüştür. Batı yönündeki jamaton günümüze kalan şekliyle, geniş bir dikdörtgen mekân ile bunu ortasındaki payeden oluşmaktadır. Duvarlarının bir bölümü ile üst örtüsünün tamamı yıkık olan jamatonda ve kilisenin güneyindeki köylülerin son zamanlarda yaptığı ahırın duvarlarında XV.-XVI. yüzyıllardan kalan kaçıkarlar bulunmaktadır.

Değirmenaltı (Por) Köyü, St. John Kilisesi

Değirmenaltı Köyü'nün 2 km. kadar doğusunda yer alan kilise, tek nefli ilk bölüm ile buna eklenen jamatondan meydana gelmektedir (Çizim: 6). İlk bölümü VII.-XIX. yüzyıllardan, buna ilave edilen jamatonun da XVI. yüzyıldan kaldığı ileri sürülmektedir⁶. Bugün yapının üst örtüsü ile duvarlarının bir bölümü harap durumdadır (Resim: 6).

Dikdörtgen planlı ilk yapı beşik tonozla örtülmüştür. Bu mekâna batı cephenin ortasına açılan sivri kemerli, eyvan türü bir kapıdan girilmektedir. Tek basamakla çıkılan düz kapı açıklığını kuşatan silmeler üstte sivri kemerli bir alınlık oluşturmaktadır. Alınlık içini dört kollu yıldızların dolguladığı bir daire kompozisyonu ile; kapı açıklığı da dört yönden tek sıra bordürle süslenmiştir. Kapının üst hizasında tek satırlık bir kitabe yer almaktadır. İç mekânın doğu kenarında yarım daire planlı apsisin yanlarında küçük birer niş ile ortasında mazgal pencereye yer verilmiştir.

Dikdörtgen planlı jamatona, güney cephenin batısına kaydırılan kapı ile girilmektedir. Orta bölümün batı kenarına yakın olarak yerleştirilen payeye yaslanan iki sivri kemerle, farklı genişlikte iki nefe ayrılan jamatonda nefler beşik tonozla örtülmüştür.

Moloz taş dolgulu duvarlar düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Ancak jamatonun üst örtüsü tuğla malzemeye örülmüştür.

Eski Kermete Köyü, Burç Kalıntısı

Bitlis'in 38 km. güneyinde yer alan Eski Kermete'de⁷, Bitlis Deresi'nin doğusundaki yamaç üzerinde yer almaktadır⁸. Beşgen planlı *burç* ile buna bitişik duvar parçalarından meydana gelen yapı oldukça harap durumdadır.

5 J.M. Thierry, *Armenian Art*, New York, 1989, s.50,53.

6 J.M. Thierry, "Monasteres Armeniés du Vaspurakan IX", *Revue Des Etudes Arméniennes*, XII; Paris, 1977, s.193-194.

7 Bunun yakınında yer alan bugünkü köy Alanıçı olarak anılmaktadır.

8 O.C. Işın, "Diyarbakır-Bitlis Kervan Yolu ve Üzerindeki Hanlar.mız", *Vakıflar Dergisi*, S.XXV, Ankara, 1995, s.33, Çizim No: 6'da burcun yerini şema halinde göstermektedir.

Bitlis İli ile ilçe merkezinde incelediğimiz bu eserlerden başka Güroymak ve Tatvan'da yürüttüğümüz araştırmalarda çok sayıda tarihi esere rastlanmıştır.

Değirmenköy Mezarlığı ve Kilise

Türk dönemine ait *mezarlık* Bitlis-Muş karayoluna 2 km. uzaklıkta, Güroymak ilçe merkezinin yaklaşık 6. km.sinde yer alan Değirmenköy'ün Köşk adı verilen mezrasında bulunmaktadır. Buradaki yüksekçe bir tepenin⁹ güney yönüne kurulan mezarlık günümüzde de kullanılmaktadır. Mezarlıkta üzerinde isim ve tarihe yer verilmeyen kılıç-kalkan kompozisyonlu üç şahide ile iki adet prizmatik sanduka yer almaktadır.

Köyün içindeki boş bir arazi içinde *kilise* kalıntısı tespit edilmiştir. Günümüze sadece yarım daire planlı apsisin ulaştığı kilise, kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla küçük ölçülerde ve tek nefli plana sahipti (Çizim: 7). Yapının kaplama taşları dökülmüş olup moloz taş dolgu duvarları ile ayaktaadır.

Tahtalı Köyü Mezarlığı ve Kilise

Güroymak-Tatvan karayolunun 1 km. güneyindeki Tahtalı Köyü'nün doğusunda bulunan *mezarlık*, oldukça geniş bir alanı kaplamaktadır. Mezarlıkta baş ve ayak şahidelerinden oluşan bir mezarın 670 (1270-1271) tarihini veren kitabesi, mezarlığın XIII. yüzyıldan itibaren kullanıldığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Deformasyon sebebiyle büyük bölümü okunamayan kitabenin ancak tarih veren son iki satırı okunabilmektedir. Mezar taşının dış yüzü, Aşağı Kolbaşı Köyü'ndeki mezar taşlarını anımsatan bir kompozisyon sergilemektedir. At nalı kemerli yüzeyssel bir niş içine işlenen kandil motifinin üstünde iç içe geçen dairelerin meydana getirdiği bir kompozisyonla süslenmiştir.

Mezarlıkta kapaklı çatma lahit formu üç mezar daha yer almaktadır. Süsleme ve yazının bulunmadığı prizmatik sandukalardan birinin yanındaki kırık şahidede kılıç-kalkan kompozisyonuna yer verilmiştir.

Tahtalı Köyü'nün güneybatısındaki yüksek bir yamaç üzerinde bir kilise bulunmaktadır (Resim: 7). Büyük ölçüde yıkık duvarları ve kaplama taşları dökülmüş apsisi ile günümüze ulaşan kilisenin üst örtüsü tamamen yıkılmıştır. Küçük ölçülerde ve tek nefli olarak inşa edilen yapının çevresi ile üst bölümünde çok miktarda seramik ele geçmiştir (Resim: 8)¹⁰.

Güroymak Şeyh Muhammed (Erentepe) Mezarlığı

Güroymak'ın Erentepe Mahallesi'nde yer alan mezarlık geniş bir alanı kaplamaktadır. Halk tarafından büyük saygı gören mezarlıkta şahideli veya sadece sandukadan meydana gelen çok sayıda mezar bulunmaktadır bir çoğunda süsleme ve kitabe olmayan mezar taşları üzerinde kandil, kılıç-kalkan kompozisyonlarının yanı sıra girift bitki ve geometrik süslemelere yer verilmiştir.

Şeyh Muhammed Mezarlığı'nda tespit edilebilen en erken tarihli mezar, 842 (1438-1439) yılından kalmıştır. Hasan Yakub bin Hasan Ömer bin Yakub'a ait bu mezarın şahidesinin dış yüzü, niş içine alınmış kandil kompozisyonu ile dolgulanmıştır. Bunun bitişiğindeki Hacı bin Yakub'a ait 846 (1442-1443) tarihli mezar şahidesinde de diğerine benzer bir süslemeye yer verilmiştir.

Mezarlıkta yer alan 907 (1502) tarihli Yusuf bin Mikail'e ait mezar şahidesi, süslü hatlı kitabesi, palmet-rumi ve kıvrık dallardan oluşan süslemesi ve özellikle "Amele İbrahim ibn Şükrü" (İbrahim bin Şükrü'nün iştir) şeklindeki usta kitabesi ile dikkat çekicidir.

9 Tepede yaptığımız araştırmalarda, Orta Demirçığı'na ait çok sayıda seramik parçası ele geçmiştir.

10 Değirmenköy'de olduğu gibi buradaki seramikler de Orta Demirçığı'na tarihlendirilmektedir. Tarihlendirmeyi yapan Prof. Dr. Veli Sevin ve Yrd.Doç.Dr. Aynur Özfırat'a katkıları nedeniyle teşekkür ederiz.

Bunların yanında mezarlıkta, kabartma olarak koç başı ve tırmık tasvirlerinin yapıldığı şahidelere rastlanmıştır. Ancak bunlar kitabelsiz olduğundan kime ait oldukları ve tarihleri belirlenememiştir.

Güncir Köyü Mezarlığı

Güroymak'ın batısında, Bitlis- Muş karayoluna 1 km. uzaklıktaki Güncir (Kotni) Köyü'nün doğusunda bulunan *mezarlığın*, kitabelerden XIV.-XVI. yüzyıllar arasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kılıç, kama, kalkan, kandil ve sathi nişlerin, mezar taşlarında tercih edilen başlıca süsleme öğeleri olduğu görülmektedir. Bunu yanında kitabelsiz iki şahide üzerinde koç başı şeklinde düzenlenen motifler dikkat çekmektedir.

Mezarlığın orta bölümündeki yan yana iki mezar, boyutları ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Bunlardan ilkinin baş taşı 2x0.55x0.22 m., ayak taşı 1.45x0.55x0.20 m. ölçülerindedir. Baş taşının dış yüzü ortadaki sivri kemerli nişi çevreleyen balık kılıcına benzer kompozisyonlarla, diğer yüzü de dokuz satırlık kitabe ile dolgulanmıştır. Kitabe, mezarın bir kadına ait olduğunu göstermekte ve 900 (1495) tarihini vermektedir. Daha sade düzenlenen ayak taşının dış yüzünde uçları üç hilalle sonlanan kandil kompozisyonu, diğer yüzünde at nalı kemerli altı nişe yer verilmiştir. Bunun yanındaki iki şahide ve prizmatik sandukadan oluşan Zerili Ali Ağa'ya ait mezar 901 (1496) tarihindedir. 2.50x0.57x0.24 m. ölçülerindeki baş taşı geometrik kompozisyonlarla süsüdür. Ayrıca "Amele Derviş İbrahim Şükrî (Derviş İbrahim Şükrü'nün eseridir)" şeklindeki usta kitabesi, bunun Şeyh Muhammed Mezarlığı'ndaki 1502 tarihli mezarı yapan kişinin eseri olduğunu göstermektedir.

Yine aynı mezarlıkta 761 (1359- 1360) ve 1228 (1813) tarihlerinden iki ayrı şahide üzerinde görülen kılıç ve kalkan kompozisyonları, bu motiflerin uzun bir zaman dilimi içinde uygulanmaya devam edildiğini göstermektedir.

Güncir- Pınarbaşı Mahallesi Mezarlığı

Pınarbaşı Mahallesi'nin güneyindeki yüksek bir tepede yer alan *mezarlıkta* yine kılıç-hançer ve kalkan motifleriyle süslenmiş az sayıda şahidenin yanı sıra XVIII. ve XIX. yüzyıllara ait beyaz mermerden yapılmış dört mezar taşı tespit edilmiştir.

Çallı Köyü Mezarlığı

Güroymak'a bağlı Çallı Köyü'nde tespit edilen mezarlığın son dönemlere kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mezarlıktaki şahideler üzerinde kılıç- kalkan, balta ve kandil kompozisyonları başlıca süslemeyi oluşturmaktadır.

Mezar taşlarından ikisinin dış yüzünde yine bir niş içine alınmış kandil kompozisyonu, Bitlis bölgesinde diğer mezarlıklarda da karşımıza çıkmaktadır. Ön yüzlerinde kazıma tekniği ile yazılmış, bozuk nesih hatlı kitabelerden biri 869 (1464-1465) tarihini vermektedir.

Yamaç Köy Mezarlığı

Güroymak'ın batısında Bitlis-Muş karayoluna 2 km. uzaklıkta yer alan Yamaç Köy (Pav)'de de bir *mezarlık* tespit edilmiştir. Mezarlıkta kabartma ve kazıma teknikleriyle yapılmış kılıç-kama, kalkan kompozisyonlu çok sayıda mezar taşı bulunmaktadır. Bunların büyük bölümü kitabelsiz olduklarından tarihlerini belirleyebilmek mümkün olmamaktadır. Ayrıca şahideler üzerinde balta, tüfek ve tırmık tasvirlerinin yanı sıra bir örnekte mezar taşının iki yüzünde de kabaca işlenmiş insan figürlerine rastlanmaktadır.

Kaleli Köyü Mezarlığı

Güroymak'ın 4 km. güneybatı yönündeki Kaleli (Mışkan) Köyü'nde, geniş bir alana yayılan büyük bir *mezarlık* tespit edilmiştir. Mezarlıkta baş ve ayak taşlarından olu-

şan bir mezarın baş taşında yer alan kitabesi okunamayacak derecede deforme olmuştur. 2x0.60x0.20 m. ölçülerindeki baş taşında üzeri hilal şeklinde sonlanan çift kollu kandil kompozisyonu, bölgedeki diğer mezar taşlarında XV. yüzyılda karşımıza çıkmaktadır.

Mezar taşlarının bir çoğunun üzerinde kitabeye yer verilmez iken büyük bölümü basitçe işlenmiş kılıç-kalkan, koç başı, tırmık, kolye ve kandil kompozisyonları bölgedeki diğer mezarlıklarda olduğu gibi burada da yoğun olarak kullanılmıştır.

Kavunlu Köyü Mezarlığı

Güroymak'a 7 km. uzaklıktaki Kavunlu (Bizatün) Köyü'nün 1 km. güneyinde sık ağaçlıklı geniş alana yayılan bir mezarlık incelenmiştir. Buradaki mezar taşlarının büyük bölümü kitabelsiz olup, kılıç- kama kalkan kompozisyonları ile süslenmiştir.

Mezarlıkta definçiler tarafından tahrip edildikten sonra yere düşmüş vaziyette duran kitabelsiz bir şahide, bir yüzüne kazıma yoluyla çizilmiş insan figürü ile dikkat çekicidir. Başlığı ve kemeri belirtilen figürde yüz hatları verilmemiştir.

Baş taşındaki kitabelisine göre 712 (1312) yılına ait, iki şahideden oluşan bir mezar, geometrik ve bitkisel motifleri ile bölgedeki diğer örneklerle benzerlik göstermektedir.

Yine iki şahideden oluşan ve kitabelisine göre 1405 yılında ölen Hasan bin Mümin'e ait mezarın baş şahidesinin dış yüzündeki ucu hilal şeklinde sonlanan çift kollu kandil kompozisyonu bölgedeki mezar taşlarında sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Baş ve ayak taşından oluşan diğer bir mezar süsleme içermemekle birlikte, kitabelisinde usta adına yer verilmesi açısından dikkat çekmektedir. Tarih bölümünü okuyamadığımız Mahmud oğlu Kaşım'a ait mezarın usta kitabesi bunun, Muhammed bin Abdurrahim Tâbi'nin eseri olduğunu belgelemektedir.

Kaktün Mezrası Mezarlığı

Güroymak'ın güney yönündeki Kaktün mezrasında küçük bir mezarlık bulunmaktadır. Az sayıda mezar taşının bulunduğu mezarlıktaki örneklerde kitabeye yer verilmediğinden tarih ve isim tespit edilememiştir. Bir çoğu yüksek kabartma olarak işlenen kılıç ve kalkan kompozisyonlarının yer aldığı şahidelerde başka bir süslemeye rastlanmamıştır.

Dibekli Yakınlarındaki Mezarlık

Mezarlık Gevaş-Tatvan karayolu üzerinde Tatvan'a 17 km uzaklıkta, Dibekli Köyü yakınlarında bulunmaktadır. Doğu- batı yönünde geniş bir alanı kaplayan mezarlıkta süsleme ve tarih içeren az sayıda mezar tespit edilmiştir. Bunlardan elde edilen bilgiye göre mezarlığın XIV-XVIII. yüzyıllar arasında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Mezarlığın güney yönünde yer alan tek şahideden oluşan mezar buradaki en eski tarihi vermektedir. 1.48x0.52x0.16 m. ölçülerindeki şahidenin arkasında kandil kompozisyonu, ön yüzünde de 8 satırlık kazıma yolu ile yazılmış kitabe yer almaktadır. Kitabe, mezarın 809 (1407) yılında ölen Ebu Bekir bin İzzeddin'e ait olduğunu göstermektedir.

Boyutları ve süslemeleri ile en dikkat çekici örnekler mezarlığın batı yönünde yoğunlaşmaktadır. Buradaki yan yana iki mezar taşı altıgen, sekizgen, çarkifelek ve saç örgüsü motifleri ile süslenmiştir. Bunlardan kitabesi okunabilen biri 900 (1495) yılında ölen Aziz bin Abdurrahman'a aittir. Mezarlığın doğu yönünde büyük blok taşlardan ya da prizmatik sandukalardan oluşan sade mezarlara da rastlanmaktadır.

Sapur Köprüsü'nün Yanındaki Mezarlık

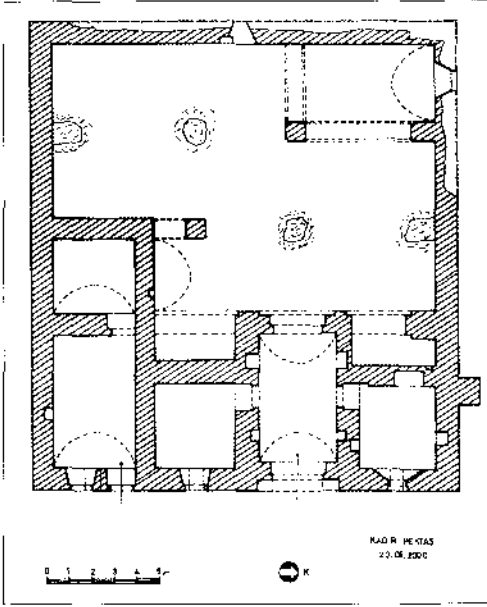
Tatvan'a 14 km. uzaklıktaki Gevaş-Tatvan karayolu üzerindeki Sapur Köprüsü'nün yanındaki tepenin yola bakan yamacında yer almaktadır. Genellikle tek şahide-

den oluşan mezarlarda kitabe bulunmadığı için tarihleri ve kime ait oldukları belirtilememiştir. Şahidelerden dördünde süslemeye rastlanmıştır. Boyları bir metreyi bulmayan şahidelerde Tokaçlı, Günkırı ve Dibekli mezarlıklarında, XV. yüzyıla tarihlenen mezar taşlarında da görüldüğü gibi birbirini dik kesen altıgen ve gülçelerden oluşan bir süsleme kompozisyonu işlenmiştir.

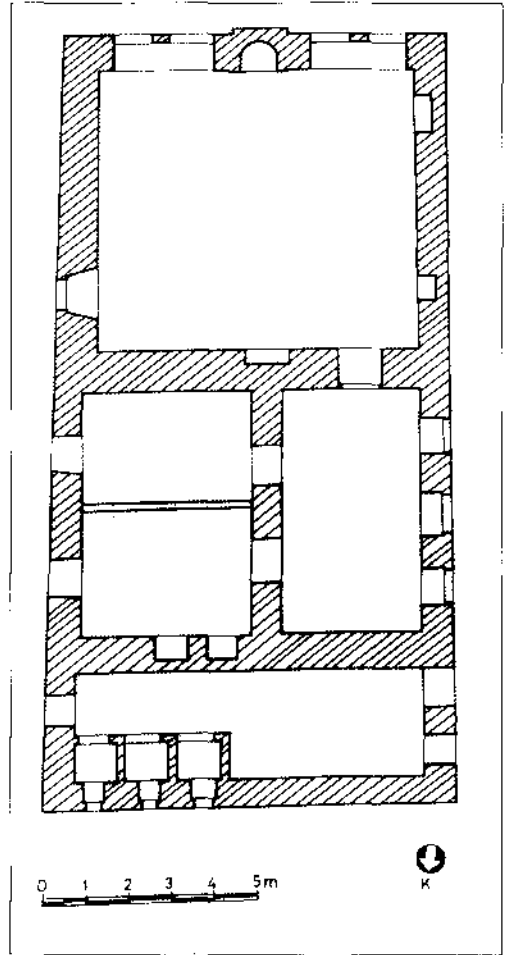
Reşadiye Mezarlığı

Van Gölü'nün güney kıyısındaki Reşadiye ve bunun çok yakınında yer alan Vanik Köyü'nde¹¹ iki küçük mezarlık bulunmaktadır. Reşadiye'de sağlık ocağının yanındaki Tahtân adı verilen mezarlıkta şahideli ve sandukalı dört mezar yer almaktadır. Bunlardan usta kitabesinin bulunduğu şahidede geometrik kompozisyonlara ve kandil motifine yer verilmiştir. Diğer mezar taşları palmet-rûmî süslemeleri ve kandil düzenlemeleri ile Küçüksu ve Çelebibağı Mezarlığı'ndaki mezar taşlarının üslûbunu hatırlatmaktadır.

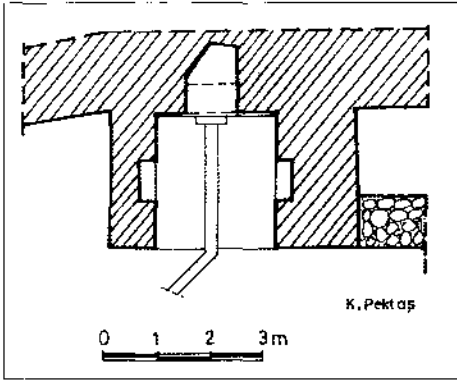
11 Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezartaşları*, Ankara, 1972, s. 24.

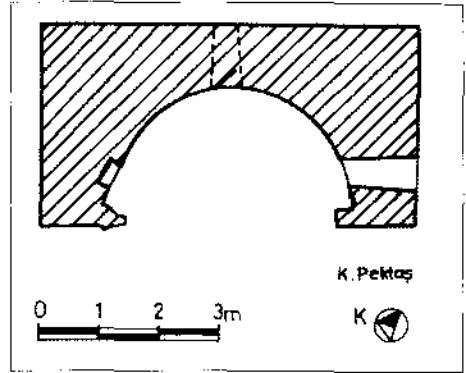
Çizim 1: Anonim Han, mevcut durum planı

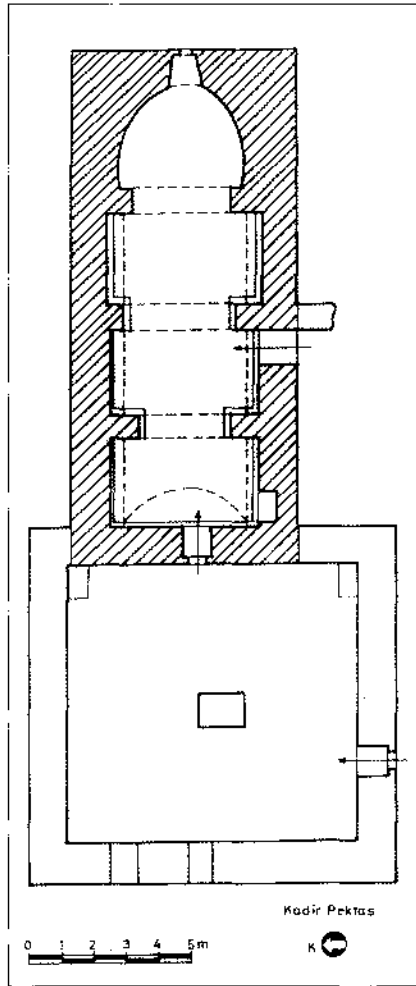
Çizim 2: Kükürtlü Camii planı

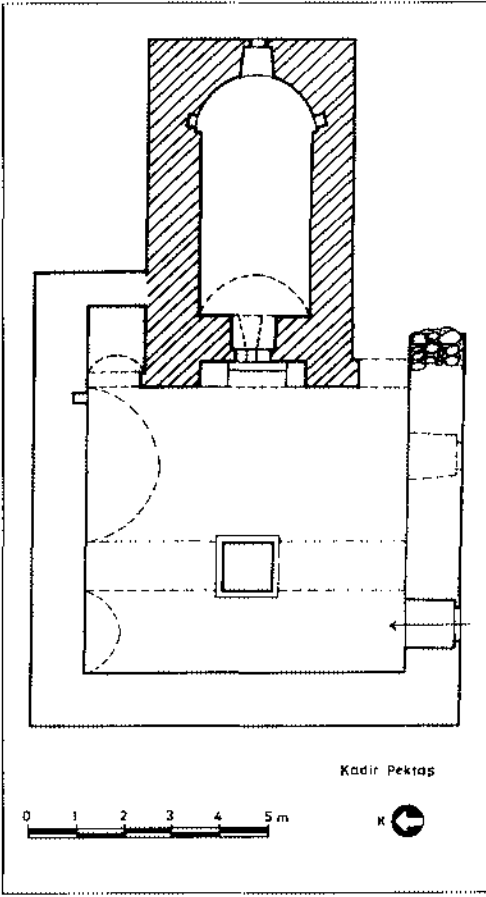
Çizim 3: Medrese Çeşmesi planı

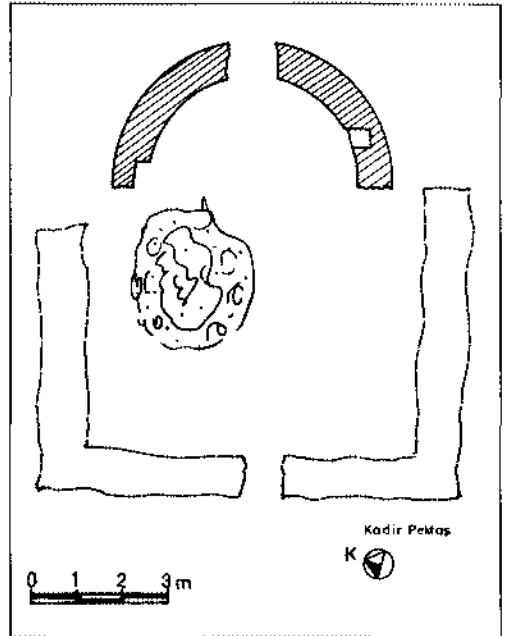
Çizim 4: Apsis kalıntısı planı

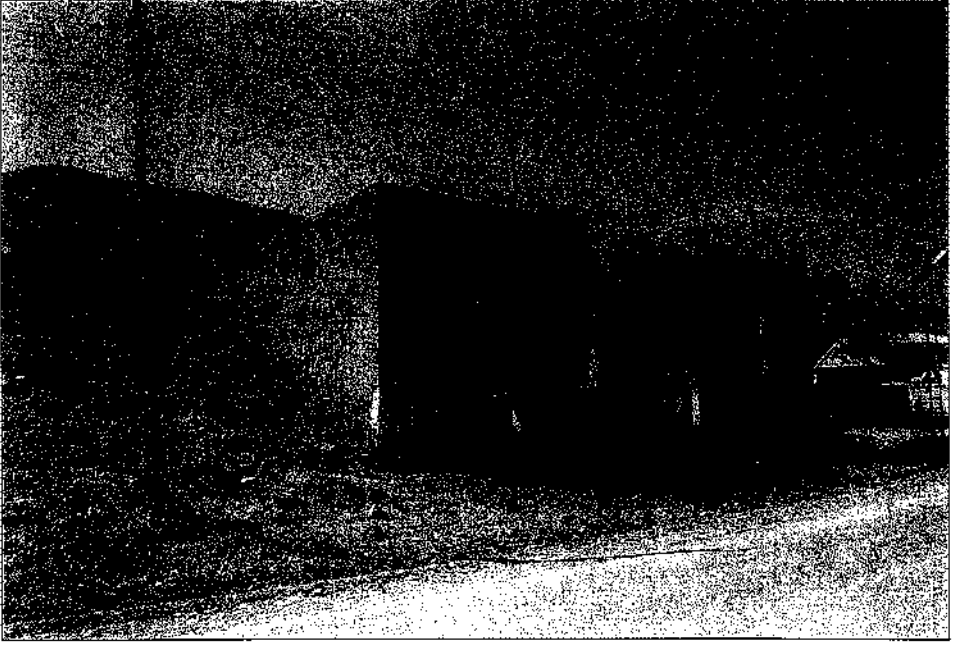
Çizim 5: Değirmenaltı (Por) Köyü St. Anania Kilisesi planı

Çizim 6: Değirmenaltı (Por) Köyü, St. John Kilisesi planı

Çizim 7: Değirmenköy Kilisesi planı

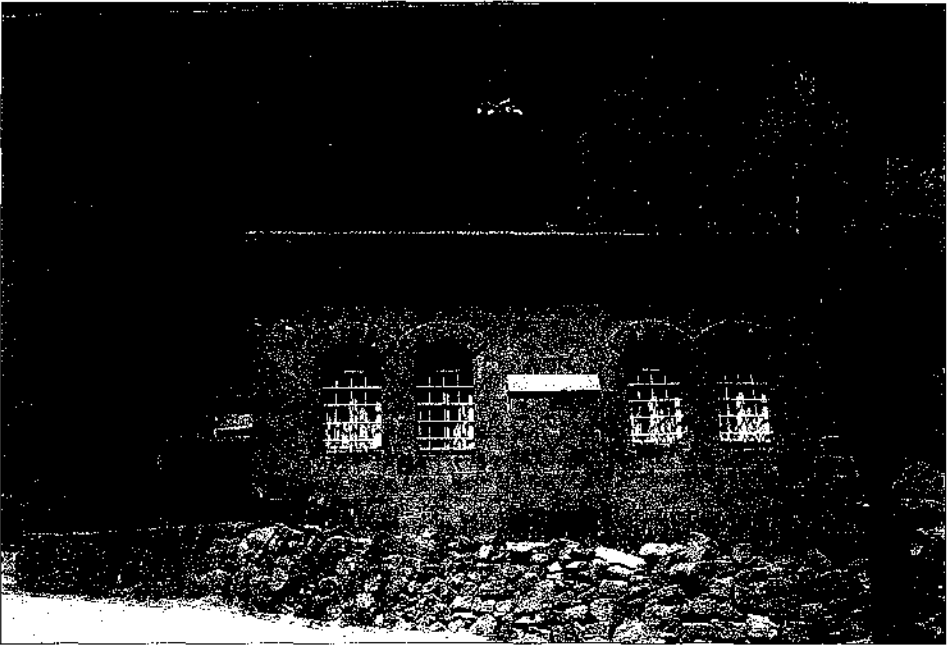
Resim 1: Anonim Han, genel görünüş

Resim 2: Anonim Han, iç mekândan görünüş

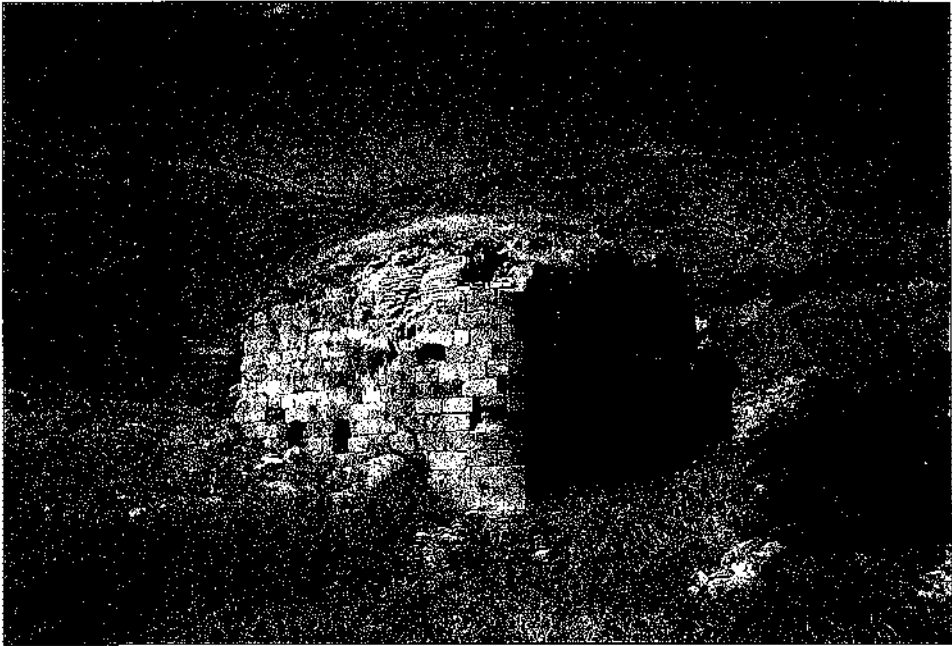
Resim 3: Mermut Camii, güneyden görünüş

Resim 4: Kükürtlü Camii

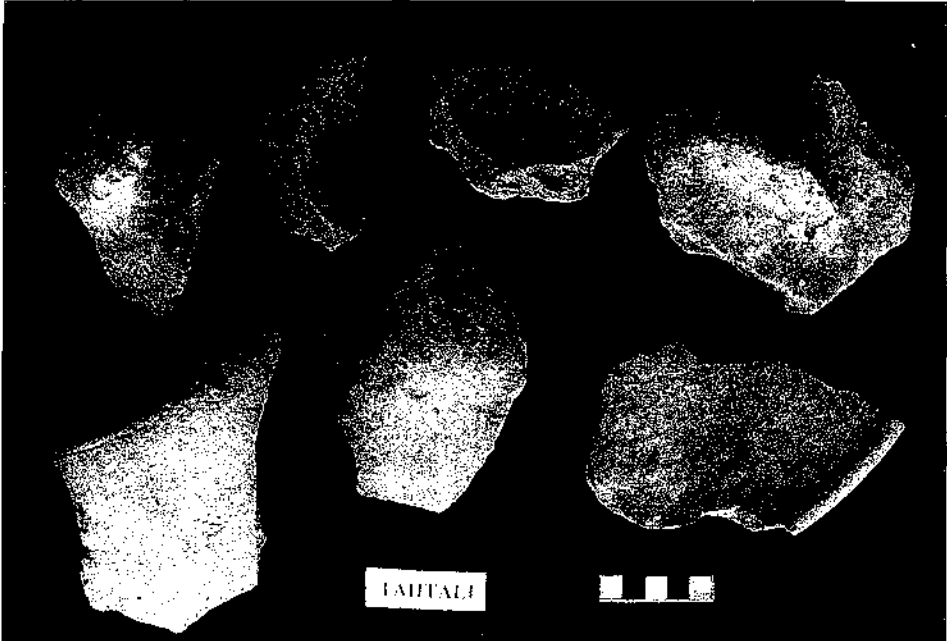
Resim 5: Değirmenaltı (Por) Köyü, St. Anania Kilisesi genel görünüş

Resim 6: Değirmenaltı (Por) Köyü, St. Anania Kilisesi genel görünüş

Resim 7: Tahtalı Köyü, kiliseden görünüm

Resim 8: Tahtalı Köyü, Orta Demirçağı'na tarihlenen seramiklerin bir bölümü

URFA İLİ, BİRECİK VE HALFETİ İLÇELERİ ÇEVRESİNDEKİ GELENEKSEL KIRSAL YERLEŞMELER 2000 YILI ÇALIŞMALARI

Nur AKIN*

Zeynep ERES

Burçe İVEDİ

"ODTÜ TAÇDAM Kargamış Projesi" kapsamında, İTÜ Restorasyon Anabilim Dalı adına yapılan Şanlıurfa İli, Birecik ve Halfeti ilçeleri geleneksel kırsal yerleşmeleri belgeleme çalışmamız, 26 Ağustos – 10 Eylül tarihleri arasında yapılmış ve çalışmaya Kültür Bakanlığı temsilcisi olarak Dilek Özseri katılmıştır. Bu araştırmanın gerçekleşmesini sağlayan Prof.Dr.Numan Tuna nezdinde TAÇDAM'a ve uyumlu katılımı için Dilek Özseri'ye teşekkürü borç biliriz.

Kargamış Barajı etki alanı içindeki kırsal yerleşmelerle ilgili araştırmamızın temel amacı, Birecik ve Halfeti ilçelerine bağlı belde, köy, mezra ve çiftlik boyutundaki geleneksel mimari özelliklerini koruyan yerleşmelerin ve yerleşme ölçeğinde fazla bütünlüğü kalmamış yörelerde de, özgün yapıların rölövelerinin çıkartılarak belgelenmesidir.

Bilindiği gibi söz konusu barajın faaliyete geçmesiyle birlikte, bölge ekonomisinde ve dolayısıyla da yaşam biçiminde ortaya çıkacak değişimler, geleneksel mimariyi de etkileyecektir. Bu bağlamda geleneksel mimarinin korunmasını ve sürdürülebilirliğini sağlamak için yapılabilecekleri tartışmak ve bir koruma modeli geliştirmek amacıyla, öncelikle böyle bir belgeleme çalışmasının yapılmasının gerekli olduğu görülmüştür.

Koruma amaçlı bir çalışma için, bölgenin mimari kimliğini doğru tanımlamak gerektiğinden, çalışma bölgesi Prof.Dr.Nur Akın ve Prof.Dr.Günkut Akın tarafından 1980 yılından itibaren yürütülmekte olan Halfeti çalışmasıyla da ilişkilendirilmiş ve Fırat Nehri'nin doğusunda, Urfa İli'nin batısında yer alan ve kuzeyde Fırat Nehri ile, güneyde ise Suriye sınırı ile belirlenen bölge bir bütün olarak ele alınmıştır (Çizim: 1).

Araştırma, iki aşamalı olarak yürütülmüş; ilk aşamada çalışma alanı tümüyle taranarak yerleşme boyutunda genel bir değerlendirme yapılmış, ikinci aşamada ise yerleşme ve tek yapı ölçeğinde rölöve belgelemesi yapılmıştır.

1) Bölge Genelinde Tarama ve Belgeleme Çalışmaları

Alanımız içinde Suriye sınırında yer alan 6 köy¹ hariç tüm köyler taranmıştır. Taranan yerleşme sayısı 71'dir. Bunlardan 48'i Birecik İlçesi'ne, 23'ü ise Halfeti İlçesi'ne bağlıdır.

* Prof.Dr.Nur AKIN, İTÜ Mimarlık Fakültesi Restorasyon Anabilim Dalı, 80191 İstanbul/TÜRKİYE.
Araş.Gör.Zeynep ERES, İTÜ Mimarlık Fakültesi Restorasyon Anabilim Dalı, 80191 İstanbul/TÜRKİYE.
Burçe İVEDİ, (Y.lisans öğr.) İTÜ Mimarlık Fakültesi Restorasyon Anabilim Dalı, 80191 İstanbul/TÜRKİYE.
1 Bu köyler; Ziyaret, Çiçekalan, Aşağı Eşme, Yukarı Eşme, Göktepe ve Konak'tır.

Birecik İlçesi'ne Bağlı Yerleşmeler

Zeytinbahçesi, Mezra, Adacık, Akarçay, Abdallı, Bozdere, Bentbahçesi, Çoğan, Kayalı, Yukarı Karkutlu, Aşağı Karkutlu, Yukarı Fatmacık, Surtepe, İnnaplı, Altınova, Çiftlikköy, (Eski) Akpınar, Tepeören, Yukarı Karabaş, Bağlarbaşı, Karakız, Aşağı Kuyucak, Güvenir, Yukarı Kuyucak, Eriç, Mağaralı, Diktepe, Kurucahöyük, Aslanlı, Aşağı Fatmacık, Düzlüce, Yukarı İncirli, Han, Divrik, Kömağıl, Yaylacık, Mengelli, Uğurcuk, Ayran, Tüten, İncirli, Karababa, Sekili, (Yeni) Akpınar, Aşağı Habib, Yukarı Habib, Söğürtlen, Böğürtlen.

Halfeti İlçesi'ne Bağlı Yerleşmeler

Yolgeçen, Özmüş, Bozak, Hilalli, Sütveren, Balaban, Yeşilözen, Fıstıközü, Bulaklı, Karamezra, Seldek, Durak, Argıl, Erikli, Saylakaya, Ortayol, Yukarı Göklü, Aşağı Göklü, Kentirman, Kalkan, Salmanlı, Sarica, Kurugöl olarak sıralanmaktadır.

Bu çalışmada hedef, öncelikle yerleşmelerin, yapıların içine girilmeksizin dışarıdan tanımlanması ve bu tanımlama çerçevesinde rölöve çalışmasının gerekli olup olmadığına karar verilmesidir. Bu amaçla bir envanter fişi sistemi geliştirilmiş ve söz konusu yerleşmeler, mimarî doku özellikleri, özgün niteliklerini koruma durumu ile gelecekselliği sürdürme yaklaşımı açısından değerlendirilmiştir.

Mimarî doku kapsamında; doku tipi, yapı malzemesi ve sistemi, kat adedi ve çatı tipi gibi özellikler sorgulanmıştır.

Bölgede "açık" ve "kapalı" olmak üzere temel olarak iki farklı türde doku gözlenmiştir. Açık ya da dağınık doku olarak adlandırılan düzende, yerleşmeyi oluşturan yapılar, duvarlar ardında içe dönük bir biçimde gelişmek yerine, açık/dağınık bir düzen sergiler, kapalı avlu sistemi yoktur, yalnız hayvan barınaklarının önünde alçak duvarlı avlular bulunmaktadır. Bu nedenle de, bu tür dokunun görüldüğü yerleşmelerde sağır cephelerin sınırladığı tanımlı bir sokak düzeni yoktur. Kapalı doku olarak belirlenen düzende ise, bildiğimiz anlamda ev mahremiyetinin olduğu ve sokakları duvarlarla sınırlı yerleşmeler söz konusudur. Bölgede yapıım sistemi her zaman için yığma olmakla birlikte, yapı malzemesi olarak taş, kerpiç ya da taş ve kerpiçin birlikte kullanımı gözlenmektedir. Kat adedi açısından bakıldığında da, çoğunluğu tek katlı, iki katlı, ya da konut birimi iki katlı, ek yapılar tek katlı olmak üzere üç alternatif durum vardır. Çatı tipi de düz ve kırma çatı olmak üzere iki grupta toplanmaktadır.

Yerleşmelerin özgün niteliklerini koruma durumlarını değerlendirirken, dokunun bir bütün olarak korunduğu örnekler, "çok iyi"; dokunun kısmen korunduğu yerleşmeler, korunmuşluk düzeyine göre "iyi" ya da "orta"; doku bütünlüğünün hiçbir biçimde kalmadığı, ancak tek yapı bazında az sayıda yapının korunabildiği yerleşmeler ise, "kötü" olarak sınıflandırılmıştır.

Envanter çalışmasının hedefi açısından en önemli sorgulamalardan biri de, yerleşmelerin yeni yapılaşmada "mimarî geleneği sürdürme yaklaşımı"nın irdelenmesidir. Bölgede görülen örneklerden, gelecekselliği olduğu gibi koruma, yeni malzeme kullanarak geleneksel plan tipini devam ettirme ve yeni malzeme ve yeni plan tipi uygulamasına karşılık, kerpiç siva yapılarak görüldüğü gelenekselliği sürdürme olmak üzere üç tür yaklaşım gözlenmiştir. Şüphesiz ki bu tür uygulamalarda kullanıcılar, bilinçli olarak böyle bir yaklaşım içine girmemiş, ancak çeşitli nedenlerle bu tür yöntemlerin tercih edilmesi, yerleşmelerin görünümünü etkilemiştir.

Envanter çalışmasından çıkan sonuçlar, bölge bazında kısaca değerlendirildiğinde, Gaziantep-Şanlıurfa karayolunun güneyinde yer alan yerleşmelerde tek katlı kerpiç yapılardan oluşan açık doku sisteminin olduğu (Resim: 1,2), buna karşılık Halfeti çevresindeki köylerde kapalı doku sistemi içinde iki katlı ve kagir yapılaşmanın, Birecik çevresinde ise yine kapalı doku sisteminin olduğu, ancak taş ve kerpiçin birlikte karma olarak kullanıldığı görülmüştür.

Bölge korunmuşluk durumu açısından değerlendirildiğinde, henüz baraj faaliyete geçmemiş olmasına rağmen, ne yazık ki yerleşmelerin hızla özgün niteliklerini kaybetmekte olduğu saptanmıştır. Tüm Türkiye genelinde olduğu gibi, çevreye uyumlu olmayan yapılaşmalar nedeniyle, yöreye özgü kimliği bütünüyle değiştiren bir sıradanlaşma başlamıştır. Bu bağlamda tarama yapılan 71 yerleşmenin 35'i yani yarısı, doku bütünlüğünü yitirmiş ve "kötü" olarak sınıflandırılmıştır. 32 yerleşme, kısmen özgünlüğünü korumuş ve "iyi" ve "orta" olarak belirlenmiş, yalnız 4 yerleşme "çok iyi" olarak değerlendirilmiştir. Bu durum bölgelere göre değerlendirildiğinde, Halfeti çevresindeki yerleşmelere göre görece olarak Birecik'in güneyindeki kerpiç mimarî, daha korunmuş durumdadır. Özellikle Arat Dağı'nın eteğinde, merkeze uzak olan Mengenli, Y.İncirli, Düzlüce gibi köylerin mimarî doku özgünlüğünü sürdürdüğü görülmüştür.

2) Yerleşme ve Tek Yapı Ölçeğinde Rölöve Belgeleme Çalışması

Bu yıl ağırlıklı olarak, daha korunmuş olan güney Birecik köylerinde yerleşme ölçeğinde çalışılmış ve mimarî belgelemenin yanı sıra bir sosyal anket çalışması da yapılarak, en genel çizgileriyle köy ekonomisinin türü; geleneksel sosyal özellikler ve değişim eğilimleri saptanmaya çalışılmıştır.

Birecik'in güneyindeki yerleşmelerin ekonomisi, esas olarak tarıma dayanmakta, hayvancılık ise kendine yetecek düzeyde tutulmaktadır. Tarımda fındıklık ön plandadır. Bunun yanı sıra, üzüm ve tahıl ekimi de vardır. Yerleşmelerin ticari ve yaşamsal merkezi olarak önce Birecik, sonra da Gaziantep görülmektedir. 1970'li yıllardaki yoğun göç hareketi bugün durulmuş, ancak köylerde tarımı devam ettirecek ve onunla yaşayabilecek sınırlı sayıda insan kalmıştır. Genel eğilim, kente tam olarak göçülme de, kentte ev satın almak ve kira geliriyle ekonomiyi yalnız tarıma dayalı olmaktan kurtarmaktır. Bu şekilde kentle sürekli bir fiziksel bağlantı da sağlanmaktadır.

Yerleşme Boyutundaki Çalışmalar

a) Eriç Mezrası

Çalışılan yerleşmelerden ilki, Mağaralı Köyü'ne bağlı eski adı "Gürü Küşlüyan" bugünkü adıyla Eriç mezrasıdır. Eriç, Birecik merkezine 12 km. uzaklıkta, 5 haneli bir ağa köyüdür. Geçimini, ağaya ait fındıklıkları işleyerek sağlamaktadır.

Orta büyüklükte bir höyüğün karşısında, hafif eğimli bir topografyada yer alan köyün yapıları, güneye açık ve birbirlerinin önünü kapamayacak bir biçimde yerleştirilmiştir. Köyün güney silüeti, kerpiç evleri, önlerinde giriş terasları, alçak duvarlı avluları ve onun ardında gelişen mekân dizileriyle oldukça etkileyicidir (Resim: 3, 4).

Konut birimleri, birbirine açılan eşdeğer büyüklükteki iki dar uzun dikdörtgen biçimli odadan oluşmaktadır (Çizim: 2). Bunun önünde de, yerden bir miktar yükseltilmiş olan giriş terası yer alır. Bu terasa açılan ilk oda yaşama mekânıdır. Odanın girişine göre sağ tarafı, yemek pişirme, bulaşık gibi işler için ışık olarak kullanılmakta, sol tarafı oturma ve yatma için kullanılmaktadır. Arkadaki oda ise, esas olarak yüklüktür. Kerpiç ayak dizisinin üzerine yerleştirilen ahşap platformun üstüne tavana kadar yatak ve yorgan istiflenir. Bunların çokluğu ve renkli zengin görüntüsü, işlevselliğinin yanı sıra ailenin prestijini gösterir. Yerleşmede üç ahır vardır. Ahır önlerinde, genellikle alçak duvarlı bir avlu mekânı bulunur. Ocaklar ve kümesler de avlu önlerinde, ya da köyün açık alanında bulunur. Köy tamamen bir akraba yerleşmesi ve ağa köyü olduğu için, kesin tanımlanmış açık alan ayrımları yoktur (Çizim: 3).

b) Bozdere Köyü

Eski adı "Tilfar" bugünkü adıyla Bozdere Köyü, Birecik merkezine 8 km. uzaklıkta, 120 haneli oldukça büyük bir köydür. Diğer güney Birecik yerleşmeleri gibi burada da ekonomi esas olarak tarıma dayanmakta, hayvancılık ailenin gereksinimini karşıla-

yacak düzeyde tutulmaktadır. Köyde iki büyük ailenin (Seçme ve Çelik aileleri) yapı toplulukları yer almaktadır.

Köy, yerleşme dokusu bütünlüğü açısından "iyi korunmuş", "açık" doku tipi sergileyen, geneelde tek katlı, kerpiç ve düz damlı bir yerleşmedir. Yerleşmenin özellikle güney kısmı oldukça homojen bir biçimde özgün dokusunu sürdürmektedir. Kuzey tarafında da yer yer iyi korunmuş doku parçacıkları vardır. 7 yapı topluluğundan oluşan güney kısmının tümünün durum planı çıkartılmış, bunlardan ikisi daha ayrıntılı olarak çalışılmıştır. Kuzey alanda da bir yapı topluluğu aynı ayrıntıda belgelenmiştir.

Köyün Kuzeyinde Yer Alan Mehmet Seçme Evi ve Çevresi

Köyün eski muhtarına ait olan bu yapı topluluğu içinde yer alan konut birimi, gerek geleneksel boyutları ve gabarisi, gerekse de etkileyici görünümüyle, yerleşmenin önde gelenlerinden birinin evi olduğunu belli etmektedir. İki katlı bu yapının giriş katında, ortadan girilen ve oturma/yatak odası olarak kullanılan bir dikdörtgen mekân, ardından da yine ortadan ona açılan, eş büyüklükte ikinci bir mekân bulunmaktadır. İkinci dikdörtgen mekânın arka duvarında dört kerpiç ayak üzerindeki platforma yorgan ve yatak koyulmakta ve bu duvar rengarenk yorganlarla ilginç bir görünüm oluşturmaktadır. Bu iki mekân grubunun batısında yer alan taş basamaklardan oluşan bir merdivenle üst kata çıkılmaktadır (Çizim: 4; Resim: 5). Merdivenin batısında ise, içinde biri diğerine oranla biraz daha büyük olan iki adet ocağın yer aldığı mutfak bulunmaktadır. Bu mekânın ardından da, yine birbirine açılan iki dikdörtgen mekândan oluşan bir yaşama birimine ulaşılmaktadır. Ayrıca yakın çevrede evin sınırlarını oluşturduğu anlaşılan alçak kerpiç bir avlu duvarı, ona bitişik bir hela, içinde yemiliğiyle bir ahır, geleneksel özelliklerini bütünüyle koruyan bir ekmeklik ve ikinci bir hela yer almaktadır.

Merdivenle ulaşılan zemin kat mekânlarının bir bölümünün üstünü örten toprak damlı teras, yaz ve sonbaharda kurutulması gereken üzüm, fıstık vb. yiyeceklerin yayıldığı oldukça büyük bir alan oluşturmakta ve bu geleneksel kullanımıyla da, çok etkileyici bir görünüm sunmaktadır. Köyün gerek konumu, gerekse de büyüklüğü, içerdiği geleneksel özellikler ve gabarisiyle en çarpıcı örneğini oluşturan bu evin üst kattaki tek odası, Mehmet Seçme'nin misafir odası (Başoda) olarak kullanılan etkileyici mekândır. Burası, içerdiği sekiz pencereyle bir kule ev gibi çevreyi alabildiğine görmekte ve bir anlamda da denetlemektedir. Köyde henüz ilkokul olmadığı dönemde kısa süre "okul" olarak da kullanıldığı belirtilen bu ev, köyün böylesine özel misafir odası olan tek evidir.

Köyün Güney Kısmı

Köyün en iyi korunmuş olan bu kısmında, Seçme ve Çelik ailelerinin yapı toplulukları yer almaktadır. Aralarına bir-iki yeni evin katılmasına ve bu geleneksel düzeni bir miktar bozmasına rağmen, yine de söz konusu yapı grupları, etkileyici bir bütünlük oluşturmaktadır. Bu grup içinde yer alan Mahmut Seçme Evi, yenilenmiş olmakla birlikte, yine de eyvanlı ev tipi sergileyen bir plana sahiptir. Yanında ekmeklik, ahır, hela, önünde ağaçlıklı neredeyse "meydan" olarak nitelendirilebilecek büyük bir boşluk ve kuyusuyla, geleneksel kırsal mimarinin fiziksel özelliklerini yansıtmaktadır.

Yanındaki Mustafa Seçme Evi, biri yeni diğeri eski iki evden oluşmaktadır (Çizim: 5). İçinde geleneksel ocağın da yer aldığı ve dışa taşarak etkileyici bir sağır yan cephe oluşturduğu bu tek mekânlı eski kerpiç ev, diğerinden yaklaşık 1m. uzaklıktadır. Yeni evdeki bağımsız birimler olarak dışarı açılan iki mekândan biri oturma/yatak odası olarak kullanılmakta, diğeri ise kendi içinde ikiye bölünerek bir bölümü mutfak ve diğeri daha çok yorgan ve yatakların istiflendiği depo işlevini görmektedir.

Evlerin Biçimlenişini Etkileyen Kullanımlar

Evlerin biraraya gelişleri, birbirinden belirli aralarla konumlandırılmış "dağınık" bir doku tipi oluşturmaktadır. Küçük avluların duvarları alçaktır. Buna bağlı olarak da bu

duvarlar, evi dışarıdan soyutlayıcı bir işleve sahip değildir. Bu duvarların, özellikle koyun beslemenin yaygın olduğu dönemde, sırf hayvanları birarada tutmak için yapıldığı belirtilmektedir.

Kadınların, alışılmış gündelik ev işleri dışında, ekmekliklerin ve eve bitişik ocakların kullanımını sağlayan en temel aktiviteleri, haftada iki gün yaptıkları hamur yoğurma ve ekmek açma işleridir. Ayrıca her gün (bazen günde iki kez) piyasaya satmak için yaptıkları "peynir sıkma" da önemli bir geleneksel ev içi faaliyetidir. Ortalama olarak ayda bir kez alış-veriş ya da sağlık vb. nedenlerle Birecik'e indikleri anlaşılmaktadır.

Sayıları giderek epey azalan geleneksel kerpiç evler, ailelerin kendileri tarafından yapılmakta, yeni yapılar için ise yapı ustaları getirilmektedir. Yapılar yağışın fazla olmadığı kışlar dışında, her yıl (ilkbahar ya da sonbaharda) sıvanmakta ve dam aktarılmaktadır. Bu işte kadın-erkek birlikte çalışılmaktadır.

Evlerde, rölövelerden de görüleceği gibi, evin merkezini oluşturan, içinde mutlaka televizyonun da yer aldığı bir oturma odası bulunmaktadır. Soba yalnız bu odada kurulduğundan, burası kışın da yatak odası olarak kullanılmaktadır. Yazın ise, tüm Güney Doğu'da olduğu gibi, kurulan tahtlar üzerinde dışarıda yatılmaktadır. Ayrıca bir diğer oda, "döşekli oda" adını almakta ve yorgan deposu gibi bir işlev görmektedir. Bekar misafir geldiğinde de, bu odada yatırılmaktadır. Aileye katılan yeni bir gelin olduğunda, eski evin yanına mutlaka ayrı bir ev yapılmaktadır.

Geleneksel Anadolu yerleşmelerinde gözlenen komşuluk ilişkileri burada daha farklı bir durum sergilemektedir. Bunlar "komşu" değil, zaten "akraba"dırlar. İş yapılmadığı boş saatlerde, evler arasında gidiş-geliş olmaktadır. Akşam saatleriyle birlikte de, bu aktivite sona ermektedir. Akşam oturması olmadığı, yemek saatinin başlamasıyla dışarı çıkmaların bittiği belirtilmektedir.

Sosyal Yapı ve Yeni Eğilimler

Bozdere Köyü, geçimini üzüm, fıstık, buğday ve arpa ekiminden sağlamakta ve söz konusu ürünler Birecik ve Nizip merkezlerine satılmaktadır. Ekim ve kasım aylarında tahıl ekimi, aralıktan marta kadar tarlaların sürülmesi, bağ bakımı vb. yapılmakta, mayısta belleme ve ağustos-eylül aylarında da ürün toplama işlemleri gerçekleştirilmektedir. Tarımda traktöre ağırlık verilmesi nedeniyle, daha önceleri köyde sayıları oldukça fazla olan atlardan bugün sadece 1 adet kalmış olduğu belirtilmektedir. Yine daha önceleri çok koyun beslenirken, giderek inek besleme tercih edilir olmuştur. İneğin daha az masraflı olduğu, ayrıca sütünden daha fazla yararlanıldığı vurgulanmaktadır. Koyun beslenmesindeki azalmada, mera yokluğunun da önemli ölçüde etkisi bulunmaktadır.

Sürekli olarak Bozdere'de yaşamayı yeğleyen bu aileler, çoğunlukla Birecik'te (bir-iki örnekte de Gaziantep'te) daire alarak kiraya vermektedirler. Bu tercihler içinde, herhangi bir ticari ilişkilerinin olmadığı Urfa'ya gitme hiçbir zaman düşünülmemektedir. Köy sakinleri, Bozdere'den göç oranının en fazla %10 olabileceğini belirtmektedirler. Kışın giden olsa bile, yazın herkesin dönüş yaptığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla gidenlerin de, bir evlerinin burada olduğu ve zaten bütünüyle göçen olmadığı gerekçesiyle vurgulanmaktadır.

Daha önce de belirtildiği gibi, sadece iki önemli aileden oluşan bu köyde, rölöve çalışmaları yapılan güney alanda yıkık kerpiç eski ev kalıntıları görülmektedir. Bu yapılar 10-15 yıl önce terk edilmiş ve sakinleri Bozdere'nin mezarası olan Esentepe'ye göçmüşlerdir.

Köyde daha çok kızların gittiği bir ilkokul bulunmaktadır. Erkekler ise, "yatılı" olarak Birecik'teki okullara gönderilmektedir.

Tek Yapı Boyutunda Çalışmalar

Eriç ve Bozdere'deki doku ölçeğinde ayrıntılı belgelemenin dışında, bazı tarihi kırsal yapı örnekleri de tek yapı bazında ele alınmış ve yok olma tehlikesi altındaki bu özel örneklerin rölevaleri çıkartılmıştır.

Bu bağlamda, Birecik'in güneydoğusunda Suriye sınırına çok yakın konumdaki Yukarı Kuyucak Köyü'nde, köyün en eski yapılarından biri olduğu belirtilen ilginç bir kerpiç yapının rölövesi çıkartılmıştır. "Taner Bozkurt Evi" adıyla anılan bu yapı, tüm geleneksel özelliklerini değişmeden günümüze dek koruyabilmiştir (Çizim: 6; Resim: 6). Bugün boş ve bakımsız durumdaki yapı, tek mekândan oluşmaktadır. Giriş kapısının dışında hemen yanında bir ocak, içerde de yine aynı cephede kenarda bir fırın yer alır. Yapı içindeki irili-ufaklı ve değişik biçimlenişteki nişler, pencere açıklıkları dikkate değerdir. Yapı, üç yuvarlak kemerle vurgulanmış özenli giriş cephesiyle, çevrede yoğun olarak görülen yalın cepheli yapıların arasında farklı bir özellik kazanmaktadır. Bu tür yapılara çalışma alanında az sayıda rastlanmıştır.

Tek yapı bazında rölövesi çıkartılarak belgelenen diğer örnekler, Birecik'in kuzeybatısındaki Çiftlik Köyü'nde yer alan iki taş yapı; Halfeti'ye 10 km. uzaklıktaki Yeşilözen Köyü'nde geleneksel özelliklerini koruyan eyvanlı bir ev ve yine Halfeti'ye çok yakın konumdaki, yer yer etkileyici taş duvar dokuları sergileyen Seldek Köyü'nden diğer bir taş evdir.

Çiftlik Köyü'ndeki "Mustafa Güzeltaş Evi", yaklaşık 100 yıllık, düz damlı taş bir yapıdır. Geniş ve yüksek duvarlı bir avlu içinde yer alan bu örnekten, bugün ayakta kalan ve rölövesi yapılan yalnızca oturma odası olmuştur. Oturma odasının en etkileyici ögesi, özenli bir işçilik sergileyen bezemeli taş ocak yaşımağıdır. Yine aynı köyde yer alan "Ahmet Kaya Evi", ana mekânı oluşturan oturma odası, mutfak ve ahırıyla, geleneksel düzeni yansıtan bir plan tipi içermektedir. Ancak 25 yıldır boş kalmış olması, yapıda geriye dönüşü zor bozulma ve kayıplara neden olmuştur. Bu yapının da, giriş mekânında ve oturma odasındaki görkemli taş ocakları dikkate değerdir.

Halfeti'ye çok yakın konumdaki Seldek'te de, taş işçiliğinin ilginç örneklerini sergileyen yüksek avlu duvarları saptanmıştır. Köyün tümü tek katlıyken, 1960'larda bir-iki evin iki katlıya dönüştürülmesiyle başlayan değişim sonucunda, yapılar giderek önce taş sonraları briketin kullanıldığı iki katlı binalar haline gelmiştir. 1970'lerde göçle birlikte kagir yapılar büyük ölçüde ya terk edilmiş ya da zemin katlar boş bırakılıp, üzerine briket odalar sıralanmıştır. Bu nedenle de Seldek'te, etkileyici taş duvarlar zemin kotunda devam etse de, üst katlar büyük ölçüde bozulmuştur.

Bu yerleşmeden de, geleneksel taş yapı özelliklerini olabildiğince korumuş olan "Yusuf Büyükertaş Evi" örnek olarak belgelenmiştir. Evin yeni briket yapılarla çevrelenmiş avlusu içinde yer alan düz damlı, özgün taş oda ve onun yanındaki samanlık, yemlik ve geleneksel bir ana mekândan oluşan büyük ahır niteliklerini korumaktadır. Taş basamaklarla çıkılan üst katta ise, ahırın üzerine gelen bir teras ve ona açılan iki bağımsız birimden oluşan bir ev mevcuttur. Terasa bakan duvarı pencere ve nişler içeren bu yatay dikdörtgen mekânlardan biri, diğerine oranla daha küçüktür. Her ikisinde de, mekâna girişte bir papuçluk yer almaktadır. Üst katı da kagir olan yapı, özgün görünümü, kullanımı ve plan düzeniyle gelenekseli sürdürmektedir.

Bu evler dışında, Birecik'in kuzeyinde Şehirbağları denilen bölgede yapılan tarima sonucunda, geleneksel özelliklerini bütünüyle koruyan, ancak bir-iki yıl içinde Gaziantep-Diyarbakır arasını bağlayacak olan otoban nedeniyle yola gideceği öğrenilen tarihi bağ evleri de belgelenmiştir. Birecik'in bu bağlık arazisi, yakın dönemde bölgede üzüm yerine fıstık yetiştirildiği için fıstık tarlaları haline gelmiş, ancak bu yapılar da fıstık ağaçlarının arasında yine benzer işlevlerini sürdürmüşlerdir.

İki katlı olduğu için "tabakalı" olarak tanımlanan bu yapı örneği, bağ evlerinin geleneksel düzenini sergilemektedir. Bu evlerde "hayat" adını alan bir avlu, avluya bakan bir eyvan, onun yanında mutfak olarak kullanılan bir "direkli oda", avluya açılan hela, yıkanma yeri, onun yanında yer alan hayvan bağlama yeri ve yemlik, "curun" adıyla

anılan üzüm ezme teknesi ve avludan merdivenle çıkılarak ulaşılan bir üst oda bulunmaktadır. "Yazlık toprak ev" olarak da adlandırılan bu kerpiç evler yörenin, bağlar arasına serpiştirilmiş ve yalnız hasat zamanı kullanılan açık yazlık evleri olarak özel önem taşımaktadırlar (Çizim: 7).

Çalışılan ikinci bağ evi, birinci örneğe oranla daha büyük ve görkemli olmasına rağmen, oldukça yıkık durumdadır (Resim: 7). Ancak gerek söz konusu ana yola bağlı olarak, gerekse de eskinin yerine betonarme ve briket olarak yenisinin yapılması, ya da eskinin bütünüyle terkiyle, bağ evleri giderek tamamen ortadan kalkmaktadır. Bu nedenle, rölövesi çıkartılarak ve fotoğraflanarak belgelenen iki örnek dışında, aynı bölgede sadece eyvanı kalmış olan bir üçüncü örneğin de, eyvanı ve yukarıya çıkan merdiveni ile duvar kalıntılarının ölçülmesine çalışılmıştır (Resim: 8).

Genel Değerlendirme

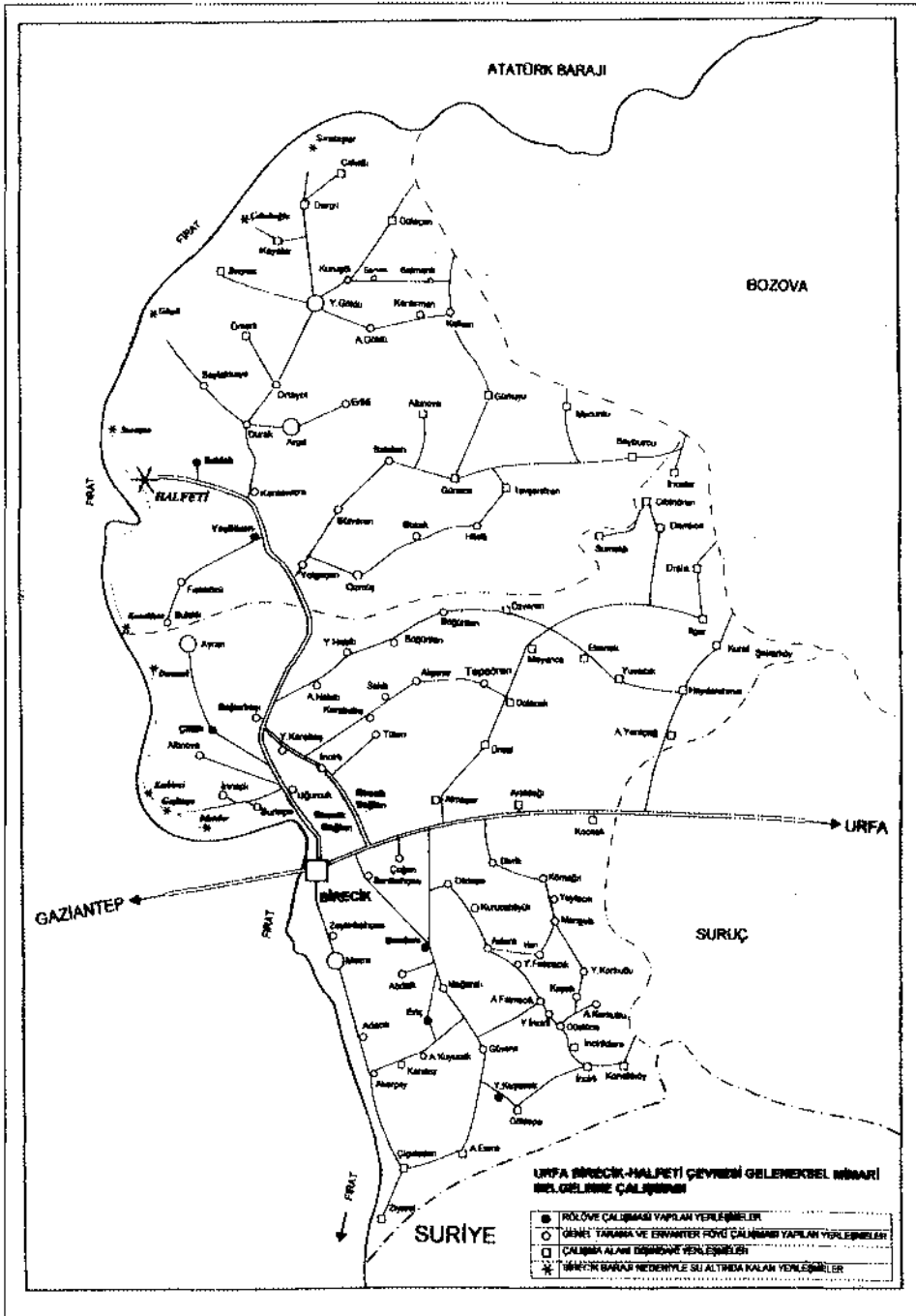
Çalışma alanındaki değişim ve bozulmalar değerlendirildiğinde, bölge içinde yer alan ve taranan 71 yerleşmede, genel olarak geleneksel mimarinin önemli ölçüde yenilenerek değişime uğradığı ve geleneksel yapıım teknikleri ve malzeme kullanımının da yer yer ortadan kalktığı sonucuna varılmaktadır.

Özellikle yerleşmelerin, geleneksel doku bütünlüğünü koruma açısından epeyce bozulmuş olduğu saptanmaktadır. Özgünlüğünü bir ölçüde koruyarak bugüne ulaşabilmiş tek yapı örneklerinin sayısı da fazla değildir.

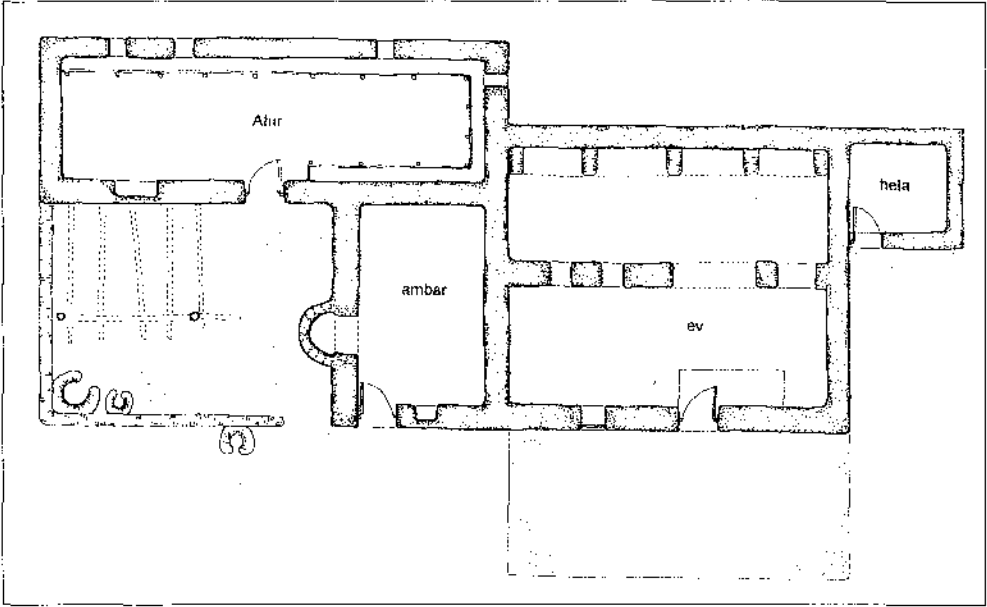
Birecik-Urfa karayolunun güneyindeki yerleşmeler doku bütünlüklerini nispeten korumakla birlikte, özellikle karayolunun kuzeyindeki yerleşmelerin tamamına yakınında, söz konusu bütünlüğün yeni ve niteliksiz yapılaşmalarla önemli ölçüde kesintiye uğradığı belirlenmektedir. Bu durum, bölgede kırsal yerleşme boyutundaki bozulmanın da ne denli fazla olduğunu göstermektedir.

Bir diğer önemli nokta da, Birecik'in kuzeyinde yer alan Şehirbağları'ndaki geleneksel bağ evi sayısında saptanan hızlı azalmadır. Bu örneklerin kimilerinin terk edildiği, ya da yeni teknik ve malzemelerle yeniden yapıldığı, kimilerinin de oldukça kötü durumda ve az-çok ayakta olduğu görülmektedir. Söz konusu evlerden günümüze dek kalabilmiş olan az sayıda özgün örnek de, inşaatı başlamış olan Gaziantep-Diyarbakır otoyolu üzerinde kalmaları nedeniyle yıkılacak ve bağlarla bütünleşen bu yöresel yapı tipi de kısa süre içinde ortadan kalkacaktır.

Birecik ve Halfeti ilçeleri çevresindeki kırsal yerleşmelerde yapılan bu yılki çalışmalardan edinilen sonuçlar, Güneydoğu Anadolu'da geleneksel mimarinin belgelenmesi çalışmalarına hızlı bir biçimde ağırlık verilmesi gerekliliğini açıkça ortaya koymaktadır.

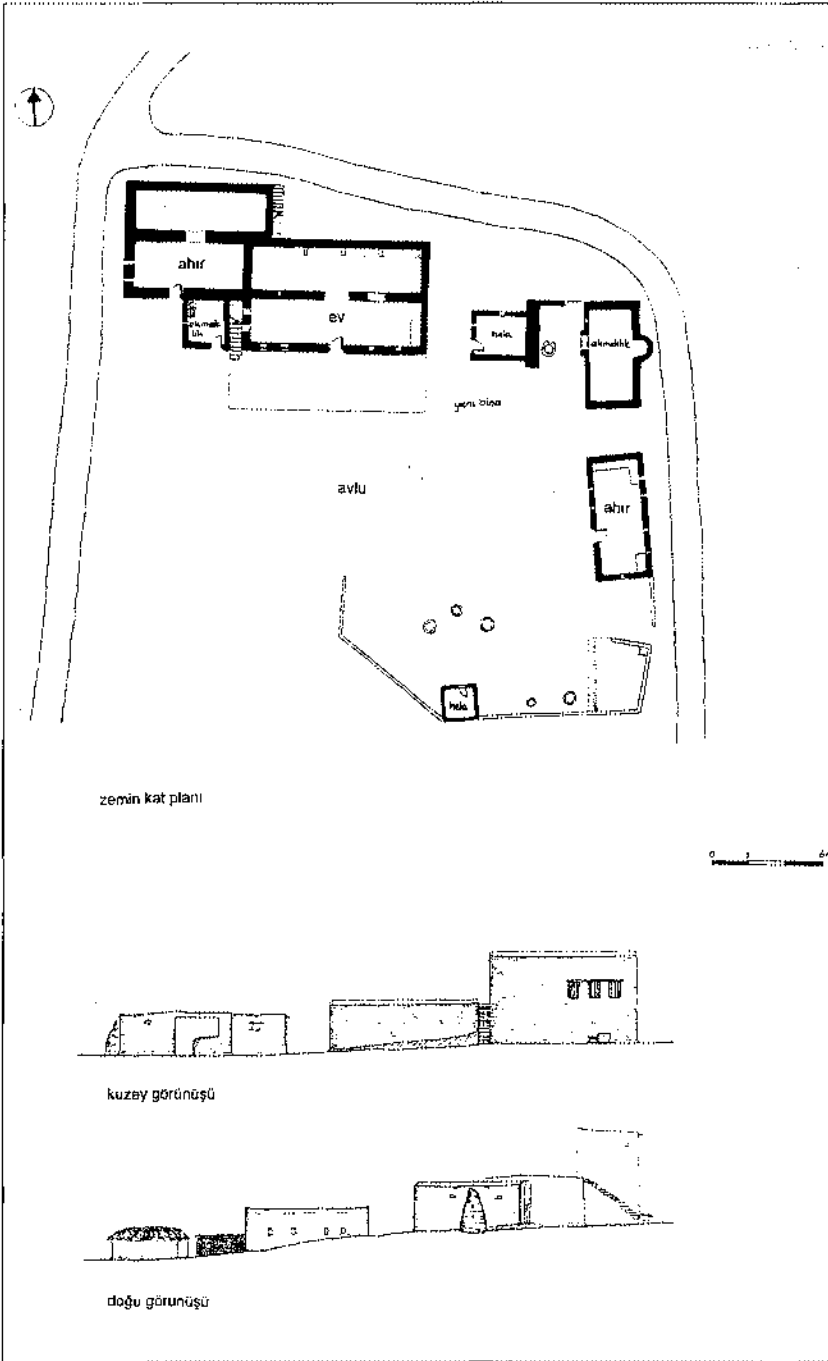
Çizim 1: Belgeleme çalışması yapılan yerleşmeler

Çizim 2: Eriç Mezarası, Aziz Çiftçi Evi

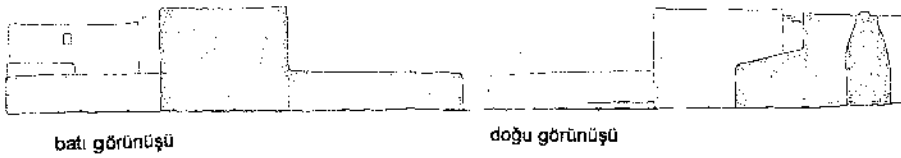
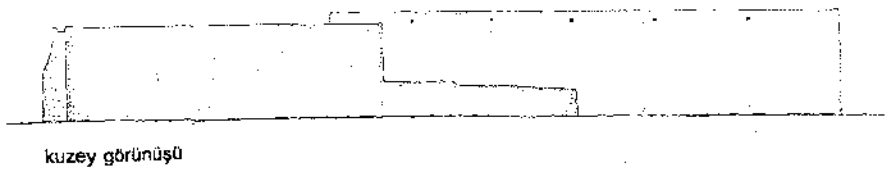
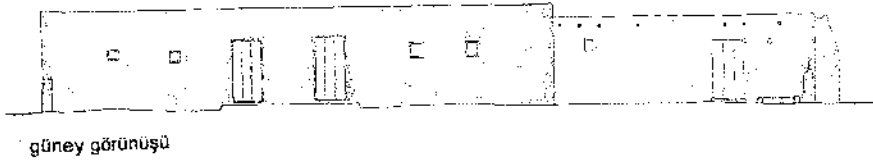
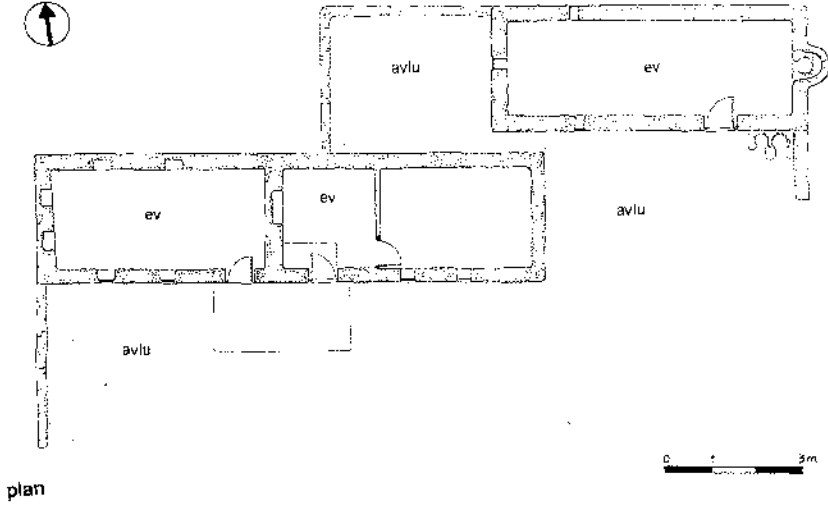

Çizim 3: Eriç Mezarası yerleşim planı

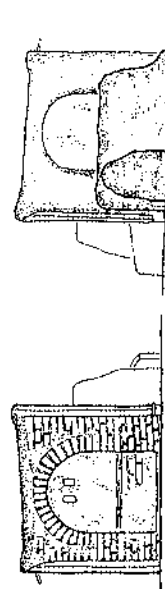
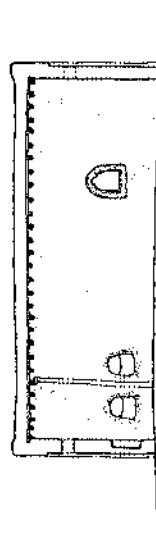
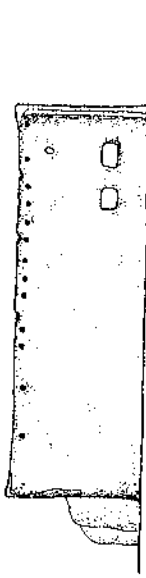
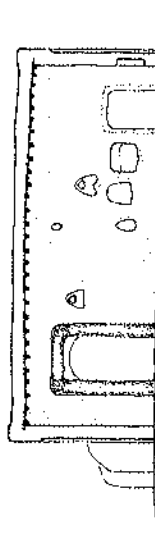
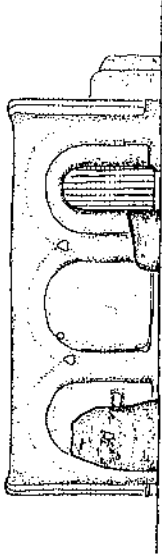
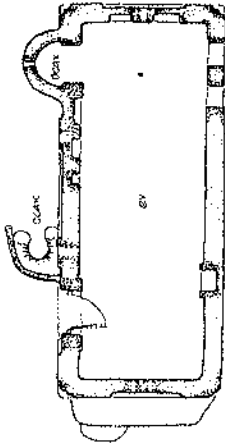
Çizim 4: Bozdere Köyü, Mehmet Seçme Evi ve çevresi

BİRECİK/BOZDERE
Mustafa Seçme Evi

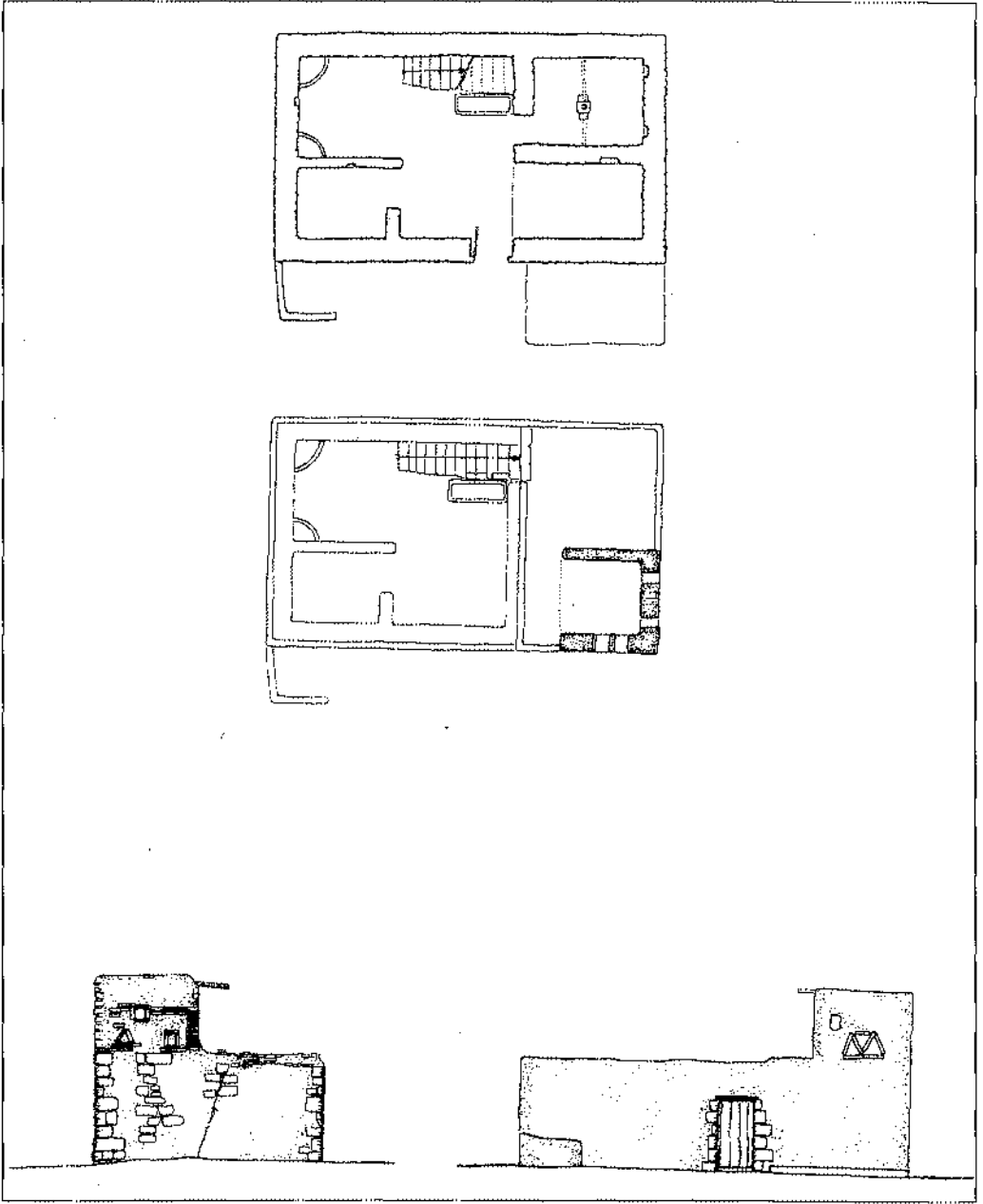

Çizim 5: Bozdere Köyü, Mustafa Seçme Evi

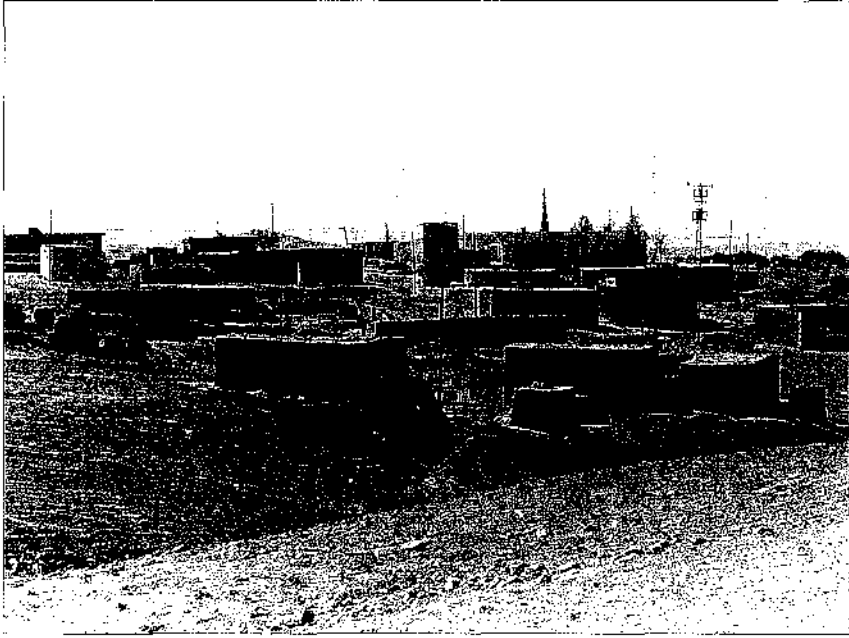
BİRECİKÖY KUYUCAK
Taner Bozkurt Evi

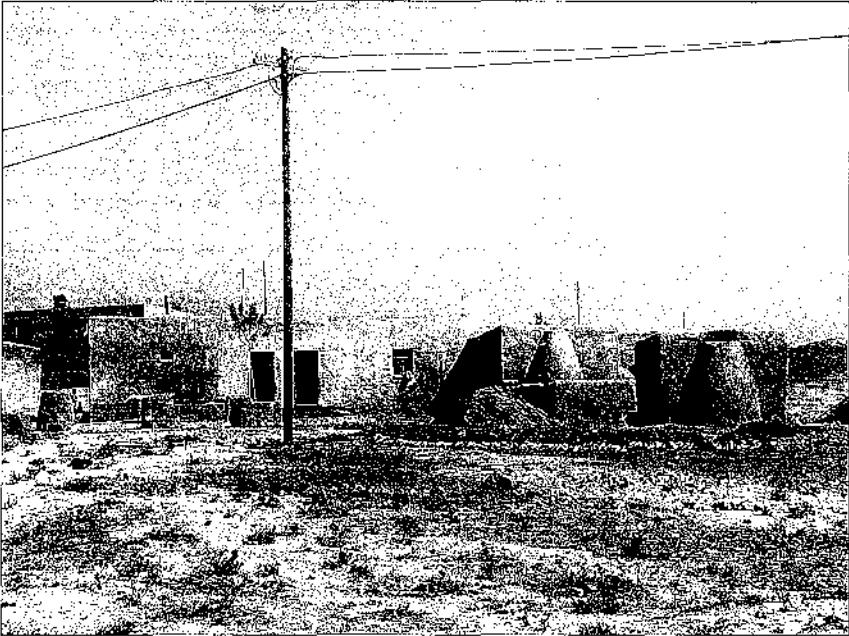
Çizim 6: Y. Kuyucak Köyü, Taner Bozkurt Evi

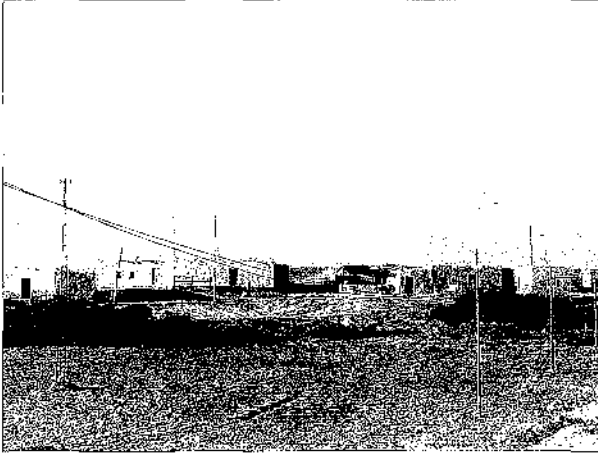
Çizim 7: Birecik şehir bağları, bir bağ evi

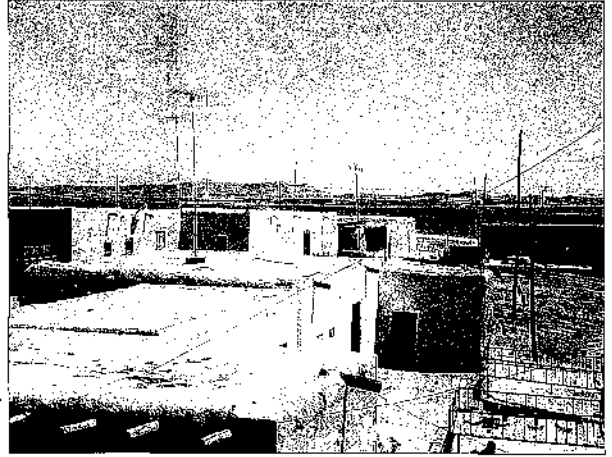
Resim 1: Divrik Köyü, genel görünüm

Resim 2: Kömağıl Köyü, genel görünüm

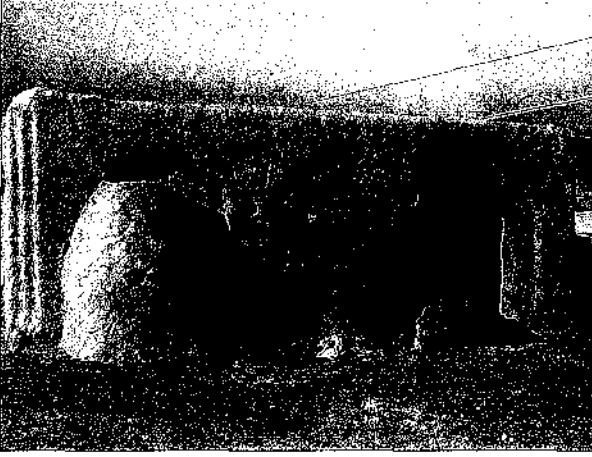
Resim 3: Eriç Mezarası, güneyden görünüm

Resim 4: Eriç Mezarası, genel görünüm

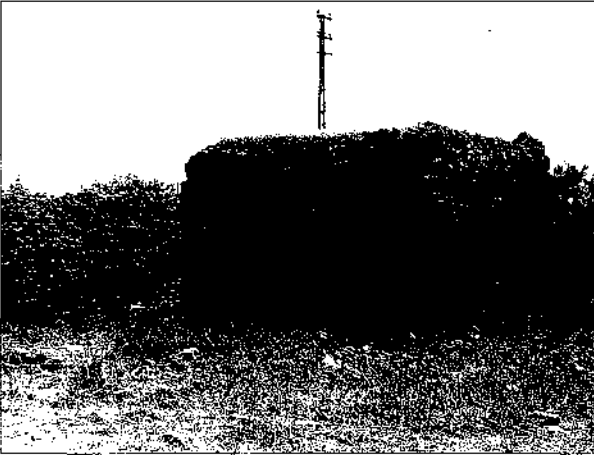
Resim 5: Bozdere Köyü, Mehmet Seçme Evi ve çevresi

Resim 6: Y. Kuyucak Köyü, Taner Bozkurt Evi

Resim 7: Birecik Şehir bağları yıkılmakta olan bağ evi

Resim 8: Birecik şehir bağları, yıkılmakta olan bağ evi

YUKARI FIRAT BÖLGESİ 2000 YILI ARKEOLOJİK YÜZEY ARAŞTIRMASI

Ertuğrul DANIK*

2000 yılı "Yukarı Fırat Bölgesi Arkeolojik Yüzey Araştırması", ekip üyesi Mustafa Balaban'ın katılımıyla Elazığ Müze Müdürlüğü'nün denetiminde, Elazığ Merkez ve Baskil ilçeleri ile Tunceli Pertek İlçesi'nde gerçekleştirilmiş olup, anılan bölgeler içinde 2'si Elazığ Merkez İlçe, 8'i Elazığ Baskil İlçesi ve 4'ü Tunceli Pertek İlçesi'nde olmak üzere toplam 14 merkezde çalışma gerçekleştirilmiştir.

1. ELAZIĞ MERKEZ İLÇE ÇALIŞMALARI

1.1. HARPUT KALESİ

1996 yılında çizimine başlanan Harput iç (Süt) kale rölüve çalışmalarında, 2000 yılı içinde, kalenin güneydoğu köşesinde bulunan İmameddin Ebubekir Burcu ile, batı ikinci kademe sur duvarı güney ucunda yer alan, II No.lu mekân arasında kalan güney sur duvarlarında ve batı sur duvarında bulunan Belek Burcu (I No.lu mekân), Fahreddin Karaarslan ve güneybatıdaki Kızlar Burcu/Kulesi arasında kalan, batı sur duvarlarının güney kesimlerinde gerçekleştirilerek, iç kale rölüve çalışmaları tamamlanmıştır (Çizim: 1).

Güneydoğu köşede yer alan ve doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen formlu bir yapıya sahip olduğu varsayılan İmameddin Ebubekir Burcu'ndan batıya yönelen, çoğunlukla moloz dolgusu görülen sur duvarları, üzerinde bulunduğu kayalık yükselti nedeniyle, kalenin doğu sur duvarlarından daha zayıf tutulmuştur. Yer yer görülen düzensiz ve düzensiz kesme taş malzemeler Artuklu Dönemi izlenimini verirken, kimi temellerde ve duvarlarda Bizans Dönemi izlerini ve malzemesini görmek mümkündür.

Güney sur duvarlarının yaklaşık yarısında kesintiye uğrayan duvarlar, ara ara görülen verilerle batıdaki ikinci kademe sur duvarları ile II No.lu mekân ve Belek Burcu'na ulaşırken; buradan ve güney sur duvarı kesintisinden güneybatıya uzanan bölümde güneyde, Urartu açık hava sunağının sınırlandığı kayalıkların doğusunda ve batısında sur izlerine rastlanılmaz. Güneybatı köşede yer alan Kızlar Burcu ile kuzeye yönelen batı sur duvarlarının orta kesiminde yer alan Belek Burcu arasında; kayalık platformdan içte kalan ve yine güney sur duvarları ile aynı döneme tarihlenen duvarlar, kalenin en önemli burçlarından olan ve çokgen şekilli Fahreddin Karaarslan Burcu ile desteklenir.

Güneydoğuda düzensiz karışık bir plana sahip olan ve özellikle alt düzeylerde dikdörtgene yakın plandaki Kızlar Burcu, alttan yukarıya doğru Geç Artuklu Dönemi

* Ertuğrul DANIK, Müze Müdürü, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Müzeleri Müdürlüğü 06100 Ulus/Ankara/TÜRKİYE.

özellikleri gösterirken, üst seviyelerde Dulkadirli Dönemi onarım ve ekleme izlerini görmek mümkündür. Özellikle burcun kuzey cephesinde yer alan bir sıra halinde düzensiz yerleştirilmiş ve iskele kurulmadan okunması mümkün görülmeyen kitabe parçaları, Harput maristanına ait olduğundan, bu bölümlerin 1243 Moğol egemenliğinden sonra (olasılıkla Dulkadirli Dönemi) yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. İçte yer alan ve kayalık alanın zeminine iniş gösteren, toprak dolgu ile kapalı bulunan basamaklı tünel ise, Urartu kutsal alanına çıkışı sağlamaktayken, burcun yapımı ile birlikte kapatılarak saklanmış- tır ki, burçtan kuzeye yönelen batı sur duvarları ile kayalık platformun bitimi arasındaki sur temel yatakları, Urartu Döneminde kalenin bu bölgesinin tahkim edildiğini gösterir.

Kızlar Burcu ile Belek Burcu arasında yer alan ve değişik ölçülerde beş cepheli olan Fahreddin Karaarslan Burcu, kayalık platformun altında yer alan kuru dere yata- ğından yukarıya doğru, alta düzensiz yarım daireye yakın bir şekilde duvarla destek- lenirken, kayalık platformdan itibaren yukarıya doğru (çökmüş bulunan) iki katlıdır. İç toprak ile dolu bulunan ve kısmen içine girilebilen burcun alt katta kuzey cephesinde bir, batı cephesinde iki, güneybatıdaki iki cephesinde birer ve güney cephesinde üç ol- mak üzere, toplam sekiz açıklıktan yedisi mazgal pencere açıklığı iken, batı cephenin kuzey açıklığı yuvarlak kemerli bir kapı şeklinde olup, nedeni şimdilik anlaşılamamış- tır. Artuklu Dönemi malzemeleri ile yükselen burcun ikinci katına ilişkin veriler ise, he- men her cephede görülen ve kapatılmış bulunan mazgal pencere açıklıklarıdır.

1.2.HAROĞLU KALESİ

Elazığ Merkez İlçe, Hankendi Bucağı'na bağlı Sarıgül (Haroğlu) Köyü'nün, yak- laşık olarak 2.5 km. kuzeybatısında, 100x75 m. ölçülerinde, doğu-batı yönünde kalker kayalık bir yükselti üzerinde yer alır (Resim: 1). Yükseltinin güney dik yamaçlarında yer alan ancak, içine girilemeyen üç adet kaya mezarı varsayımı- açıklık ile birlikte, güney yönde yüzeyde yer alan sarnıçlar ve sur temel yatakları, ilk kullanımı Urartu Dönemine kadar götürür. Yine yüzeyde rastlanılan Urartu seramikleri dışındaki Ortaçağ seramik- leri¹, kalenin bu dönemde iskan gördüğünü gösterir ki, karışık durumdaki harçlı temel izleri de Ortaçağ verileridir.

Batı yönden (olasılıkla) girişi bulunan kale yapısının, güney yönündeki basamak- lı tünel girişi, toprak dolgu ile kapalı olup, kalenin Urartu ile olan ilişkileri, daha önce Veli Sevin² ve Kemalettin Köroğlu³ tarafından yayınlanmıştır.

II. ELAZIĞ BASKİL İLÇESİ ÇALIŞMALARI

II.1. KATAR YAMAÇ YERLEŞİMİ

Elazığ Baskil İlçesi, Merkez Bucak'a bağlı olan Kızıluşağı (Katar) Köyü'nün 200 m. kuzeydoğusunda, Hantepe olarak anılan bir yamaçta, doğu-batı yönünde kalker kaya- lık alan üzerine oturmuş, burun şeklinde çıkıntılı 70x120 m.lik alana yayılmış bir yamaç yerleşimidir (Resim: 2). Yerleşimin yüzeyinde karışık durumda kimi yapı temelleri ile birlikte, Urartu⁴ ve Ortaçağ⁵ dönemlerine tarihlendirilen seramiklere rastlanmışsa da; en önemli veri, yerleşimin batı ucunda yer alan ve oldukça, tahrip olmuş olan dikdört- gen formu bir han yapısına ait dolgu duvarlarıdır.

II.2.BARSIK KALE

Elazığ Baskil İlçesi, Aydınlar Bucağı, Arapuşağı Köyü'nün yaklaşık 500-600 m. kuzeyinde, kuzey-güney yönünde burun şeklindeki bir konglomera kayalık çıkıntı üze-

1 Veli Sevin kaledeki Demir Çağı ve Ortaçağ seramikleri ile birlikte, zayıf Roma seramiğinden de söz eder (bkz. Sevin 1988: 11).

2 Sevin 1988: 11,12.

3 Köroğlu 1996: 17,18

4 Sevin 1988: 3

5 Aşan 1989: 532; Aşan 1992:75

rinde yer alan kale (Resim: 3), 80x40 m. ölçülerinde olup, güneybatı yönündeki üzerinde, çok az olarak Ortaçağ sur temel izleri görülebilmektedir⁶. Ancak, yoğun tahribat nedeniyle rölöve planı çıkarılamamaktadır. Olasılıkla kuzey yünden girilen kalenin yüzeyindeki kimi Ortaçağ temel izleri dışında, özellikle güney yönünde bol miktarda Ortaçağ seramiklerine rastlanılmaktadır. Urartu ile Orta Tunç I ve III. dönemlerine ait seramik buluntular⁷, yine bu dönemlerde iskan görüldüğünü gösterir.

II.3. KARAKAŞ KALESİ

Elazığ Baskil İlçesi, Merkez Bucak Karakaş Köyü'nün yaklaşık 1 km. batısında, Selil Dağları'nın güneybatı ucunda oldukça yüksek kayalık bir alan üzerine kurulu bulunan kale 200x50 m.lik bir alanı kaplarken, özellikle batı yönde görülen kiklopik sur duvar izleri (Resim: 4), kalenin Urartu Döneminde kullanıldığını gösterirken, sur duvarı ya da seramik buluntu olarak başka verinin olmaması, Urartu'dan sonra kullanım olmadığını göstermektedir. Batı yönde yer alan basamaklı tünel girişi, yaklaşık 7-8 m.lik gidişten sonra çöküntü ile kapanmış durumdadır. Doğu yöne doğru olan gidiş, tünelin doğu yönde kayalık yükseltinin alt düzeyindeki düz platforma ulaştığını düşündürür.

Girişi kuzey yönde olması gereken kale ile ilgili olarak, kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamakta olup, Elazığ batı bölgesinin önemli Urartu garnizon kalelerinden Haroğlu ve Maltepe Kalesi⁸ ile birlikte değerlendirmek gerekir.

II.4. RESULKAHYA KALESİ VE HÖYÜĞÜ

Elazığ Baskil İlçesi, Merkez Bucak'a bağlı Resulkahya Köyü'nün içinde bulunan höyük üzerinde, modern köy yerleşimi bulunmaktadır. Yerleşim nedeniyle büyük ölçüde tahrip olan kale sur duvarları, 150x50 m.lik höyüğün doğu yönündeki bir bölümünü kaplamış olmalıydı ki, günümüzde sadece höyüğün doğu yönünde yarım daire bir burç ile (Çizim: 2), burçtan devam eden duvarların bir bölümü, temel düzeyinden 70-80 cm. lik bir çıkıntı şeklinde görülebilmektedir (Resim: 5). Surların bir bölümü yeni kurulan ev yapıları nedeniyle sökülmeekteken, yakın süre içinde, geriye kalan burç ve sur duvarları da yıkım tehdidi altındadır. Ev ve bahçelerle çevrili yüzeydeki tahribat nedeniyle seramik buluntuya rastlanılmazken; kale ile ilgili olarak hiçbir kaynaktan bilgi bulunmamıştır.

Benzer örneklerini gerek Keban ve gerekse Karakaya Baraj projeleri nedeniyle yapılan kazılarda gördüğümüz, M.S. 6. yüzyıl Roma Dönemi duvar tekniği olan balık kılıcı şeklindeki örgüler, kalenin 5-6. yüzyıllarda yapılmış bir Roma garnizon kalesi olduğunu göstermektedir ki, Baskil bölgesinin iç kesimlerinde varlığı bilinen ilk Roma kalesi olarak oldukça önemli bir veri olup, ilerleyen yıllarda çevrede saptanacak yeni verilerle birlikte, bölgenin gerek Roma gerekse bu dönem öncesi ve sonrası yol güzergahlarının saptanması için ilk ve önemli bir veriyi oluşturmaktadır.

II.5. AKUŞAĞI HÖYÜKÜ

Elazığ Baskil İlçesi, Aydınlar Bucağı, Akuşağı Köyü'ne Baskil yönünden girişte yer alan ve yaklaşık 80x80 m.lik höyüğün yüksekliği 10 m.dir (Resim: 6). Yüzeyde bol sayıda Kalkolitik, Erken Tunç I ve II, Hellenistik ve Roma kaba seramiklerine rastlanılmakta olup, höyük ile ilgili olarak hiçbir kaynaktan bilgi bulunmamaktadır.

Baskil'in batı sınırını oluşturan Fırat çevresinde ve kısmen iç kesimlerde yapılan araştırmalar, özellikle de Resulkahya Roma kalesinden sonra höyükte rastlanılan Roma Dönemi seramikleri, bölgenin Roma ilişkileri için önemli bir veri durumundadır. Ay-

6 Kalenin Ortaçağı ile ilgili olarak bkz. Aşan 1989: 531,532; Aşan 1992: 75.

7 Veli Sevin'in yaptığı tespitlerde Orta Tunç III'ten söz edilmese de, Orta Tunç I ile birlikte ilk Tunç III seramiklerinin varlığını görebilmekteyiz (bkz. Sevin 1988: 2,3).

8 Maltepe Kalesi ve bölgenin Urartu Dönemi ilişkileri için bkz. Sevin 1987: 279-300.

nı şekilde Kalkolitik, Tunç ve Hellenistik dönemlere ait seramik buluntular, yine bu dönem ilişkilerini sorgulayıcı birer veridir.

II.6. AKUŞAĞI HÖYÜK II

Elazığ Baskil İlçesi, Aydınlar Bucağı, Akuşağı Köyü'nün, Karakaya Baraj Gölü yönündeki köy çıkışında, yolun kuzeyinde yaklaşık 120x80 m. ölçülerindeki höyüğün yüzeyinde; Erken Tunç I ve II ile, Hellenistik Dönem seramiklerine rastlanılmaktadır. Seramik buluntular, höyük eteklerinden ileri tarlalara kadar taşmış durumdadır. Höyük üstünde yer alan ikinci bir yükselti ile, bu yükseltinin üstüne ve çevresine yayılmış olan taşlar ve taş yığınları, tarla açmak amaçlı toplandığından, net veriler yoktur. Höyüğün güney yönündeki kuru çay yatağı tahribata neden olmakta olup, höyük ile ilgili olarak hiçbir kaynaktan bilgiye ulaşılamamıştır.

Höyük yüzeyinde Roma seramiklerine rastlanılmamışsa da, Akuşağı I'de olduğu gibi Erken Tunç ve Hellenistik Dönem seramikleri, aynı döneme rastlayan iki yerleşim ile birlikte, bölgenin önemini ortaya koyması açısından önemli bir veri durumundadır.

II.7. HÖYÜK KÖYÜ HÖYÜĞÜ

Elazığ Baskil İlçesi, Aydınlar Bucağı, Höyük Köyü'nün 2 km. kuzeybatısında, Karakaya Baraj Gölü rezervuar alanında yer alan höyük, suların çekilmesi ile birlikte ortaya çıkmaktadır. Yaklaşık 60x60 m. ölçülerinde ve yaklaşık 8-10 m. yüksekliğinde orta boy bir höyük (Resim: 7) olmasına karşın, çok sayıda Geç Kalkolitik, Erken Tunç I, II ve III, Hellenistik ve Ortaçağ (olasılıkla Bizans ve sonrası) dönemlerine ait seramik buluntularına rastlanılmaktadır.

Baraj yapımı nedeniyle boşaltılan eski Höyük Köyü yerleşimi yapılarına ait izler ile çevrili bulunan höyüğün, özel durumu ve buluntu zenginliği nedeniyle, suların çekilmiş olduğu dönemde, bir dönemlik kurtarma kazısı ile kazılması ve özgün malzemenin toplanması gerekir. Yoğun olarak siyah ağırlı ve delikli Karaz seramikleri ile, boyalı seramik örnekleri olarak, Fırat'ın batı ucunda Korucutepe ve Pulur (Sakyol) örnekleri dışında ilk defa burada rastlanılmaktadır ki, bu tür malzemenin dağılım ve yayılım alanını tespit açısından önemli bir merkez durumundadır.

Muhammet Beşir Aşan ve Veli Sevin'in kimi yayınlarında (hiçbir bilgi verilmemesine karşın) sadece harita eklerinde işaretlense de⁹, bilgi bağlamında sadece Mehmet Özdoğan ve Ümit Serdaroğlu tarafından yapılan "Aşağı Fırat Yüzey Araştırmaları"nda kısa bir şekilde ele alınmış olup, seramik buluntular Kalkolitik, İlk ve Orta Tunç, Demir Çağı, Klasik sonrası ile Ortaçağ (Bizans) olarak belirtilmiştir¹⁰.

II. 8. ŞİRVAN YAMAÇ YERLEŞİMİ

Elazığ Baskil İlçesi, Merkez Bucak, Akdemir (Şirvan) Köyü'nün batısında, Aydınlar-Baskil yolunun altında bulunan küçük ölçekli bir yamaç yerleşimidir. Yüzeyde Ortaçağ seramiklerine rastlanılmaktaysa da, yolun üstünde kalan köy bahçelerinin içindeki kimi temel izlerine ilişkin yeterli inceleme yapılamamış olup, yerleşim yerine ilişkin olarak, hiçbir kaynaktan bilgiye rastlanılmamaktadır.

III. TUNCELİ PERTEK İLÇESİ ÇALIŞMALARI

III.1. VASGİRT (WASİNİ)

Tunceli Pertek İlçesi, Pınarlar merkezine bağlı Çalıöz (Vasgirt) Köyü'nün yaklaşık 500 m. kadar güneyinde, doğu-batı yönünde 1.5 km.lik uzunlukta bir kayalık alanla

9 Bu yayınlar için bkz. Sevin 1987: 292; Aşan 1989 543; Aşan 1992:130.

10 Anıları bilgiler için bkz. Serdaroğlu 1977: 117; Özdoğan 1977: 57,58.

sonlanan bölgede, beş adet Urartu Dönemi kaya mezarı ile birlikte¹¹, yine aynı döneme ait bir adet kutsal alan, iki adet basamaklı tünel, su sarnıcı gibi mimarî öğeler ve aynı adlı köyün kuzeyinde, köy evleri bitiminde yine kayalık bir alan üzerinde sarnıcı ve basamaklı tünel görülmüştür. Urartu Dönemine ait bu verilere karşın, özellikle güneydeki alanda bulunan teraslarda ise; Hellenistik, Roma ve Ortaçağ dönemlerine ait seramiklere rastlanılmaktadır. Köy içinde evlere dağılmış kimi mimarî plastik malzemeler ise, Osmanlı Dönemi Bizans özellikleri gösterir. Köy içinde ayrıca Osmanlı Dönemi medrese kalıntısı ile, köyün doğusunda Cumhuriyet Dönemi köç ve at şeklindeki mezar taşları¹² bulunmaktadır.

Vasgirt yerleşiminin Cırnabek mevkiindeki bağımsız bir kaya platformunun doğu cephesinde yer alan ve yerden yaklaşık 5 m. yükseklikte bulunan Vasgirt I (Çizim: 3) ve II No.lu kaya mezarları, yuvarlatılmış dikdörtgen planlı düz tavanlı basit tiptedir. Henüz bitirilemediği düşünülen bu iki mezar odasına karşın; Hançerli mevkiinde bulunan bir başka bağımsız kaya platformunun (Resim: 8) değişik yüzeylerinde yer alan Vasgirt III, IV ve V No.lu kaya mezarlarından, batı cephede yer alan III No.lu olan kaya mezarı, oval formu ve oval tavanı ile (Çizim: 4) tüm bölge özelliklerinden farklı bir tiplmeyi yansıtır. Güney cephede yer alan IV No.lu kaya mezarı ise, oval formu ve düz tavanlı olup (Çizim: 5), Vasgirt örneklerinden farklı olarak üç yönden sekilenmiş ve girişi düzleştirilerek çerçeve içine alınmıştır.

Elazığ ve Tunceli bölgesini kapsayan Urartu Döneminin "Sophane" bölgesi örnekleri ile karşılaştırıldığında¹³, ilk defa tespiti yapılan bu mezarlar, bölgenin yaygın tek odalı dikdörtgen plan tiplemesine ve ölçülerine uysa da, özellikle Vasgirt III'te etkin olan oval form ile yuvarlatılmış tavan, bölge özelliklerinden çok farklıdır. Bütün bu özellikleri ile birlikte, Vasgirt kaya mezarlarını döneminin geç örnekleri olarak düşünmek gerekmektedir ki, özellikle M.Ö. VII. yüzyıl ortalarında II. Rusa Döneminde (M.Ö. 685-645) yoğun imar çalışmalarından sonra, devamında Med tehlikesi ve zayıflayan Urartu'nun 612'de yıkılması süreci içindeki, M.Ö. VII. yüzyılın sonlarına tarihlenmek yanlış olmasa gerekir. Ancak örneklerimizden Vasgirt III, bu bağlamda II. Rusa Dönemi olan VIII. yüzyılın ilk yarısına kadar götürülebilir ki, yörede yapılacak arkeolojik kazılar ve diğer veriler, tarihlendirme konusunu daha da netleyecektir.

Cırnabek kayalığının yüzeylerinde yer alan üç kaya mezarı dışında, çıkışları kuzey cephedeki kaya kırığı içinde görülebilen iki adet basamaklı tünel (uçları kapalı) ile birlikte, kayalık platformun orta üst düzeyindeki sarnıcı ve bunu takip eden kaya basamakları ile ulaşılan kutsal alan, kayalığın önemli bir kült merkezini olduğunu düşündürür. Platformun en üst düzeyinde doğu yönde yer alan, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı alan, doğuda ve güneyde kayaların düzleştirilmesi ile elde edilen duvarlarla çevriliyken; batı ve kuzey yönler açık durumdadır. Bu yönlerde zeminde herhangi bir mimarî verinin olmaması, alanın açık hava törenlerinde kullanıldığı gösterir. Doğuda kısmen mihrap şeklinde içe giren duvara karşın, kuzeybatı köşede zeminde bir çanak yuvası yer alır.

Yerleşimle ilgili ilk bilgiler ölçeğinde yaptığımız değerlendirmede, Elazığ'daki İzoli yazıtında yer alan kalelerden "Wasini"¹⁴ ile ilgili olarak lokalizasyon düşüncelerimiz, ilerleyen süreçte kimlik kazanacaktır. Ancak, ilk bilgiler ışığındaki düşüncemiz¹⁵, Vasgirt yerleşiminin Urartu Dönemi "Wasini" yerleşimi olduğu yönündedir.

11 Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Danık 2001: 12-16.

12 Köy mezarlığındaki mezar taşları için bkz. Danık 1993: 53-55.

13 Bölgedeki diğer kaya mezarları için bkz. Kemalettin Köroğlu 1996 ve Çevik 2000.

14 İzoli yazıtına ilişkin çevirilerde, Kemalettin Köroğlu'nun "Wasini" olarak andığı yerleşim (1996: 51); Mustafa Kalaç tarafından "Asini" olarak anılmaktadır (1956: 351).

15 İzoli yazıtında, III. Sardur'un Malatya'yı ele geçirdikten sonra kuzeydeki dağlık bölgelere yönelerek 9 kaleyi ele geçirdiği söylenirken; bu kalelerden "Huzana", bugünkü Tunceli'nin Hozat ilçesi olarak lokalize edilir. Bu nedenle ve günümüz coğrafya verileri, anılan dağlık bölgeyi Tunceli olarak gösterirken, "Wasini" adının "Vasgirt" ile etimolojik olarak ilişkendirilebilecek yapıda olması, Vasgirt yerleşiminde yeterli düzeyde Urartu mimarî verisinin olması gibi nedenler, bu düşüncemizi etkin duruma getirmektedir.

Yerleşim alanı ile ilgili olarak, köydeki koç ve at şeklindeki mezar taşlarına ilişkin tarafımda ve diğer bilgilere ilişkin T.A. Sinclair'ın yayını dışında hiçbir kaynaktan bilgi bulamamaktayız ki, bu bilgiler içinde Urartu verileri ile ilgili hiçbir öğeden söz edilmezken; kutsal alan olarak değerlendirdiğimiz mimari mekân, kilise yapısı olarak değerlendirilmiştir¹⁶.

III.2. KOÇPINAR HASAN HALİFE ZİYARETİ

Tunceli Pertek İlçesi, Pınarlar merkezine bağlı Koçpınar adlı köyün 300 m. kadar güneyinde, Pınarlar-Çalıözü yolunun kenarında, yüksek ölçekli meşe ağaçları altında, yöre halkı tarafından Hasan Halife Ziyareti olarak anılan yerde, iki adet geç dönem koç mezar taşı ile birlikte, Ortaçağ karakterli taşıyan ancak, üzerindeki yazıları tam olarak okunamayan taş sanduka bulunmaktadır. Kutsal alan olarak kabul edildiğinden, kurban kesim alanı ile birlikte, bez bağlanmış kimi ağaçlar görülmektedir.

Koç şeklindeki iki mezar taşı daha önce tarafımda yayınlanmış olup¹⁷, her ikisinin de tahrip edildiği ve bunlardan birinin boynundan kırıldığı tespit edilmiştir.

III.3. KAYNAR HÖYÜK

Tunceli Pertek İlçesi Pınarlar merkezinin 500-600 m. kadar batısında, Yukarı Yakabaşı-Pertek yol ayrımında, batıda "Kaynar", olarak anılan bölgede bulunur. 50x40 m. ölçülerindeki höyüğün (Resim: 9) yüzeyinde, Paleolitik Dönem seramikleri ile birlikte zayıf olarak Tunç Dönemi seramiklerine de rastlanılmaktadır. Tarla sürümü ve kaçak kazı ile tahrip edilmekte olup; Ufuk Esin, M.J. Mellink ve Savaş Harmankaya-Oğuz Tanındı (TAY Projesi) tarafından Pınarlar Höyük ya da Pulur Çeşmesi Höyüğü adlarıyla yayınlanmıştır¹⁸.

III.4. KALECİK HÖYÜK VE YAMAÇ YERLEŞİMİ

Tunceli Pertek İlçesi, Pınarlar merkezinin 1 km. kadar kuzeyinde, bucak merkezinin kurulu bulunduğu çukurdan yükselen tepenin zirvesinde, plato başlangıcında yer alır. İki bölümden oluşan yerleşimin ortasından, bucak merkezinin güneydoğusunda yer alan "Haraba" adlı mevkiye kadar takibini yapabildiğimiz, yaklaşık 4 km.lik bir antik yol geçerken; yolun batısındaki 60x20 m. ölçülerindeki yamaç yerleşiminde Hellenistik, Roma ve Erken Ortaçağ (Bizans) seramiklerine, yolun doğusundaki 60x80 m. ölçülerinde ve yaklaşık 15 m. yüksekliğindeki höyükte (Resim: 10), Ortaçağ mimari temel verileri ile birlikte Geç Kalkolitik, Erken Tunç I, II ve Geç Ortaçağ Dönemi seramiklerine rastlanılmaktadır.

Bu veriler ile birlikte Kalecik ilk yerleşimi doğudaki höyükte gerçekleştirilmişse de, geç dönemlerde (Hellenistik Dönemden itibaren) batıdaki yamaç yerleşimine geçilmiştir. Bu geçişten sonra, doğudaki höyük üstünde daha çok savunma amaçlı bir yerleşim oluşturulmuş olmalıdır. Köy çocuklarının bulduklarını söyledikleri ve tarif ettikleri Bizans Dönemi sikkeleri ise, Ortaçağ Bizans kullanımını destekleyen veriler olup, hiçbir kaynaktan yer almayan bu yerleşim, olasılıkla Bizans sonrasında kısa bir süre daha kullanıldıktan sonra terk edilerek, bugünkü bucak merkezine taşınmış olunmalıdır.

III. 5. KALECİK-HARABA ANTİK YOLU

Tespiti yapılan tüm yüzeylerde yaklaşık 4-5 m. genişliğinde olup, Kalecik yerleşiminin yaklaşık 50-60 m. kuzeyinden takip ederek, güneye doğru devam edip Pınar-

16 Sinclair 1989: 86,87.

17 Danik 1993: 50, 51.

18 Esin 1974: 170,171; Mellink 1973: 109; Harmankaya-Tanındı 1997.

lar bucak merkezinin içinden geçerek, güneydeki dere yatağını geç dönem tek gözlü bir Osmanlı köprüsü ile aşan yol, "Isıtma" ve "Kumluk" adlı mevkilerin devamında, "Haraba" adlı mevkiye ulaşır. Bağlık ve bahçelik olarak kullanılan bu mevkideki havuz ve çeşme yapıları Osmanlı Dönemi karakterleri taşısa da, yeterli inceleme yapılamamıştır.

IV. SONUÇ VE ÖNERİLER

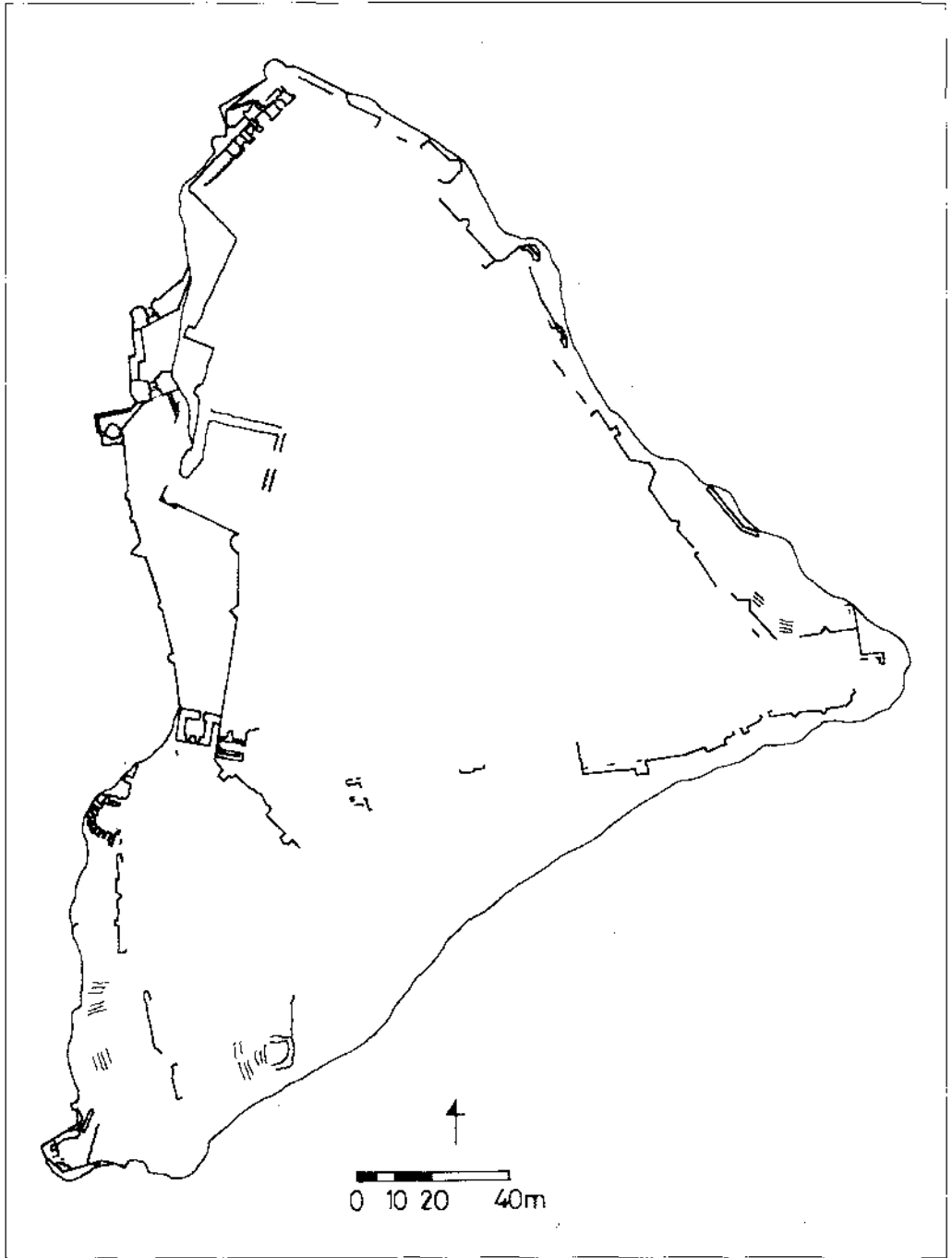
1995 yılından bu yana "Ortaçağ'da Harput" adıyla yaptığımız çalışmaların, "Yukarı Fırat Bölgesi Arkeolojik Yüzey Araştırmaları" olarak değişmesinin ardından, ilk defa bu çalışma sezonunda Tunceli bölgesinde de çalışmalara başlanılmıştır. Bugüne kadar Keban Projesi kapsamında yapılan iki kazı ve tamamlanmayan birkaç yüzey araştırmasının dışında, ciddi bir çalışması ve tespiti yapılmayan Tunceli bölgesinde, böylece yaklaşık 30 yıl aradan sonra ilk ciddi bilimsel çalışmalar başlatılmış ve bölge arkeolojisi açısından ilk bilimsel sonuçlara da ulaşılmıştır. Özellikle Vasgirt ve Kalıcık yerleşimleri, tespiti yapılan ciddi veri ve sonuç verecek ilk alanlardır. İlk defa bulunan antik yolun iki taraflı takibi ise, bölgenin ulaşım sistemi ile birlikte yerleşim merkezlerinin de tespitiine yarayacaktır.

Aynı şekilde, Tunceli bölgesine oranla daha çok çalışma yapılmış Elazığ bölgesinde, Urartu Dönemi Karakaş Kalesi'nin tespiti ile birlikte, batı sınır karakolları ve yol ulaşım ağı ile ilgili yeni verilere ulaşılırken; Akuşağı I ve II höyükleri de, önemli yerleşim yerleridir. Roma Dönemi Resulkahya Kalesi ise, Baskil İlçesi'nin iç dağlık bölgelelerinde tespiti yapılan ilk ve (şimdilik) tek örnektir.

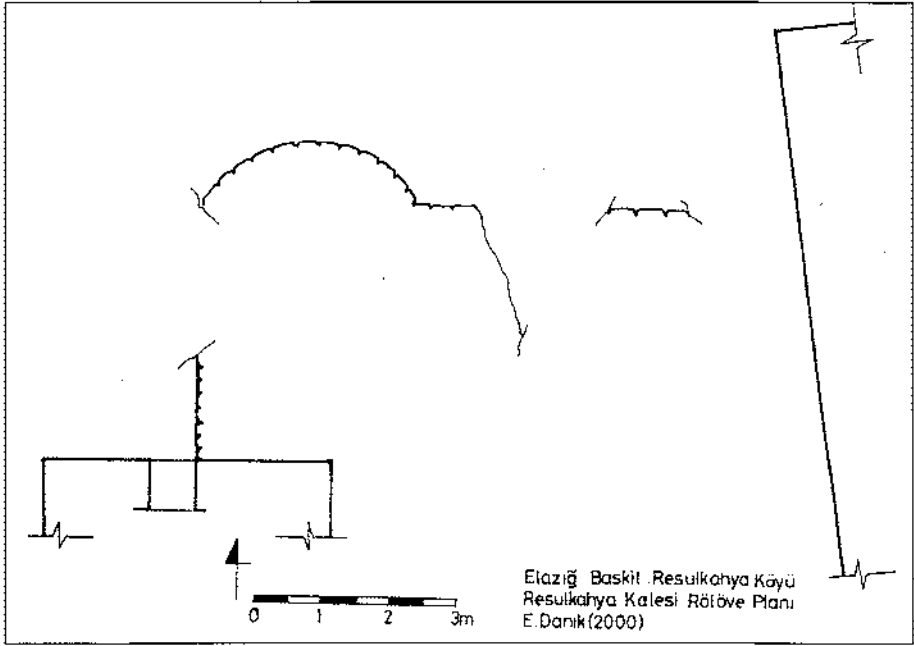
Bütün bu buluntular, geçmiş çalışma sezonlarının sonuçları ile birlikte, gelecek yıllardaki çalışmalar için oldukça umut vericidir ki, Yukarı Fırat bölgesi arkeolojisi için son derece yeni bilgilerin varlığı, olası yeni verilerin de geleceğini müjdelere.

KAYNAKÇA

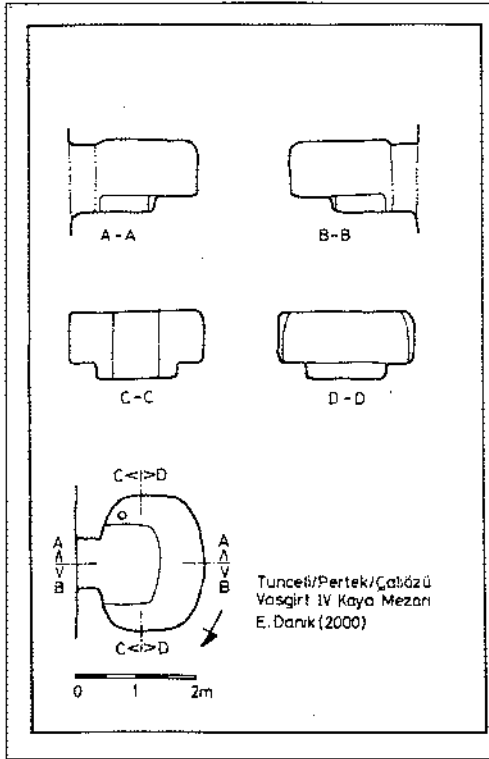
- Muhammet Beşir AŞAN, "Elazığ-Bingöl-Tunceli İlleri Ortaçağ Yüzey Araştırması, 1987", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1989, s.529-534.
- Muhammet Beşir AŞAN, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII. Yüzyıllar)*, Ankara, 1992.
- Ertuğrul DANIK, *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezartaşları*, Ankara, 1993.
- Ertuğrul DANIK, "Vasgirt Kaya Mezarları Hakkında İlk Gözlemler", *İdol 9*, Ankara, 2001, s.12-16.
- Ufuk ESİN, "Tepecik Kazısı, 1971", *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, Ankara, 1974, s.109-121.
- Savaş HARMANKAYA-Oğuz TANINDI, *Türkiye Arkeolojik Yerleşimleri 1 Paleolitik/Epipaleolitik*, İstanbul, 1997.
- Mustafa KALAÇ, "Kömürhan Urartu Kitabesi", *Belleten XX/79*, Ankara, 1956, s.349-354.
- Kemalettin KÖROĞLU, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, 1996.
- M.J. MELLINK, "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology* 77, New Jersey, 1973, s.169-193.
- Mehmet ÖZDOĞAN, *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları*, İstanbul, 1977.
- Ümit SERDAROĞLU, *Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1975*, Ankara, 1977.
- Veli SEVİN, "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1985", *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1987, s.279-300.
- Veli SEVİN, "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1986", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 1988, s.1-44.
- Thomas Alain SINCLAIR, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, London, 1989.

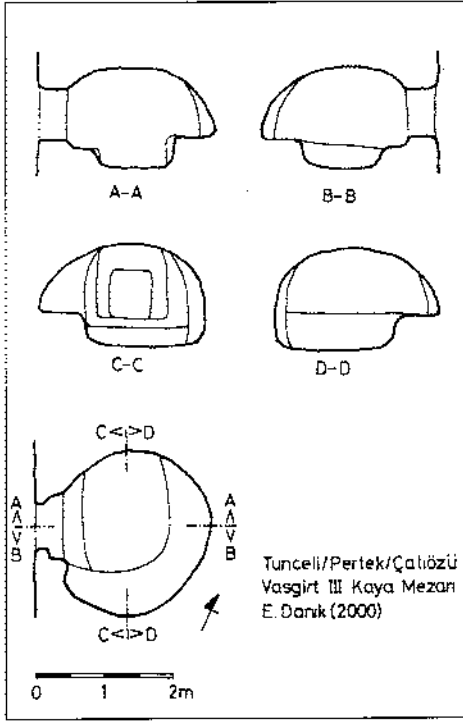
Çizim 1: Harput iç kale rölöve planı (E.Danık, M.Tekinalp, M.Balaban)

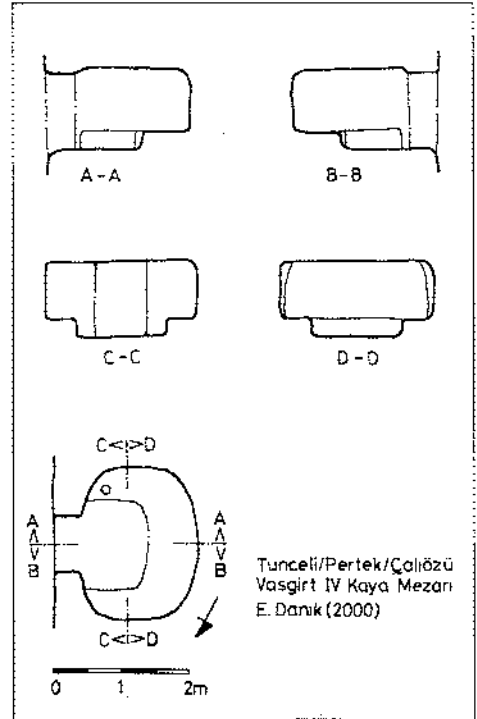
Çizim 2: Resulkahya Kalesi rölöve planı (E. Danık, M. Balaban)

Çizim 3: Vasgirt I No.lu Kaya Mezarı (E. Danık)

Çizim 4: Vasgirt III No.lu Kaya Mezarı (E.Danık)

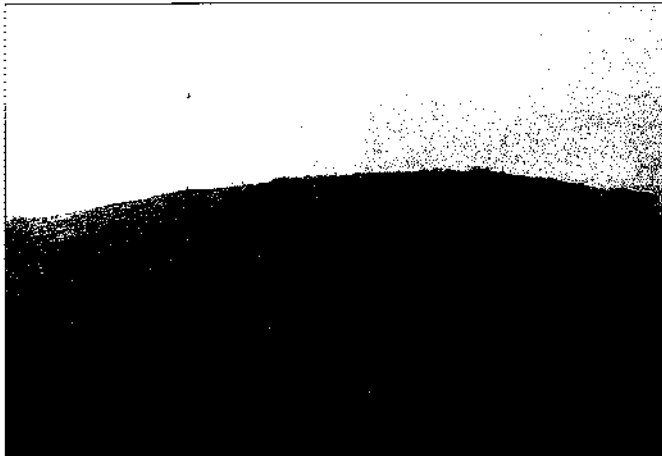
Çizim 5: Vasgirt IV No.lu Kaya Mezarı (E.Danık)

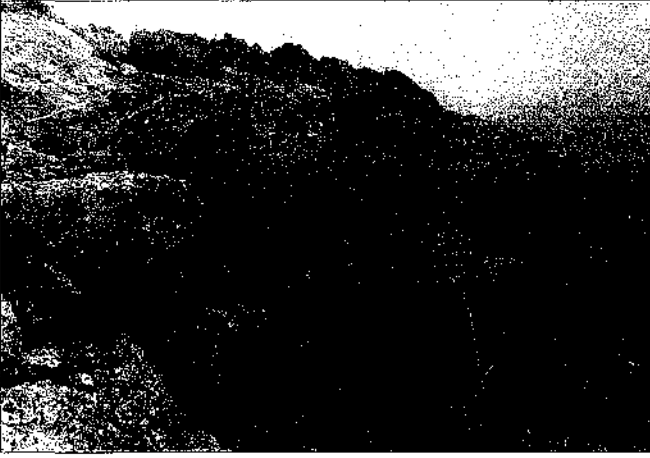
Resim 1: Elazığ Merkez, Haroğlu Kalesi, güneyden bakış

Resim 2: Elazığ Baskil Katar (Kızıluşağı) yamaç yerleşimi kuzeyden bakış

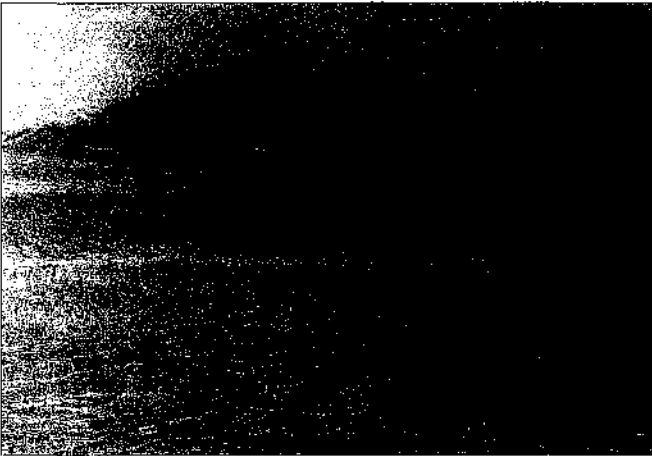
Resim 3: Elazığ Baskil Barsık Kale kuzeyden bakış

Resim 4: Elazığ Baskil Karakaş Kalesi kuzey sur duvarı

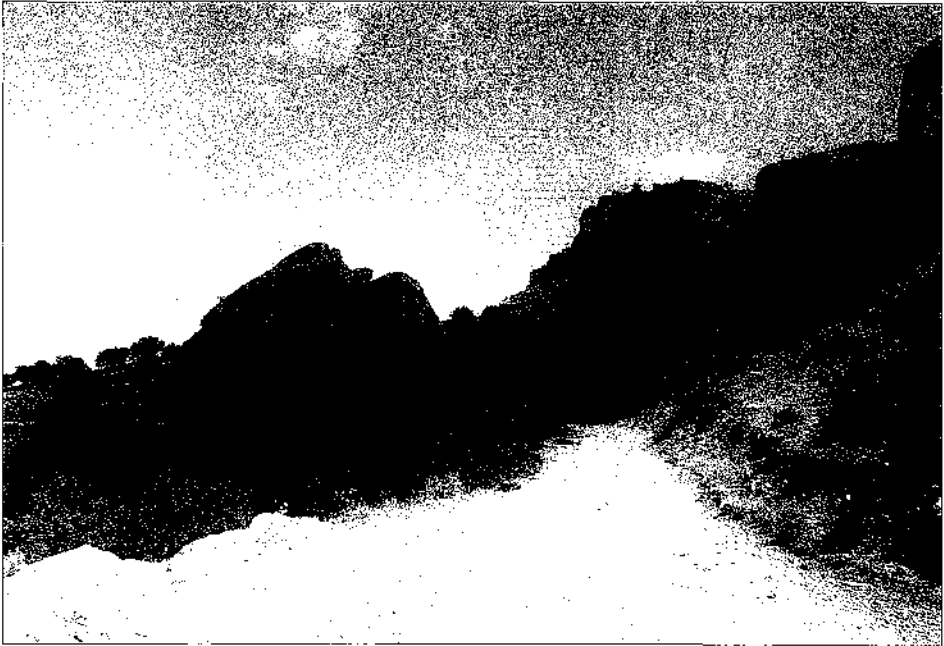
Resim 5: Elazığ Baskil Resulkahya Kalesi burç temel izleri

Resim 6: Elazığ Baskil Akuşağı Höyük I kuzeyden bakış

Resim 7: Elazığ Baskil Höyük Köyü Höyüğü kuzeyden bakış

Resim 8: Tunceli Pertek Sasgirt yerleşimi, Cırnabek mevki batıdan bakış

Resim 9: Tunceli Pertek Kaynar Höyük güneyden bakış

Resim 10: Tunceli Pertek Kalecik Höyüğü ve antik yol, kuzeyden bakış

ORTAÇAĞ GÜRCÜ MİMARİSİ 2000 YILI YÜZEY ARAŞTIRMASI

Mine KADİROĞLU-LEUBE*

Zafer KARACA

Turgay YAZAR

1995 yılında başlattığımız Ortaçağ Gürcü mimarisi kültür varlıklarımızı belgelendirme çalışmalarının altıncısı 30 Haziran-13 Temmuz 2000 tarihinde Oltu, Tortum ve Kura vadilerinde gerçekleştirilmiş, yüzey araştırmaları sırasında bir savunma yapısı, iki manastır topluluğu, bir kilise ve ondokuz şapele ait duvar kalıntıları belgelendirilmiştir¹. Sunulan bu çalışma kiliselerin ayrıntılı tanıtımı ve bölgede aynı plan tipindeki diğer örneklerle birlikte değerlendirilmeleri ile sınırlı tutulmuştur².

Dört Kilise Manastırı Ardahan İli, Göle İlçesi, Uğurtaş Köyü'nde, köyün mezarlığı içindedir. Günümüze kuzey ve doğu eksedralarına ait duvar dolgusu ile gelebilen manastır kilisesinin trikonchos planlı, kubbeli, dıştan yaklaşık 18,5x12.00 metre boyutlarında bir yapı olduğu anlaşılar (Çizim: 1). Eldeki veriler kubbenin duvarlara oturduğunu gösterir³. Yarım daire planlı doğu, kuzey ve güney eksedralar dışı üç cepheli olarak yansır. Batı kol dikdörtgen planlıdır. Manastır topluluğuna ait olması gereken diğer yapı kalıntıları bu yıl gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmaları sırasında bulunamamış, çevredeki tek nefli altı yapı kalıntısının ise manastır ile ilişkileri bu aşamada çözümlenememiştir⁴.

* Doç. Dr. Mine KADİROĞLU-LEUBE, Mebusevleri Önder Caddesi 3/5, 06580 Ankara/TÜRKİYE.

Dr. Zafer KARACA, Sabancı İletişim, Sabancı Üniversitesi, İstanbul/TÜRKİYE.

Dr. Turgay YAZAR, Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Görevlisi, Ankara/TÜRKİYE.

Gürcü mimarisi yüzey araştırması ekibine 2000 yılından başlayarak Hacettepe Üniversitesi Araştırma Asistanı Sanat Tarihçisi Sayın Bülent İşler katılmıştır.

1 Bu yıl belgelendirilen Erzurum İli, Oltu İlçesi, Yanıkkaval Köyü yakınlarındaki Olan Kale için bakınız R. Edwards, "Medieval Architecture in the Oltu-Penek Valley: A Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey," *DOP* 39 (1985), s. 15-37, bundan böyle "Edwards-1985", özellikle s. 33-34, çizim 65 (plan).

2 2000 yılında belgelendirilen yerleşim yerlerindeki duvar ve/ya da yapı kalıntıları, tescil işleri düzenlenerek tescil işlemleri yapılmak üzere Kültür Bakanlığı'na sunulmuştur. Bakanlık temsilcimiz Sanat Tarihçisi Sayın Fahriye Bayram'a bu konuda ve çalışmalarımız sırasındaki yardımları için içtenlikle teşekkür ederiz.

3 Bir araştırmacıya göre, oldukça yıkık bir durumda olan kubbe kışnağı alçaktır ve geçiş elemanı "konik" pandantifdir. Bkz. V.Béridzé, *Architecture de Tao-Klardjetie* Tiflis 1981, s. 147, 286, çizim 102 (plan, kesit) (Rusça ve Fransızca) bundan böyle "Béridzé-1981". Araştırmacının "konik pandantif" derken 10. yüzyılın ikinci yarısından sonra bölgede kullanılan tromp görüntüsü verilmiş pandantiflerden söz ettiği anlaşılar. Günümüze gelemedikleri için kesin yorum yapılamamış, bulamadığımız Dört Kilise Manastır Kilisesi'nin pandantifleri bölgede Öşk (963-973), Haho (970 sonrası), İşhan (son onarım tarihi 1032) manastır kiliselerindeki tromp görüntüsü verilmiş pandantiflere benziyor olmalıdır. Her üç yapı için bkz. E. Takaişvili, *1917 Yılında Gürcüstan'ın Güneyinde Yapılan Arkeolojik Araştırmalar* Tiflis 1952 (Rusça) bundan böyle "Takaişvili-1952".

4 Yüzey araştırmalarımız sırasında Uğurtaş Köyü sınırları içinde toplam dokuz yerleşim yerinde genelde, tek nefli küçük boyutlu, tonozlu yapılara ait duvar kalıntıları belgelendirilmiştir. İlk kez gidebildiğimiz Göle'de, çalışmalarımıza destek olan Uğurtaş Köyü Muhtarı Sayın Turan Çelik Bey'e ve bizleri evinde konuk eden eşine içtenlikle teşekkür ederiz.

Manastır kilisesi yerel malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Cepelerde kareye yakın dikdörtgen kesilmiş taş kaplamalara ait izlere rastlanır. İçteki duvarlarda da benzer işçilik görülür. Eldeki veriler, duvar dolgusunun kaplamalara oranını yaklaşık dörtte bir olarak belirler⁵. Kalın bir duvar dolgusu ve geçiş elemanı olarak kullanılan tromp görünümlü verilmiş pandantifler birlikte değerlendirildiğinde manastır kilisesini onuncu yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirmek mümkün olabilir⁶.

Dört Kilise Manastırı 1907 yılında Rus ve Gürcü araştırmacılar tarafından belgelenirilmiş ve kısaca tanıtılmıştır⁷. Ancak bu çalışmalar ne özgün adı bilinmeyen manastırın kimlik sorununu ne de tarihlendirme ile ilgili sorunları çözömlmeye yeterlidir. Ayrıca 1907 yılı çalışmalarına ait planda batı kolun batısında gösterilen ancak günümüze gelememiş olan mekânın kilise ile birlikte planlandığını kanıtlayabilmek de mümkün değildir⁸.

1917 yılında aynı Rus ve Gürcü araştırmacılar tarafından Tortum ve Oltu vadilerinde gerçekleştirilen çalışmalardan tanınan iki kilisede daha batı mekânlara rastlanır. Bunlardan biri 1997 yüzey araştırmamız sırasında günümüze gelemeyişini saptadığımız tek nefli, tonozlu Sohtorot Kilisesi'dir⁹. Batısında bir mekân olan tek nefli bu yapının 1917 yılı çalışmalarına ait planında, bu mekânın batısı yıkık gösterilmiş, ayrıca güneyde bir giriş yer verilmiştir¹⁰. Ancak yaklaşık 10.00x6.60 m. boyutlarında olduğu belirtilen bu kilisenin batısındaki bölümün ne kilise ile birlikte planlandığı ne de narteks işlevine sahip olduğu hakkında bilgi vardır¹¹.

Oltu Vadisi'ndeki tetrakonchos planlı Suhbeçi Kilisesi'nin batısında narteks işlevi gördüğü düşünülen bir mekân yer alır¹². Ulaşım gücülüğü nedeniyle henüz belgelenemediğimiz kilisenin batı eksedrasının ekseninde yer alan dikdörtgen bir açıklıktan yaklaşık kare planlı bir mekâna geçilir. Bu mekân, güneyinde ve batısında birer giriş açıklığı bulunduğuna göre narteks olarak yorumlanmalıdır.

Aslında araştırmamız yaptığımız bölgede Geçiş Dönemi kiliselerinde batıda narteks geleneği enderdir. Batıdaki mekânlar, onuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra inşa edilen kiliselerde karşımıza çıkmaya başlar. Sonradan eklenen bu mekânların bazılarında sadece kiliseden geçilebilir ve dışa açıklıkları yoktur¹³. Üstelik konumları engellemediği sürece kiliselerin ana girişleri genelde güneydendir¹⁴. Öte yandan, Tortum Vadisi'nde günümüze gelememiş tikonchos plan tipindeki İs ya da İssi Kilisesi'nin girişi Göle Dört Kilise gibi batıdan ancak batısında bir mekân yoktur¹⁵.

5 Duvar dolgusu yaklaşık 0.55 metre, kaplama taş kalınlığı 0.15 metre ölçülmüştür.

6 E. Takaişvili manastır kilisesinin duvarlarında bulunduğu fresko kalıntılarından yola çıkarak yapıyı 10. yüzyıla tarihlir. Bkz. E. Takaişvili, *Kola-Oltisi ve Çangli'de 1907 yılında yapılan Arkeolojik Araştırma Gezisi*, Paris 1938, s. 43-45 (Gürcüce) bundan böyle "Takaişvili-1938"; s. 13. V. Bérizdéz de tromp görünümlü verilmiş pandantifleri nedeniyle kilisenin "Geçiş Dönemi" ne ait olması gerektiğini belirtir. Bkz. "Bérizdéz-1981", s. 147, 286.

7 1907 yılı çalışmaları Gürcü araştırmacı E. Takaişvili'nin başkanlığında bir ekip tarafından gerçekleştirilmiş, sonuçlar iki ayrı yayında sunulmuştur. Bkz. E. Takaişvili, *Album d'Architecture Géorgienne*, Tiflis 1924, çizim 27-c (plan) bundan böyle "Takaişvili-1924"; Takaişvili-1938, s. 12-13.

8 1907 yılı araştırmaları sırasında M. Kalguine tarafından yapılan röleve ve M. Ebralidze'nin çizimi için bakınız "Takaişvili-1924", çizim 23/c.

9 Kadiroğlu, M.-Z. Karaca-T. Yazar, "Ortaçağ Gürcü Mimarisi 1997 Yılı Yüzey Araştırması" *XVI Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, pp. 129-142.

10 Sohtorot Kilisesi için bkz. Takaişvili-1952, çizim 114/4 (plan).

11 Bkz. Takaişvili-1952, s. 79.

12 Suhbeçi Kilisesi için bkz. Takaişvili-1952, s. 81, çizim 114/2 (plan); Bérizdéz-1981, 171-172, 307, çizim 121. Bérizdéz, batıya eklenen dikdörtgen bir mekândan söz ederken, yapıyı yerinde araştıran ve duvar tekniği ile altıncı yüzyıl sonu yedinci yüzyıl başına tarihlenen Takaişvili batıdaki bölüm hakkında bilgi vermez.

13 Örneğin 970 sonrasında tarihlendirilen Haho Manastırı'nın Maryemana'ya adanan kilisesi, Dört Kilise Manastır Kilisesi ve Parhal Manastırı Vattizci Yahya'ya adanan kilisede naosun batısına ek mekânlar yapılmıştır. Bu ek mekânlara naosun batısından geçilir, ancak hiçbir dışa açılmaz. Bu durumda batıdaki ek mekânları narteks olarak tanımlamak mümkün değildir. Bkz. Takaişvili-1952, Haho Manastırı Maryemana Kilisesi çizim 108, Dört Kilise Manastır Kilisesi çizim 126 ve Parhal Manastırı Vattizci Yahya Kilisesi çizim 132.

14 Bölgede, Dört Kilise ile aynı plan tipinde olan ancak günümüze duvar dolgusu kalıntıları olarak gelebilen Bahçeli Kışla ve tümüyle yıkık olan Ortueli Kilisesi'nin diğerlerinden daha derin olan batı kollarının batısında başka bir mekân olmadığı gibi kiliselere girişler batı kolun güneyinde yer alır. Bkz. Takaişvili-1924, çizim 23/a, Bahçeli Kışla, 23/b Ortueli.

15 İs ya da İssi Kilisesi için bakınız Takaişvili-1952, 114/1 (plan).

Göle Dört Kilise manastır kilisesi ile yayınlardan tanıdığımız Bahçeli Kışla ve Ortueli kiliseleri ayrıntılar dışında, aynı plan tipinin örnekleridir¹⁶. Ancak her üç kilisede de apsisin iki yanında yer alması beklenen yan mekânlara rastlanmaz. Oysa bölgedeki diğer trikonchos planlı Is Kilisesi'nin apsisinin iki yanında kareye yakın dikdörtgen planlı yan mekânlar yer alır. Yayınlarda ne Is, ne Bahçeli Kışla ne de Ortueli, manastır kilisesi olarak tanıtılır. Dört Kilise ise, liturji ile doğrudan bağlantılı olması gereken doğudaki yan mekânların eksikliği hiç tartışılmadan, aynı yayınlarda manastır kilisesi olarak geçer.

Kineposi Manastırı Erzurum İli, Oltu İlçesi, Elmadüzü Köyü'nün yaklaşık beşyüz metre güneyindeki bir tepe üzerindedir. Manastır kilisesi, kuzeyi dik inen bir kayaya istinad duvarı örülerek inşa edilmiştir. Günümüze sadece kuzey eksedrası, kuzeydoğu yan mekânı ve kuzeyindeki ek mekânların doğu duvarları gelebilmiştir. Kilise kubbeli, dıştan yaklaşık 11.00x9.20 m. boyutlarında tetrakonchos plan tipinde, dıştan haç planlı olarak algılanan bir yapıdır (Çizim: 2). Eldeki veriler kubbenin duvarlardaki payelere oturduğunu, geçiş elemanı olarak pandantif kullanıldığını gösterir¹⁷. Kubbe ile örtülü merkez mekânın doğusunda tonozlu bir bema yer alır. Apsisin iki yanındaki kareye yakın dikdörtgen planlı yan mekânlara kuzey ve güney eksedralardan geçilir. Kilisenin kuzeyine sonradan eklenen kare bir mekân ve tek nefli iki şapelden günümüze sadece kare mekân ve kuzeyindeki şapelin doğu duvarı gelebilmiştir.

Manastır kilisesi yerel malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Cepheelerde, kareye yakın dikdörtgen kesilmiş taşlar oldukça düzgün sıralar oluşturur. Derzler kalındır, üzerleri bazı yerlerde harç sıvalıdır. İşçilik oldukça özensizdir. Duvar dolgusunun kaplamalara oranı yaklaşık ikiye bir olarak belirlenir¹⁸. Bu duvar tekniği bölgedeki Opiza ya da Şatberdi Manastır kiliselerindeki duvar tekniği ile benzerlik gösterdiği için, manastır kilisesini onuncu yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirmek mümkündür¹⁹.

1907 yılındaki çalışmalar sırasında bulunan Kineposi Manastır Kilisesi'nin plan, kesit ve cephe çizimleri ile çevresindeki tek nefli üç şapelin planları yayınlanmış, yapılar kısaca tanıtılmış ancak kilisenin duvarlarında görüldüğü belirtilen fresko izleri ve kitabelere rağmen tarihlendirme yapılmamıştır²⁰. Kilise, bir diğer yayında "yarı serbest haç planlı", apsisi dıştan beş cepheli, kubbesi içten yuvarlak dıştan her cephesinde birer penceresi olan sekizgen alçak bir kasnak üzerinde ve pandantif geçişli bir yapı diye tanıtılır²¹. Bu yayında kilise, duvar tekniği ile dokuzuncu yüzyıl sonu ya da onuncu yüzyıl başına tarihlendirilir²².

16 Doğudaki eksedralar Dört Kilise'de üç cepheli, Bahçeli Kışla Kilisesi'nde dikdörtgen, Ortueli Kilisesi'nde de yarım daire olarak dışa yansır.

17 Bölge halkının verdiği bilgilere göre kubbe yirmi yıl öncesine kadar ayakta katabilmiş, Oltu depremi sırasında gördüğü hasar sonucu bir gün aniden yıkılmıştır.

18 Duvar genişliği yaklaşık 0.80 metre, dolgu 0.48-0.50 metre, taş kalınlığı cephede yaklaşık 0.20 metre ölçülmüştür.

19 Opiza Manastırı için bkz. Pavlinov, "Hristiyan Yapıları", *Kafkasya Arkeolojisi'ne ait Belgeler* III. Moskova 1893, s. 63-65, Tablo XXVIII-XXXI ve çizim 43 (plan) (Rusça) bundan böyle "Pavlinov-1893"; W. Djobadze, *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klardjet'i, and Şavşet'i*, Stuttgart 1992, s.9-18, Tablo 1-15, çizim 1 (plan) bundan böyle "Djbadze-1992". Şarbet Şehri adı verilen yerdaki manastır kalıntıları ilk kez 1995 yılı yüzey araştırmalarımız sırasında bulunmuştur. Bakınız Kadiroğlu, M.-Z.Karaca-T.Yazar, "1995 Yılı: Tao-Klardjetie Yüzey Araştırması" *XIV Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, pp. 397-421 bundan böyle "Kadiroğlu-Karaca-Yazar-1996". Aynı yıl eski eser olarak tescil edilen yapı kalıntılarında 1996-1998 yıllarında ayrıntılı çalışmalar yapılmış ve Şarbet Şehri kalıntılarının yayınlardan tanınan ancak yerli belirlenemeyen Şatberdi Manastırı'na ait olabilecekleri ihtiyatlı bir dille kullanılarak önerilmiştir. Bkz. M. Kadiroğlu, "Untersuchungen an mittelalterlichen georgischen Baudenkmälern in Nordost-Anatolien". *Georgica* 22 (1999), s. 8-19, Tablo 2-5 ve plan.

20 Bkz. Takaişvili-1924, Tablo 22 (kilisenin planı, doğu cephesi, enine kesiti ve üç şapel planı); Takaişvili-1938, s. 74-76.

21 Bkz. Bérîdzé-1981, s. 153-155, 295. çizim 107, fotoğraf 34-36; ayrıca Mepisascşvili, R.-V. Zinzadze, *Georgien, Kirchen und Wehrbauten*, Leipzig 1987, bundan böyle "Mepisascşvili-Zinzadze-1987". s. 186'da Kineposi'nin adı "tetrakonchos planlı" Bobosgiri ve Camhus kiliseleri ile birlikte anılır.

22 Bkz. Bérîdzé-1981, s. 154, 295. V. Bérîdzé, bölgeye gelemeden sadece yayınlardan yararlanarak Tao-Klardjet'i Gürcü kiliselerini tanıtan yayınında, Kineposi için 1907 yılı araştırmalarını temel aldığını, eldeki fotoğrafları iyi olmadığını yazarak ve gerekçe göstermeden tarihlendirme yapar. Duvar tekniği hakkında da tarihlendirmeden bağımsız olarak bilgi verir. Ancak yüzey araştırmalarımız sırasında duvar tekniğine ait mimari verilerle yaptığımız tarihlendirme ile V. Bérîdzé'nin verdiği tarih birbirini tuttuğu için araştırmacının da aynı verileri kullanarak doğru bir tahminde bulunduğunu kabul ediyor ve tarihlendirmesini duvar tekniği ile yapmış olabileceğini düşünüyoruz.

Bölgede şimdiye kadar belgelendirilen Ortaçağ Gürcü kiliselerinden, kaynaklar yardımıyla onyedisinin, mimarî verilerle beşinin manastır kilisesi oldukları saptanabilmektedir. Bu yirmiiki manastır kilisesinden sadece Kineposi merkezi planlı bir yapıdır. Diğerlerinin hepsi de doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı mekânlara sahiptir. Örneğin, şimdiye kadar belgelendirilen oniki bazilikal planlı yapının dokuzu manastır kilisesidir²³. Manastır kilisesi olan haç planlı onbir yapının da batı haç kolları diğerlerinden daha derindir²⁴. Bu veriler, manastır kilisesi olarak planlanan yapılarda doğu-batı doğrultusunda bir mekâna yer verildiğini ya da bazilikal plan tipi çeşitlemelerine öncelik tanıdığını akla getirir.

Tetrakonchos Tao-Klardjeti kiliselerinde sık uygulanan bir plan tipidir. Rus ve Gürcü araştırmacıların bölgede gerçekleştirdikleri 1902, 1907 ve 1917 yıllarındaki çalışmaları sırasında sekiz tetrakonchos planlı kilise belgelendirdikleri saptanır. Bu plan tipindeki kiliselerden sadece Gürcüce adı Bana olan Erzurum İli, Oltu İlçesi, Penek Köyü'ndeki yapı kalıntılarının bir katedrale ait oldukları bilinir²⁵. Kineposi yerleşim yerindeki yapı kalıntılarının da mimarî veriler ve yayınlarla bir manastıra ait oldukları saptanır. Böylece bölgedeki tetrakonchos plan tipindeki kiliselerden sadece ikisinin işlevleri açıklık kazanır.

1902 ve 1907 yıllarındaki araştırmalar sırasında belgelendirilen tetrakonchos planlı kiliselerin ortak özellikleri, kubbe ile örtülü merkez mekânlarının dört yönde yarım daire planlı eksedralarla genişlemeleri ve içteki terakonchosun dışa yansımaması ile sınırlıdır. Aslında tetrakonchos kiliselerden biri olan Sveti kubbeli değil tonozludur²⁶. Bir diğer kilisede de içteki tetrakonchos dıştan bir trikonchos olarak algılanır²⁷.

Kineposi Manastır Kilisesi'ne en yakın örnek "Muhlacigilisi" adında bir yapıdır²⁸. Artvin İli, Yusufeli İlçesi, Tekkale Köyü yakınlarında olması gereken ancak yüzey araştırmalarımız sırasında yeri belirlenemeyen yapının bir kilise olduğu belirtilir²⁹. Kineposi Manastırı Kilisesi'nden farklı olarak, Muhlacigilisi Kilisesi'nin apsisi eksedrası dışa yansımaz, doğusunda tonozlu bir bema yer almaz, kuzeydoğu yan mekânın doğusunda bir apsidol vardır ve kilisenin tek girişi güney eksedranın doğusundaki bir açıklıktandır³⁰.

Erzurum İli, Oltu İlçesi'nde, Bana Katedrali yakınındaki günümüze gelemeyen Bana Kilisesi çokgen içinde tetrakonchos plan tipindedir³¹. Yüzey araştırmalarımız sı-

23 Cmerki, Parehi Kuzey ve Vank Güney Kilise'si tek nefli Anç, Borta, Dört Kilise, Esbokt, Parehi Güney Kilisesi ve Parhal manastır kiliseleri üç nefli bazilikal planlıdır.

24 Dolışani, Dört Kilise/Göbe, Haho, İşani, Karostav, Khandzta/Porta, Mamazminda, Mıdnazor, Opiza, Öşk, Şatberdi ve Tbet; batı kolları diğerlerinden daha derin haç planlı manastır kiliseleridir. Vank Kuzey Kilise kapalı Yunan haçı plan tipindedir ancak batı kol diğerlerinden farklı değildir.

25 Bana Katedrali için bkz. E. Takaişvili, "Hristiyan Anıtları, 1902 yılı Araştırma Gezisi", *Kafkasya Arkeolojisine ait Belgeler* XII (1909) (Ruşa) buradan böyle "Takaişvili-1909", s. 88-115, çizim 62-71, fotoğraf XVI-XX; Takaişvili-1938, s. 19-28; Edwards-1986, s. 166-182, 45 fotoğraf ve plan çizimi; Djobadze-1992, s. 78-85, çizim 26 (plan) fotoğraf 105-118; Bana Katedrali 1996 yılı yüzey araştırmaları sırasında belgelendirilmiştir. Bkz. Kadiroğlu-Karaca-Yazar, "Ortaçağ Gürcü Mimarisi 1996 Yılı Yüzey Araştırması", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, pp. 97-125.

26 1995 yılı yüzey araştırmaları sırasında, Artvin İli, Merkez İlçesi, Seyitler Köyü'nde, Kafkas Üniversitesi kampüsü içinde, çevre halkın "kubbeli" diye tanımladığı bir yapıya ait tanımlayamadığımız duvar dolgusu kalıntıları saptanmıştır. Konumu nedeniyle kalıntıların Sveti Kilisesi'ne ait olmaları mümkündür. Bkz. Kadiroğlu-Karaca-Yazar-1996, s. 401-402.

27 Suhbeçi Kilisesi'nde doğu-kuzey-güney eksedralar dışa yarım daire planlı olarak yansır ancak batıdaki eksedranın batısında yer alan dikdörtgen planlı mekân nedeniyle dördüncü eksedra dıştan doğu-batı doğrultusunda bir dikdörtgen olarak algılanır. Bkz. Takaişvili-1952, s. 81, Tablo 114/2; Bérizdze-1981, 171-172, 307, çizim 121.

28 1917 yılı araştırmaları sırasında belgelendirilen yapı için bakınız Takaişvili-1952, s. 89, Tablo 114/3 (plan); Bérizdze-1981, s. 157, 297, çizim 109.

29 Kiliseyi gören tek araştırmacı, yaklaşık 1.50 metre derinliğindeki kuzeydoğu yan mekâna "diakonikon" der. Bkz. Takaişvili-1952, s. 89.

30 Bkz. Takaişvili-1952, çizim 114/3. Kilisenin 1917 yılında çizilen planında gösterilen giriş açıklığı bölgede başka hiçbir yapıda karşımıza çıkmaz. Kuzeydoğu yan mekânın girişi ile paralellik gösteren açıklığın özgün olup olmadığı hakkında yayında hiçbir bilgi verilmemiştir.

31 Yapı ile ilgili ilk yayında Bana Kilisesi dıştan altıgen, içten tetrakonchos plan tipinde gösterilmiştir. Bkz. Takaişvili-1924, çizim 26/c (plan). 1907 yılı araştırmasının metninde de bir açıklama yoktur. Bkz. Takaişvili-1938, s. 19-20. Oysa V. Bérizdze, Gürcü araştırmacı G. Çubinaşvili'ye dayanarak tetrakonchosun bir sekizgen içinde olması gerektiğini, altıgen içinde bir tetrakonchosa ne Gürcü ne de Ermeni mimarisinde örnek bulunduğunu belirtir. Bkz. Bérizdze-1981, s. 138, 283.

rasında tümüyle yıkıldığını saptadığımız Sveti Kilisesi, eldeki çizimlere göre, dıştan onaltı cephelidir. Cephelerde atlamalı olarak toplam sekiz üçgen niş yer alır. İçte, doğu-batı doğrultusunda tonoz örtülü bir mekân vardır. Bu mekânın dik eksenlerinde yarım daire planlı birer eksedra, çapraz eksenlerinde ise birer çeyrek daire planlı niş yer alır³². Özellikleri ile bölge ve tüm Gürcü mimarisi içinde ilginç ve tek örnek olan Sveti Kilisesi bir yayında sekizinci ya da dokuzuncu yüzyıla, bir diğer araştırmacıya göre de onuncu yüzyıla tarihlendirilir³³.

Yayınlarda Oltu Çayı'nın doğu kıyısında olduğu belirtilen Bobosgiri Kilisesi'nin yeri henüz saptanamamıştır. 1907 tarihindeki araştırmalar sırasında bile yıkık olduğu belirtilen kilise içten tetrakonchos, dıştan haç planlı, ufak boyutlu bir yapıdır³⁴. Kilisenin kubbesi, köşelere yerleştirilmiş dört yuvarlak serbest desteğe oturur. Doğu haç kolu diğerlerinin yaklaşık iki katı daha derindir. Haç kollarını yarım daire planlı birer eksedra sınırlar. Girişler güney ve batı eksedraların eksenlerinde yer alır. Tetrakonchosun yarım daire planlı eksedralarını dıştan düz duvarlar sınırlar ve yapı dıştan kademeli bir dikkörtgen olarak algılanır.

1907 yılındaki araştırma sonuçlarına göre kilisenin iç ve dış kaplamalarında düzgün kesilmiş taşlar kullanılmış, bazı yerlerde kabartma tekniğinde yapılmış süslemelere ait kalıntılar ve Gürcü alfabesinde yazılmış bir kitabe kalıntısı bulunmuştur³⁵. Kilise araştırmacılar tarafından onuncu yüzyıla tarihlenir³⁶. Bobosgiri Kilisesi ve Bana Katedrali Gürcü mimarisinde "Cuvari" tipi denilen tetrakonchos planlı kiliseler arasında yer alır³⁷. Ancak, kubbenin serbest desteklere oturduğu, dıştan dikkörtgen, ya da rotunda ile çevrelenen, Gürcü ve Ermeni mimarisinde sık uygulanan bu plan tipindeki kiliseler Kineposi Manastır Kilisesi'nden farklıdır³⁸.

2000 yılı çalışmalarımız sırasında belgelendirilen bir kilise de, Kineposi Manastırı, Bana Katedrali ve Kamhis Kilise yakınlarında yer alan *Kamhis-Altı* ya da *Kiaglis-Altı Kilisesi*'dir³⁹. Gürcü mimarisine özgü içten altı eksedralı, dıştan oniki cepheli, kubbeli kilisenin günümüze ancak kuzeybatı eksedrasının batı bölümü gelebilmiştir (Çizim: 3).

Kiaglis-Altı Kilisesi, ilk kez 1902 yılında araştırılmıştır⁴⁰. Kilise ile ilgili yayında kubbenin, altıgenin köşelerindeki yuvarlak profilli duvar payelerine oturduğu, apsüs eksedrasının diğerlerinden yaklaşık iki kat daha derin olduğu, girişlerin batı ve kuzeybatıda yer aldığı, dıştaki onikigenin cephelerinde yuvarlak kör kemerlerden oluşan bir arkad bulunduğu, kuzey, kuzeybatı, güney ve güneybatı kemerlerin eksenlerinde, kubbe-yi taşıyan duvar payelerinin karşılına gelecek şekilde yerleştirilmiş dört tane üçgen niş bulunduğu öğrenilir⁴¹.

32 Sveti Kilisesi için bakınız Pavlinov-1893, s. 60-62, Tablo XXV-XXVII; Bérédzé-1981, 170-171, 307-308, çizim 118-119; Mepisaschvili-Zinzadze-1987, s.187, çizim 310-311.

33 Sveti Kilisesi'nin 10. yüzyılının ilk yarısına tarihlendirilmesi için bakınız Bérédzé-1981, 170-171, 307-308, çizim 118 (plan) ve 119 (ceph); 8-9. yüzyıla tarihlendirilmesi için bakınız Mepisaschvili-Zinzadze-1987, s.187, çizim 310-311 (plan ve cephe).

34 Bobosgiri Kilisesi için bakınız Takaişvili-1924", çizim 20-21 (plan ve kesit); Takaişvili-1938", s. 43-45; "Bérédzé-1981", s. 139-140, 283-284, çizim 95, fotoğraf 49.

35 Asomtavruli kitabe "İsa Mikel'e acı..." sözleri için bakınız. "Takaişvili-1938", s. 44.

36 "Takaişvili yapının onuncu yüzyıldan daha geçe tarihlenemeyeceğini belirtir. Bkz. "Takaişvili-1938", s. 45. Bérédzé de onuncu yüzyılın ikinci yarısı olabileceğini söyler. Bkz. "Bérédzé-1981", s. 140, 284.

37 Bir dikkörtgen ya da rotunda içindeki serbest desteklere oturan kubbeyle örtülü, çapraz eksenlerde farklı boyut ve biçimde niş ya da yan mekânları bulunan tetrakonchos planlı kiliselere "Cuvari" tipi denilmektedir. Bu tipin ön örneği kabul edilen Meşheta'daki Cuvari Kilisesi (586-605) için bakınız V. Bérédzé, Georgia, *Dictionary of Art* cilt 12 (1996), s.316-333, özellikle s. 319, resim 2.

38 2000 yılı yüzey araştırmamız sırasında Erzurum İli, Oltu İlçesi, Yanıkkaval Köyü ilkokulu'nun bahçesinde bir yapının duvar doğusuna ait kalıntılara rastlanmıştır. 2001 yılında yeniden araştırılacak olan yapı kalıntılarının, "Cuvari" tipi olarak tanımlan Kamhis Kilise ya da bölge halkının deyişine göre Camhus Kilise olması mümkündür. 1902 yılındaki araştırmalar sırasında bulunan Kamhis Kilise için bakınız Takaişvili-1909, s. 84-85, çizim 57 (plan).

39 Kamhis ya da Kiaglis-Altı Kilisesi'nin kuzeydoğusundaki bir tepenin üzerinde Kamhis ya da Camhus Kilise yer alır, böylece ovada, aşağıda kalan diğer kiliseye Kiaglis-Altı ya da Kamhis-Altı Kilisesi denir.

40 Bkz. Takaişvili-1909, s. 85-88, çizim 59 (plan), 60 (kesit), 61 (ceph) ve 58 numaralı fotoğraf (genel görünüm).

41 Kiaglis-Altı ve aynı plan tipinin bölgedeki diğer örnekleri olan Goguba ve Oltousi Kiliseleri, ilk yayından yararlanan araştırmacılar tarafından da ele alınmıştır. Bkz. Bérédzé-1981, s. 189-191, 286-287, çizim 134-136 (plan, kesit ve cephe); Bérédzé-Neubauer-1981, s. 87; Mep-Zin-1987, s. 221, çizim 68 (plan).

Kilisenin duvar tekniği özenli bir işçilik sergiler. Kaplamalar içte ve dışta düzgün kesilmiş, eş boyutlu taşlarla arada harç görünmeyecek şekilde örülmüştür. Duvar dolgusunun kaplamalara oranı yaklaşık bire üçtür⁴². Bu duvar tekniği, bölgede kitabeleri ve/ya da bani portreleri ile onuncu yüzyılın ikinci yarısına kesin tarihlendirilebilen kiliseler ile benzer niteliktedir. Zaten Kiaglis-Altı Kilisesi onuncu yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilir⁴³. Bazı araştırmacılara göre Tao-Kladjeti bölgesinin özelliği olarak kabul edilen Kiaglis-Altı Kilisesi plan tipi hem zengin bir yaratıcı güç hem de yüksek düzeyde teknik bilgi gerektirir⁴⁴.

Gürcü mimarisine özgü bu plan tipinin araştırma bölgemiz sınırları içinde iki örneği daha olduğu bilinir. Yayınlarda Erzurum İli, Oltu İlçesi'nde, Oltu Kalesi içinde Kiaglis-Altı Kilisesi'ni, biraz daha küçük boyutlarda aynen tekrarlayan ancak günümüze gelememiş olan Oltissi Kilisesi'ne ait bilgilere rastlanır⁴⁵. Oltu Vadisi'nde olduğu bilinen ancak yüzey araştırmalarımız sırasında henüz kesin yerini saptayamadığımız Goguba Kilisesi'nde ise ekosedralar atnalı planlı ve eş boyutludur, cephedeki üçgen nişlerin sayısı da altıdır⁴⁶.

Tao-Kladjeti bölgesindeki 2000 yılı yüzey araştırmaları sonucunda üç manastır kilisesi ile örneklemeye çalıştığımız plan tipi çeşitliliği, Gürcü mimarisinin "Geçiş Dönemi" özelliği olarak yorumlanmalıdır.

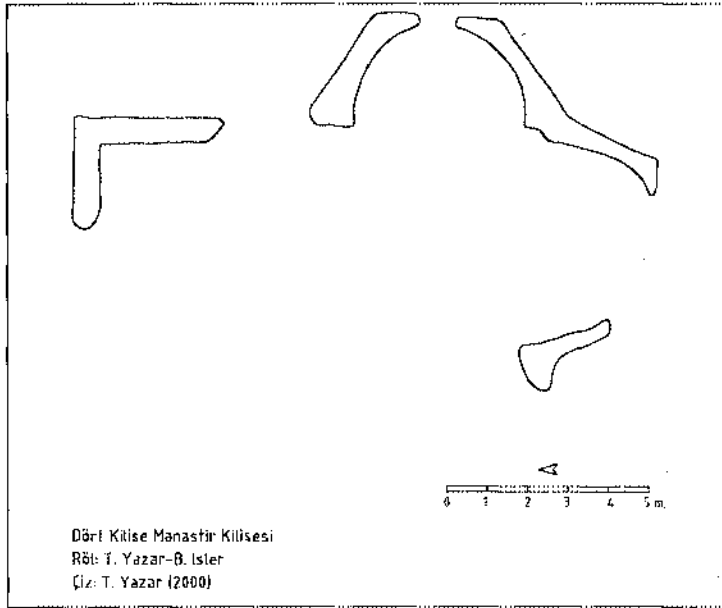
42 Duvar dolgusuna ait kalıntılardan dolgunun kalınlığı yaklaşık 0.55-0.60 metre, kaplama taşlarının kalınlığı yaklaşık 0.12-0.115 metredir.

43 Bkz. Takaişvili-1909, s. 88.

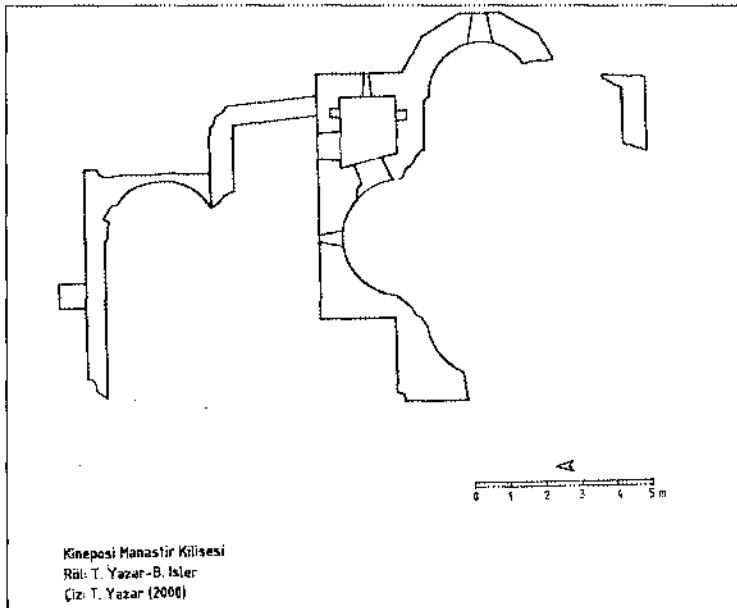
44 Bkz. Bérédzé, V.-E. Neubauer-1981, s. 87.

45 Bkz. I. Zdanevitch, s.12, çizim 23/68 (analitik plan), resim 15/68; Bérédzé-1981, s. 190, 285; Edwards-1985, 20-22, çizim 2 (plan).

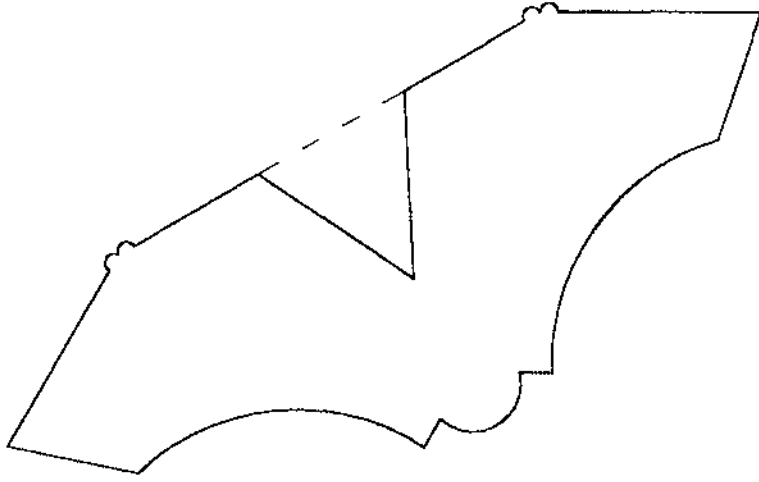
46 Bkz. Takaişvili-1909, s. 73-75, çizim 47 (plan), çizim 48 (ceph), çizim 49 (kesit), resim 29 (dıştan genel), resim 30 (içten).

**Çizim 1: Dört Kilise Manastır Kilisesi (Rölöve: T.Yazar-B.İşler;
Çizim: T.Yazar, 2000)**

**Çizim 2: Kineposi Manastır Kilisesi (Rölöve: T.Yazar-B.İşler;
Çizim: T.Yazar, 2000)**

Kiaglis-Altı Kilisesi
Röl: T. Yazar-B. İler
Çiz: T. Yazar (2000)

Çizim 3: Kiaglis Altı Kilisesi (Rölöve: T.Yazar-B.İşler; Çizim: T.Yazar, 2000)

ARTVIN İLİ VE İLÇELERİNDEKİ TARİHİ MEZARLIKLAR VE MEZAR TAŞLARI YÜZEY ARAŞTIRMASI, 2000

Osman AYTEKİN*

1997 yılından beri Artvin ve ilçelerinde yürüttüğümüz yüzey araştırmasının¹ 2000 sezonundaki incelemelerimiz, geçen yıllarla birlikte²; yörenin türbe, tarihi mezarlıklar ve mezar taşlarının tespitiye yönelik olmuştur. Akademik seviyede ve kapsamlı bir biçimde tarafımızca ilk kez yapılan bu araştırma neticesinde, literatüre ve resmi kayıtlara geçmemiş, Osmanlı Dönemine ait türbe, mezarlık ve mezar taşları gibi çok sayıda kültür varlığı saptanmıştır.

Söz konusu araştırma; Kültür Bakanlığı'nın izinleri çerçevesinde, Van-Yüzüncü Yıl Üniversitesi Araştırma Fonu Başkanlığı'nın ve Artvinli iş adamlarımızdan Sayın Nihat Gökyiğit'in maddi destekleri ile Artvin Valiliği'nin ulaşım-barınma yardımlarıyla; Bakanlık temsilcisi Hatay Müzesi uzmanlarından Ömer Çelik'in gözetiminde, resim öğretmeni Nurucihan Yıldırım ve sanat tarihi öğrencilerimizden Erkan Koç'un katılımlarıyla 07-20 Ağustos 2000 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir³.

Bu sezon; 1999 yılında araştırılamayan Yusufeli ve Şavşat ilçelerine ait dokuz köy ve bir belde yerleşmesinde olmak üzere toplam on altı birimde çalışılmıştır (Harita: 1). Sonuçta; aşağıdaki tablodan da izleneceği gibi Yusufeli İlçesi'nde tümü Osmanlı Dönemine ait olmak üzere 14 mezar ve Ortaçağ'dan 1 şapel; Şavşat İlçesi'nde Osmanlı Döneminden 37 mezar, 2 türbe, 4 adet köç-koyun biçimli mezar taşı (yontu) ile yöredeki Hristiyanlara ait 4 adet mimarî parça saptanmıştır.

* Yrd. Doç. Dr. Osman AYTEKİN, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi, 65080 Kampüs Van / TÜRKİYE

1 Bkz.; O. Aytekin, "Artvin ve Çevresindeki Türk-İslam Eserleri Yüzey Araştırması, 1997", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. I, Ankara, 1999, s. 1-23; Aytekin, "Artvin ve Çevresindeki Türk-İslam Eserleri Yüzey Araştırması, 1998", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. I, Ankara, 2000, s. 95-108.

2 O. Aytekin, "Artvin ve İlçelerindeki Osmanlı Dönemi Mezar taşları Yüzey Araştırması" *IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Van, 2000, s. 245-251; Aytekin, "Artvin İli ve İlçelerindeki Tarihî Mezarlıklar ve Mezar taşları Yüzey Araştırması, 1999", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. I, Ankara, 2001 (Baskıda).

3 Araştırmamızın gerçekleşmesinde katkıları olan; Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Araştırma Fonu Başkanı Sn. Prof. Dr. Mehmet Koyuncu ve fon yönetimine, Artvin Valiliği'ne, İşadamları Sn. Nihat Gökyiğit'e, Artvin İl Kültür Müdürü Şengül Sezgin ve elemanlarına, Artvin Telekom Başmüdürü Hamdi Zengin'e, özveriyle çalışma sergileyen ekip arkadaşlarımız Ömer Çelik, Nurucihan Yıldırım, Erkan Koç ve oğlum Y. Emre Aytekin'e, tatil yapmadan ve mesai gözetmeden ulaşımımızı sağlayan Bahattin Yağcı'ya ve yörede bize ilgilerini esirgemeyen İsmail Kurucu, Hasan Azaklı, Zeliha Yıkıcı, Cevdet Düzgün, Rifat Delioğlu, Ömer Özder, Yüksel Altun, Gündüz Atabek, Yılmaz Taşdemir, Davut Altun, Özcan Su, Ali Naci Bey'e ve adını anamadığım diğer tüm kültür dostu Artvinli hemşehrilerim ile Osmanlıca yazıtların okunmasında emeği geçen Yrd. Doç. Dr. Abdülhamit Tüfekçioğlu'na ve Uzm. Burhanettin Güneş'e şükranlarımı sunarım.

	Yusufeli	Şavşat	TOPLAM
Mezar	14	37	51
Baş Taşı	14	26	40
Ayak Taşı	8	32	40
Koç-Koyun	-	4	4
Türbe	-	2	2
Şapel	1	-	1
Mezar Elemanı	1	-	1
Diğer	-	4	4

Tablo 1: 2000 yılı yüzey araştırması bulguları

Tespiti yapılan şapel, türbe, mezar ve elemanlarının fotoğraf çekimi (dia-negatif), görünüş-plan çizimleri ve estampaj destekli değerlendirilmelerinin yanı sıra, hazire durumundaki tarihi mezarlıkların vaziyet planı çıkartılmak suretiyle belgelenmiştir. Böylece, iki yıldır sürdürdüğümüz Artvin-Merkez ve tüm ilçelerindeki tarihi mezarlıklar ve mezar taşlarının incelemeleri tamamlanmıştır.

Yukarıda kısaca özetlenen 2000 yılı araştırma sezonuna ait bulguların ilçeler bazındaki dağılımı şöyledir:

YUSUFELİ İLÇESİ

Araştırmamıza; Yusufeli İlçesi'ne 35 km. uzaklıkta, Yusufeli-İspir yol güzergahında, anayoldan 6 km. içeriye kalan Alanbaşı (Kiskim) Köyü'nden başlanmış olup, tarihi köy camisinin etrafında gelişen hazirenin güney köşesinde, yan yana üstü açık sanduka tipinde 3 mezar tespit edilmiştir. Yöresel taş malzemenin kullanımıyla oluşturulan mezarlardan ikisinin yuvarlak formlu baş ve ayak taşları korunurken, birinin sadece sarıklı baş taşı bulunmaktadır. Her üç mezara ait herhangi bir yazıta rastlanmamıştır. Ancak, kuzeydekinin baş taşının içe bakan yüzeyinde kırmızı aşı boyasıyla hareketlendirilmiş, büyüklü-küçüklü biçimde oyularak işlenen iki dairesel motif ile hemen altında üçgen alınlıklı mihraba benzer ikiz motif dikkat çekmektedir (Resim: 1). Günümüzde toprağa gömülmüş durumda olan yan kapak taşlarının şahidelere metal perçinlerle kenetlendiği anlaşılmaktadır. Köy sakinlerinin bilgilerine göre bu mezarların, yörede yöneticilik yapan Kiskim (Yusufeli)⁴ beylerine ait olduğu kabul edilmektedir.

Alanbaşı Köyü'nde bir başka tespitimiz de; köyün kuzeybatı yönünde ve meskun mahallin dışında, Meydan mevkiî olarak adlandırılan tarla kenarında, Ortaçağa ait bir şapel yapısı olmuştur. Bu şapel yöresel yayınlarda Selçuklulardan kalma bir kümbet olarak belirtilirse de⁵, kümbet olmadığı yaptığımız incelemelerle anlaşılmıştır. Şapel⁶; dıştan 5.25x3.20 m. ölçülerinde, tek nefli, içten tonoz ve dıştan semerdam çatılı olup; yapı kireç harçla tutturulmuş moloz taş malzemeye yapılmıştır. Bozulmuş olsa da, güneybatı köşesinden giriş sağlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, apsis ve batı duvarlarına birer mazgal pencere yerleştirilmiştir. Günümüzde terk edilmiş durumdaki yapının yer yer duvar dokusu ve iç döşemesi bozulmuş ve kapının etrafı yıkılmıştır (Çizim: 1).

Geçmiş ilçe merkezi olan ve günümüzde belde durumundaki Yusufeli'nden 24 km. uzaklıkta bulunan *Kılıçkaya*'nın (Ersis) Lozaloğlu Mahallesi'nin Hürriyet Caddesi'nde yol kavşağında, orijinal dokusu bozulmuş bir mezar incelenmiştir. Mezarın sarıklı baş taşı dışında diğer elemanları, yerlerinden çıkarılmış olarak dağınık bir şekilde durmak-

4 Bu konuda bkz.; M. A. Özder-A. Aydın, *Yazı ve Resimlerle Çevre İncelemesi I Artvin İli*, Ankara, 1969, s. 35; T. Artvinli, *Yusufeli*, Ankara, 2000, s. 41.

5 Bkz.; T. Artvinli, *a.g.e.*, s. 39,285.

6 Ortaçağa ilişkin araştırma ve yayınlarda bu şapelle ilgili bilgiye rastlanmamıştır. Bkz.; M. Kadiroğlu Leube, "1995 Yılı Tao-Klardjetie Yüzey Araştırması", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. I, Ankara, 1997, s. 397-422; W. Djobadze, *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao Klarjeti and Şavşeti*, Stuttgart, 1992.

tadır. Yöresel taş malzemeyle oluşturulan mezarın üstü açık sanduka şeklinde yapılmış olup, baş taşının dış yüzeyinde on üç satırdan oluşan Osmanlıca kitabeye yer verilmiştir. Bu kitabeye göre mezarın, H. 1261 (1845) tarihli olduğu anlaşılmaktadır.

Kılıçkaya Beldesi'ndeki bir diğer tespitimiz de, Kılıçkaya Camii avlusunda korunan ve günümüzde musalla taşı olarak kullanılan dikdörtgen prizma şeklindeki tek blokta oluşan mezar elemanı olmuştur. Kılıçkaya'nın Aktaş Mezarlığı'ndan getirildiği bilinen bu blok taşın üst yüzeyinde, bozulmuş da olsa geometrik süslemelerin varlığı dikkat çekmektedir. Bunun dışında herhangi bir yazıta rastlanmamıştır. Bölge incelemelerimizde bu tür örneklerle ilk kez karşılaşmışır.

Artvin'in dağ turizmi açısından en hareketli konumunda bulunan ve ilçeye 29 km. uzaklıkta yer alan *Altıparmak* (Barhal) Köyü'nde; köy merkezine yaklaşık 4 km. vadi boyunca gidilerek ulaşılan Perset Mahallesi Mezarlığı'nda, şahideleriyle bir bütün halinde korunan üstü açık sandukalı 3 mezar incelenmiştir. Bunlardan mezarlığın üst kısmında olanı, H. 1331 (1912) tarihli olup, şahidelerle birlikte orijinal sanduka durumunu korumaktadır. Baş taşı sarıktır ve dış yüzeyinde yedi satırdan oluşan Osmanlıca kitabesi bulunmaktadır. Diğer iki mezar ise, mezarlığın alt kısmında, yolun üstünde, altı-üstü olarak düzenlenmiştir. Üstteki mezarın, güney yan kapağının üzerindeki tarihe göre 1958 yılında restore edildiği ve doğumu M. 1852, ölümü 1948 olan bir şahsa ait olduğu, sarıklı baş taşının dış yüzeyinde yer alan on satırlık Osmanlıca kitabesinden anlaşılmaktadır. Alt kısımdaki aynı özellik gösteren mezarın; sarıklı baş taşındaki zor okunabilen iki satırlık Osmanlıca yazıtına göre, H. 1291 (1874) tarihli olduğu görülmektedir. Bu mezarın diğer ikisinden farkı güney yan kapak yüzeyinin tümüyle kazınarak işlenen geometrik ve bitkisel motiflerle hareketlendirilmiş olmasıdır (Resim: 2). Yörede "has taş" olarak nitelenen taş malzeme ile yapılan her üç mezarın da Hocaogulları sütalesi mensuplarına olduğu bilinmektedir. Ayrıca, kısa tutulan şahidelerin yan kapak taşları ile metal perçinlerle sabitlendiği görülmektedir.

Altıparmak Köyü'nde başka bir tarihi mezar; köyün merkezinde, Cami mahallesinin eski mezarlığında bulunmuştur. Perset Mezarlığı'nda olduğu gibi üstü açık sandukalı ve taş malzemenin kullanımından oluşan bu mezarın, sarıklı baş taşının dış yüzeyinde bulunan ve iki bölümden oluşan Osmanlıca kitabesine göre H. 1317 (1899) tarihli olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, yan kanat yüzeylerinin kazıma tekniğiyle işlenen silme ve bordürlerle hareketlendirildiği dikkat çekmektedir. Diğerlerinde olduğu gibi ayak taşlarının sade tutulduğu ve biraz farklı olarak, üçgenimsi bir biçimde sonlandığı izlenmektedir.

Bu güzergahtaki bir diğer incelememiz de; eskiden nahiye olan Sarıgöl'e çıkmadan, *Küplüce* Köyü'nün mahallesine ait tarihi Cilat Camii haziresinde gerçekleştirilmiştir. Karayolunun hemen üst kısmında kalan haziresinin; caminin güneybatı kısmında, üstü açık sanduka şeklinde yapılmış ve şahideleri korunan bir mezara rastlanmıştır. Sarıklı baş taşının içe bakan yüzeyinde Osmanlıca kitabesinden bu mezarın, H. 1273 (1856) tarihli olduğu tespit edilmiştir. Tümüyle taş malzemeden oluşturulan mezarın yan kanat taşlarının ağız kısımları silmelerle hareketlendirilmiştir. Bunun dışında oldukça sadedir.

Buradan, Artvin-Oltu yol güzergahında, anayoldan 5 km. içeride kalan *Dağyolu* (İşhan) Köyü'ne gidilmiş ve köyün güneydoğusunda kalan, etrafı koruma altına alınmış köy mezarlığında 5 tarihi mezar incelenmiştir. Bunlardan mezarlığa giriş sağlayan kapıya yakın yerde bulunan mezarın taş örgülü orijinal dokusu bozulmuş ve ayak taşı kaybolmuştur. Sonradan harçla tutturulmuş dilimli üçgen alınlıklı baş taşının dış yüzeyinde Osmanlıca kitabeye yer verilmesine rağmen, alt kısmının kırılmış olması ve harçla kapanmış bulunmasından dolayı tarihi tespit edilememiştir. Bu mezarın güney yönünde bulunan ikinci mezar ise, etrafı kısmen bozulmuş olsa da, üç sıradan oluşan farklı büyüklükteki yonu taş örgüye sahiptir. Ayak taşı yoktur. Dikdörtgen formu ve sol

Üst kısmı kırık olan baş taşı sonradan harçla buraya monte edilmiştir. Dış yüzeyindeki altı satırdan oluşan Osmanlıca kitabesinden mezarın, H. 1310 (1892) tarihli olduğu anlaşılmaktadır. Bu mezarın güneybatı yönündeki üçüncü mezar da, ikinci mezara benzerlik göstermektedir. Etrafını belirleyen taş örgüsü bozulmuş olan mezarın, Osmanlıca kitabeli ve fesli baş taşı yere düşmüş ve ikiye ayrılmıştır. Ayak taşı bulunmamaktadır. Yedi satırdan oluşan kitabesine göre mezarın, H. 1312 (1894) tarihli olduğu tespit edilmiştir (Resim: 3). Diğerleri ile aynı özellik gösteren ve üçüncü mezarın güneyinde kalan dördüncü mezarın orijinal dokusu tamamen bozulmuştur. Ayak taşı yoktur. Baş taşı yere düşmüş olarak ve sadece alt yarısı korunmaktadır. Yazıt olarak sadece tarih kısmı kalmıştır ve buna göre mezarın, H. 1313 (1895) tarihli olduğu anlaşılmaktadır. Beşinci mezar ise, mezarlığın kuzeybatı köşesinde bulunmaktadır. Etrafı iki sıralı taş örgülüdür. Ayak taşı yoktur. Sarıklı baş taşı yere düşmüş ve H. 1214 (1799) tarihi zor okunabilmektedir.

Yusufuli'deki son çalışma; Artvin-Erzurum bağlantılı karayolunun 50. km.sinden ayrılan ve 4 km.lik yolla ulaşılan *Demirkent* (Erkinis) Köyü'nde gerçekleştirilmiştir. Burada tarihi bir mezar tespit edilememiş ancak, eski Osmanlı paşalarından Hüseyin Hüs-nü Paşa⁷ Mahallesi'ndeki Uğur evinde, İstanbul'dan getirildiği söylenen ve 'sadece alt kısmı evde korunan, mermerden baş taşı incelenmiştir. Dört satırlık Osmanlıca kitabesine göre bu şahidenin, H. 1277 (1860) yılında ölen Mustafa Ağa'ya ait olduğu anlaşılmıştır (Resim: 4).

ŞAVŞAT İLÇESİ

Artvin merkezine 60 km. uzaklıkta bulunan Şavşat'taki ilk incelememiz; ilçe girişinde yer alan *Söğütü* (Satlel) Mahallesi'nde, Yüksel Altun' a ait konutun hemen giriş kısmında bulunan 4 adet köç-koyun biçimindeki mezar taşlarının tespit edilmesiyle başlamıştır. Yörede ilk kez karşılaşılan ve 1.10-1.50 m. uzunluklarındaki bu taşlar, doğu-batı doğrultusunda, baş kısımları doğuya bakar durumda ve aynı paralelde peş peşe sıralanmıştır. Karın kısımlarına kadar toprağa gömülü biçimde günümüze ulaşan bu taşların, orijinal konumlarını kısmen kaybettikleri ve özellikle baş kısımlarının tahrip gördüğü izlenmektedir (Resim: 5). En batıdaki ise, yerinden çıkarılarak 3 m. güney yöne doğru devrilmiştir. Dördü de siyah kumtaşından ve özensiz işçilik göstermektedir. Üzerlerinde herhangi bir yazı veya süsleme görülmezken, her birinin sağ ön ayaklarının karına birleştiği yerlerinde, kare biçimli küçük oyukların açılmış olması dikkat çekmektedir. Heykel biçimindeki bu köç-koyun mezar taşlarının kim tarafından ve kimler için yaptırıldığı tam olarak tespit edilememekle birlikte, muhtemelen Ortaçağ sonrasından olabileceği⁸ ve yörede ender rastlanması ile de, farklı bir geleneğin örnekleri olarak kabul edilmelidir.

Söğütü Mahallesi'ndeki ikinci çalışmamız; Ortaçağ'dan kalma ve günümüzde terk edilmiş durumda bulunan kilise-cami haziresinde gerçekleştirilmiş olup⁹, burada tanımlanabilir durumda 4 mezar incelenmiştir. Bunlardan ikisi yapının batısında olmak üzere, kısmen bozulmuş üçgenimsi bir şekilde sonlanan baş ve ayak taşlarına sahiptir. Mezarlar, üstü açık sanduka şeklinde ve kumtaşından yapılmışlardır. Sanduka kısmı tamamen toprak altında kalmıştır. Üzerlerinde herhangi bir yazıt bulunmazken, birinde; baş taşının iç yüzeyinde belirgin olarak görülebilen kazıma tekniği ile işlenen selvi motifi dikkat çekmektedir. Her ikisi de XVIII. yüzyıla tarihlenebilir. Üçüncü mezar ise, kilise-caminin güneybatı köşesinde, vakıf arazisi ile cami haziresini belirleyen taş duvarın iç yanında bulunmaktadır. Asıl yerinde durmakla birlikte, define avcıları tarafından acımasızca tahrip edildiği ve orijinal durumunun bozulduğu görülmektedir. Kumta-

8 Bu mezar taşları Artvin Valiliği'nce yayınlanan; *Artvin*, Ankara, 1999, s. 50'de Selçuklu Döneminden gösterilmiştir. Yörede, Selçuklu egemenliği olmadığından bu tespit tarihsel olarak mümkün değildir. Ayrıca, bkz.: K. Koroğlu, "1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 1, Ankara, 1998, s. 132.

9 08.03.1996 tarih ve 2414 sayılı kararla, çevresindeki yapılarla birlikte sözü edilen mezarlığın Trabzon-KTVKK' nca tescil edildiği anlaşılmaktadır.

şından ve özenli işçilik gösteren mezarın, üçgenimsi bir biçimde sonlanan baş taşı yere düşmüş ve üst kısmından ikiye ayrılmıştır. Güneydeki yan kapak taşı orta yerinden, arkaya yatmış olan ayak taşı ise, üst ve yandan kırılmıştır. Baş taşının iç yüzeyinde, dört kartuşla belirlenen sekiz satırlık Osmanlıca kitabesine göre mezarın, H. 1194 (1780)¹⁰ tarihli olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, kısmen açıkta duran güney yan kapak yüzeyinde, yüksek kabartma şeklinde işlenmiş niş ve madalyon biçimindeki süslemeler, mezara ayrı bir zenginlik katmaktadır (Resim: 6). Buradaki dördüncü mezar da, yapının kuzeydoğu köşesindedir. Kum taşından ve üzeri açık sanduka tipinde olan mezarın, ayak taşı yoktur ve yan kapak taşları kısmen bozulmuştur. İçten Osmanlıca kitabeli baş taşın üst kısmı kırılmış, kalan kısım ise ikiye ayrılmış olarak durmaktadır. Mezarın kitabesine göre, H. 1262 (1845) tarihinden olduğu anlaşılmaktadır.

Söğütli Mahallesi'ndeki üçüncü tespitimiz; Mermer Sokak'ta Aydemir ailesine ait evlerin arka kısmındaki küçük mezarlıkta gerçekleştirilmiş olup, ikisi yan yana olmak üzere, burada 3 mezar incelenmiştir. Tek başına duran mezarın kısmen bozulmuş durumda korunan, üçgenimsi biçimde sonlanan baş ve ayak taşlarına sahip olduğu görülmektedir. Mezar, taştan üstü açık sanduka şeklinde yapılmıştır ancak, yan kapak taşları günümüzde toprak altında kalmıştır. Kitabesiz ve süslemesiz olan bu mezarın XVIII. yüzyıldan olduğu söylenebilir. Adeta ağaçların dalları altında kaybolan ve etrafı taş duvarla belirlenmiş bir alan içerisinde yer alan diğer iki mezar ise, define avcıları tarafından çok acımasızca darmadağın edilmiştir (Resim: 7). Orijinalde, yan kapak taşları yöresel taşla, baş ve ayak taşı mermerden olmak üzere her iki mezarın, üzeri açık sanduka şeklinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan güneydeki mezarın yere düşmüş durumda ve yanları kırılmış olan 2.30 m. uzunluğu ile oldukça görkemli sarıklı baş taşındaki on dört satırdan oluşan H. 1194 (1780) Osmanlıca kitabesine karşılık, alt kısımdan ikiye ayrılan ayak taşında da selvi motifi dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, yan kapak taşlarında da geometrik süslemelere yer verilmiştir. Yan kapak taşları yerinde duran kuzeydeki mezarın, yanları kırılmış ayak taşı kısmen bozulmuş olarak yerinde korunurken, sarıklı baş taşının sadece baş kısmı günümüze gelebilmiştir. Hemen yanı başına düşmüş bulunan barok süslemeli ve Osmanlıca yazılı mermer parçanın, bu mezara ait olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bunda tarih saptanamamıştır. Diğerleriyle yakın tarihten olmalıdır. Mermer şahidelerin burada varlığı oldukça dikkat çekicidir.

Şavşat İlçesi'nde yürüttüğümüz en yoğun çalışma; Şavşat ilçe merkezinden bir vadi ile ayrılan Çirtdüzü Köyü'nde; geçmişte ocaklık olarak çevreye egemen olan Atabeklere¹¹ ait aile mezarlığında gerçekleştirilmiştir. 28.50x19.50 m. ölçüsünde ve yer yer erik ağaçlarıyla kaplı olan tarihi mezarlık; Çirtdüzü Camisi'nin güney yönünde gelişen ve etrafı basit çitle koruma altına alınmış hazire şeklinde olup, bir bölümü bozulmuş olarak günümüze gelen 21 mezar ve 1 türbe tespit edilmiştir (Çizim: 2). Birbirine metal perçinlerle sabitlenen mezar elemanlarının tümü kumtaşından ve üzeri açık sanduka şeklinde yapılmıştır. Baş taşlarında Osmanlıca yazıt, ayak taşlarında selvi motifi, yan kapaklarda ise geometrik ve bitkisel süslemeler kabartma şeklinde uygulanmıştır (Resim: 8). Tespit edebildiğimiz kadarı ile en erken mezarın H. 1166 (1752) tarihli olduğu anlaşılmaktadır. Güneyden batıya doğru ters "L" biçiminde seyir gösteren tarihi mezarlardan yedi tanesi diğerlerine nazaran daha iyi durumdadır. Ayrıca, hazirenin güney ve güneydoğusunda yoğun olmak üzere, aynı aileye mensup yeni gömülerin varlığı dikkat çekmektedir. Bizim sıralamamızda üst kuzeybatı yönünden başlayarak gezildiğinde; 1 No.lu mezar; orijinal durumu bozulmuş olup, baş taşı yok, ayak taşı yarıya kadar toprağa gömülü, güney yan kapak taşı ikiye ayrılmış, kuzey yan kapak taşı ise muhtemelen toprağın içinde olduğundan görünmemektedir. Yazı ve süslemesi yoktur. Hemen yanındaki 2 No.lu mezar; tümüyle bozulmuş ve elemanları yerlerinden çıkarılmış olarak 1983'te yapılan yeni betonarme mezarın güneyinde durmaktadır. Tarihi tespit edilememiştir. 2

10 Yazıtta tarih kısmının harflerle belirtilmesinde dolayı, bazı yayınlarda bu mezarın Selçuklu Döneminden gösterilmesi ne neden olmuştur. Bkz., Artvin, Ankara, 1999, s. 50.

11 Artvin 1973 İ Yılı, s. 26-28.

No.lu mezarın güneydoğusunda yer alan 3 No.lu mezar ise; güney yan kapak dışında orijinal dokusunu korumaktadır. Sarıklı baş taşının dış yüzeyindeki Osmanlıca kitabesinden mezarın, H. 1210 (1795) tarihli olduğu anlaşılmaktadır. Bu mezarın hemen güneyindeki 4 No.lu mezar; yerinde tümüyle bozulmuş olarak durmaktadır. Baş taşındaki Osmanlıca kitabesine göre mezarın, H. 1255 (1839) tarihli olduğu görülmektedir. 4 No.lu mezarın batısında bulunan 5 No.lu mezar; orijinal durumu tamamıyla bozulmuş ve sadece ayak taşı korunmaktadır. Bu, başka bir mezara da ait olabilir. 4 No.lu mezarın güneyinde bulunan 6 No.lu mezar; tümüyle bozulmuş olarak ve üç parça halinde toprağa gömülü biçimde durmaktadır. Ayak taşı olabilecek parçanın üzerinde süslemeleri var, yazı yoktur. 6 No.lu mezarın doğusunda ve büyükçe bir ağacın altında bulunan 7 No.lu mezar; yan kapak taşlarının batı uçları dışında toprağa gömülü durumdadır. Baş ve ayak taşları bulunmamaktadır. 6 No.lu mezarın batısında bulunan 8 No.lu mezarın sadece yazı ve süslemesiz ayak taşı yarısına kadar toprağa gömülü olarak korunmaktadır. 7 No.lu mezarın güneyine kalan 9 No.lu mezar; orijinal durumunu korumakta olup, üçgen biçiminde sonlanan ve tepesi kırık olan baş taşının dış yüzeyinde bulunan Osmanlıca kitabesine göre, H. 1208 (1793) tarihli olduğu anlaşılmaktadır. 6 No.lu mezarın güneyinde bulunan 10 No.lu mezar; ayak taşı korunurken, baş taşın üst kısmı kırılmıştır. Yan kapak taşlarının yüzeylerinde; alttan ve üstten profille sınırlanan üçer adet madalyon şeklinde kabartmalar dikkat çekmektedir. Ayak taşının dış yüzeyinde de selvi motifi yer almaktadır. Kitabesi bulunmamaktadır. 10 No.lu mezarın güneydoğusunda yer alan 11 No.lu mezar; güney yan kapak taşı dışında orijinal durumunu korumakta olup, doğu bölümünde büyükçe bir ağaç yükselmektedir. Baş taşı feslidir ve dış yüzeyindeki Osmanlıca kitabesinden mezarın, H. 1205 (1790) tarihli olduğu tespit edilmiştir. 10 No.lu mezarın güneybatısında yer alan 12 No.lu mezar; bu mezarlığın süsleme ve büyüklük açısından dikkat çekici mezardır. Ayak taşı ve kuzey yan kapak taşı eski dokusunu korurken, baş taşı ve güney yan kapak taşı yere düşmüş olarak durmaktadır. Mezar tümüyle; yazı, selvi ve profillerle belirlenmiş madalyonlarla süslenmiştir. Baş taşının dış yüzeyindeki Osmanlıca kitabesinden mezarın, H. 1191 (1777) tarihli olduğu anlaşılmaktadır (Çizim: 3). 12 No.lu mezarın güneybatı ucunda yer alan 13 No.lu mezar; hereye ait olduğu belli olmayan süslemeli bir şahideden ibarettir. Muhtemelen 14 No.lu mezarın şahidesi olabilir. 12 No.lu mezarın hemen kuzey yanı başında ve büyükçe bir ağacın altında orijinal durumu bozulmuş olarak günümüze bir yan kapak taşı ve baş taşı şeklinde ulaşmış olan 14 No.lu mezar; üst kısmı kırılmış olan baş taşındaki Osmanlıca kitabesine göre H. 1190 (1776) tarihli olduğu belirlenmiştir. 12 No.lu mezarın güneyinde bulunan 15 No.lu mezar; hangi mezara ait olduğu belli olmayan toprağa gömülü ve süslemeli tek parçadan oluşmaktadır. Türbenin kuzeydoğu köşesinde bulunan 16 No.lu mezar; az bir bozulma ile günümüze ulaşmayı başarmıştır. Baş taşının yanı başında büyükçe bir ağaç yükselmektedir. Baş taşı ve ayak taşlarının iç yüzeylerinde selvi motifleri dikkat çekmektedir. Üçgenimsi olarak sonlanan baş taşının iç yüzeyindeki Osmanlıca yazıttan mezarın, H. 1169 (1755) tarihli olduğu saptanmıştır. Türbenin kuzeybatı köşesinde yer alan 17 No.lu mezar, orijinal durumu bozulmuş olarak ve dağınık bir şekilde günümüze gelmiştir. Yazı ve süslemesi yoktur. 17 No.lu mezarın güneyine kalan 18 No.lu mezar; hangi mezara ait olduğu belli olmayan üst kısmı kırık, üzerinde selvi motifi bulunan ayak taşından ibarettir. Türbenin güneydoğu köşesinde yer alan 19 No.lu mezar; orijinal yerinde olmak üzere, kısmen bozulmuştur. Üçgen şeklinde sonlanan ve üst kısmı kırılmış olan baş taşının iç yüzeyindeki Osmanlıca yazıttan, H. 1167 (1753) tarihli olduğu görülmektedir. 19 No.lu mezarın güneyinde bulunan 20 No.lu mezar; orijinal yerinde, baş ve ayak taşları korunmaktadır. Yan kapak taşları toprağa gömülmüş durumdadır. Üçgen şeklinde sonlanan ve üst kısmı kırılmış olan baş taşın iç yüzeyindeki Osmanlıca kitabeden mezarın, H. 1166 (1752) tarihli olduğu ve buradaki en eski mezar olmasıyla dikkat çekmektedir. 20 No.lu mezarın güneyinde bulunan 21 No.lu mezar; kısmen bozulmuş olsa da, baş ve ayak taşları korunmaktadır. Yan kapak taşları toprağa gömülü durumdadır. Yazıtı yok, şahidelerin iç yüzeylerinde selvi motifleri vardır. Mezarlığın güneybatı ucunda bulunan türbe; baldaken tarzında yapılmış olup, dıştan 4.00x4.00 m. ölçülerinde kare plan göstermektedir. Kireç harçla tuttu-

ruşmuş ayak ve cephelerindeki düzgün kesme taş kaplamalar yerlerinden alınmış ve bir kısmı çevresine dağılmış durumdadır. Pendentif geçişli kubbesi tuğladandır ve ekseriyeti yıkılmıştır. Türbenin içi define avcıları tarafından tamamen bozulduğundan, burada kaç mezarın olduğu ve şekli belirlenememiştir (Çizim: 4). Türbenin Osmanlı Döneminde çevreye egemen olan Solo Bey için yaptırıldığı söylenmektedir. Artvin yöresinde türbe etrafında gelişen en kapsamlı ve ender rastlanan bir mezarlık oluşu ile ayrı bir öneme sahiptir¹².

Ciritdüzü'nden 8.km. uzaklıkta bulunan Cevizli (Tibet) Köyü'nde, Terzioğulları ve Etergil mahalleleri arasında yer alan Büyük Mezarlık'ta 1 adet, köyün girişinde Küçükler Mahallesi'ne ait mezarlıkta da 1 adet olmak üzere toplam 2 mezar tespit edilip incelenmiştir. Bunlardan, Büyük Mezarlık'ın kuzeybatı ucunda yer alan mezar kısmen bozulmuş olarak ve tüm elemanları ile günümüze ulaşmıştır. Taştan ve üstü açık sanduka şeklinde yapılmıştır. Baş taşı fesli olup, içe bakan yüzeyindeki Osmanlıca kitabeden mezarın, H. 1271? (1845) tarihli olduğu anlaşılmaktadır. Mezarın içinden büyükçe yabani bir çınar ağacı yükselmektedir (Resim: 9). Küçükler mezarlığındaki diğer mezar ise, karayoluna yakın yerde, taştan ve üstü açık sanduka şeklinde olup, üçgen şeklinde sonlanan şahidelerde yazıt yoktur, iç yüzeylerine birer selvi motifi işlenmiştir. Baş taşı yatık durumdadır. XVIII. veya XIX. yüzyıldan olmalıdır.

Savşat İlçesi'ndeki bir başka önemli araştırmamız da; Köprülü (Rabat) Köyü'nde, tarihi köy camisinin kuzeydoğu yönünde; Cami mevkii olarak adlandırılan ve türbe odaklı gelişen mezarlıkta tespit ettiğimiz 5 mezar ve 1 türbe üzerinde gerçekleştirilmiştir (Çizim: 5). Buradaki türbe ve mezarların, Ciritdüzü Köyü'nden tanıdığımız Atabekler sülalesine ait olduğu yöre sakinleri tarafından söylenmektedir. Türbenin, XVI. yüzyılda yöreye egemen olan Zor Mustafa Bey'e¹³ ait olduğu bazı yayınlarda geçse de¹⁴, yazıtı olmadığından şimdilik kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ceviz ağaçlarının dalları arasında ve etrafı çalılardan oluşan basit korumalı mezarlığın kuzey yönünde yer alan türbe; baldaken tarzında olup, dıştan 4.30x4.25 m. ölçülerinde kare plana sahiptir¹⁵ (Resim: 10). Ciritdüzü'nde olduğu gibi, kireç harçla tutturulmuş kemer ayaklarında ve cephelerinde farklı büyüklüklerden oluşan düzgün kesme taş, pendentif geçişli kubbesinde ise, tuğla malzeme kullanılmıştır. Kubbesi ve kuzey kemeri yıkılmıştır. Türbe içinde kaç mezar olduğu, define avcıları tarafından tamamiyle karıştırıldığından belirlenememiştir. Cami yönünde yer alan 1 No.lu mezar; taştan ve üstü açık sanduka şeklinde yapılmış olup, mezar elemanları dağılmış durumdadır. Ayak taşı yere düşmüş, üçgen biçiminde sonlanan baş taşının üst kısmı kırılmış ve burada yer alan Osmanlıca kitabesine göre mezarın, H. 1243 (1827) tarihli olduğu tespit edilmiştir. 1 No.lu mezarın güneydoğu köşesinde, mezarlığı çevreleyen çalılardan oluşan basit duvarın orta yerinde bulunan 2 No.lu mezar; 1 No.lu mezarla aynı özellikte olup, şahidelerin üst kısımları kırılmış ve yan kapak taşları toprağa gömülü bir biçimde günümüze ulaşmıştır. Baş taşının iç yüzeyindeki Osmanlıca kitabesine göre mezarın, H. 1265? (1848) tarihli olduğu anlaşılmaktadır. 2 No.lu mezarın kuzeyinde bulunan 3 No.lu mezar; süslemeli yan kapak taşları toprağa gömülü olarak korunurken, baş ve ayak taşları kırılmış ve yere düşmüş durumdadır. Yazıtı rastlanmadığından tarihi tespit edilememiştir. Diğerleriyle yakın tarihten olmalıdır. Türbenin güneyinde kalan 4 No.lu mezar; buradaki en büyük ve en önemli mezarlardan biridir. Çok az bozulma ile tüm elemanları günümüze ulaşmıştır. Ayak taşının yanı başında ceviz ağacı yükselmektedir. Üçgen biçiminde sonlanan ve üstü kırık olan baş taşının iç yüzeyindeki Osmanlıca yazıttan mezarın, H. 1181 (1767) tarihli olduğu anlaşılmaktadır. Türbe ile 4 No.lu mezarın arasında bulunan

¹² Türbe ve mezarlığın kurtarılmasına ve restorasyonuna ilişkin, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 19.02.2001 tarih ve 001359 sayılı yazılarına karşılık, tarafımda 03.03.2001 tarihinde rapor şeklinde gerekli bilgi sunulmuştur.

¹³ İbkz.; Artvin 1973 İl Yıllığı, s. 28.

¹⁴ O. AYTEKİN, Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler, Ankara, 1999, s. 237-238.

¹⁵ Türbe ve mezarlığın cami ile birlikte 21.06.1999 tarih ve 337 sayılı kararı ile Trabzon-KT'VKK'ca tescillendiği görülmektedir.

5 No.lu mezar; yan kapak taşları kısmen yerinde korunurken, baş ve ayak taşları belirlenmemiştir. Bu haliyle tarihini tespit etmek mümkün olmamıştır. Diğerleriyle yakın tarihten olmalıdır. Beşinci mezarın kuzeyinde, nereye ait olduğu belli olmayan 2 mezar elemanı yerde durmaktadır.

Bu sezonda son olarak; Şavşat'ın dağ ve büyük köylerinden *Pınarlı* (Sloban) Köyü'nde Kahvecioğlu ve Güzelce mahallelerinde çalışılarak, her ikisinde birer tarihi mezar olmak üzere toplam 2 mezar tespit edilmiştir. Bunlardan ilk mezar; köyün çıkışında, araç yolunun kenarında Kahvecioğulları'na ait küçük mezarlıkta, Özcanlar aile mensuplarından birine ait olmak üzere, taştan üstü açık sanduka şeklinde yapılmış olup, tüm elemanları korunmaktadır. Baş taşı sarıktır ve içe bakan yüzeyindeki Osmanlıca yazıtta mezarın, H. 1335 (1916) tarihli olduğu anlaşılmaktadır. Ayak taşının üst kısmı kırılmıştır. Güzelce Mahallesi'ndeki diğer mezar ise, meskun mahalden uzakta ve daha önce bahsedilen Atabekler ailesine mensup kişilere ait olduğu anlaşılmaktadır. Buradaki 8 mezardan biri tarihsel önem taşıırken, diğerleri Cumhuriyet Dönemindedir. Tarihi mezar, taştan üstü açık sanduka şeklinde yapılmış olup, tüm elemanları korunmaktadır. Baş ve ayak taşlarının üst kısımları kırılmıştır ve baş taşının dış yüzeyinde Türk bayrağı motifi, içte ise Osmanlıca yazıt yer almaktadır. Buradaki yazıtta göre mezarın, H. 1338 (1919) tarihli olduğu görülmektedir.

Şavşat'ta çalışırken, İlçe Halk Kütüphanesi'ne uğranmış ve burada; ilçe merkezinde yanan, Mustafa Kemal Camii hafriyatından kurtarılarak kütüphaneye getirilen haç motifi 4 adet mimari parça görülmüş ancak, üzerinde kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır.

SONUÇ

Yusufeli ve Şavşat ilçelerinde, 2000 sezonunda yapılan yüzey araştırmasında tespit edilen tüm mezar ve türbeler XVII.-XX. yüzyıllar arasında olmak üzere Osmanlı Dönemine aittir. Şapel, Ortaçağ'dan; koç-koyun mezar taşlarının ise, Osmanlı öncesi Türk döneminden oldukları tahmin edilmektedir. Genellikle mezarlar; cami hazirelerinde, köy, mahalle ve aile mezarlıklarında karşımıza çıkmaktadır.

Her iki ilçedeki tüm mezarlar form açısından birbirine benzerdir ve üstü açık sanduka yapısı; baş, ayak ve yan kapak taşlarının metal perçinlerle birbirine kenetlenmesi ile elde edilmiştir. Süsleme ve yazı karakterleri de benzerdir. Yazı, sadece baş taşlarının iç ve dış yüzeylerine uygulanmıştır. Ayak taşlarının başlıca motifi selvidir. Ayrıca, yan kapaklarda yoğun olmasa da madalyon şeklinde çeşitli geometrik süslemelere rastlanmaktadır.

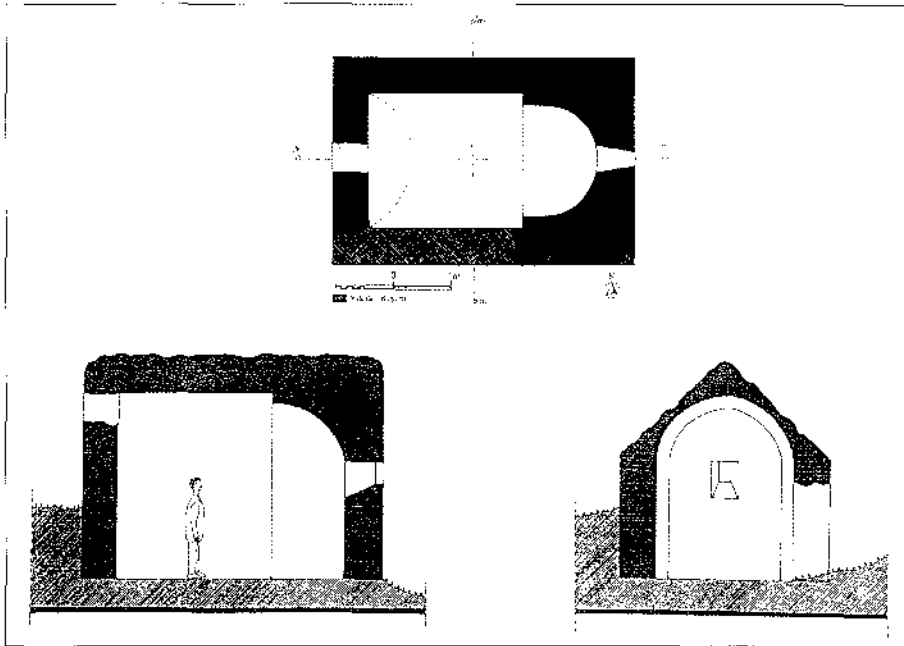
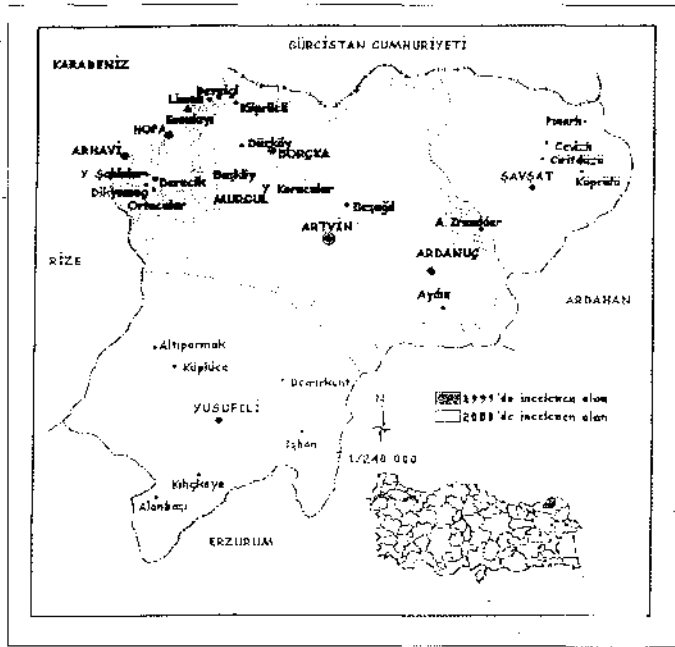
Malzeme olarak; tüm mezar elemanlarında, yöreden elde edilen işlenebilir taş kullanılmıştır. Mermere sadece, Şavşat-Söğütlü Mahallesi'ndeki iki mezarın şahidelelerinde ve Yusufeli-Demirkent'te baş taşında rastlanmıştır. Diğer mimari yapıların da, başlıca malzemesi taştır. Sadece, türbelerin örtü sisteminde tuğlaya yer verilmiştir.

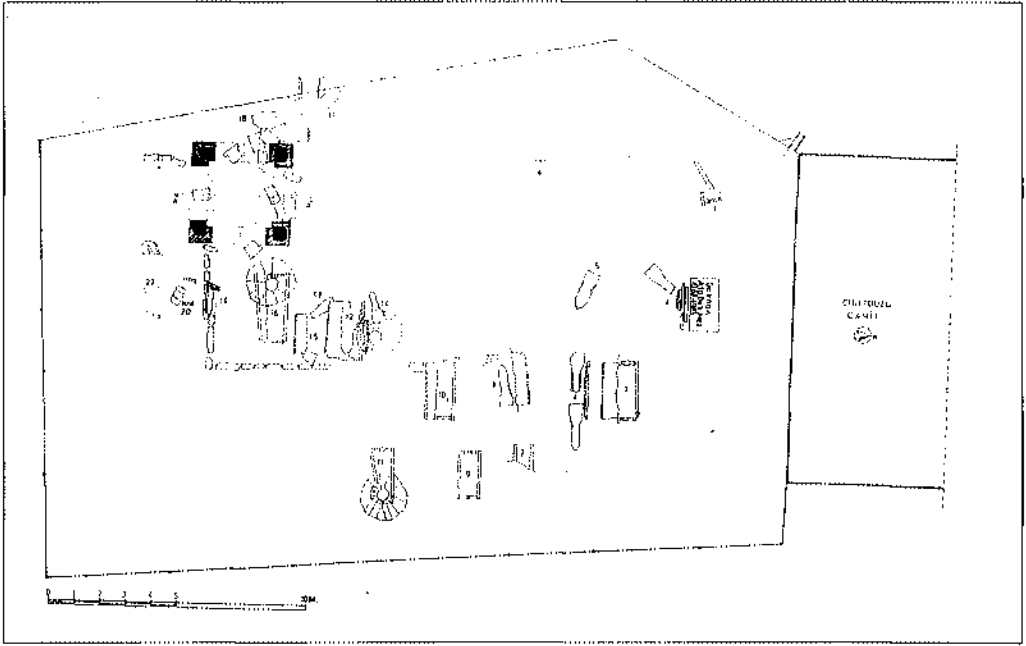
Yusufeli, Şavşat İlçesi'ne göre daha fazla yerleşim birimine sahip olmasına karşın, daha az mezara rastlanması ve hiç türbe bulunmaması dikkat çekici bir olgudur. Şavşat'taki bu yoğunluğun; yörede egemen olan bey ailesinin siyasi ve ekonomik gücünün bir yansıması olabilir. Bu ilçelerde en zengin mezarlığın, Şavşat-Cirtdüzü Köyü Atabekler'e ait hazirede tespit edilmiş olması, bu düşüncemizi desteklemektedir.

Başta bakımsızlık ve ilgisizlik olmak üzere; yeni gömü, betonla onarım ve define avcılarının acımasız talanlarının, sözü edilen kültür varlıklarımızı yok olma aşamasına getirdiği anlaşılmaktadır. Bu durum; koruyucu önlemlerin artırılmasının yanı sıra, bir an önce kazı ve restorasyonu gerekli kılmaktadır.

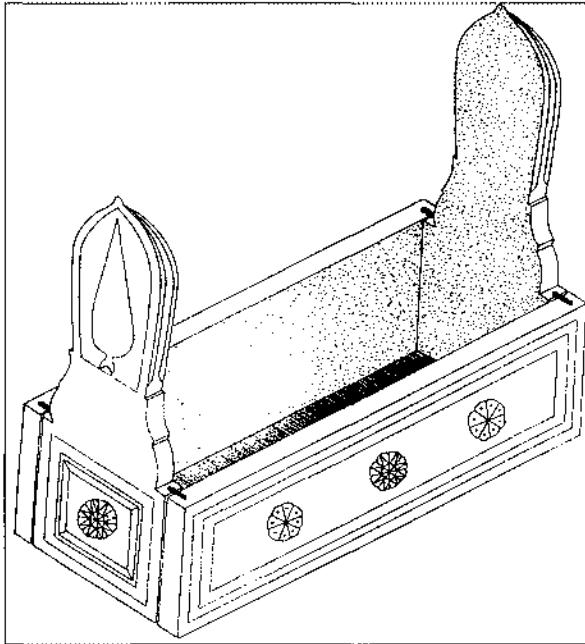
Sonuç olarak; iki dönemdir sürdürdüğümüz bu çalışmayla; Artvin ve tüm ilçeleri köy bazında taranarak, hiç olmazsa tarihi mezarlıklar ve mezar taşları kayıt altına alınmıştır. Böylece; tahmin edilemeyecek kadar zengin kültür varlığına ulaşmamız, tarihi mezarlara ilişkin bilimsel değerlendirmeler içeren bir kitap yazmayı gerekli kılmaktadır.

Artvin'deki yüzey araştırmasını, Bakanlığın izinleri ve gereken destekler ölçüsünde; Çoruh Vadisi'ndeki baraj sahasında bulunan kültür varlıklarının tespitine yönelik olarak sürdürmeyi planlamaktayız.

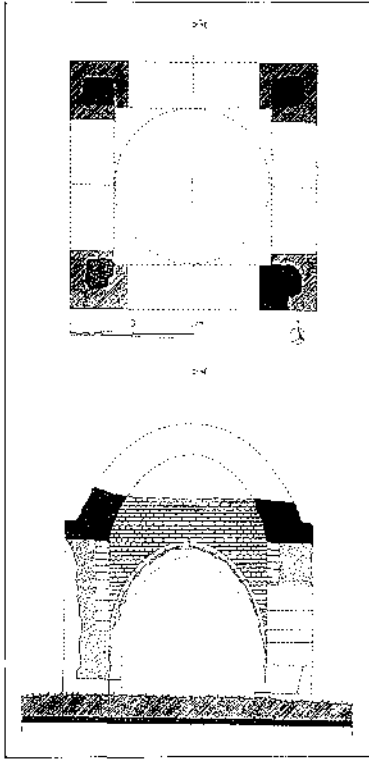

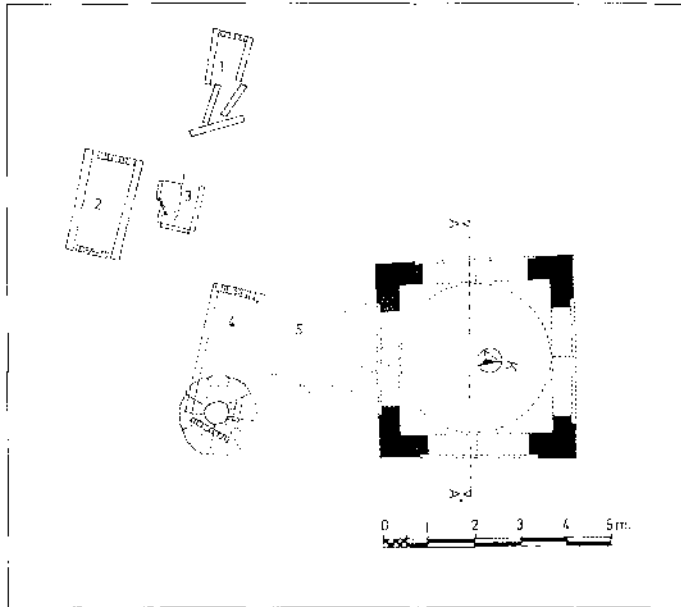
Çizim 2: Şavşat Ciritdüzü Köyü Atabekler Mezarlığı vaziyet planı (O.Aytekin-E.Koç 2000)

Çizim 3: Şavşat Ciritdüzü Köyü Atabekler Mezarlığı'ndaki 12 No.lu mezarın restitüsyonu (O.Aytekin-E.Koç 2000)

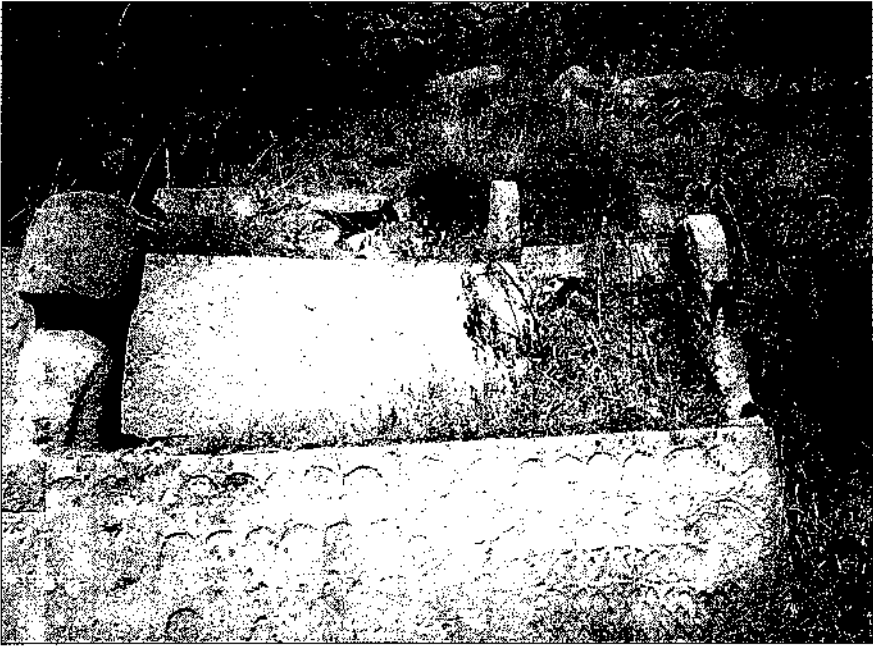
Çizim 4: Şavşat Ciritdüzü Köyü Atabekler Mezarlığı'ndaki türbenin plan ve kesiti (O.Aytekin-E.Koç 2000)

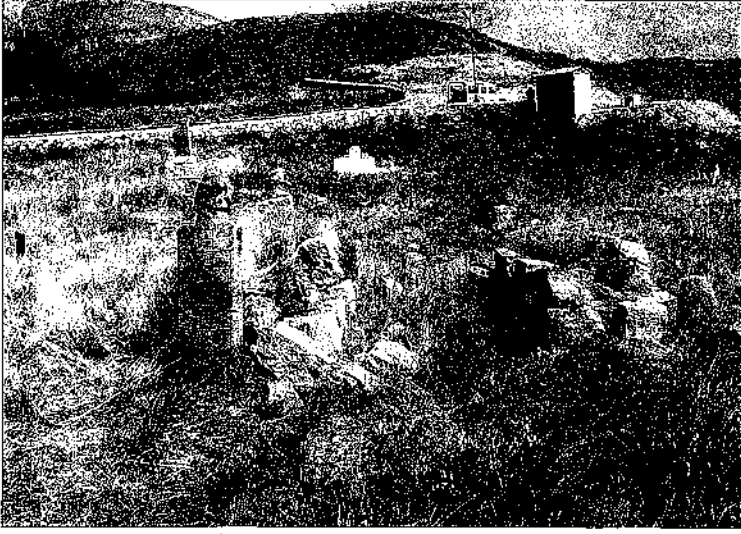
Çizim 5: Şavşat Köprülü Köyü Zor Mustafa Bey (?) Türbesi ve Mezarlığı vaziyet planı (O.Aytekin-E.Koç 2000)

Resim 1: Yusufeli-Alanbaşı Köyü, şahideli ve sandukalı mezar örneği

Resim 2: Yusufeli-Alanbaşı Köyü, Perset Mezarlığı'ndaki süslemeli mezar örneği

Resim 3: Yusufeli Işhan Köyü orijinal dokusu bozulmuş taş örgülü mezar örneği

Resim 4: Yusufeli Demirkent Köyü, mermerden kırık yazıtlı baş taşı örneği

Resim 5: Şavşat Sögütlü Mahallesi koç-koyun biçimindeki mezar taşı örneği

Resim 6: Şavşat Sögütlü Mahallesi orijinal dokusu bozulmuş yazıtlı ve süslemeli mezar örneği

Resim 7: Şavşat Söğütlü Mahallesi tümüyle tahrip görmüş mezar görüntüleri

Resim 8: Şavşat Ciritdüzü Köyü Atabekler Mezarlığı'ndaki mezar örnekleri

Resim 9: Şavşat Cevizli Köyü Büyük Mezarlık'taki mezar örneği

Resim 10: Şavşat Köprülü Köyü, Zor Mustafa Bey (?) Türbesi ve çevresindeki mezar örnekleri

GÖYNÜK AKŞEMSETTİN TÜRBESİ HAZİRESİNDEKİ MEZAR TAŞLARI

H.Örcün BARIŞTA*

Bolu, Göynük'te bulunan Gazi Süleyman Paşa Camisi'nin kuzeybatısında yer alan Akşemsettin Türbesi çevresinde oluşmuş hazire, Akşemsettin Caddesi ile Göynük Çayı'nın kesiştiği köşede, Gazi Süleyman Paşa Camisi ile Gazi Süleyman Paşa Hamamı arasındaki adada yer almaktadır (Çizim: 1; Resim: 1). Bilindiği gibi Akşemsettin adıyla bilinen Şeyh Mehmet bin Hamza 1390-1459 yılları arasında yaşamış ünlü bir bilgin ve şairdir. Dönemin Hacı Bayram Veli, Emir Sultan vb. gibi değerli bilim adamlarının fikirleriyle beslenmiş, Fatih Sultan Mehmet'in hocası olan Akşemsettin, Eyüp Sultan'ın kabrini bulan kişi olarak tanınmaktadır. Fatih Sultan Mehmet tarafından yaptırıldığı düşünülen türbesinin çevresi çeşitli dönemlerde yerleştirilen mezar taşlarıyla zengin bir hazire başka deyişle bir açık hava müzesine dönüşmüştür (Resim: 2). Altı yüzyıllık kitabeli mezar taşlarının bulunduğu bu hazire gerek mezar taşlarının plastik özellikleri, gerek bu taşların bize ilettiği bilgilerle önem taşımaktadır. 15.yüzyıl ile 20. yüzyıl arasındaki zaman diliminin taş işçiliğinin estetik beğenisinin yanı sıra Göynükteki yerleşim, yaşayan aileler konusunda bizleri aydınlatmaktadır.

Türbenin üzerindeki "mudakkikinin en faziletlisi; muhakkikinin en kamili, Akşemsettin diye meşhur Şeyh Mehmet Bin Hamza, 863 yılı rebiulahirında vefat etti. 792'de doğdu. Kubbe 868'de yapıldı"¹, şeklindeki kitabeden yapının 1464 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır. 1341 (1922 M.) tarihli Bolu Salnamesi'nde türbenin 1307(1889 M.)'de onarım geçirdiği kaydedilmiştir². Yapının 1952 yılında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından da onarıldığı belirtilmektedir³. Nitekim bazı mezar taşlarının cami duvarına dayanmış olarak koruma altına alınmış olması (Resim: 3), bazı mezar taşlarının altında kapak taşı bulunmayışı, bazı mezar taşlarının toprağa dikilmiş olması ve hazirede belli bir kronolojik düzen izlenmeyişinin yanı sıra gerek türbede yapılan onarımlar gerek türbe çevresinde yapılan çevre düzenlemelerinde, orijinal hazireye bazı mezar taşlarının sonradan yerleştirildiğini düşündürmektedir. Böyle bir düşünceyi Ömer Sikkın Türbesi çevresindeki hazire ile Akşemsettin Caddesi'nin hemen üstünde kalan ilkokul önündeki küçük hazire güçlendirmektedir.

Bu bildiride amacımız 9.9.2000 - 20.9.2000 tarihleri arasında Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nün Kültür Bakanlığı temsilcisi Aynur Tosun denetiminde, Prof. Dr. H. Örcün Barışta'nın bilimsel başkanlığında Prof.

* Prof. Dr. H. Örcün BARIŞTA, Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Beşevler-Ankara/TÜRKİYE.

1 Yardım, Ali, "Akşemsettin Türbesi, ve Haziresindeki Tarihî Kitabeler" *Akşemsettin Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, s.136.

2 Özönder, Hasan, a.g.m. s.127.

3 Özönder, Hasan, a.g.m. s.127.

Dr. Hakkı Acun, Prof. Dr. Halit Çal, Yrd. Doç. Dr. Mehmet İbrahimgil, araştırma görevlileri Kamil Biçici, Murat Çerkez, Candaş Keskin, Esra Yıldız'dan oluşan ekiple yapmış olduğu "Bolu-Göynük Akşemsettin Türbesi Hazinesi Yüzey Araştırması" sonucunda belirlenmiş olduğu mezar taşlarını tanıtmaktır. Bu yolla envanterleri yapılmış, kitabeleri okunmuş, muayeneleri çıkarılmış, böylece bilimsel ölçülerle belgelenmesi tamamlanarak Kültür Bakanlığı'nın tesciline sunulmuştur. Ayrıca amacımız, Gazi Üniversitesi Mesleki Eğitim Fakültesi Geleneksel Türk El Sanatları Öğretim Görevlisi Özlem Çal'ın atölyesinde önceden bire bir ölçülerle muayeneleri alındıktan sonra çizimleri yapılmış, başka deyişle rölevaleri çıkarılmış (Çizim: 2-6) olan mezar taşlarını sergilemek, gözlem fişlerindeki verilerden yararlanarak Candaş Keskin tarafından hazırlanan tablolar ışığında bir değerlendirme yapmaktır. Böyle bir değerlendirme ile Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nin bütün yüzyıllara ait mezar taşlarından örnekler içeren bir hazireyi gün ışığına çıkarmaktır.

Akşemsettin Hazinesi'ndeki kitabeli mezar taşları, üstündeki aile isimleriyle kronolojik bir sistemle şöyle sıralanmakta ve Göynük'teki mezar taşlarının 15.yüzyıldan başlayarak 20.yüzyıl başına kadar uzanan bir zaman dilimine ait olduğunu ortaya koymaktadır.

15.yüzyıl- (3 Örnek): 1448 Akşemsettin'in kızları Mahbube, Fahrunnisa, Zeynep (Resim: 4).

16.yüzyıl- (2 Örnek)-(1538-1559) (Resim: 5, 6)

17.yüzyıl- (2 Örnek)- (1696-1698) 1696 Halil Beşe Beşeoğlu .

18.yüzyıl- (38 Örnek)-(1712-1793) 1760 Osman Efendizade, 1764 Kavaklıoğlu, 1767 Salih Efendizade, 1770 Neccarzade, 1773 Mustafa Ağazade, Terzioğlu Halil, 1774 Molla Hüseyin, 1775 Hacı İbrahim, 1780 Akşemsettin neslinden, 1780 Şerdarza-de, 1788 Hacı İbrahim, 1789 Ömerzade, 1793 Çapkınzade (Resim: 7).

19.yüzyıl-(37 Örnek)-1805 Boyacı Mustafa Ağa, 1805 Hacı İbrahim Ağa, 1805 Hüseyin Efendi oğlu, 1808 Hacı İbrahimzade, 1808 Hemrazzade, 1813 Akşemsettin, 1813 Hacı İbrahimzade, 1814 Nalbantzade, 1814 Gürcüzade, 1825 Çapkınzade İbrahim Ağa, 1827 Hacı Mehmet Ağa, 1829 İmam Hüseyin, 1830-Akşemsettin (Kadı Hacı İbrahim kerimesi Ayşe Hatun kızı), 1836 Boyacızade Salih Ağazade, 1845 Hacı Ömer oğlu, 1846 Göynük Mevali-i Azamdan Mustafa Efendinin kerimesi, 1846 Göynük Mevali-i azamdan, 1847 Göynük Mevaili azamdan...kerimesi, 1850 Hacı Mehmet Ağa kerimesi, 1860 Bakkalzade, 1874 Hacı Ömer Ağanın oğlu Hacı Mehmet Ağanın validesi, 1885 Saraçzade.

20.yüzyıl- (2 Örnek)-1900 Göynük naibi Elbistani Abdurrahman Nafiz Efendi oğlu, 1903 Göynük kaymakamı Osman Nuri'nin eşi.

Haziredeki mezar taşlarının bir grubunun kitablesiz olduğu bir grubunun ise ayak taşı olarak kitablesiz tasarlandığı gözlenmiştir. Bu mezar taşlarından erkek, kadın ve çocuk mezar taşı olduğu anlaşılmıştır. Kitablesiz olan mezar taşı parçalarının bir grubu mezar taşının türünü belirlemeye olanak vermemektedir.

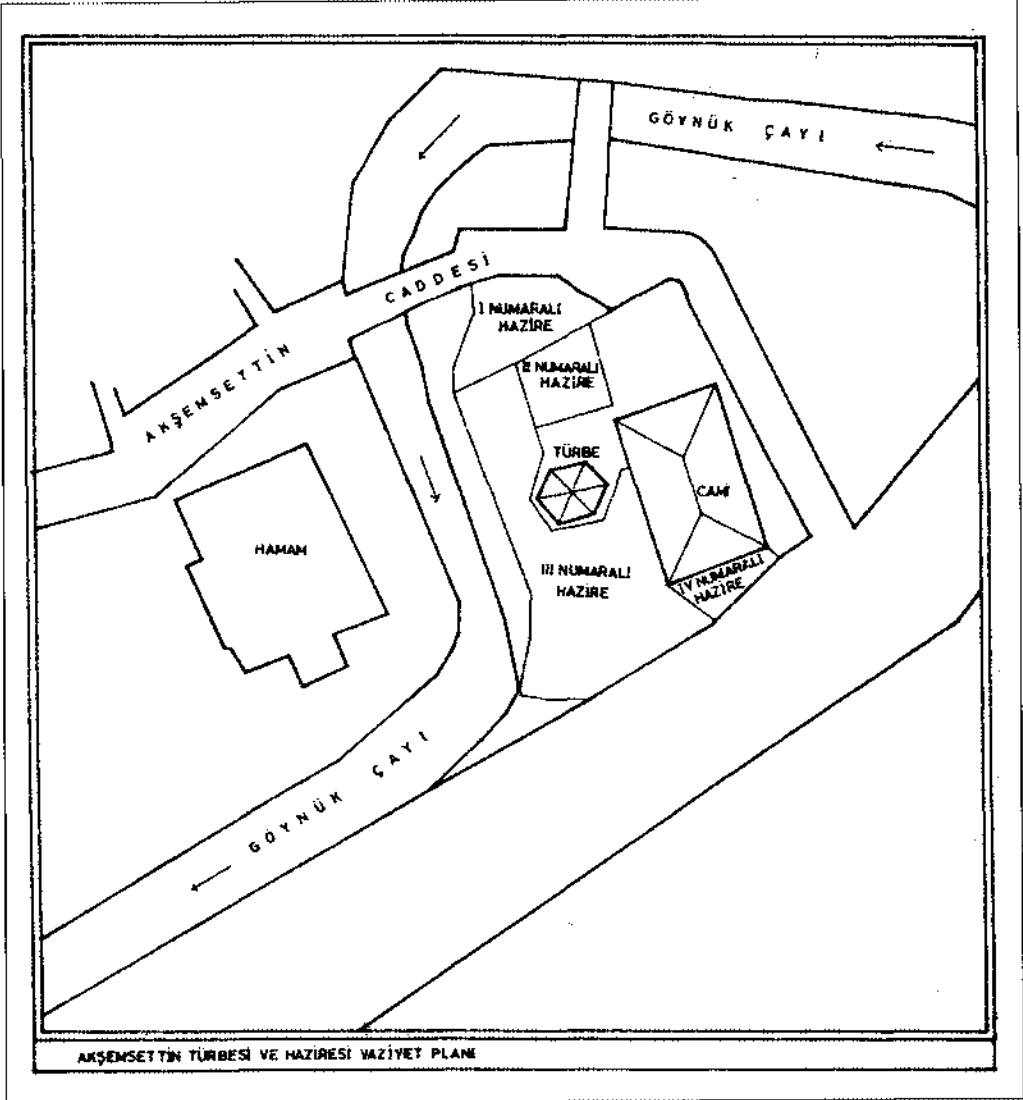
Mermerden yapılmış ve oyma tekniği ile bezenmiş mezar taşları, baş ve ayak taşlarından oluşmaktadır. Büyük bir grubu İstanbul Eyüpsultan atölyelerinde üretilmiş örnekleri çağrıştıran bu baş ve ayak taşlarının boyutları 18.yüzyılın seri bir üretimine işaret etmektedir. Yükseklikleri 14 cm.-120 cm., genişlikleri 38 cm.-14 cm., 15 cm., kalınlıkları 17 cm.-2 cm. arasında değişen bu taşlar, mezar taşı üretiminde belli standartların varlığını ortaya koymaktadır. Çevrede yapılan gözlemlerde bir mermer atölyesinin izlerine ulaşılamamıştır. Taşlarla mezar hücreleri arasındaki bağlantıyı ortaya koyacak sembolik lahit, lahit parçası, kapak taşı v.b. gibi mezar taşı ünitesine rastlanmamıştır. Günümüze ulaşan parçaların biçimleri dikey yerleştirilmiş ya bir gövde ya da bir gövde üzerine oturtulmuş bir başlıktan oluşan dikili taş biçimindedir. Gövdeler dikdörtgen, kare, silindirik şeklinde tasarlanmıştır. Dikdörtgen gövdeli taşların bazılarının üzeri üçgen bir alınlıkla bazılarının ise yarı yuvarlak bir taçla son bulmaktadır. Bazı örneklerde ise

gövdelerin üzerinde bir başlık vardır. Başlıklar fes, hotoz, yuvarlak kadın başlığı, sarık şeklindedir. Bu bağlamda ilgi çeken özellik gövdelerin iki boyutlu başlıkların ise üç boyutlu tasarlanmış olmasıdır. Süslemeden öte bir anlayışla ölünün sosyal kişiliği ve dönemin giyim kuşamı konusunda da bilgi veren başlıklarda heykel sanatına bir yaklaşım dikkat çekmektedir.

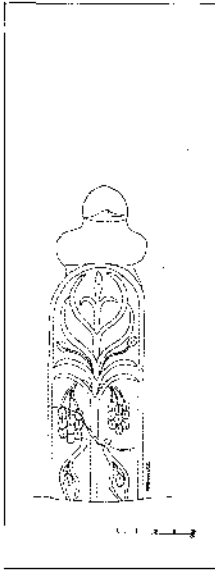
Mezar taşlarında beliren süslemeler bitkisel bezemeler, geometrik bezemeler, nesneli bezemeler ve yazılı bezemeler olarak dört ana başlık altında kümelenmektedir. Bitkisel bezemeler dal, yaprak, rumi, lale, gül, nergis, mimoza, palmet, hurma ağacı, hurma, incir; geometrik bezemeler burma, zencirek, çarkıfelek; nesneli bezemeler kandil, şamdan, tabak, takı (Resim: 8), vazo, perde olarak sıralanmaktadır. Yazılı bezemeler ise ya yatay ya dikey ya da diagonal istiflerle çeşitlemeler arz etmektedir.

Mezar taşlarında gözlenen kompozisyonlar dikili taş biçimindeki mezar taşlarının ya belli bir ünitesini ya bir yüzünü ya iki yüzünü ya da dört yüzünü bezeyecek biçimde tasarlanmıştır. Kompozisyon biçimleri açısından en ilginç örnekler mezar taşının bir ünitesine oturtulmuş madalyon biçimi süslemeler ile mezar taşının dört yüzünü bezeyen süslemelerle (Resim: 9) yapılmış tasarımlardır.

Kısaca bir bildiri kapsamında ana çizgileriyle tanıtmaya çaba harcadığımız Göynük Akşemsettin Haziresi'ndeki mezar taşları Osmanlı İmparatorluğu Dönemi taş işçiliği konusunda bilgi vermektedir. 15 yüzyıl ile 20.yüzyıl başı arasına tarihlenen örneklerle bir dönemin beğenisinin yanı sıra kültürel değerleri açısından bizleri aydınlatmaktadır.

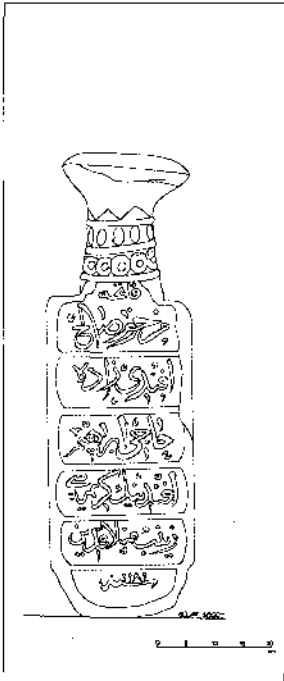
Çizim 1: Akşemsettin Türbesi ve Haziresi vaziyet planı

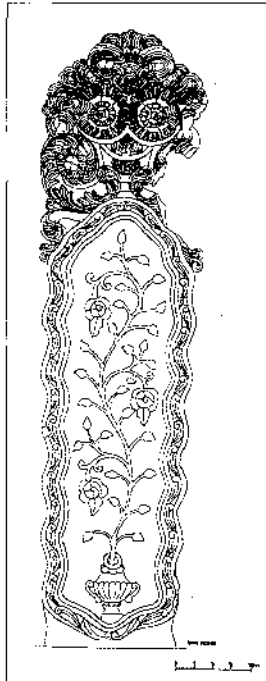
Çizim 2: Türbe Hazire-
si'ndeki 1/3
Env. No.lu
mezar taşı

Çizim 3: Türbe Hazire-
si'ndeki 1/4
Env. No.lu
mezar taşı

Çizim 4: Türbe Hazire-
si'ndeki III/39
Env. No.lu me-
zar taşı

Çizim 5: Türbe Hazire-
si'ndeki III/59
Env. No.lu
mezar taşı

Çizim 6: Türbe Haziresi'nde-
ki III/82 Env. No.lu
mezar taşı

Resim 1: Göynük Gazi Süleyman Paşa Camisi, Akşemseddin Türbesi ve hazirenin genel görünümü

Resim 2: Hazirenin genel görünümü

Resim 3: Gazi Süleyman Paşa Camisi'nin batı duvarına dayanmış kırık mezar taşları

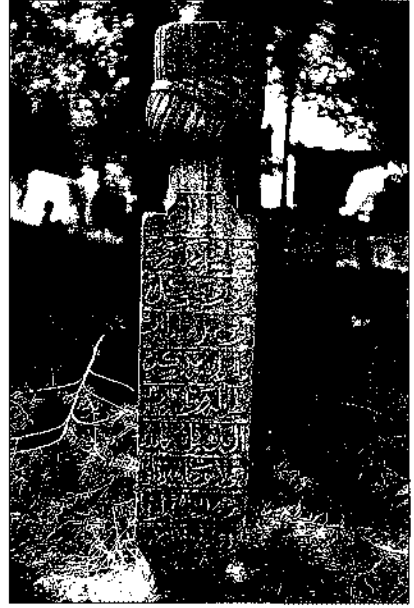
Resim 4: II/6 Env. No.lu 15. yüzyıla ait kandil motifli mezar taşı

Resim 5: II/76 Env. No.lu 1538 tarihli mezar taşı

Resim 6: III/75 Env. No.lu 1599 tarihli mezar taşı

Resim 7: IV/1 Env. No.lu 1793 tarihli mezar taşı

Resim 8: III/57 Env. No.lu 1770 tarihli takılarla bezenmiş mezar taşı

Resim 9: I/23 Env. No.lu mezar taşı

KÜÇÜK TAVŞAN ADASI FIFTH CAMPAIGN BALANCE AND PERSPECTIVES

Maria ANDALORO*

This report presents the outcomes of the fifth campaign in Küçük Tavşan Adası, which are the following:

- the results of the year 2000 survey set in Küçük Tavşan Adası and on the Latmos mountain;
- the summary of the researches carried out on the Tavşan church since 1996;
- the results of the integrated system of visual and microchemical analysis in the field of wall-paintings from the sites of Küçük Tavşan Adası, İasos, Gölköy, İznik and Latmos, where we have been working up to now.

The main goals of the 2000 campaign are:

- the excavation in the south aisle of the Tavşan church and the discovery of its original floor;
- the continuation of the conservative restoration of wall-paintings, marbles and *in situ* floor mosaic;
- the recognition of the medieval rock paintings on the Latmos and the setting up of an investigation plan as regards the Pantokrator, Saints Apostles (Gökkaya), Christ (Latmos), and Yediler caves.

The Tuscia University of Viterbo working team carries forward the survey in co-operation with the I.C.R. (Central Institute for Restoration). The deputy of Cultural Ministry of Turkish Republic was Dr. Murat Gülyaz from the Nevşehir Museum, who always followed our work with great attention and care.

KÜÇÜK TAVŞAN ADASI

Among the main goals of our investigation of the five Tavşan campaigns (Fig. 1), from 1996 to 2000, there is the study of the surviving wall-painted decoration and the classification and recording of the materials recovered on the day ground of the church¹. The materials are the following:

* Prof. Dr. Maria ANDALORO (Medieval Art History), Tuscia University of Viterbo, Faculty of Cultural Heritage Conservation, via Camillo de Lellis, 01100-Viterbo, ITALY (e-mail: andaloro@unitus.it).

1 See M. Andaloro, Küçük Tavşan Adası 1996 the Wall-paintings: Chronological Sequence, Technique and Materials, in *The XV International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry*, (Ankara, 26-30 May 1997) Ankara 1998, pp. 183-200; *Eadem*, Küçük Tavşan Adası: 1997 Report, in *The XVI International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry*, (Tarsus, 25-29 May 1998) Ankara 1999, pp. 183-201; *Eadem*, Küçük Tavşan Adası: 1998 Report, in *The XVII International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry*, (Ankara, 24-28 May 1999) Ankara 2000, pp.109-122; *Eadem*, Küçük Tavşan Adası: 1999 Report, in *The XVIII International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry*, (Ankara, 22-26 May 2000) Ankara 2001, pp. 87-102.

- painted plaster and floor-mosaic fragments, now in the depot of the Bodrum Museum;

- ceramics;

- Greek inscriptions on marble and ceramic of different ages;

- coins, glasses and metals;

- two hundred forty five white and lasio marble fragments stored in the depot we projected and built inside the south aisle.

The aim of our study in Küçük Tavşan Adası is to reach the knowledge and the ideal reconstruction of the edifice in its original aspect, since the time of his foundation (VI century) until the last settlement (XIII-XIV centuries), by a new and experimental methodological approach.

This approach lies in an analytic plan based on an organic documentation system consisting of photos, graphics and scientific analyses.

The better and global knowledge of the monument and the evaluation of the poor conditions of preservation of its wall-painted decoration have induced us to put up a suitable preservation plan starting from 1999. The goal was to discover the original floor level, which originally should have been covered by a mosaic because, since 1997, a considerable concentration of mosaic fragments was found when cleaning the day ground.

During the 2000 survey we started the first excavation campaign inside the church. We began to excavate in the south aisle, from the apse to the area in front of the southern entrance (Fig. 2).

The excavation area was divided into three sectors (A, B, C) to make the systematic collection of the painted plaster and mosaic fragments easier.

First we removed the surface layer, then the dark brownish and friable ground layer, 20 centimetres thick (Fig. 3). The whole excavation ground has been sieved to recover fragments, even the smaller ones of: painted plaster, floor mosaic, ceramic, glass, metal, bone et cetera. A copper coin has been found among them, but the huge corrosion make it difficult to date (Fig. 9).

All the others finds have been classified, recorded and stored inside the south aisle depot.

In the eastern area of the aisle we found a floor paved with local stone slabs of different size, except for a lasio one and a *spolia* pluteus fragment (Fig. 4). In the central area instead, near the southern entrance, we found the original mosaic floor, composed by marble polychrome *tesserae*, where many pieces were missing. In many places of the paved floor crop out the rock.

The mosaic decoration is a composition of geometric patterns: in the main field there are big *rotae*, in the inside frame a wave motif and in the outside one an interlacing *guilloche* (Fig. 5). These ornamental patterns are widespread in the Carian floor mosaics, they are similar to the mosaics recently discovered in the close basilica of Torba, that we could see thank to the kindness to Dr. Aykut Özot of the Bodrum Museum. At Tavşan in front of the south entrance there is a mosaic inscription made by ochra *tesserae* on a white background, the presence of a thin whitewash layer, which cover the most part of the mosaic, do not allow to read it (Fig. 6). We will try to clean the mosaic surface in the next campaign.

All the pieces of the floor mosaic brought to the light have been immediately consolidated, waiting for the proper restoration which will be performed at the end of south

2 See M. Andaloro, *I percorsi iconici e aniconici dal VI secolo all'iconoclastia. Le pitture della chiesa di Küçük Tavşan Adası in Asia Minore*, in *Le vie del Medioevo* a cura di A. C. Quintavalle (Atti del Convegno Internazionale di Studi, Parma, 28 settembre – 1 ottobre 1998), Milano 2000, pp. 73-87.

aisle excavation. The restorers made a *stuccatura* on the mosaic edges to secure the *tesserae* and consolidated the detached ones with acrylic resin and the ones becoming loose with an hydraulic mortar (Fig. 7).

After the investigations we covered the excavation area with different materials to guarantee the best protection to the composite floor: first we put geo-textile over the mosaic and a tarpaulin in juta and nylon over the local stone slabs, then a mixture of sand and ground has been used to cover them, eighteen centimetres thick. The entrances to the aisle has been closed by dry walls and warning notices were put up to prevent the sheltering of the sheep, that are brought to the island during the winter.

The restorers of the Central Institute for Restoration and of the University of Ankara also finished the consolidation, started in the 1998, of the wall-paintings on the nave northern wall and on the north-east and south-east corners of the south aisle (Fig. 8).

As for the marbles we continued both the search inside and in the surroundings of the church and the assembly of those already recorded. We found forty three new sculpture fragments: twenty nine in white marble and fourteen in lasio one. We want to point out the discovery of a *transenna* fragment with part of a Greek inscription, this piece can be assembled with two fragments found last year.

LATMOS

During the 2000 campaign some members of the team - art historians, chemists and restorers - went on some excursions to the Latmos mountain, guest of the German mission in Herakleia.

Our research was aimed to investigate about the Byzantine rock churches and monasteries.

As already said, we analysed and documented the wall-paintings of the Pantokrator (VII-VIII centuries), Saints Apostles (or Gökkaya) (VIII-IX centuries; Fig. 10), Yediler (end of XII first half of XIII centuries) and Christ (or Latmos) (XIII century) caves³, following this investigation methodology:

- study of the rocky frame work;
- iconographic and stylist observations on painted decoration (Fig. 12);
- visual analysis of the painted surface, of the renderings, of the support;
- observations on techniques and materials employed;
- graphic and photographic documentation;
- samples campaign of pigments and mortars for physical and chemist analysis;
- colours analysis performed by reflectance spectrophotometry (Fig. 11).

All the data collected about the Latmos caves have been inserted into a file-card drawn up for the first time in the 2000 survey.

CHEMICAL AND PHYSICAL ANALYSIS

The chemical and physical analyses were carried out according to the methodological sequence used in the previous years. In particular, the mortars were studied by means of stereoscopic and mineralogical microscopes, FT-IR (Fourier Transform Infra-red) spectrophotometry and micro-chemical spot tests; the pigments were analysed by microscopy, micro-chemical spot tests, FT-IR spectrophotometry, reflectance spectrop-

3 See T. Wiegand-O. Wulff, *Der Latmos. Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899*, in *Milet III*, 1, Berlin 1913; U. Peschlow, *Latmos, Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, V, col. 651-716; A. Peschlow-Blindokat, *Der Latmos. Eine unbekannte Gebirgslandschaft an der türkischen Westküste*, Mainz am Rhein 1996, pp. 58-86; N. Lugol, *Artistes et eremites, premiers chrétiens du Latmos, Turquie*, in *Archéologia*, 369 (2000), pp. 40-47.

hotometry; while the mosaic tesserae were studied by means of the mineralogical microscope in plane polarized light and under crossed polars⁴.

A. Mosaic Mortars from Küçük Tavşan Adası

The analyses were carried out on ten samples of mortar taken from the mosaic floor found in the south aisle. The results show three different kinds of mortar:

- the mosaic mortar, characterized by the presence of crushed bricks and limonite conglomerates that turn the mortar pink-red. The use of crushed bricks and limonite was found also in the first layer of the wall paintings. This result demonstrates that the mosaic mortar and the first layer plaster are compatible;

- a mortar, found over the mosaic, composed by calcite with traces of proteins. This mortar had probably the only function to cover the mosaic.

- a restoration mortar characterized by the presence of different kinds of fossils. This mortar is made on limestone which is different from the other mortars analysed in Küçük Tavşan Adası.

B. Mosaic Tesserae

The analyses were carried out on eleven mosaic tesserae from Tavşan characterized by different colours. Some of these are composed of marble; others of carbonate minerals, two of ceramics and therefore particularly fragile.

C. Microclimatic Analysis in Küçük Tavşan Adası

The microclimatic analysis was carried out by gathering data regarding the two following thermohygrometric parameters: temperature (measured in degree centigrade °C) and relative humidity (measured in percentage). The data, gathered during August, September and October, show in general very modest gradients during the month and also during the day. The relative humidity undergoes the major gradient ranging from a minimum of 40% to a maximum of 80%, with a medium value of 50%. The temperature shows a more stability ranging from a minimum of 21 °C in the morning to a maximum of 32 °C in August.

The relative humidity, sometimes rather high, and the sunlight that enters from the several apertures, favour the grown of algae and lichens on the plaster mortars.

D. Pigments from Latmos (Christ, Pantokrator, Yediler and Gökkaya caves)

The results of the analyses carried out on eighteen samples of pigments showed the use of:

- red, yellow and brown ochres, based on hematite and other ferric and ferrous oxides, for the red, red-brown, brown and yellow tones;

4 The chemical analyses were carried out according to: F. Feigl, *Spot Tests in Organic Analysis*, Elsevier Publishing Company, Amsterdam, 1966; *Idem*, *Spot Tests in Inorganic Analysis*, Elsevier Publishing Company, Amsterdam, 1972; M. R. Derrick - S. Stulik - J. M. Landry, *Infrared Spectroscopy in Conservation Science*, The Getty Conservation Institute, Los Angeles, 1999.

The cross and thin sections were studied following: W. S. Mackenzie, C. H. Donaldson & C. Guilford, *Atlas Of Igneous Rocks and their Textures*, Longman, Harlow, 1982; NORMAL 12/83, *Aggregati artificiali di clasti e matrice legante non argillosa: schema di descrizione*, CNR - ICR, Milano Roma, 1983; A. E. Adams, W. S. Mackenzie & C. Guilford, *Atlas Of Sedimentary Rocks under the Microscope*, Longman, Harlow, 1984; NORMAL 15/84, *Manufatti e aggregati a matrice argillosa: schema di descrizione*, CNR - ICR, Milano Roma, 1984; N. Cuomo di Caprio, *La ceramica in archeologia*, «L'Erma» di Bretschneider, Roma, 1988; B. W. D. Yardley, W. S. Mackenzie & C. Guilford, *Atlas Of Metamorphic Rocks and their Textures*, Longman, Harlow, 1990; D. W. Humphries, *The Preparation of Thin Sections of Rocks, Minerals, and Ceramics*, Oxford University Press - Royal Microscopical Society, Oxford, 1992.

As reference for the analysis of pigments we used: R. L. Feller (Editor), *Artists' Pigments. A Handbook of Their History and Characteristics*, Vol. I, National Gallery of Art, Washington, 1986; A. Roy (Editor), *Artists' Pigments. A Handbook of Their History and Characteristics*, Vol. II, National Gallery of Art, Washington, 1993; E. W. Fitzhugh (Editor), *Artists' Pigments. A Handbook of Their History and Characteristics*, Vol. Iii, National Gallery of Art, Washington, 1997.

- green earth for the green tones, often mixed with vine black;
- natural ultramarine blue for the blue tones of the sky⁵;
- vine black for the black tones and as background for green earth and ultramarine blue.

The stratigraphical analysis put in evidence the use of ultramarine blue by under painting with vine black⁶. The ultramarine blue was a very expensive pigment due to the high cost of the imported raw material (from Badakshan, now in Afghanistan) and to the long laborious process of extraction. So, the use of this pigment was reserved for particularly important paintings, like those analysed in Latmos.

E. Plaster Mortars from the Wall Paintings of Latmos

The analyses were carried out on 14 samples taken from Christ, Pantokrator, Yediler and Gökkaya caves. The results show that the mortars are composed of calcium carbonate with traces of silica, proteins and straw. The difference from the mortars sampled in Küçük Tavşan Adası is the lack of sand and limonite conglomerates.

The stratigraphical analysis put in evidence the use of ultramarine blue by under painting with vine black.

The white layer on the sixth level of the Christ cave is composed of gypsum (calcium sulphate dehydrate), as showed by the infrared spectrum.

A BALANCE OF THE SCIENTIFIC INVESTIGATION FROM 1996 UNTIL 2001

Published data and reports of our work give a clear account about the state of the art of our research on the whole, identifying problematical fields and presenting some of the achieved results. The comparative analyses and the understanding of the collected data relating to the materials and techniques of the wall paintings, floor mosaic and marbles are still working in progress. In particular, the analyses carried out on materials (pigments, mortars and marbles) from Tavşan and from the other sites of the survey were summarised in the table of pigments. Here is showed only the summarising table of the analysed pigments, based on eighty nine samples, taken from the four layers of Tavşan, Gököy, İasos, Latmos and İznik (Table: 1).

From these analyses not only emerges the massive use of pigments based on natural earths, but also the use of precious and rare pigments; in particular, the Egyptian blue⁷ found on the wall decoration of the south aisle apse of Tavşan, dated at the end of the sixth century, and the ultramarine blue found on the wall paintings of the Christ cave on Latmos, dated at the beginning of the XIII century (Fig. 13).

5 The ultramarine blue is a complex sulfur-containing sodium aluminum silicate. The source of the pigment is lapis lazuli, a complex rock mixture containing grains of the blue cubic mineral called lazurite (see J. Plesters, Ultramarine Blue, Natural and Artificial, in *Studies in Conservation* 8, 1963, pp. 131-135). The earliest occurrence of lapis lazuli used as a painting pigment was noted in sixth- and seventh-century A.D. wall paintings in cave temples at Bamiyan in Afghanistan (R. J. Gettens, The materials in the wall paintings of Bamiyan in Afghanistan, *Technical Studies in the Field of the Fine Arts* 6, 1937-1938a, 186-193). Although the use of natural ultramarine must have suffered a sharp decline with the introduction of the synthetic form in 1828, some artists appeared to have held it in high esteem (J. Plesters, Ultramarine Blue....). In Europe the pigments probably found its most extensive use in the fourteenth to mid-fifteenth centuries (*ibidem*).

6 The technique of under painting the ultramarine with black was found in the other cases: for example in the dark blue background of the wall paintings at Sancta Sophia, Trebizond (see J. Plesters, Ultramarine Blue...).

7 The Egyptian Blue is a calcium copper silicate that is made by heating together to approximately 850 °C a calcium compound, a copper compound, and silica (see J. Riederer, Egyptian Blue ...). This pigment was used in Egypt, Mesopotamia and Greece from the third millennium B.C. to the Roman period (*ibidem*). Egyptian blue was found on a fresco in the lower church of San Clemente, Rome, which dates to the ninth century A.D. (L. Lazzarini, The Discovery of Egyptian Blue in a Roman Fresco of the Medieval Period, Ninth Century A.D., in *Studies in Conservation*, 27, 182, 84-86).

DATA-BASE

Our data-base, accomplished during the work from 1996 to 2000, consists of the following documentation:

- five thousand slides thirty five millimetres;
- two hundred fifty Hasselblad slides and photos;
- two thousand three hundred photographic schedules;
- twenty five graphics;
- twelve metric relieves;
- two hundred fifty nine samples on plasters, mortars, pigments and lithoid materials;
- nine hundred laboratory analyses.

The data to be collected are very different from each other, as they consists of: images, relieves, matrices, schedules, maps et cetera. A data-base was the only system which was suitable to manage a vast and diversified documentation such as this one. We called it *Egeria*, after the name of the pilgrim woman from Bordeaux, who, in the fourth century travelled through many countries around the east Mediterranean sea (Fig. 14).

In the data-base each digital image has been connected to a data entry on file-card containing three indications: the topographical position, the recording alphanumeric mark and the subject of the image. Moreover the data-base not only records basic information but allows also to collect and elaborate further and more complex data, through a cross reference card system containing the main items which are the indicators of our investigation: iconography, techniques, materials, scientific and analytic investigations et cetera.

The system has been devised for easy consultation, making the access to information simple and effective enabling also the comparison of different kind of data.

PERSPECTIVES

Our work will comprise of a series of works: to bring to light the original mosaic floor in the whole edifice, the consolidation of: the painted decoration, the discovered mosaic floor, the marble fragments, and the study of the various kind of materials (inscriptions, ceramic, sculpture), and we have to publish the results in a monograph: *Tavşan Adası Church and its Decoration*, now working in progress.

We mean to extend the data base to the wall-paintings and mosaics of others Carian and Turkish sites and to compare it with another data base we are processing on the wall-paintings and mosaics of Rome, which actually includes images and information about the following pictorial contexts: the underground church of S. Martino ai Monti, the ancient series of the papal portraits in S. Paolo fuori le mura and the church of S. Maria Antiqua in the Roman Forum.

At the moment we are preparing a CD-ROM that will show the schedule, the methodological approach and the results of the project: "For a Data-Base of Wall-Mosaics, Wall Paintings and Panel Paintings in Rome and Byzantium (4th – 15th Centuries). Sources, Materials, Techniques", for it we have chosen the church of Tavşan as a prototype for the Oriental area (Fig. 15).

Acknowledgment

The members of the research team of the 2000 campaign were: Prof. Dr. Maria Andaloro (Director of the survey), Dr. Claudia Pelosi (chemist of the Tuscia University of Viterbo); Dr. Raffaella Menna (lecturer of the Tuscia University of Viterbo); Giulia

Bordi, Elona Latini, Geraldine Leardi, Cristina Morigi, Simone Piazza, Paola Pogliani, Maria Donatella Raneri and Manuela Viscontini (graduates of the Tuscia University of Viterbo); Flaminia Pizzino (archaeologist of the University of Munich).

The conservative plan, the floor mosaic consolidation and the first aid on wall-paintings and marbles was carried out by the restorers Carla D'Angelo (I.C.R.), Livia Alberti (I.C.R.-Arké) and Dr. Selçuk Şener (University of Ankara).

Our gratitude goes to Dr. Anneliese Peschlow Bindokat, who helped us generously and with enthusiasm and lead us through the fascinating land of Latmos. We are much indebted to the General Director of Monuments and Museums of the Turkish Republic Dr. Alpay Pasinli and his staff, to the Director Dr. Oğuz Alpözen and to the assistant Dr. M. Aykut Özet of the Bodrum Museum of Underwater Archaeology and their staff.

Photos, image analysis acquisitions and graphs were made by the graduates of the Tuscia University of Viterbo; Dr. Ulderico Santamaria (chemist of the I.C.R.) coordinated the scientific operations; the microscopical and micro-chemical analysis were performed by the Laboratory of Diagnostics for Conservation and Restoration of the Tuscia University of Viterbo.

SITES				PIGMENTS			
TAVŞAN	RED	GREEN	YELLOW	BLUE	BLACK	WHITE	BROWN
I layer	red earths, cinnabar (tr)	green earth	yellow ochre	-----	-----	-----	-----
II layer	red earths, cinnabar (tr)	green earth	yellow ochre	Egyptian blue	vine black	calcium carbonate	red ochre and vine
III layer	red earths, cinnabar (tr)	green earth, calcium	yellow ochre	-----	-----	calcium carbonate	-----
IV layer	red earths, cinnabar (tr)	green earth	yellow ochre	-----	vine black, red ochre	-----	-----
GÖLKÖY							
Christian edifice	red ochre	-----	-----	-----	-----	calcium carbonate	-----
IZNIK							
Christian Ipogeuum	red ochre, cinnabar	green earth, calcium	yellow ochre	-----	vine black	calcium carbonate	red ochre, vine black
IASOS							
Agorà Church	red ochre	green earth	yellow ochre	-----	vine black	-----	-----
LATMOS CAVES							
Christ	red earth, enamel	green earth	yellow ochre	natural ultramarine	vine black	calcium carbonate	Brown earth
Gökçaya	-----	green earth	-----	-----	-----	-----	-----
Pantokrator	red ochre	-----	yellow ochre	-----	vine black	-----	Brown earth
Yediler	red ochre	green earth	yellow ochre, orpiment	-----	vine black	-----	Brown earth

Table 1: Results of the pigments analyses

Fig. 1: Küçük Tavşan Adası: The church exterior

Fig. 2: The south aisle

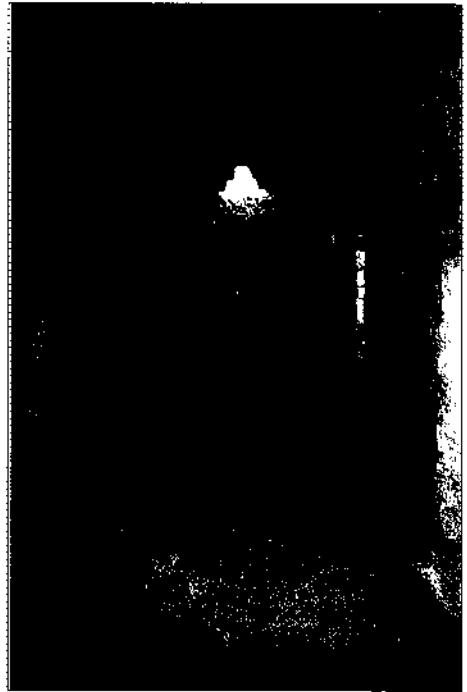

Fig. 3: The south aisle excavation area

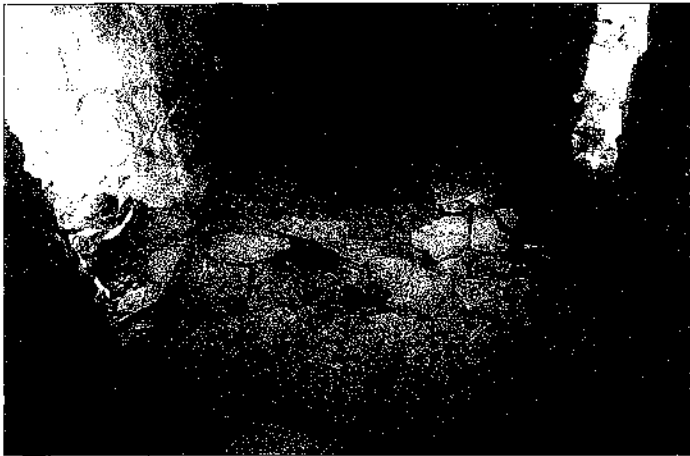

Fig. 4: The south aisle flagstone floor

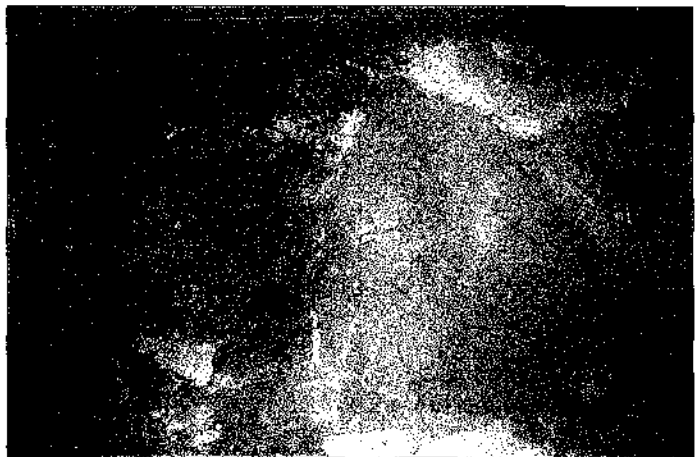

Fig. 5: The south aisle mosaic floor, in situ

Fig. 6: The south aisle mosaic floor, inscription

Fig. 7: The south aisle mosaic floor, tesserae consolidation

Fig. 8: The nave, north wall. First aid

Fig. 9: Bodrum Museum, the coin found during the excavation

Fig. 10: Latmos. Saints Apostles (Gök Kaya), the cave exterior

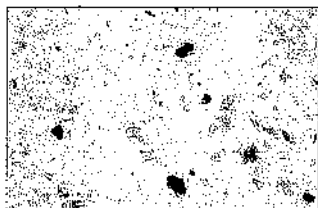

Fig. 11: Latmos. Yediler cave, colorimetric analysis

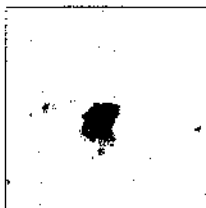
Fig. 12: Latmos Christ cave, the crucifixion

Christ Cave (Latmos Cave)

Ultramarine blue. Trasmitted light in Canada balsam, 490X

Küçük Tavşan Adası

Egyptian Bleu. Trasmitted ligh in Canada balsam, 400x

Fig. 13: Particles of Ultramarine and Egyptian blue. Transmitted light 400x

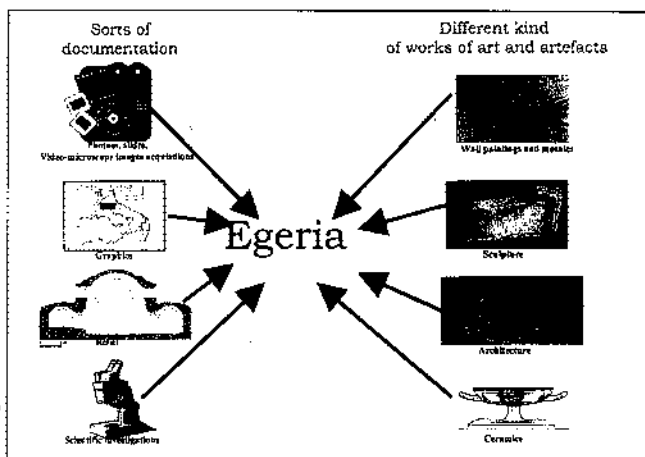

Fig. 14: The Egeria Data-base configuration

Fig. 15: The CD rom home page

ANTALYA-OLYMPOS VE ÇEVRESİ (GEÇ ANTİK-ORTAÇAĞ) YÜZEY ARAŞTIRMALARI 2000 YILI ÇALIŞMA RAPORU

*Ebru PARMAN**

2000 yılı Antalya, Çıralı Köyü, Olympos'ta Geç Antik Çağ ve Ortaçağ yüzey araştırması 28 Ağustos-18 Eylül tarihleri arasında Antalya Müzesi Müdürlüğü başkanlığında Anadolu Üniversitesi'nden Dr.Yelda Olcay, Mimar Erkan Uçkan, öğretim görevlileri Oğuz Alp, Yalçın Mergen, Ahmet Tolga Tek, Alptekin Oransay, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nden Dr.Yaprak Eran, Hacettepe Üniversitesi'nden Dr.Macit Tekinalp, Araştırma Görevlisi Hasan Yılmazyaşar ve lisans öğrencisi Şener Yıldırım'ın katılımıyla başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Çalışma iznini veren Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, maddi destek sağlayan Anadolu Üniversitesi Araştırma Fonu, Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü ile yönlendirme ve bilgilendirme panolarının yenilenmesi için katkıda bulunan Antalya Valiliği'ne ve araştırma ekibine teşekkür ederim.

2000 yılı yüzey araştırması, çalışmamızın öncelikli amacını oluşturan kent planının çıkartılması ve kent alanı içerisinde yer alan farklı yerleşim evrelerine ait yapıların tespitine yönelik olarak sürdürülmüş; bu amaçla 1999 yılında başlanan temizlik ve ölçüm çalışmalarına devam edilmiştir. Olympos antik kentinde, önceki yıllarda Antalya Müzesi araştırmacılarından Arkeolog Orhan Atvur ve Sabri Aydal tarafından gerçekleştirilen kurtarma kazıları ile birlikte kent planının çıkartılmasına yönelik çalışmalar yapılmış, ancak bitirilememiştir. Bu bağlamda kent planına, kenti ikiye bölen Olympos (Akçay) Çayı'nın kuzeydoğusunda kalan bölümünde başlanmıştır. Bu alanda başlama nedenlerimizden en önemlisi, 1991-92 yıllarında Antalya Müzesi tarafından kentin bu bölümünde kurtarma kazıları yapılması; ayrıca kazı çalışmaları sırasında yapı bağlantı yollarının açılması ve yürüme hattı boyunca temizlenmiş olmasıdır.

Çalışma sezonu öncesinde topograflar tarafından söz konusu alanda bir ön çalışma yapılmış ve temizlik öncesi görülebilen yapılar ve duvar kalıntıları kısmen topografik kent planı üzerine işlenmiştir (Harita: 1). Daha sonraki aşamada, bu topografik planda yer alan bazı yapılar yoğun bitki örtüsünden temizlenmiş ve rölöve çalışmaları başlatılmıştır. Rölöve çalışmalarında Olympos Çayı'nın kuzeydoğusundaki antik cadde boyunca yer alan yapılara ağırlık verilmiştir. Söz konusu caddenin batısında önceki yıllarda Antalya Müzesi'nin yaptığı çalışmalar sırasında tespit edilen ve içinde bir kilisenin de yer aldığı bazı Ortaçağ yapılarında kontrol ölçümleri ve eklemeler yapılmıştır.

* Prof.Dr. Ebru PARMAN, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölüm Başkanı, 26470-Eskişehir/TÜRKİYE.

Bu yıl yapılan çalışmalar, Olympos Çayı'na paralel devam eden taş döşeli cadde boyunca yer alan yapılaşmanın, söz konusu caddeye kapalı yapı kompleksleri ve duvarlarla çevrili parçalı birimler şeklinde olduğunu göstermiştir. Olasılıkla Geç Antik Çağda başlayan ve güvenlik ihtiyacının belirleyici olduğu bu yapılaşma içerisinde, büyük kısmı günümüze kadar oldukça iyi korunmuş yüksek duvarlarla çevrili, kentin bu bölümünün yaklaşık olarak dörtte birini oluşturan kentsel alan, en belirgin öge olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu alanın her hangi bir açıklığın bulunmadığı güney duvarının, Olympos Çayı'na paralel cadde boyunca yaklaşık 120 m. devam ettikten sonra dik bir açıyla kuzeye döndüğü ve bu noktada bir kulenin yer aldığı saptanmıştır. Kuzeye doğru yaklaşık 45 m. devam eden ve en az iki giriş kapısının bulunduğu bu duvarın, yine bir dik açıyla "Antonius Pius Tapınağı" olarak adlandırılan yapının anıtsal giriş kapısının her iki yanında yer alan dikdörtgen planlı kulelere bağlandığı ve doğuya doğru devam ettiği anlaşılmıştır.

Piskoposluk Kilisesi (?)

Eldeki veriler ışığında "Piskoposluk Kilisesi" olduğunu düşündüğümüz ve bu şekilde adlandırdığımız yapı, ülke koordinatlarına göre Olympos antik kentinin "42 600-42 500 kuzey-güney ve 29 900-29 800 doğu-batı" koordinatları ile sınırlanan alanında yer almaktadır. Kilise, güneyde Olympos Çayı'na paralel, kuzeyde doğu-batı, doğuda ise kuzey-güney doğrultusunda uzanan duvarlarla sınırlandırılmış bir alan içerisinde yer almaktadır. Sözü geçen duvarlar, kilisenin de içinde yer aldığı farklı işlevlerde olduğu anlaşılan yapılardan oluşmuş bir yapı kompleksini sınırlandırmaktadır (Harita: 1). "A Alanı" yapı kompleksinin bir birimi olan kilisenin bu kompleks içinde yer alan diğer yapılarla organik bağlantısı bulunmaktadır. Bu kompleksi kuzeyden sınırlayan duvar, aynı zamanda da Roma Dönemine tarihlenen tapınağın naosuna açılması gereken giriş kapısı ile hem doğuda hem de batıda birleşmektedir (Resim: 1). Bu yüzden, tapınağa ait kapının, Olympos'un Erken Hristiyanlık Dönemindeki ikinci kullanımında, "Piskoposluk Kilisesi" nin de içinde bulunduğu ve duvarların sınırladığı bu alana giriş ve çıkışı sağladığı düşünülebilir. Ayrıca, aynı nedene bağlı olarak; yapı kompleksini kuzeyden sınırlayan duvarın, güneyde Olympos Çayı boyunca uzanan duvara paralel olarak batı yönünde de devamlılık gösterdiği söylenebilir (Harita: 1). "A Alanı" yapı kompleksini doğu yönünde sınırlayan ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan duvar, aynı zamanda yapının doğusunda yer alan ve duvarla aynı doğrultuda uzanan bir sokağı da sınırlamaktadır.

"Piskoposluk Kilisesi" ile doğrudan bağlantısı bulunan üç farklı mekân tespit edilmiştir. Bu üç mekândan ikisi yapının güneyinde, diğeri ise kuzeyinde yer almaktadır. Her üç mekân da yapıya bitişik olarak inşa edilmiş ve kapı açıklıkları ile ana mekândan bu yapılara direkt geçiş sağlanmıştır. Konumları ve ana mekâna ilişkileri nedeniyle kuzeyde yer alan merkezi mekânlı yapı ve onun batısında bulunan dikdörtgen planlı mekân, kilisenin birer birimi olarak gözükmemektedir. Kuzeyde yer alan yapının, ana mekânla bağlantısı ise, kuzeyde bulunan transept kolu benzeri mekâna açılan bir kapı vasıtasıyla sağlanmıştır. Elde edilen veriler doğrultusunda, bu yapının, şu an için tek nefli bir şapel olduğunu söylemek mümkündür.

"Piskoposluk Kilisesi" olduğunu düşündüğümüz yapı, Roma Dönemi tapınak kapısı çevresinde yapılan temizlik çalışmaları sırasında, tapınağın yaklaşık 30 m. güneydoğusunda tespit edilmiştir (Resim: 2). Şu ana kadar yaptığımız tespitler, bu yapının kentin bu bölümünde yer alan en büyük boyutlu kilise olduğunu göstermiştir. Yapı, üç nefli transeptli bir bazilikadır (Çizim: 1). Naosun doğusunda yer alan apsisi, içte ve dışta yarım daire planlıdır. Naosun doğusuna inşa edilen kuzey- güney yönündeki transept kolu, naosun batısındaki üç nefli bölümden dışa taşkın olarak inşa edilmiştir.

Transeptli bazilikalar, kilise mimarisinde özellikle orta büyüklükteki kent kiliselerinden farklı olarak anıtsal ölçülere ulaşan örnekleriyle Erken Bizans Döneminden iti-

baren inşa edilmiştir. Lykia Bölgesi'nde Tlos¹, Patara² ve Limyra³ kentlerinde transeptli ve üç nefli bazilikal planlı kiliseler bulunmaktadır. Olympos'taki kilise, Erken Bizans Dönemi içerisinde değerlendirilen Patara'daki yapı ile daha benzer plan özellikleri göstermektedir⁴. Bizans kilise mimarisinde erken dönemlerden itibaren var olan bu plan tipi⁵, Lykia Bölgesi dışında Pamphylia'da Perge⁶ ve Side'de 5-6. yüzyıllara tarihlenen, Piskoposluk Bazilikası'nda da uygulanmıştır⁷.

Kilisenin kuzeyinde ve güneyinde belirlenen yapılarda sürenin kısıtlılığı ve bitki örtüsünün yoğunluğu nedeniyle, tam bir temizlik çalışması yapılamadığından, güneydeki merkezi planlı yapının planı kısmen çıkartılabilmış (Çizim: 1), diğer yapılarda ise plan çalışmasına başlanamamıştır.

Merkezi Planlı Yapı

"Piskoposluk Kilisesi"nin güneyinde yer alan merkezi planlı yapının işlevi hakkında net bir şey söyleyememekle birlikte, Bizans mimarisindeki benzer örneklerle ve güney duvarında yer alan yuvarlak kemerli pencerenin doğusunda madalyon içinde bir haç motifi ile tavus kuşu tasvirine ait izlere (Resim: 3, 4) dayanarak, vaftizhanesi, martyrium ya da bir mausoleum gibi liturjik kullanımı olan bir mekân olabileceğini önerebiliriz. Yapının işlevi, ileride yapılacak ayrıntılı temizlik ve değerlendirme çalışmalarından sonra netlik kazanacaktır.

Mimarî Plastik

Kilisenin içinde yapılan temizlik sırasında tespit edilen mimarî plastik parçalar arasında sütun, sütun kaidesi, arşitrav, levha parçaları ile işlevi henüz çözilemeyen mimarî elemanlar yer almaktadır. Bunların yanı sıra, olasılıkla antik dönem tapınağına ait oldukça zengin işçiliğe sahip lento ve sövelerin, kilisenin orta nefe açılan ana girişinde kullanıldığı saptanmıştır. Bu parçalar arasında yer alan söve parçası üzerine kazıma tekniğinde yapılmış bir haç motifi ile haçın yan kollarından sarkan alfa ve omega harfleri işlenmiştir (Resim: 5).

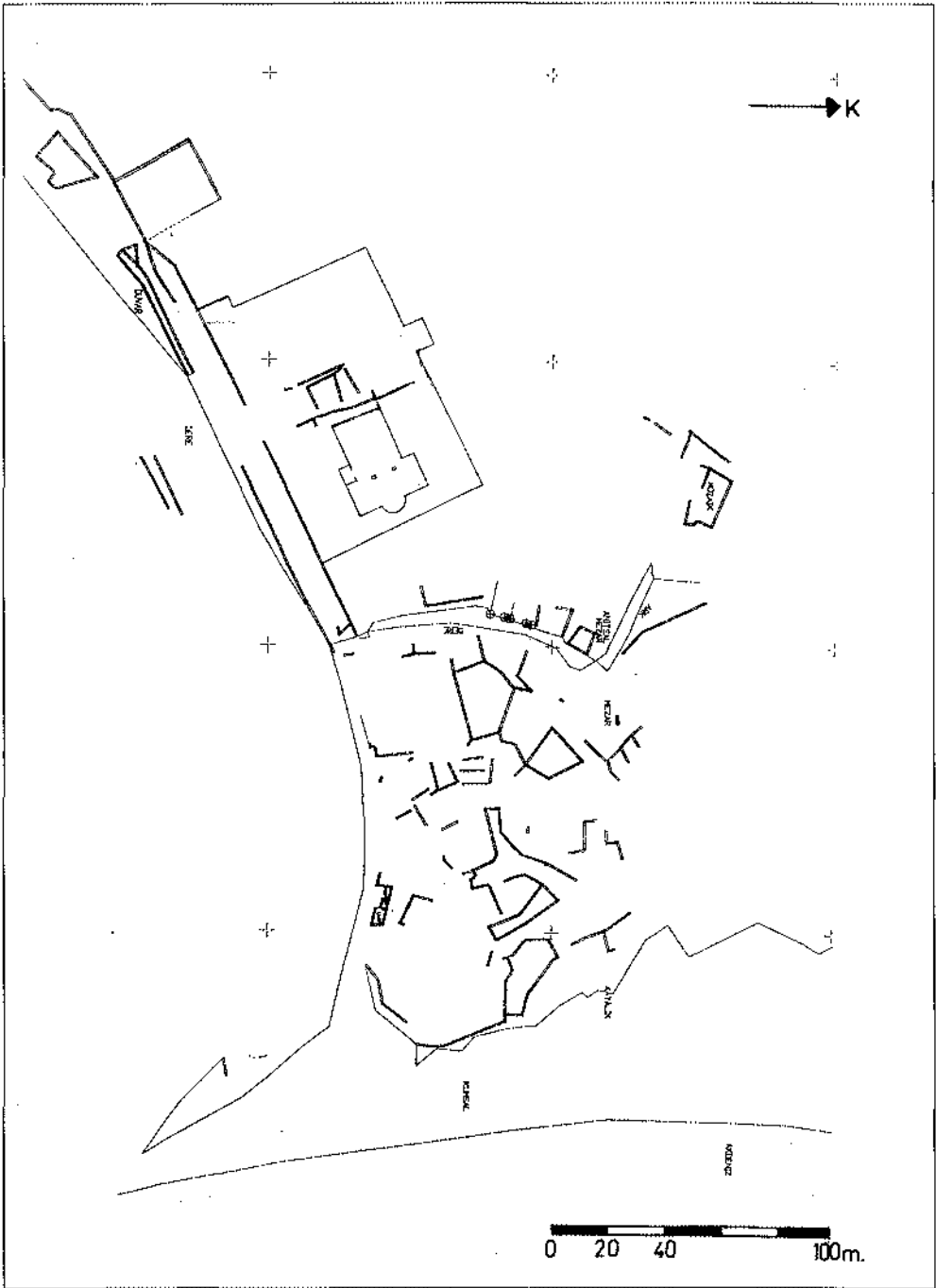
Diğer Çalışmalar

Arazideki çalışmaların yanı sıra, 1991-1992 yıllarında "Mozaikli Yapı" olarak adlandırılan yapıda gerçekleştirilen kazılarda ele geçen ve kazı evinin deposunda bulunan seramik, cam, maden v.b. malzemenin değerlendirilmesine başlanmıştır. Toplam dört kasa seramik temizlendikten sonra, birleşen kaplar ayrılmış, geriye kalan ve form

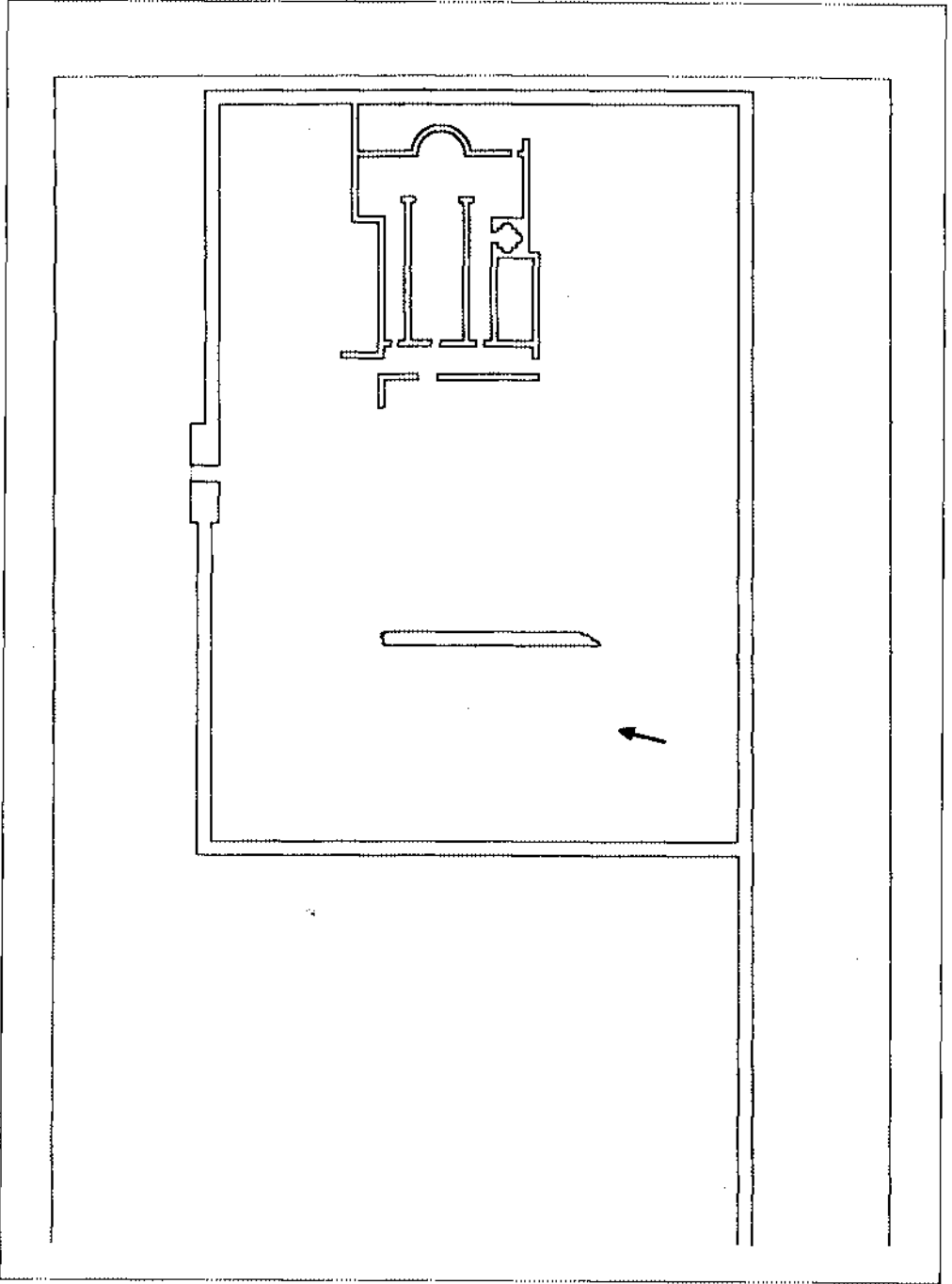
- 1 Tlos'taki kiliseden sadece yayınlanmış kent planı sayesinde haberdarız (Wurster, W. Wolfgang "Dynastensitz wird Römerstadt: eine Skizze über Prozesse der Romanisierung in Lykien" *Fremde Zeiten Festschrift für Jürgen Borchhardt zum sechzigsten Geburtstag am 25. Februar 1996 dargebracht von Kollegen, Schülern und Freunden* (Edt. Blakolmer, F., K.R. Krier, F. Kitzinger, etc.), Wien Phobios Verlag 1996, 161-174, 167 Abb. 4).
- 2 Uluçam, Abdüsselâm "Büyük Kilise", Patara 1989 (Derleyen F. Işık), *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1991, Cilt II 29-55: 37-38 Çiz. 8-53; Effenberger, A., M. Kunze "Kent Bazilikası, Patara'93 (Derleyen F. Işık)" *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1995, Cilt II 253-282: 257, Çizim 1-266.
- 3 Peschlow, Urs "Die Bischofskirche in Limyra (Lykien)" *Actes du Xe Congrès International d'Archeologie Chrétienne (Thessalonique 28 Septembre- 4 Octobre 1980)*, Citta del Vaticano- Thessalonique 1984, Cilt II, 409-421. Tam bir planı henüz yayınlanmamış olan kilisede naosun doğusunda, apsis önünde kuzey-güney yönünde bir transept bulunmaktadır. Peschlow, a.g.e. (1984), 411 Abb. 1.
- 4 Limyra'daki bazilikanın Patara, Tlos ve Olympos'taki kiliseden farklı olarak, iki yanında dikdörtgen planlı köşe odalarını bulunan apsisi dışı, düz bir duvar ile çevrelenmiştir ve yayınlanmış planından kuzey ve güney transept kollarının, naosun dışına taşınmadığı anlaşılmaktadır. Tlos'taki bazilikanın apsisinin ise Olympos ve Patara örneklerinden farklı olarak, dıştan çok cepheli olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Wurster, a.g.e. (1996), 167 Abb. 4.
- 5 Roma'da 4. yüzyıl ilk yarısında inşa edilen St. Peter (Aziz Petrus) ve Laterano (S. Giovanni in Laterano) kiliseleri (Branderburg, Hugo (Edt. Brenk, Beat) *Spatantike und frühes Christentum*, Oldenburg 1977, 120-121) ve Ephesos H. İoannes Kilisesi'nin İmparator Theodosios II. Dönemine (408-450), yaklaşık 440'lara tarihlenen evresi, ahşap çatı ile örtülü transeptli bazilikalardır (Milburn, Robert, *Early Christian Architecture*, Berkeley 1988, 135).
- 6 Rott, Hans, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*. Leipzig 1908, 47 Abb. 19.
- 7 Mansel, Arif Müfid, *Side 1947- 1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*, Ankara 1978, 267-269.

veren parçalar (ağız, kulp, kaide) ile bezemeli olan gövde parçaları gruplandırılmıştır. Bu seramikler içerisinde Geç Roma-Erken Bizans Dönemine ait değişik formda kapların yanı sıra pişmiş toprak kandiller de yer almaktadır. Seramiklerin yanı sıra kırık cam parçaları da ayrı bir eser grubu oluşturur. Cam buluntular arasında Erken Bizans Dönemi için karakteristik olarak değerlendirebileceğimiz kadeh kaideleri ile küçük şişelere ait olan ağız ve boyun parçaları tespit edilmiştir.

2001 yılında bu yıl tespit ettiğimiz "Piskoposluk Kilisesi"nin de yer aldığı kentin kuzey bölümünde temizlik ve rötöve çalışmalarına devam edilecektir.

Harita 1: Olympos kuzey kent alanı 2000 yılı planı

Çizim 1: "A Alanı" ve "Piskoposluk Kilisesi" olarak adlandırılan yapıların planı

Resim 1: "A Alanı"na giriş sağlayan
ve Ortaçağ duvarı içinde
kalan tapınak kapısı

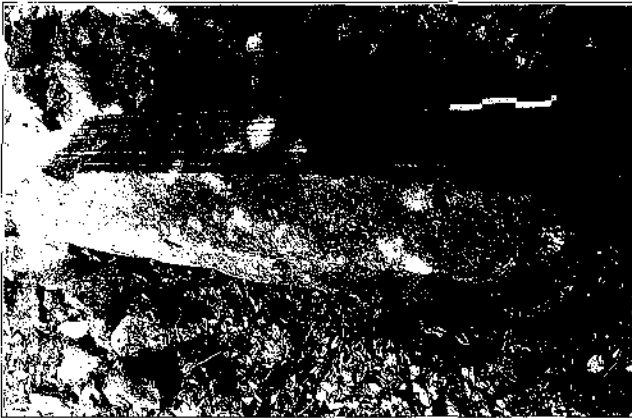
Resim 2: Kilise girişı

Resim 3: Kilisenin güneyindeki
merkezi planlı yapı, gü-
ney duvarı

Resim 4: Kilisenin güneyindeki
merkezi planlı yapı, do-
ğu duvarı

Resim 5: Külse girişinde tespit
edilen üzerinde kazıma
haç motifinin yer aldığı
söve

FENER-AYAKAPI-CİBALİ-UNKAPANI 2000 YILI YÜZEY ARAŞTIRMASI RAPORU¹

Feridun ÖZGÜMÜŞ*

Kültür Bakanlığı'nın izniyle 1998'den beri İ.Ü. Güzel Sanatlar Bölümü adına gerçekleştirdiğimiz arkeolojik yüzey araştırmalarının 3. dönemi başkanlığında Dr.Hatuk Çetinkaya, Ayşe Denkinalant, Mimar Funda Armutçuoğlu ve Hayri Fehmi Yılmaz'dan meydana gelen bir ekip tarafından tamamlanmış olup, İzmit Müzesi'nden Arkeolog Zeynep Demir, Bakanlık temsilcisi olarak görev yapmıştır.

Anılan semtlerde yapılan çalışmadaki buluntular mimari, sütun başlıkları, kabartmalı levhalar ve bir adet lâhit olmak üzere 5 ana başlık altında toplanabilmektedir. 2000 yılı araştırmaları bugüne kadar yaptığımız araştırmalar arasında en fazla mimari buluntu verenidir.

FENER RUM PATRİKHANESİNDEKİ ÇALIŞMALAR (Resim: 1-5)

Fetihden sonra çeşitli yerleri dolaşarak 1602 yılında bugünkü yerine, yani Aya Yorgi Kilisesi'ne gelen patrikhanenin bahçesinde Roma ve Bizans Dönemine ait parçalar bulunmuştur². Bunlardan biri İonik impost başlıktır. Yüksekliği 0.15 m., genişliği 0.36 m., uzunluğu 0.50 m. olup mermerden yapılmıştır ve Iustinianus (M.S.527-565) zamanına tarihlenir³. Bu parçanın arka tarafında sonradan, Rumlar tarafından çok sevilen çift başlı kartal kabartması yapılmıştır. Bir diğer enteresan parça da, yine aynı yerde bulunan sütun başlığıdır. 0.19x0.30x0.30 m. ölçülerindeki bu başlık üzerinde Cosmos ve Damianos adlı iki doktor azizin monogramı vardır. Bir köşesi kırık olan bu başlık Orta Bizans Dönemine tarihlendirilir⁴. Bunların yanı sıra birkaç küçük sütun başlığı parçası çok harap bir halde bulunmuştur. Patrikhanedeki en önemli buluntu, antik döneme ait bir mezar taşıdır. M.Ö.1.yüzyıla tarihlendirilebilen bu stel buraya Edirnekapı'daki Aya Dimitri Sarmaşık Kilisesi'nden gelmiştir. Üzerinde ΘΕΟΔΩΡΑΣ ΤΑΣ ΔΙΟΓΕΝΥ yazılıdır ve mermerden yapılmıştır. Ölçüleri 0.90x0.45 m.dir. Alınlık kısmında fiyonk kabartması vardır. Kompozisyonda dört figür görülür. Bunlardan klneye uzanmış olan figür ölüdür, karşısında oturan ise karısıdır, sağ elini karısına uzatır, sol elinde içki kabı tutar. İki alt köşede iki genç hizmetkâr durmaktadır. Üstteki rafta ailenin kullandığı gündelik eşya-

* Dr.Feridun ÖZGÜMÜŞ, İstanbul Üniversitesi, Güzel Sanatlar Bölümü, Kuyucu Murat Paşa Medresesi, 34450 Vezneciler, İstanbul/TÜRKİYE.

1 Bu çalışma, İ.Ü. Araştırma Fonu'nun 1472/050599 numaralı projesi ile desteklenmiştir.

2 Patrikhane tarihi için Zafer Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İstanbul, 1996, s.147-148.

3 İonik impostların bu tip tarihlendirmeleri için bkz. F.K.Yegül, "Early Byzantine Capitals from Sardis: A Study on the Ionic Impost Type", *DOPapers* (28) 1974, s.267-270.

4 Tarihlendirme ve benzerleri için bkz. Martin Dennert, *Mittelbyzantinische Kapitelle-Asia Minor Studien*, 25, Bonn, 1997, s.41-44, Lev.13/73-74, Lev.15/85.

lara görülür⁵. Bir diğer parça ise, üzerinde 4 adet "beta" harfi bulunan mermer levhadır. Palaiologoslar (1261-1453) dönemine tarihlenir ve bu harfler "βασιλεὺς βασιλεῶν βασιλευσὼν βασιλευσούσι" "hükümdarlara hükmeden hükümdarların hükümdarı" mânâsına gelmektedir. Önceleri Tekfur Sarayı yakınlarındaki bir pencere alınılığındaydı, sonradan Eğrikapı'daki Panagia Kilisesi'ne gitmiş, oradan da Patrikhane'ye gelmiştir. Bu yer değiştirmelerin tarihi belli değildir⁶. Mermerden yapılan bu levha 0.80x0.50 m. ölçülerindedir. Kütüphane duvarına asılı durmaktadır.

Patrikhane Kilisesi'nin muhtemelen en önemli parçası, avluya giriş kapısı üzerindedir. Bunların ikisi de Son Dönem Palaiologoslar Devri eserleridir. Birincisi elinde bir rotulus tutan İsa büstü olup, etrafı bitkisel süslemeyle kuşatılmıştır. İki omuzu hizasında isminin baş harfleri görülür, başı haçlı bir hâle içine alınmıştır, yüzü sakalsızdır. İkinci parça birincisinin tam karşısında madalyon içinde İsa tasviridir. İsa burada klâsik duruşuyla elinde İncil tutmaktadır. Başında haçlı bir hâle vardır, yüzü sakallı, saçları uzundur. İsa'nın bu büstünü çevreleyen madalyonun üstünde, elinde küre tutan kanatlı bir figür vardır. Baş kısmı kırıldığından, bu figürün kimliği belirlenmemektedir⁷.

AYA YORGİ ANDİFONİTİ POTİRA KİLİSESİNDEKİ ÇALIŞMALAR

Fener semtiyle Karagömrük arasında Tevfiki Cafer Mahallesi, Murat Molla Caddesi'ndedir. 1730 yılına ait bu Rum Ortodoks Kilisesi'nde, kuzey nefin altında 4x42x1.82 m. ölçülerinde, 2.30 m. yüksekliğinde, beşik tonozlu bir altyapı bulunmuştur. Bu yapının duvarları sıva ile kaplandığından, tarihlendirilmesi hususunda bir bilgi vermemektedir. Fotoğraf çekilmesine kilise yetkililerince izin verilmemiştir⁸. Bir diğer buluntu ise, kilisenin çevre duvarına ilâştirilmiş 5.yüzyıla ait bir korkuluk levhasıdır. Beyaz mermerden yapılmış olan bu parçanın ölçüleri 0.69x0.21 m.dir. Ortada bir haç vardır ve bu haç kademeli bir bordürle çevrelenmiştir.

MESNEVİHANE SOKAK'TAKİ DUVAR KALINTISI

Fener semtinin güneyinde, antik Petrion'a (Çarşamba-Kesmekaya) yakın Mesnevîhane Sokak'taki 45 numaralı evin karşısında, 6.5 m. uzunluğunda, 2.90 m. yüksekliğinde bir kemer ve tuğla duvar tespit ettik. 15 sıra tuğladan meydana gelen bu duvar doğusunda, içi sonradan dolmuş bir kemere sahiptir. 12.yüzyıla ait olduğunu tahmin ettiğimiz bu kalıntının şehrin bu semtindeki meyilli arazide, arazinin eğimine karşı yapıldığı bellidir. Gerek Bizans gerek Osmanlı Dönemine ait bu tip örnekler İstanbul'da çoktur.

HALIÇ CADDESİ'NDEKİ SARNICI (Resim: 6)

Fatih Sultan Mehmet Camii'nden Haliç'e inen yokuşun güneyinde, camiye çok yakın bir yerde, 6 numaralı Fatih apartmanının yanında bir Bizans sarnıcı harap halde bulunmuştur. 12 kubbesi ve 9 sütunu ayakta kalabilen yapının sütun başlıkları garip bir şekilde betonla kaplanmış. Kayıtlarda adına rastlanmayan bu eski Bizans sarnıcının tarihini, yapıdaki betonlaşma yüzünden tespit edemedik. Konum olarak Büyük Otlukçu Yokuşu diye geçen mahallede Kirmasti Mescidi yakınındaki sarnıcın bu olup olmadığı belli değildir. Bu konuyu aydınlatmak için çalışmalarımız sürmektedir⁹.

5. F.Pfuhl; H.Möbius, *Die Ostgriechischen Grabreliefs I textband II*, Mainz am Rhein, 1979, s.406, Lev.242/1657.

6. A.V.Miltingen, *Byzantine Constantinople: The walls of the city and adjoining historical sites*, London, 1899, s.112-113. Semavi Eyice, *Bizans Devri'nde Boğaziçi*, İstanbul, 1976, s.81, not 188.

7. C.G.Curtis; M.A.Walker, *Broken Bits of Byzantium II*, 1891, c.58.

8. Kilisenin tarihi için bkz. Karaca a.g.e., s.156-157. Benzer bir altyapı. 1999 araştırmaları sırasında Ayvansaray Dimitri Ksiopoorta Kilisesi'nde de benzer bir altyapı bulunmuştu. K.Dark; F.Özgümüş, *İstanbul Rescue Archaeological Survey-1999. The Districts of Balat and Ayvansaray, First Preliminary Report*, London, 1999, s.9.

9. Kirmasti Mescidi ve Mahallesi için Tansin Öz, *İstanbul Camileri I*, Ankara, 1982, s.90. Bu semtte bulunan ve tarihleri bizim semte çok uyan Otlukçu Yokuşu sarnıcı için P.Forchelmer; J.Strzgowsky, *Die Byzantinischen Wasserbehälter*, Wien, 1893, s.68-69.

HALIÇ CADDESİ'NDEKİ ALTYAPI (Resim: 7)

Fener'in güneyinde, Haliç Caddesi'ndeki 12 numaralı binanın yanında 16 payeye oturan ve 16 kubbesi olan iyi korunmuş bir altyapı bulunmuştur. Kubbe-tonoz sisteminde ve 1x1 m. ölçülerindeki iri payelerinden, bunun da, bulunduğu arazinin eğimine karşı, üzerindeki bir yapıyı desteklemek üzere yapılmış bir mahzen olduğu bellidir. 7.25x7.25 m. ölçülerindeki bu yapının tuğla ve harç kalınlığı 0.04x0.05 m.dir. Bunlar eserin Erken Bizans Dönemine ait olduğunu göstermektedir¹⁰.

TAHİRAĞA TEKKESİ'NDEKİ ALTYAPI

Fener'in güneyinde, Haydar Mahallesi'ndeki Esrardede Sokağı'nda bulunan bu tekkenin bahçesinde, beşik tonozlu oldukça büyük bir altyapı vardır. Her ne kadar ağırlıklı olarak Osmanlı Döneminde yeniden elden geçmişse de, kullanılan malzeme ve girişteki kemer Bizans Dönemine aittir. 8.60x3.80 m. ölçülerindedir, yüksekliği 2.80 m. olarak ölçülmüştür. Osmanlı Döneminde tekke şeyhleri tarafından çilehâne olarak kullanılmıştır¹¹.

PANTEOPTE ÇALIŞMALARI (Resim: 8)

Orta Bizans Dönemi imparatorlarından Alexius Komnenos (1081-1118)'un anesi Anna Dalassena tarafından kurulan Pantepoptes Manastır Kilisesi, şimdiki Eski İmaret Camii olan dini tesisin (Temmuz 2000'de) doğusunda, yapının apsisi önünde cami imamı tarafından temizlik ve kazı çalışmaları yapıldığı haberini alınca, ekibimizle beraber 6.7.2000'de burada bir çalışma gerçekleştirdik. Burada yapılan kazı değil, bir temizlikti. Apsisin önü temizlendiğinde, yapının güneydoğu duvarının oturduğu taş taban veya temel kalıntısı görünür hale gelmiştir. Buradaki tuğlalardan birinin üzerinde "M" şeklinde taşçı işareti görülmüştür. Bütün bunlar, binanın Orta Bizans Dönemi taş-tuğla tekniği açısından önemli bilgiler verecek buluntulardır. Ayrıca temizlik sırasında ortaya çıkan, yine aynı döneme ait düşük kaliteli seramikler bulunmuştur. Bunların yanı sıra bazı kemikler de ele geçmiştir. Bu kemikler buluntu yerinin Türk döneminde cami haziresi olarak kullanıldığı döneme ait olabilir¹².

2000 yılı çalışmalarının en göz kamaştırıcı buluntuları, ortadan kalktığı sanılan önemli iki Bizans kilisesidir. Bunlardan biri Osmanlı Döneminde cami olarak kullanılmıştır.

KANDİLİ GÜZEL MESCİDİ (Resim: 9)

Yukarıda adı geçen iki yapıdan bir tanesidir. Perkuyu Mescidi, Parmakkapı Mescidi, Kandili Güzel Mescidi ve Kâtip Hüsrev Mescidi gibi çeşitli adlar almış olup, 2000 Temmuz'una kadar yok olduğu sanılmaktaydı¹³. Halbuki Cibali Müftü Hamamı Sokak ile Şehla Aydın Sokağı'nın kesiştiği noktadaki arsada yapının kalıntıları bulunmuştur (Müftü Ali Mahallesi, Pafta 456, ada 2463, parsel 1.448 m²). 12.80 m. uzunluğundaki yapının kuzey duvarı, yaklaşık 1.60 m. yüksekliğe kadar kalmış olup, doğu duvarı Müftü Hamamı Sokağı'nın 92 numaralı binasının altındadır ve yaklaşık 2 m. yüksekliğe kadar durmaktadır. Var olan kalıntılar Paspates'in taşbaskısında gösterilen duvar yapısı-

10 İstanbul'da üst yapılara bir platform veya teras teşkil etsin diye bütün Bizans tarihi boyunca inşa edilmiş bir çok altyapı vardır ve bunların çoğu samittir. Bu altyapılar için bkz.K.Wulzinger, "Byzantinische Substrukturbauten Konstantinopels", *Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts* (XXVIII) 1913, s.370-395.

11 Baha Tanman, "Tahırağa Tekkesi" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.7, 1994, s.189-190.

12 A.V.Müllingen, *Byzantine Churches in Constantinople; Their History and Architecture*, London, 1912, s.212-217; Wolfgang Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen, 1977, s.122; Süleyman Kırımtaylı, *Byzantine Churches in Istanbul Converted into Mosque*, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü yay:nanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 1990, s.30-31.

13 Müller-Wiener a.g.e., s.193; Semavi Eyice, "Parmakkapı Mescidi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, 1994, s.225-226.

na tipatıp uymaktadır. Bu kalıntılar eski Bizans kalıntılarından çok, Türk dönemindeki cami binasına aittir. Eski Aya İsaia Kilisesi olduğu kabul edilen bu yapı hakkındaki esas bilgiler, yukarıda sözü geçen Paspates'in kitabına dayanmaktadır¹⁴. Çalışma ekibinden Haluk Çetinkaya ile Ayşe Denknalbant, bu konu hakkında daha detaylı bir araştırma yapmaktadırlar.

AYAKAPI ŞAPELİ (Resim: 10)

Bir kısım sanat tarihçileri tarafından ortadan kalktığı kabul edilen 2. yapı Ayakapı Şapel'i'dir¹⁵. Ayakapı semtinde, Abdüleziz Paşa Caddesi'ne paralel Ayakapı Sokak, 10 numaradaki dükkânın içinde kaldığından, uzun süre yok olduğu veya ortadan kalktığı sanılmıştır. Aynı dükkânın Abdüleziz Paşa Caddesi'ne açılan kapı numarası 283'tür¹⁶. Eski adı hakkında çeşitli görüşler vardır. Bunun, Petron'daki (bugünkü Cibali ile Çarşamba arasında bulunan Kesmekaya semti) Aya Iuliane veya İmparator Zenon zamanında (474-75 ve 476-91) yapılan ve I. Basileos (867-886) tarafından yeniden inşa edilen Aya Elia olduğu söylenmektedir. Almışık duvar tekniğinde yapılmış olan apsis arkasında birtakım düzensiz mekânlar vardır. Apsis ve bu mekânların bir kısmı, içten sarnıç sıvasıyla sıvanarak, sarnıca çevrilmiştir. Bu da bu kalıntıların aslında bir alt yapı olduğunu gösterir. Yukarıda adı geçen kişiler, bu bina üzerinde de çalışmaktadırlar¹⁷.

UNKAPANI KÂTİP ÇELEBİ İLKOKULU BAHÇESİNDEKİ KALINTILAR (Resim: 11)

Anılan semtin ilkokulunda, uzun süreden beri varlığını bildiğimiz bir kemer ve duvar kalıntısı 7.7.2000 günü yeniden incelenmiştir. Kemer, okulun bahçesinde çok görülen bir yerde olup, 0.35x0.35 m. ölçülerinde ve 0.04 m. kalınlığında tuğlalardan meydana gelmiştir. Bu kemerin mahiyetinin ne olduğu bilinmemektedir. Aynı okulun önündeki Unkapanı'na inen bulvarın üzerinde 5 sıra tuğla, 4 sıra taştan meydana gelmiş bir duvar vardır. 15 m. uzunluğunda olup, 6-7.yüzyıllara tarihlendirilebilir, arazinin eğimine karşı yapılmış bir teras duvarıdır¹⁸.

KÂTİP MUSLİHİDDİN MAHALLESİNDEKİ SARNIÇ (Resim: 12)

Cibali'nin güneybatısında kalan bu mahallede Köroğlu Meydan Sokak No: 12'deki apartmanın bahçesiyle, aynı sokağın 20 No.lu evinin altında kalmış bir sarnıç tespit edilmiştir. 12 No.lu apartmanın sâkinleri, sarnıç içinde çalışmamıza izin vermediklerinden dolayı, kalıntının ölçüleri alınamamıştır. İonik impost başlığının desteklediği sarnıç, muhtemelen 6.yüzyıla aittir¹⁹. 20 No.lu evde ise bu sarnıcin devamı vardır. Bu kısmın genişliği 3 m., derinliği 4.14 m., yüksekliği ise 3.29 m.dir. İki ev arasındaki boş arsa kazılırsa, sarnıcin tamamı ortaya çıkabilecektir. Bu yapı giderek yok olmaktadır²⁰.

MÜFTÜ ALİ MAHALLESİNDEKİ SARNIÇ (Resim: 13)

Müftü Ali Mahallesi, Müftü Hamamı Sokak No: 49 ile No: 43'deki binaların bodrum katlarında bir başka sarnıç daha tespit edilmiştir. Bunlardan yıkık olan evin içine

14. A.G.Paspates, *Byzantinai Meletai*, Konstantinopol, 1877, s.381-382.

15. Thomas Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul: A Photographic Survey*, London, 1976, s.23.

16. Mathews a.g.e., s.23-24; Müller-Wiener a.g.e., s.95.

17. Yapının bugüne kadar var olan planı eksiktir ve apsis planı yanlıştır, bkz.S.Eyice, "Ayakapı Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.1, 1993, s.438.

18. Aynı arazinin güneye doğru olan uzantısında da bu duvarın devamı ve Pantokrator Manastırı'nın sarnıcı bulur. Bu sarnıç da aynı şeklide arazinin eğimine karşı yapılmıştır. Haluk Çetinkaya, "İstanbul'dan İki Arkeolojik Haber", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* (14) 1998, s.51-54.

19. Burada tarihlemeyi İonik impostun kullanımı sayesinde yapabilmekteyiz. Bu tip başlıklar İustinianus Dönemi'nde (527-565) geniş kullanım görmüşlerdir. Bkz. Yöğü: a.g.e., s.267-270.

20. Forchheimer-Strzygowski a.g.e., s.89.

girilip, sarnıcın fotoğrafı alınmıştır. Sarnıcın esas girilemeyen kısmı, yandaki apartmanın altında devam etmektedir. Girilebilen kısımdaki boyutları 7.82x4.70 m.dir. Yapı burada 4 sütun ve 6 duvar pâyesine oturur. Sütün başlıkları devşirme malzemedir. Bir tanesi 4. yüzyıla ait Korint başlık olup, sağlam durumdadır. Altı adet tuğla kubbesi vardır. Bu tuğla kubbeler, yandaki 49 numaralı evin altında da devam etmektedir. Tüm yapının planını çıkarma çalışmaları sürmektedir.

YAVUZ SELİM CAMİİ YAKININDAKİ BONOS SARAYI KALINTISI (Resim: 14)

Cibali'nin güneyinde, Tasbak Yunus Caddesi, Mollabey arsası yakınındaki Tabak Yunus Çıkmazı Sokağı'nda oldukça erken döneme ait bir Bizans duvarı kalıntısı bulunmuştur. Bu kalıntı, konum itibarıyla Yavuz Sultan Selim Camii altında olduğundan, bir zamanlar burada var olan Bonos Sarayı kalıntısı olma ihtimali aklımıza gelmiştir. Çok büyük ihtimalle, bu sarayın bir duvarıdır. 8 m. uzunluğundaki bu duvar 10 sıra tuğla, 6 sıra taştan meydana gelmiş olup, yüksekliği 2.65 m.dir. Kaynaklardan bildiğimiz kadarıyla İmparator Heraklius zamanında (610-641) Patrikios olan Bonos (veya Bonus) tarafından, kendi adına bir sarnıçla beraber (Yavuz Selim açık sarnıcı) yazın sıcağından korunmuş yerde de, bu sarayı inşa ettirmiştir²¹. Bizans kaynaklarında sarayın, sarnıcın kuzeydoğusunda olduğu belirtilir²². Bu tarife göre, bizim bulduğumuz duvar da bu sarayın bir parçası olmalıdır.

SİNAN PAŞA MESCİDİ ve BURADAKİ ALTYAPI (Resim: 15)

Öteden beri varlığı bilinen eski Bizans kilisesi, sonraki Sinan Paşa Mescidi'nden güne yok olduğundan, Ayakapı'da bulunan bu yapının 2000 Temmuz'undaki durumunu görmek için, bulunduğu arsada bir çalışma gerçekleştirdik²³. Anılan semtte, İnci-bel Sokak ile Miralay Nazım Bey Caddesi'nin kesiştiği yerde bulunmaktadır. Çevredeki gecekondulaşma yüzünden giderek görünmez hale gelmektedir. Son yirmi senede üst kısmı tamamen yok olup gittikçe toprağa gömülmüştür. Bugün sadece apsisi görülebilmektedir. Geçen yüzyılda yapıyı inceleyen araştırmacıların ifadelerine göre bu görülebilen apsisin alt kısmı daha önceki dönemlere ait, üst kısmı ise keramoplastik süslemesinden dolayı Son Dönem Bizans'a aittir. Tarihlendirilmesi ve ithafiyeti çok çeşitlidir²⁴. Apsisin doğusunda bulunan ve varlığı 1972'den beri bilinen, fakat içine hiç girilmemiş olan 4.50x5.50 m. ölçülerindeki bu altyapının duvarlarındaki sarnıç sıvasından dolayı bir sarnıç olduğu bellidir. Fakat Bizans Çağında Bizans evlerinin altında, eğer bunlar bir eğimli araziye yapılmışlarsa bir sarnıç bulunmaktadır. Bu yüzden de buradaki sarnıcın bir Bizans evinin altyapısı olduğunu düşünüyoruz²⁵. Sinan Paşa Mescidi'nin yakınında Küçük Mustafa Paşa, İncebel Sokak No: 13'teki binanın arkasında muhtemelen aynı tesisle bağlantılı bir duvar ile yine bu mescidin yakınındaki Miralay Kâzım Bey Caddesi'nde kemerli bir başka duvar tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi 40 sıra tuğladan meydana gelmiş olup, Sinan Paşa Mescidi'nin batı uzantısı olabilir. Diğeri ise 0.60 m. yüksekliğinde tuğladan harap bir kemerdir. Kemer açıklığı 1.30 m.dir. Bu da bir önceki duvar gibi aynı tesisin parçası olmalıdır. Zaten Sinan Paşa Mescidi'ne ait bu tip kalıntılar (Ayakapı hariç) öteden beri bilinmekteyse de, burada sözü edilenler yeni buluntulardır²⁶.

21 Semavi Eyice, "Bonos Sarnıcı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.2, 1994, s.297-298.

22 R.Janin, *Constantinople Byzantine Development Urbain et Repertoire Topographie*, Paris, 1950, s.127-128; A.Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos*, Bonn, 1988, s.613-615; A. Berger, "Bonos Sarayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.2, 1994, s.298.

23 Sinan Paşa Mescidi, Kanuni Sultan Süleyman Devri sadrazamlarından Rüstem Paşa'nın kardeşi Kaptan-ı Derya Sinan Paşa tarafından camiye çevrilmiştir, Kırımtayıf a.g.e., s.60.

24 Genel bibliyografya için Müller-Wiener a.g.e., s.198-199; S.Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi; İstanbul'da Palaiologos Devri Anıtları*, İstanbul, 1980, s.52-53.

25 Müller-Wiener, a.g.e., s.198.

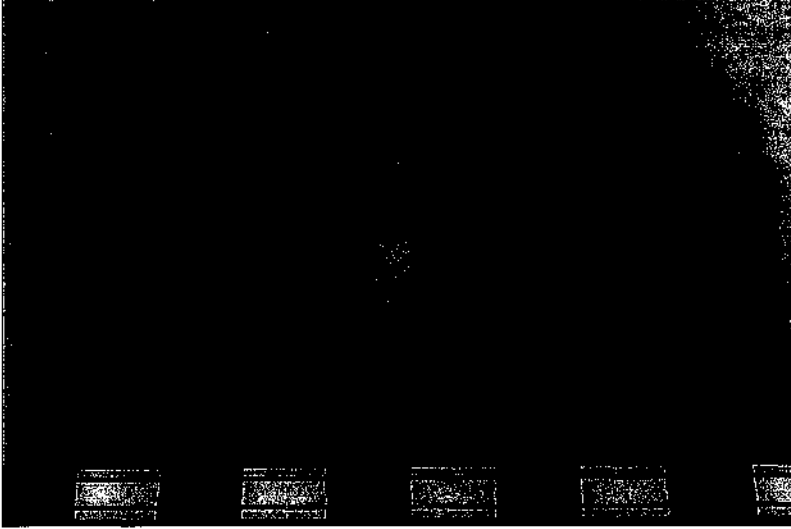
26 A.M.Schneider, *Byzanz*, Amsterdam, 1967, s.72, fig.34; Eyice a.g.e. (not 23), s.53, not 8.

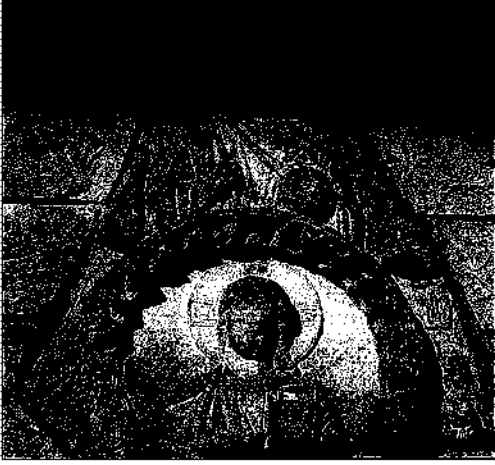
Resim 1: Fener, "Kosmas" monogramlı başlık

Resim 2: Fener, Attika tipi mezar steli

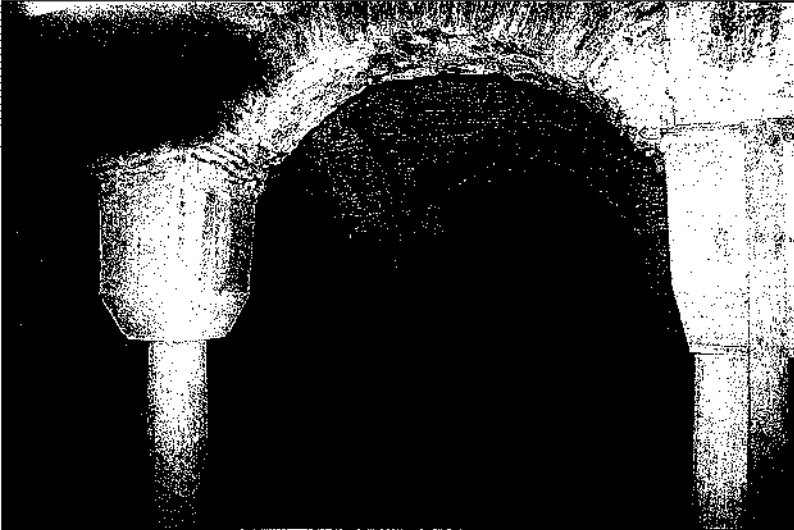
Resim 3: Fener, Palaiologoslar Dönemi İsa kabartması

Resim 4: Fener, Palaiologoslar Dönemi Melekli kabartmalı

Resim 5: Fener, Palaiologoslara ait levha

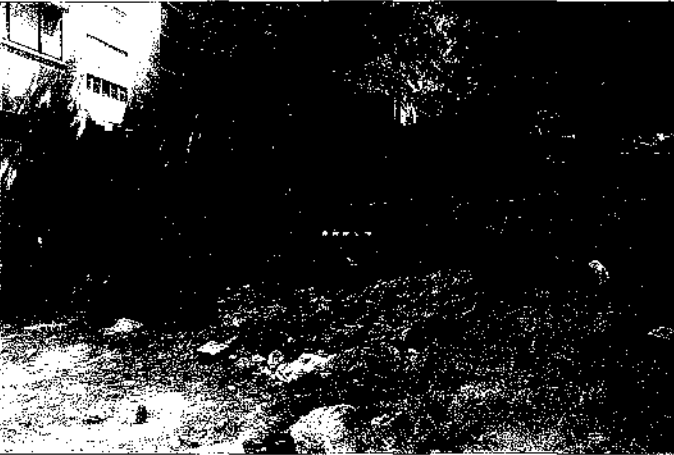
Resim 6: Haliç Caddesi'ndeki sarnıç

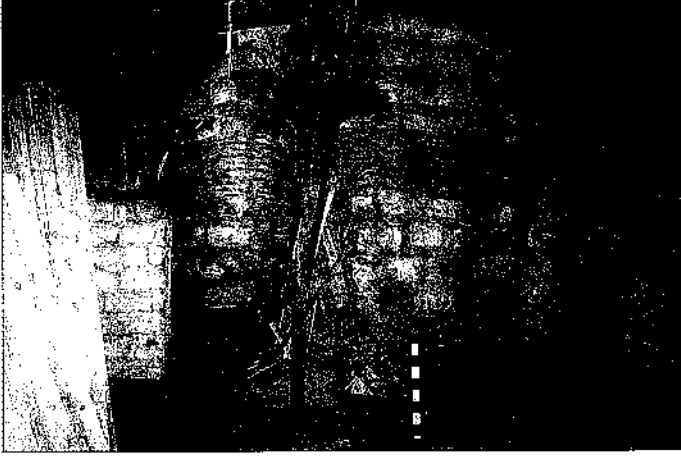
Resim 7: Halic Caddesi'ndeki
alt yapı

Resim 8: Pantepopte-Eski
İmaret Camii

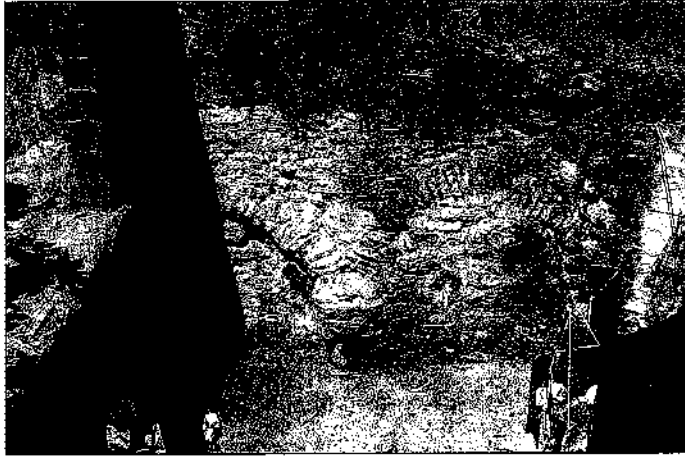
Resim 9: Cibali Kandili Güzel
Mescidi

Resim 10: Ayakapı Şapeli

Resim 11: Unkapanı Katip Çelebi İlikokulu teras duvarı

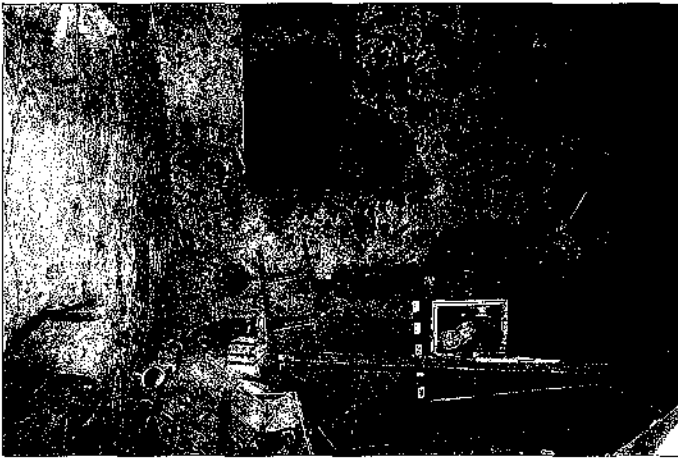
Resim 12: Katip Musluhiddin Mahallesi sarnıç

Resim 13: Müftü Ali Mahallesi,
sarnıç

Resim 14: Yavuz Selim Camii-
muhtemelen Bo-
nos Sarayı kalıntısı

Resim 15: Sinanpaşa Mesci-
dindeki sarnıç

THE GREAT PALACE 1999: THE END OF THE SURVEY OF THE BOUKOLEON HARBOUR AND THE BEGINNING OF THE SURVEY OF THE KÜLLİYE KAPI AĞASI MAHMUT AĞA

*Eugenia BOLOGNESI RECCHI FRANCESCHINI**

The survey last year took place in İstanbul between 17th August, just after the earthquake of the night between 16th and 17th August, and 13th September 1999. We worked at the main terrace of the Lower Palace: which extended with Justinian as far as the sea, enclosing the residence of Hormizdas, inhabited by the emperor before becoming Augustus in 527 AD, and taking near the harbour the Palace otherwise founded by Constantine near the City Hippodrome (today At-Meydan). Such terrace lies at 16 m. a.s.l. and is formed by a large plain supported to south and west by high cliffs. It overlooks the sea to the south, above the railway coming to Sirkeci Station, and Sahil Yolu, the tall-road which borders Sultanahmet on the way to the airport. It looks west towards Küçük Aya Sofya Camii (once the church of St. Sergius and Bacchus, founded by Justinian between 518 and 536 near the Great Palace), above Nakilbent Caddesi leading up to Sultanahmet from Sahil Yolu.

A smaller corner of this terrace comes north-west as far as the basis of the cliffs supporting the area of the Mosaic Peristyle and of the Apsed Hall in the Upper Palace, at some distance in land of the Lighthouse Tower in the sea-walls. From the terrace it is possible to reach the Mosaic Museum at the feet of the Blue Mosque following Küçük Aya Sofya Caddesi, rising gradually from Nakilbent Caddesi. This year we inspected the southern end of the 16 m. a.s.l. plain, and its north-west corner: enclosing the palace harbour of the Boukoleon at the western end of the sea-walls as the southern limits of the terrace (a); and the complex of Kapi Ağası Mahmut Ağa Camii at the north-west corner (b) (Fig. 1).

The architects Pelin Kotaz and Betül Yanılmaz, from İstanbul Technical University (Taş Kışla) surveyed the Boukoleon area together with the architect Francesca Capitani, and the students Cüneyt Yücel, from İstanbul University, and Andrea Marcolongo, from Padua University. This was the end of our four years survey of the entire area of the Boukoleon harbour and we were happy to conclude that the final observations coincided with the preliminary survey of the sector conducted in 1995¹.

* Eugenia, BOLOGNESI RECCHI FRANCESCHINI, Corsia Italia No: 29, 00198 Roma-ITALYA.

1 Cfr. Eugenia Bolognesi Recchi Franceschini, The Fourth Survey of the Great Palace: (1995)¹, in *Araştırma Sonuçları Toplantısı XIV*, Ankara 1997, 15-17, figs. 1-6. I would only point out that the earliest wall does not seem to leave any visible remains. This will be possibly clear through further sondages.

The monumental complex of Kapı Ağısı Mahmut Ağa and the adjacent ruins, upon the basis of the book by E. Dede on the Külliye (=religious complex) and a possible restoration project of the area², was surveyed by geom. Domenico Santarsiero and architect Daniela Corrente, for Palatina-Istanbul, and by assistant arch. Ebru Omay, arch. Murat Polat and the student Nilüfer Uzman, for Yıldız University, Istanbul. This is a joint project between the Restoration Department of Yıldız University and the Ass. Palatina-Istanbul, under the guidance of Prof.Dr. Reha Günay and Dr. Eugenia Bolognesi Recchi Franceschini, with the assistance of arch. Nadide Seçkin.

The 1999 Boukoleon Project and the 1999 Kapı Ağısı Project were respectively the end and the start of two survey projects connected with the restoration of these two monuments.

Let's start with the Boukoleon (Fig.2). I refer here at the south façade, between the west corner, where a passage turns southwards together with the sea-wall, in the direction, once, of the so-called Belisarius' tower; and the east corner, where the same passage turns northwards starting at the sea-wall proceeding, after the cut of the railway, towards the Landing Staircase. Near the west corner two big arches still rise almost to their full height; at the back of the east corner eight little arches are visible, as the upper part of the arched openings leading from the external passage above the walls onto a more internal passage.

The south façade between the two corners measures ca. 70 m. length. The visible height is today quite reduced by the railway' platform. The walls went once up to 15 m. asl. (12 m. above the quai, which lay at ca. 2.75 m. asl.). Of these 12 m. are visible today 9.25 m. in the western sector (i.e. the west corner and the big arches nearby); while only the 3 upper metres are visible in the east sector (i.e. the corner turning north and the small arches nearby).

In the sea-wall a façade with alternated bands of 7-8 bricks and 5 stones is well identifiable at the basis of the two big western arches, in the courtyard today of the club house of the Küçük Aya Sofya Spor Kulübü. The façade is heavily restored in the upper part, but we may still observe eight slits. The slits corresponded with a walking-passage inside, today accessible now only from the western corner. The same passage came, as I have said, as far as the eastern corner, where it turned north.

In a later phase, the big arches were closed by masonry in alternating bands of bricks and stones, and small chambers at two levels were obtained within the arches. A still later phase closed the already existing windows in the external walls. One of these phases may be associated with the partial closing of the passage at the western corner above the big western arches.

At the back of the big western arches we may finally identify the façade of the old sea-wall, built well before the construction of the actual façade of the sea-wall (Fig. 3). Big ashlars (ca. 80x40 cm.) composed the wall at the basis, smaller stones on top (Fig. 4). At the west corner, where the sea-wall turns south, the old ashlar wall at the back of the arches seems to correspond with the disappeared wall only surviving as a "ghost wall" in the back of the club house. Such "ghost-wall" still shows part of the external western wall and till 1998 the spring of the vault which covered the passage running on top; while on the eastern side of this same section of the sea-wall, it the spring of the vault of the upper passage to survive still. Finally at the other end towards the Landing Staircase, only the south spring of the vault of the upper passage above the old sea-wall is visible today beneath a modern balcony.

Now, some further fundamental observations may be made.

The passage on the old wall at the western corner of the sea-walls is further confirmed as necessary access to the last surviving slit in the more recent sea-wall, where

2 E. Dede, *Kapı Ağısı Mahmut Ağa Külliyesi ve Yakın Çevresinin Tarihsele-Fiziksel Oluşumu İçin Bir Araştırma*, İstanbul 1988.

this turns south toward Belisarius tower. At the actual end of the more recent passage (behind the slits and above the big arches) a little plastered chamber was made inside it. An iron staircase leaning onto the surviving west façade of the corner sea-wall gives access to the chamber through the surviving slit in the sea-wall, which turns south after the corner. The cross-vaulting at the entrance of the chamber confirms the existence once of the prosecution of the passage westwards. The passage in question turned then south in correspondence with the still visible passage, the old passage being above the filling onto which still abuts the existing sea-wall, and delimited the west end by the much broken external remains of an west wall.

Another set of observations may be made for the eastern corner of the sea-wall and the neighbouring small arches, where the lower part of the wall is completely hidden by the railway platform. Immediately westwards to this sea-wall's corner, the passage above the recent sea-wall is missing and the openings communicating with the internal passage above the old ashlar wall are revealed. As I have said, traces of the old passage survive at this eastern end, on the side aligned with the small arches. At the same end the passage on the recent sea-wall survives instead in the tunnel blocked by later masonry in alternating irregular bands of bricks and stones. Some inclined bricks still indicate the spring of the vault on the west side of the passage turning north before the piers. These piers, also made in bands of bricks and stones, stand at the extremity of the sea-wall under examination and connect with a similar row of piers on the other side of the railway behind the Maritime Gate west of the Landing Staircase.

We can finally reconfirm some of my previous conclusions. Two main sea-walls existed, with two different passages on top communicating between each other. The internal sea-wall, made of big ashlars, might be as early as the sixth century, possibly Justinianic (527-65), the external sea-wall, made of alternated bands of bricks and stones, very similar with the Landing Staircase masonry, would be dated probably to the ninth century at Theophilos' time (829-42). The surviving fragment of the external wall running south towards once Belisarius tower, all in ashlars, does not coincide with the possibly sixth century ashlar wall and I would tentatively date it to the time of Joustinian II (685-711)³.

We come thus briefly to the first year of the restoration project of Kapı Ağası Camii and surrounding ruins (Fig. 5).

To introduce the monumental complex of the mosque of Kapı Ağası, we may say first that Kapı Ağası Mahmut Ağa Külliyesi (the mosque's religious complex) is one of Sinan's listed buildings, dated a.1553. It lies at the borders between Sultanahmet, the most ancient and central district of Istanbul, and Can Kurtaran, on the shores of the Sea of Marmara. It is quoted as a complex with a mosque, a *medrese* (of which nothing is known), a primary school (*sübyan mektebi*), (b) a fountain (c) and a cemetery⁴. Possibly to be associated with the complex is also the surviving chamber, inside a private courtyard, opposite the main entrance of the mosque to the north. The *külliye* is of the highest historical importance since Sinan is probably the most well-known and highly estimated architect in classical Ottoman architecture, who will later become the builder, among others, of the Great Mosque in Edirne and of the Süleymaniye in Istanbul⁵.

It is peculiar to this complex that the Ottoman monuments are bonded together with earlier remains of the Great Palace of the Byzantine Emperors. As we know, the Palace was built in the first half of the fourth century by Constantine and while became

3 For a recent mise au point of the question cfr. E. Bolognesi Recchi Franceschini "The Seventh Year of the Great Palace Survey and The Third Year of the Boukoleon Restoration Project (1998)", in *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, pp. 137-146 and see C. Mango, *The Palace of the Boukoleon*, *Cahiers Archeologiques* 45 (1997), 41-50.

4 Cfr. Süfhi Saatci, *Mimar Sinan ve Tezkiret-ül Bunyan*, İstanbul-MTV Yayını, 1988.

5 A. Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul 1966, passim.

ing the model for all imperial or sultanial palaces throughout the entire Middle Ages in the west and in the middle-east, it filled-up gradually the area between the At Meydan and the sea of Marmara. There also the complex of Kapı Aḡası Mahmut Aḡa was built⁶. The remains of the Palace in this particular area may be identified as: 1) four vaulted chambers contained in the basement of the mosque; 2) a thick defence-wall running south from the Ottoman corner-fountain to the east of the mosque; 3) a small arch adjoining a long wall running on the south side of Oḡul Sokak; 4) the wall running towards the basis of the terrace-wall below the area of the Mosaic Peristyle, today partially exhibited in the *Mozaik Müzesi* at the end of Arasta Sokak. This wall becomes later the west wall of the small chamber to the north of the mosque, which I have associated with the Ottoman complex of Kapı Aḡası Mahmut Aḡa.

A general observation is due about the levels of monuments and ruins on the slope of the hill. In all the buildings it is possible to read two different alignements with little variations of level within them (Fig.6). The upper alignment cut the slope at about 16 m. above sea level. Part of it are the prayer hall of the mosque, the upper floor of the mekteb, the floor above the arch with the connected wall in Oḡul Sokak; the little north chamber; finally, the open passage which run on top of the defence - wall adjacent to the street fountain. The lower alignment cuts the slope at ca. 11 m. above sea level. Part of it are the mosque basement, the lower floor of the mekteb and the lower floor of the ruins in Oḡul Sokak, as the basis of the defence wall adjacent to the street fountain. From the terrace of the mosque it was thus possible to climb up through the substructures at 21 m. asl. to the Apsed Hall and the Mosaic Peristyle level at 26 m. asl.. Or to descend the 11 m. terrace down to the harbour. The Lighthouse shows the three lower levels (11 m., 6 m., sea level) all in the same building.

With those common levels between the monuments and the ruins of the complex under examination, we may further stress their connected history and the need of reconsidering them together. This will be the talk of the next season of the survey heading towards a possible restoration of the complex of the mosque and of the connected ruins.

THE SURVEY OF THE GREAT PALACE: TWO SECTIONS IN THE SOUTHERN SECTOR I

This year the survey took place between 23rd July and 7th August 2000. The mission was directed by Dr. Eugenia Bolognesi Recchi Franceschini, co-directed by Prof. Reha Günay, assisted by the Representative of the Turkish Government in the person of Dr. Sultan Tutar from the Museum of Nevşehir. Part of the team were the archaeologists Dr. Max David and Dr. Laurent Chrzanowsky, arch. Ebru Omay and arch. Daniele Garnerone, the ch. surveyor Ciro Sugameli, the photographer Francesco Panzeri, the students Maria Cristina Carile, Alice Dionisi and Milena Manini. Funds were provided by the Italian Ministry of Foreign Affairs and the University of Bologna, Fondazione Flaminia, ENI and Palatina-Istanbul Association.

Last year (1999) we started working at the north east corner of the terrace at 16 m. above sea level. The aim was to begin a detailed restoration project of the complex centred on the little mosque of Kapı Aḡası Mahmut Aḡa, which in the north-east corner of that terrace stands (Fig. 7). We may remember may that Kapı Aḡası Mahmut Aḡa Külliyesi (the mosque's religious complex) is one of the few Sinan's listed buildings and is dated to the year 1553. It is quoted as a complex with a mosque (Fig. 7.a), a medrese (of which nothing is known), a primary school (*sübyan mektebi*) (Fig. 7.b), a fountain (Fig. 7.c) and a cemetery⁷; possibly the small chamber (d), inside a private courtyard, opposite the main entrance of the mosque to the north.

6 For an introduction to the history of the Palace see W.Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie İstanbuls*, Tübingen 1977, pp. 229-37.

7 Cfr. Süfhi Saatci, *Mimar Sinan ve Tezkiret-ül Bünyan*, İstanbul-MiV Yayını, 1988.

The Ottoman monuments are bonded together with earlier remains of the Great Palace of the Byzantine Emperors. By the middle of the sixteenth century, the complex of Kapı Aḡası Mahmut Aḡa was built among the ruins of the Lower Palace, near the so-called Boukoleon harbour⁸. The remains of the Palace in this particular area may be identified as: four vaulted chambers contained in the basement of the mosque (Fig. 7.1); a thick defence-wall running south from the Ottoman corner-fountain (Fig. 7.2); a small arch adjoining one long wall to the south of the mosque (Fig. 7.3); the wall (Fig. 7.4) running towards the basis of the terrace-wall supporting the 10 m. drop up to the 26 m. terrace and becoming the west wall of the small chamber to the north of the mosque.

We can add now that a further monument in the proximity of the mosque was also surveyed. The further researches carried on this year allowed us for a better understanding of it, in the perspective of the long sections drawn in the entire southern part of the Great Palace area. The monument I refer at is a monumental complex (Fig. 8) to the east of the mosque of Kapı Aḡası on the lower terrace at 10 m. asl, which comes here as far as the basis of the hill where the Apsed Hall and the Peristyle were built. The complex is characterized by the half of a small apse, near another small possibly also apsidal chamber on the oblique axis diverting westward from the said apsis and coming well into the base of the hill. At the foot of the hill, behind the apse of the little central chamber, start a series of strong walls roughly perpendicular to the hill, climbing up the slope to the north-east. The visible masonry speaks of the Middle Byzantine Period (probably ninth-tenth century). But some further spaces pertaining to the complex and extending westwards beneath some modern gardens are characterized by large walls in big stones and thick bricks. They may possibly speak here about an earlier area, pertaining to the Early Byzantine period (fifth-sixth century).

Last year we draw a relationship between the levels of the terraces in the Palace area and the components of Kapı Aḡası Mahmut Aḡa Külliyesi. The floor of the mosque, the northern chamber and the wall and arch at the south are part of a bigger terrace at 16 m. asl., here the north-west corner of this major terrace. The chambers in the basement of the mosque, the *mekteḡ*, the defence-wall are part of the lower and smaller terrace at 11 m. asl., coming to the sea-walls where the so-called House of Joustinian stands.

This year we extended the section and completed it with another section crossing the southern area of the great Palace at the monumental complex of Kapı Aḡası, where also the complex with the small apse and the strong walls behind it could be inserted (Fig. 9)

We started by identifying the centre of the sections in the monumental complex of Kapı Aḡası, on the terrace at 16 m. asl. The first section, from north to south, was then drawn through the remaining ruins to be seen descending from the square at the north end of Arasta Bazar down to Küçük Aya Sofya at the sea level, to the south; the second section, from west to east, starting from the side of the At Meydan, once the City Hippodrome, down to the Boukoleon harbour.

Kapı Aḡası lies to the south at the level of a modern square, where all the surrounding streets appear to be leading. From this square we are just above the Boukoleon harbour, and the landing staircase climbs from the sea level up to the terrace at 16 m. asl. Further down, the street which begins at the mosque of Kapı Aḡası and goes through the square above the harbour we have just mentioned, starts descending straight through the 11 m. terrace towards the mosque of Küçük Aya Sofya, once the church of St. Sergios and Bacchos (Fig. 10). There it stops against a series of Turkish houses, at the entrance of the mosque. We are now on the lowest terrace we identified, at 6 m. ca. asl.

8 For an introduction to the history of the Palace see W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977, pp. 229-37.

To the north, Kapı Aḡası lies at the edges of a sharp descent getting onto the next lower terrace at 11 m. asl. Just at the end of the descent, the monumental complex characterized by the small apse and the series of the strong walls, preliminary surveyed in 1999, lies at the foot of the hill, right where on top the Peristyle and the Apsed Hall were built onto the terrace at 26 m. asl.

After this complex going north again, the street starts to climb back up to the original terrace at 16 m. asl. (which Kapı Aḡası main level can be said to be pertaining to) and goes onto the terrace at 21 m. asl. The slope is here characterized by a gradual ascent, and while to the west of Kapı Aḡası, as we shall see, a high supporting wall divides the two terraces at 16 and 26 m. asl., to the north the intermediary terrace at 21 m. asl. comes further to open daylight, out of the substructures level. Upon this intermediary terrace, some fragments of the perimetral walls of the original terrace are still identifiable to the east (Fig. 10). To the west, the Ottoman stone arches at the basis of the hill supporting the terrace at 26 m. asl. hide Byzantine bricks arches. Behind them, Mamboury and Wiegand surveyed in 1918 the Building of the Long Corridors (Fig. 11). Climbing then further north on the slope of the hill, in the direction of the square at the north end of Arasta Sokak after the series of Ottoman arches which hide Byzantine arches behind them, on the terrace at 26 m. asl., the british-italian team could survey in 1994 the so-called Building of the Squared Piers (Fig. 12).

We come thus to the end of the north-south section in the southern sector of the Great Palace, centered, as we have said, around the mosque of Kapı Aḡası Mahmut Aḡa in the Lower Palace, descending from the terraces at 26 and 21 m. asl. down to the terraces at 16, 10 and 6 m. asl.

We can now go procede to the east-west section. This section is characterized by the mentioned sudden drop of the ground and corresponding high supporting wall, between the 26 m. terrace and 16 m. terrace, in correspondence, we can now say, of the Peristyle and Apsed Hall, at 26 m. asl., and of Kapı Aḡası, at 16 m. asl. Making our centre once again at the mosque of Kapı Aḡası, we can finally rise west from the high retaining wall up to the Hippodrome. The Peristyle and Apsed Hall complex, to the west of Kapı Aḡası, lies on the next terrace rising suddenly at 26 m. asl. During the preliminary survey conducted in 1995 and the further researches of the following years, the Apsed Hall resulted bordered to the south not only by the deep vaulted cisterns surveyed by the Walker Trust' mission in 1951-54 under the direction of David Talbot-Rice; but also by a square construction ending against the small basis of a tall building at the edges of the terrace. These building, together with the Apsed Hall, are comprised in the grounds of the Ministry of Agriculture and Villages (Fig. 13).

At the same approximate level, at 26 m. asl. but out of those grounds, around the Peristyle, the ruins of an Ottoman Palace are also quite visible. They stand at the foot of the monumental complex of the Blue Mosque, built by Sultan Ahmed between 1609 and 1617. The ruins are probably part of the earlier palace built in the area by İshak Paşa.

Yet further west, we start climbing up finally towards the At Meydan, once the City Hippodrome of Constantinople, at 31 m. asl, the highest terrace of the Great Palace. A long stone wall, where two periods of construction are still fairly evident, borders the southern precincts of the Blue Mosque. Such wall ends against the west structures of the Hippodrome, at 32 m. asl. At the corner between the eastern end of this wall and the west side of the Peristyle, at the lower level of 26 m. asl., lies the small building at the edges of the terrace at 32 m. asl. surveyed in 1993 at the beginning of our research. A wall with relieving arches at different levels might indicate here a system of stairs connecting the terrace at 31 m. asl. with the terrace at 26 m. asl.

The terraces involved by the east-west section come thus from 31 to 26 m. asl. in correspondence with the Peristyle and Apsed Hall; they drop suddenly to 16 m. asl. where Kapı Aḡası comes near to the basis of the hill. They descend further afterwards

to the 11 m. and 6 m. asl. terraces, in the Boukoleon harbour area. Starting from the complex of Kapı Aǧası at 16 m. once again, the eastwards descent comes then to the next 11 m. asl. terrace, where the substructures of the mosque lie together with the *mektep* and the defence-wall we have already mentioned as part of the complex. Such descent terminates at the drop on the harbour walls, where, going through the terrace at 6 m., it comes down to the sea level,. Nearby the Lighthouse Tower marks one end of the imperial landing.

In the two sections from north to south and from west to east, centred at the upper level in the Peristyle and Apsed Hall complex; at the lower level in the Kapı Aǧası monumental complex, can be now partially identified, in my opinion, the sequences of the Palace buildings we may reconstruct from the ninth-tenth century imperial itineraries described in the Book of Ceremonies, collated by the emperor Constantine VII Porphyrogenitus (913-59) by the middle of the tenth century⁹. The two sections become in the table I propose the imperial itineraries from north to south, and from west to east (Fig. 14). We can read together that the emperors descended from the north or from the west, to come first at the upper level to the Apsis area, where the two itineraries reunited. They could then procede straight to the lower level, to the church of St. John Theologos, having there access at the Chrysotriklinos terrace. This was the heart of the Palace and the area of the throne hall, infact, the Chrysotriklinos.

I would now suggest to identify then the Apsis as the Peristyle and Apsed Hall; and the church of St. John Theologos as the mosque of Kapı Aǧası. From this coming years surveys, we shall possibly name also some others of the crucial areas we have already partially identified on the sloping grounds. But the heights of the ruins need to be better analyzed, and we hope, this year, to be able to do so.

9 E.Bolognesi, Il Gran Palazzo, in *Bizantinistica*, ser.II, anno II - 2000, 197-242, *passim*.

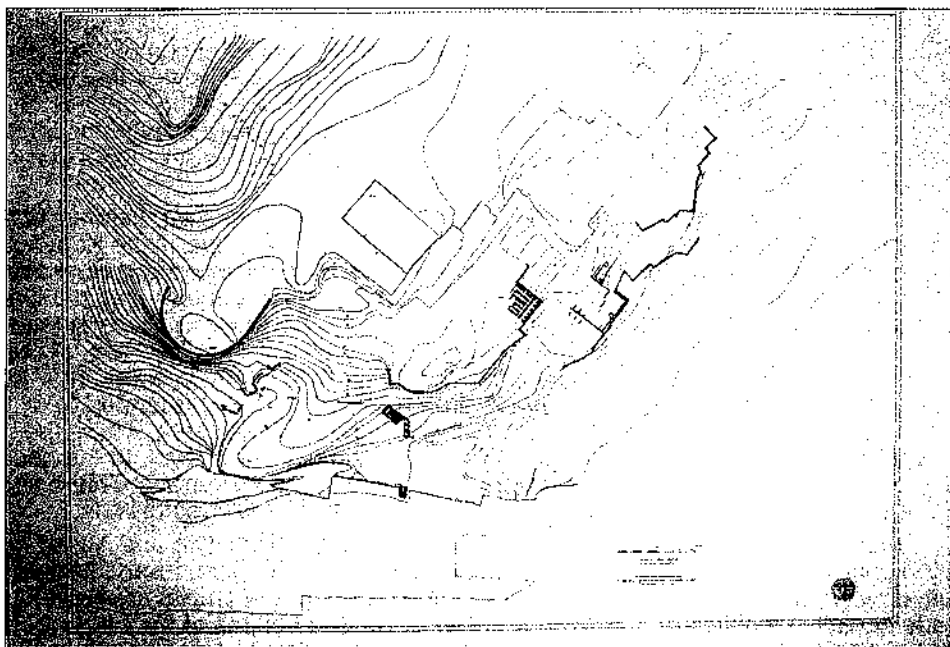

Fig. 1: The terrace at 16 m. asl. (1999)

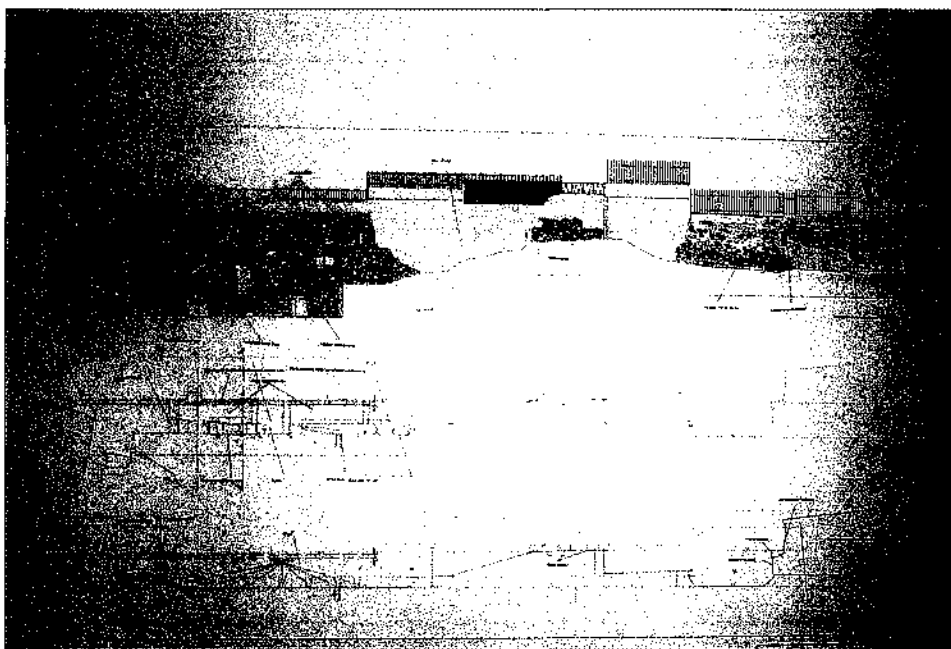

Fig. 2-4: The western end of the Boukoleon south façade, plan (lower level), (upper level)

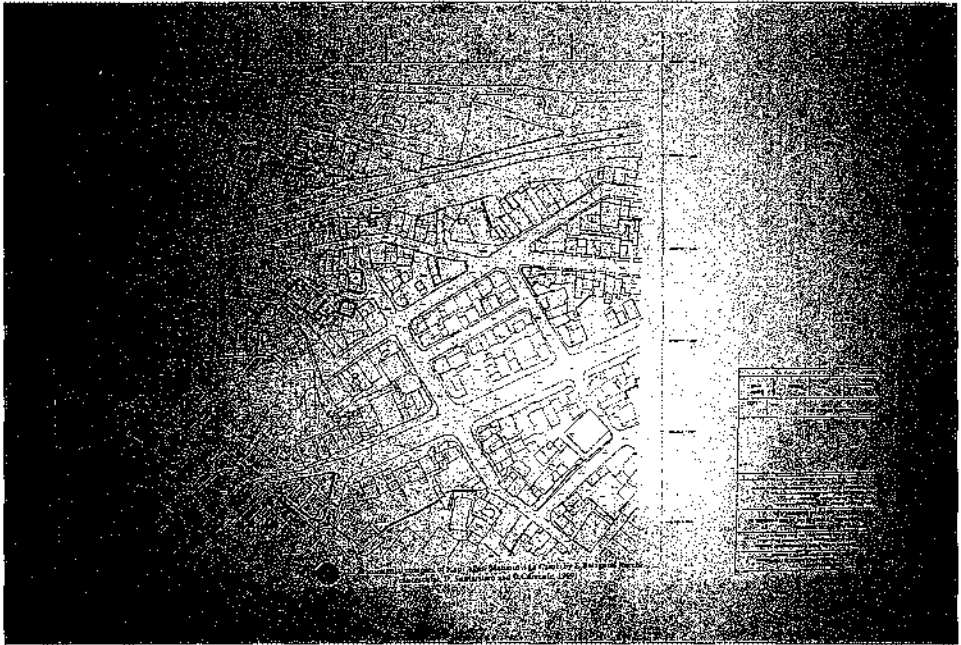

Fig. 5: The complex of the mosque of Kapı Ağaşı Mahmut Ağa: general plan

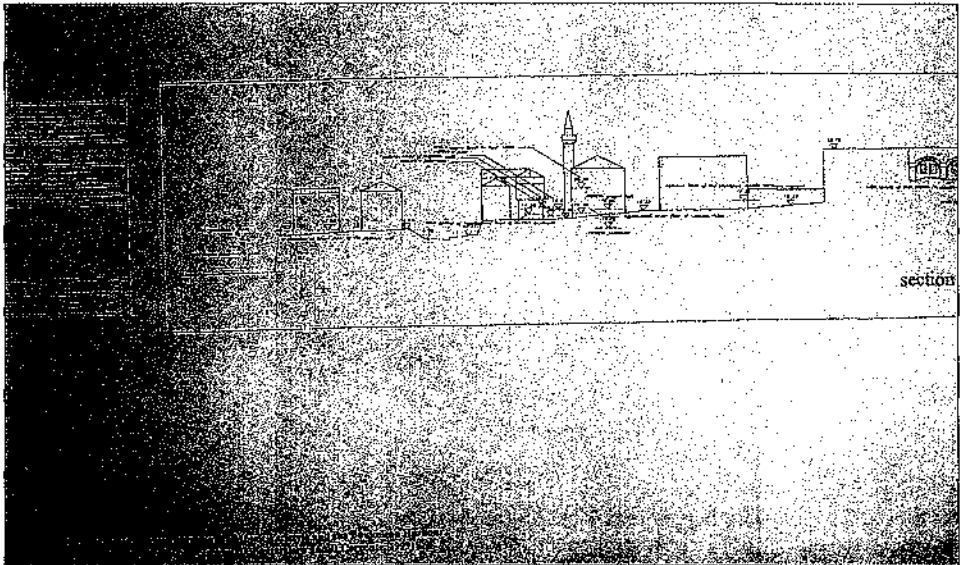

Fig. 6: The complex of the mosque of Kapı Ağaşı Mahmut Ağa: section

Fig. 7: Kapı Ağa Mahmut Ağa: Ottoman buildings (a-d) and Byzantine ruins (1-4)

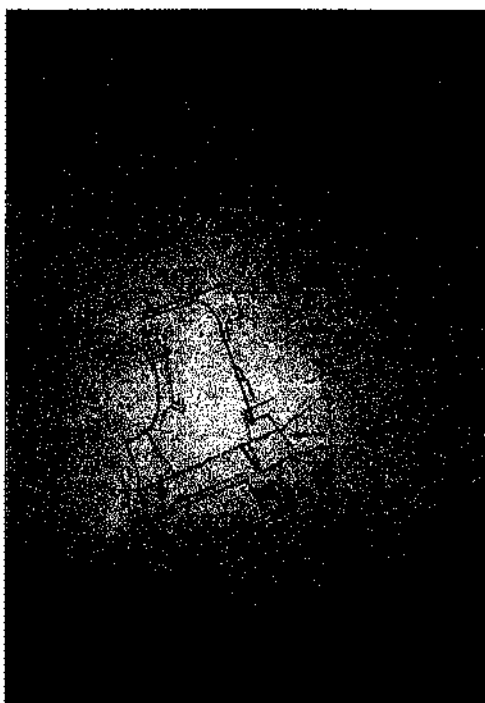

Fig. 8: Monumental complex with small apse and strong parallel walls

Fig. 9: Sections north-south and east-west in the southern sector of the Great Palace

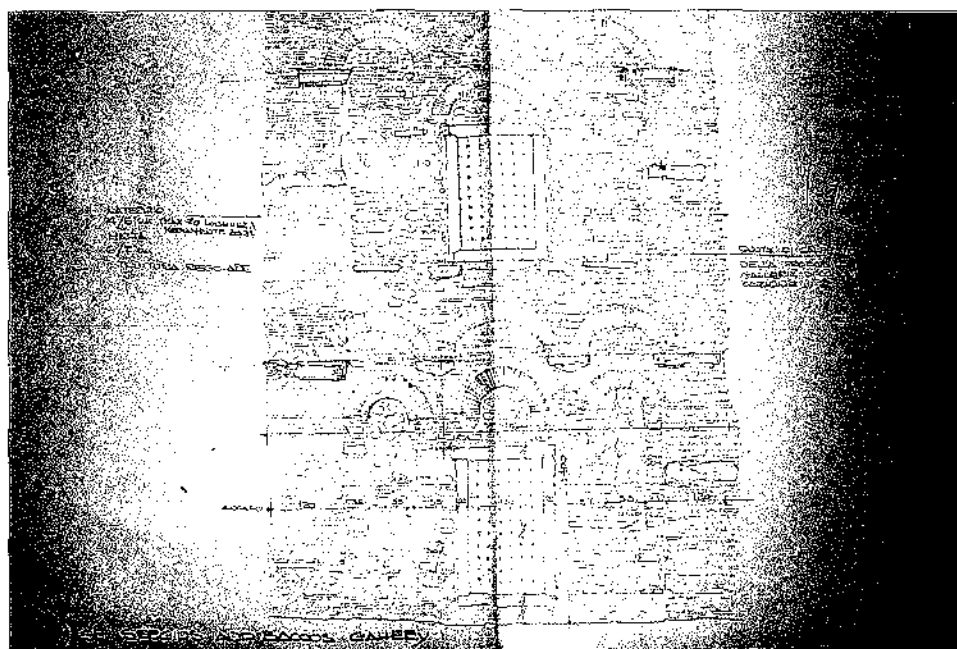

Fig. 10: Küçük Aya Sofya, north wall with traces of Byzantine passageways at two levels

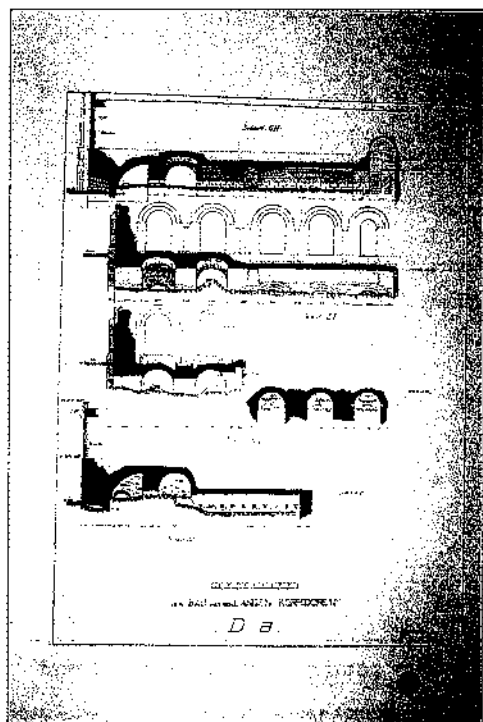

Fig. 11: Building of the long corridors

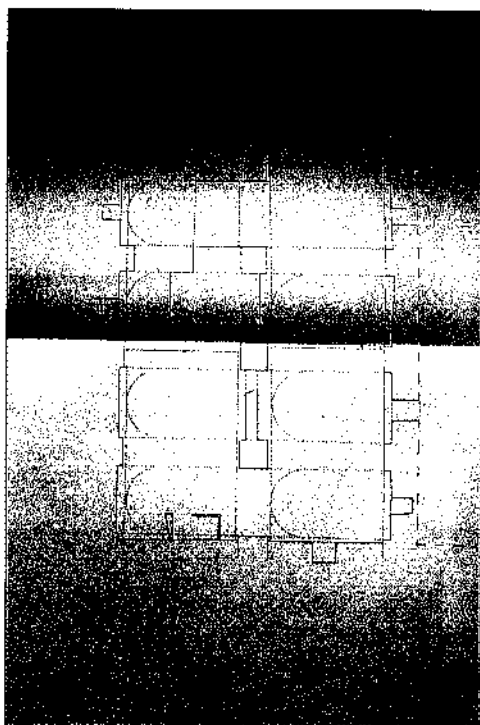

Fig. 12: Building of the squared piers

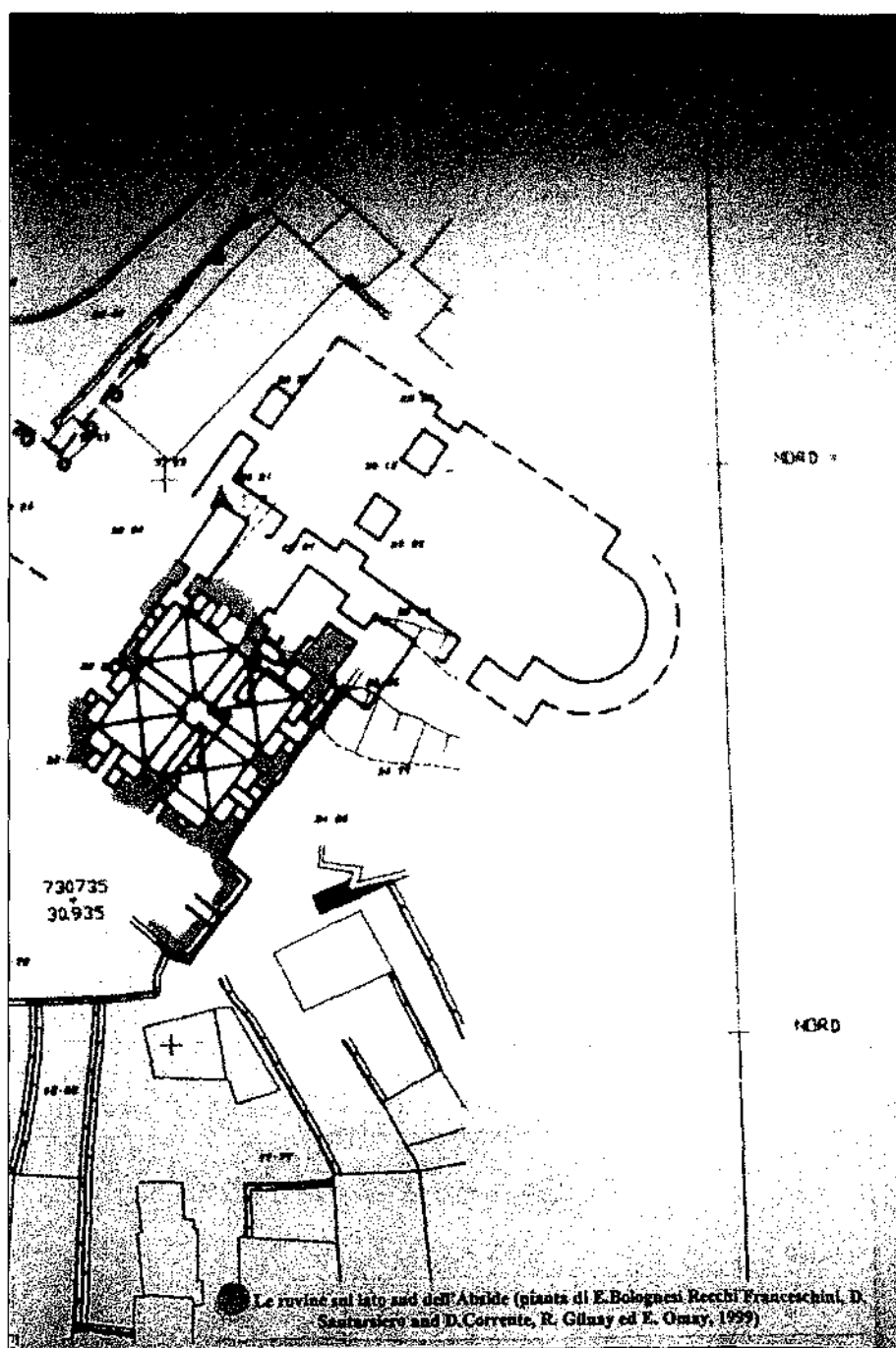

Fig. 13: Square building and tower to the south of the apsed hall

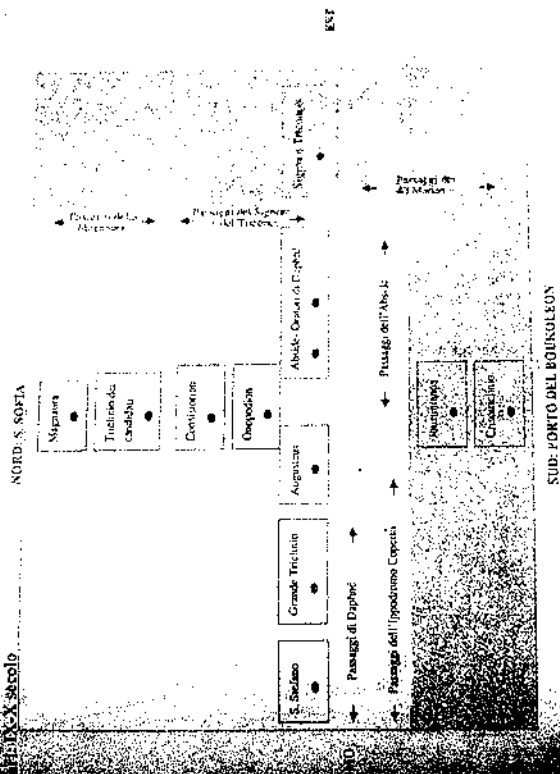

Fig. 8 - Schema degli itinerari del Libro delle Cerimonie nel XVIII secolo.

Fig. 14: Ninth-tenth century imperial itineraries from the book of ceremonies

FRÜHBYZANTINISCHE WOHNHÄUSER IN KILIKIEN: BERICHT ÜBER DIE KAMPAGNE 2000

Ina EICHNER*

Die dritte und letzte Kampagne des Surveys der "frühbyzantinischen Wohnhäuser in Kilikien" begann am 6. Juli 2000 und endete am 30. Juli 2000. Der Generaldirektion der Denkmäler und Museen in Ankara danke ich für die erneute Genehmigung des Forschungsantrages, insbesondere auch dem Vertreter des Kulturministeriums, Herrn Mehmet Sener der uns während der Kampagne stets hilfreich zur Seite stand. Für sein Engagement danke ich dem Archäologen Philipp Niewöhner, der durch seinen tatkräftigen Einsatz wesentlich zum Gelingen der Kampagne beigetragen hat¹.

Alle Häuser, die in den beiden Vorjahres-Kampagnen aufgenommen worden waren, wurden noch einmal abschließend untersucht und fotografiert. Einige Grundrisse wurden ergänzt und zusätzliche Ansichten und Schnitte wurden aufgenommen. Damit konnte in diesem Jahr die Untersuchung der frühbyzantinischen Häuser in Kilikien abgeschlossen werden.

CENNET CEHENNEM

Die Pläne des in einer Entfernung von rund 60 Metern südöstlich von der Tempelkirche entfernt gelegenen Hauses A in Cennet Cehennem wurden durch einige neue Ansichten und Schnitte ergänzt. Der fortschreitende Verfall des Hauses aufgrund der starken touristischen Nutzung des Geländes ließ es angeraten erscheinen, die Dokumentation so umfangreich wie möglich anzulegen.

Die Abfolge der Bauphasen läßt sich aufgrund der verschiedenen Mauertechniken sowie aufgrund deutlicher Baufugen erkennen. Demnach wurde in frühbyzantinischer Zeit der Südtrakt des Hauses errichtet, an den sich ursprünglich im Norden weitere Räume anschlossen. Diese wurden in einer zweiten Bauphase, die ebenfalls in frühbyzantinische Zeit datierbar ist, abgerissen und durch den Anbau neuer Räume mit anderer Ausrichtung der Längsachse ersetzt. Spätere kleinere Umbauten innerhalb des Hauses lassen sich neuzeitlich datieren² (Abb. 1).

Im Westen des Hauses lag in diesem Jahr erstmals ein Stück einer antiken Straße frei, die in nordwestlicher Richtung hangaufwärts verlief und deren Plattenbelag sich teilweise in gutem Zustand erhalten hat (Abb. 2).

* Ina EICHNER, Archäologisches Institut, Abteilung Christliche Archäologie, Marstallhof 4, 69117 Heidelberg / ALMANYA. e-mail: ieichner@ix.urz.uni-heidelberg.de

1 Die frühbyzantinischen Wohnhäuser in Kilikien wurden in insgesamt drei Kampagnen in den Jahren 1998, 1999 und 2000 im Rahmen meiner gleichlautenden Dissertation durchgeführt. Zu den Kampagnen der Jahre 1998 und 1999 siehe I. Eichner in: 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1, 1999, 275 ff.; dies., 18. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1, 2000, 221 ff.

2 Vgl. I. Eichner in: 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1, 1999, 276 f.

ŞAMLIGÖL

Die Arbeiten in diesem Haus umfaßten nur kleinere Nachmessungen, die der Kontrolle der in den beiden Vorjahren angefertigten Pläne dienten. Ein Teil der Türschwelle der Haupttür in der Ostfassade lag in diesem Jahr frei und konnte nivelliert werden, so daß hiermit nun ein Anhaltspunkt für das ursprüngliche Bodenniveau gegeben ist³.

YAPISIGÜZEL, Haus A

Durch Dynamitsprengungen an den benachbarten Felsterrassen, die für den Anbau von Tomatengewächshäusern vorgenommen wurden, lag in diesem Jahr erstmals ein Mauerzug frei, der die weitere Ausdehnung des Hauses nach Süden hin belegt. Demnach befand sich im Süden des Hauptgebäudes mindestens noch ein weiterer Raum, der vom Hauptgebäude aus zugänglich war.

Da die neu gefundene Mauer in die Südmauer des Hauptbaues einbindet, ist der Raum zeitgleich mit dem Hauptbau zu datieren. Die in den Vorjahren festgestellte Abfolge der Bauphasen ändert sich dadurch nicht. In einer ersten Bauphase wurde ein dem jetzigen Bestand vorangehender Bau aus einschalig versetzten Mauern errichtet, von dem einzelne Mauerabschnitte in der zweiten Bauphase, in der das Hauptgebäude und der südliche Raum errichtet wurden, einbezogen wurden. Ebenfalls noch in frühbyzantinischer Zeit wurde in einer dritten Bauphase im Westen an das Hauptgebäude der sog. westliche Anbau angesetzt⁴.

YAPISIGÜZEL, Hauskomplex B

Wesentlich umfangreicher waren in diesem Jahr die Arbeiten am Hauskomplex B, mit dessen Aufnahme bereits 1999 begonnen worden war. Dieser Hauskomplex liegt auf der Hügelspitze zwischen der Nordkirche und der Südkirche. Seine zahlreichen Um- und Anbauphasen belegen eine Nutzung über einen sehr langen Zeitraum und seine Flächenausdehnung ist vergleichbar mit der des Wohnkomplexes B in Manastır⁵.

Die neu aufgemessenen Gebäudeteile im Süden und Westen des Hauses zeigen ebenso wie schon diejenigen im Norden und Osten, daß ein Vorgängerbau aus zweischaligem Polygonalmauerwerk in die spätantik-frühbyzantinischen Bauphasen einbezogen wurde (Abb 4).

Die Südfassade des Hauses wird durch eine schmale Gasse vom nördlichen Seitenschiff der Südkirche getrennt. Das Türgewände der südlichen Haustür steht noch in situ, das Mauerwerk großer Abschnitte der Südmauer besteht aus einschalig versetzten Großquadern (Abb. 5) und belegt somit, abgesehen von der Bauphase, in der zweischaliges Polygonalmauerwerk verwendet wurde, eine weitere Bauphase, die vor den Beginn der baulichen Veränderungen in frühbyzantinischer Zeit datierbar ist.

In der Westfassade öffneten sich zwei Türen zu einer nördlichen und einer südlichen Wohneinheit. Auf dem Türsturz der nördlicheren Wohneinheit befindet sich ein schlichtes Kreuz in einem Medaillon, das zumindest die Nutzung, jedoch nicht zwangsläufig auch die Bauzeit in frühbyzantinischer Zeit belegt. Vor der Westfassade lag zudem ein frühbyzantinisches Kapitell im Schutt.

Somit waren die einzelnen Wohnungen des Wohnkomplexes von Westen, Süden und Osten zugänglich und nur die Nordseite besaß keine Zugänge.

Vor der Westfassade befindet sich ein Sarkophag mit gebrochenem Deckel⁶.

3 Abbildungen des Hauses ebenda 282, Abb. 8-10.

4 Vgl. ebenda 221 f.

5 Zu den 1999 begonnenen Arbeiten an diesem Wohnkomplex vgl. 18. *Araştırma Sonuçları toplantısı* 1, 2000, 221 f.; zu Wohnkomplex B in Manastır s. u.

6 Einzelgräber in unmittelbarer Nachbarschaft zu den Häusern sind im Rauhen Kilikien häufig belegt, vgl. z. B. Karakabaklı, Öküzü, Gökale.

EMİRZELİ

Die hier durchgeführten Arbeiten beschränkten sich vor allem auf eine Vervollständigung der Fotodokumentation und die Aufnahme zusätzlicher Schnitte und Ansichten⁷.

MANASTIR

In der Siedlung Manastir wurden zum Abschluß der Kampagne neben der Vervollständigung der Fotodokumentation in beiden 1999 aufgenommenen Häusern die Pläne vervollständigt und korrigiert.

Haus A

Im Nordhof, der vermutlich als Viehpferch genutzt wurde, konnte in diesem Jahr aufgrund neuzeitlicher Aktivitäten der einheimischen Bevölkerung eine Mauer eingemessen werden, die im Vorjahr noch überdeckt war und jetzt freiliegt. Daraus ergibt sich ein in der Nordost-Ecke des Hofes angelegter Raum, der vielleicht als Schuppen oder Lagerraum diente (Abb. 6).

Im Westen des Hauses lag im Versturz eine bisher nicht entdecktes Bruchstück einer Wasserrinne, die vermutlich zum Entwässerungssystem des Daches gehörte.

Hauskomplex B

Leider hat sich Zustand des Hauskomplexes seit der Untersuchung im Jahr 1999 erheblich verschlechtert. In diesem Hauskomplex mit insgesamt 6 Wohneinheiten hatte sich noch 1999 in der Wohneinheit 4 über dem Erdgeschoß ein kleiner Raum im Obergeschoß erhalten, der mit einer Abflußvorrichtung nach außen versehen war⁸. Ob es sich dabei um einen Küchen- oder um einen Toilettenraum handelte, mußte vorläufig offenbleiben. Als wir im Jahr 2000 zurückkehrten, war das Obergeschoß zerstört und das gesamte Steinmaterial war abtransportiert worden (Abb. 7). Erhalten hat sich nur ein kleiner Schuttberg als Rest des Füllkernes zwischen den Mauerschalen, der aus Mörtel, Steinsplittern und Keramikscherben bestand. Darunter befanden sich einige Randscherben, die zur Datierung der Errichtung von Wohneinheit 4 herangezogen werden können⁹.

Weiterhin wurden im Westen der Wohneinheit 1 noch einige neuerdings freiliegende Mauerzüge, sowie ein im Versturz liegendes Säulenschaftfragment in den Grundriß eingemessen.

Ergebnisse

Einige Ergebnisse die die Untersuchung der "Frühbyzantinischen Wohnhäuser in Kilikien" bislang erbracht hat, sollen abschließend kurz vorgestellt werden¹⁰:

Es handelt sich um in der Regel zweigeschossige, in einigen Fällen auch dreigeschossige Hofhäuser¹¹. Die Höfe sind oft nicht sehr groß und dienten sowohl zum

7 Abbildungen des Hauses in: I. Eichner in: 18. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1, 2001, 226 f., Abb. 4 – 6.

8 Vgl. die Abbildung des Zustandes 1999 ebenda 230, Abb. 12.

9 Die Durchsicht des Materials wird freundlicherweise von Herrn Peter Knützele vorgenommen, dem ich dafür herzlich danke.

10 Die ausführliche Darstellung der Ergebnisse und die Vorlage der stengerechten Bauaufnahmen sowie der Rekonstruktionen bleiben der Publikation meiner Dissertation vorbehalten.

11 Zweigeschossig waren die Häuser in Cennet Cehennem, Yapısığüzel Haus A, Manastir Haus A, Manastir Hauskomplex B. Dreigeschossig war das Haus in Emirzeli, in Teilen dreigeschossig läßt sich der Hauskomplex B in Yapısığüzel rekonstruieren und möglicherweise ebenfalls dreigeschossig war das Haus in Şamlığöl. Da die Rekonstruktionen noch nicht vollständig ausgearbeitet sind, können jedoch noch keine endgültigen Aussagen hierüber getroffen werden.

Einferchen von Tieren als auch zur Erschließung der Häuser selbst. Die Obergeschosse waren meist durch Außentreppen zugänglich¹².

In den Erdgeschoßräumen lagen die Wirtschafts- und Lagerräume der Häuser, oft auch die Viehställe, da sich Ölpresen und Viehtröge hier häufig noch in situ befinden.

Die Raumgliederung erfolgte durch große Gurtbögen, die zugleich den Fußboden des Obergeschosses trugen. Interessant ist, daß Gurtbögen im östlichen Kilikien in Akören nicht nachzuweisen sind, daß sie dagegen jedoch sowohl im Nordsyrischen Kalksteinmassiv als auch im Basaltgebiet des Hauran vorkommen und demnach in verschiedenen Regionen des Vorderen Orients verbreitet waren¹³. Die wechselseitigen Einflüsse dieser Regionen sind aber im Hinblick auf den Austausch bautechnischen Know-Hows am Beispiel der profanen privaten Architektur bislang noch kaum untersucht worden.

An den im einzelnen unterschiedlichen Grundrissen, läßt sich eine Konstante feststellen, die alle Häuser aufweisen: die Räume sind als Raumfolgen konzipiert, d.h. sie sind hintereinander gereiht und der Zugang erfolgte immer, indem man den jeweils davor liegenden Raum als Durchgangsraum benutzte. Im benachbarten Nordsyrischen Kalksteinmassiv zeigt sich dagegen ein völlig anderes Anordnungsprinzip der Räume: diese werden dort nicht wie in Kilikien hintereinander, sondern nebeneinander gereiht, wobei jeder Raum in der Regel separat von außen her über eine für Nordsyrien charakteristische und als fester Bestandteil zum Haustypus gehörende Portikus zugänglich war¹⁴. Bei den von mir untersuchten Häusern Kilikiens in der Region um Seleukeia ließen sich bisher keine Anzeichen für Pfeiler- oder Säulenportiken feststellen, die der Hauptfassade vorgelagert waren. Stattdessen tritt hier aber vereinzelt ein der Hauptfassade vorgelegter Baukörper auf, der sich mittels eines Gurtbogens zum Hof hin öffnete und der in seiner Funktion, nämlich der Überleitung vom Außenraum zum Hausinneren und der schattigen bzw. vor Regen schützenden zusätzlichen Aufenthaltsmöglichkeit der Hausbewohner, den Portiken Nordsyriens verwandt ist.

12 Eine Ausnahme stellt das Haus in Emirzeli dar, dessen Treppe im Inneren liegt. Der gesamte Bau ist jedoch ungewöhnlich. Seine Größe, seine Geschoßaufteilung und der dekorierte Türsturz machen es wahrscheinlich, daß er nicht nur reine Wohnfunktion in den beiden Obergeschossen hatte, sondern auch repräsentative Funktion besaß. Zu diesem Haus vgl. I. Eichner in: *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1, 2001, 222 f.

13 Zu den Häusern in Akören vgl. Wulf-Rheidt, Akören. Zur Stadtplanung und Wohnarchitektur zweier Siedlungen in Kilikien, in: G. Brands (Hrsg.), *Die Christianisierung der antiken Stadt* (im Druck) Abb. 8, 10, 11; K. Heine – G. Mietke – U. Wulf-Rheidt, Das steinerne Erbe der Byzantiner, in: *Forum der Forschung. Wissenschaftsmagazin BTU Cottbus* 4, 1998, 41 ff., bes. Abb. 10. Zu den Häusern im Kalksteinmassiv Nordsyriens vgl. z. B.: G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord* (1953 – 1958); J.-P. Sodini – G. Tate in: *Actes du Colloque Apamée de Syrie 1980* (1984) 377 ff. Zu den Häusern im Hauran vgl. z. B. B. De Vries, *Umm el-Jimal* 1 (1988) bes. Fig. 68.

14 Vgl. die bei J.-P. Sodini – G. Tate, a.O. angeführten Beispiele.

Abb. 1: Cennet Cehennem, Haus A. Blide nach Westen auf den Südtrakt mit den beiden Gurtbögen und auf die nördlichen Räume

Abb. 2: Cennet Cehennem, Blick nach westen auf die antike straße. Im Vordergrund der rechten Bildhälfte der teilweise erhaltene Plattenbelag

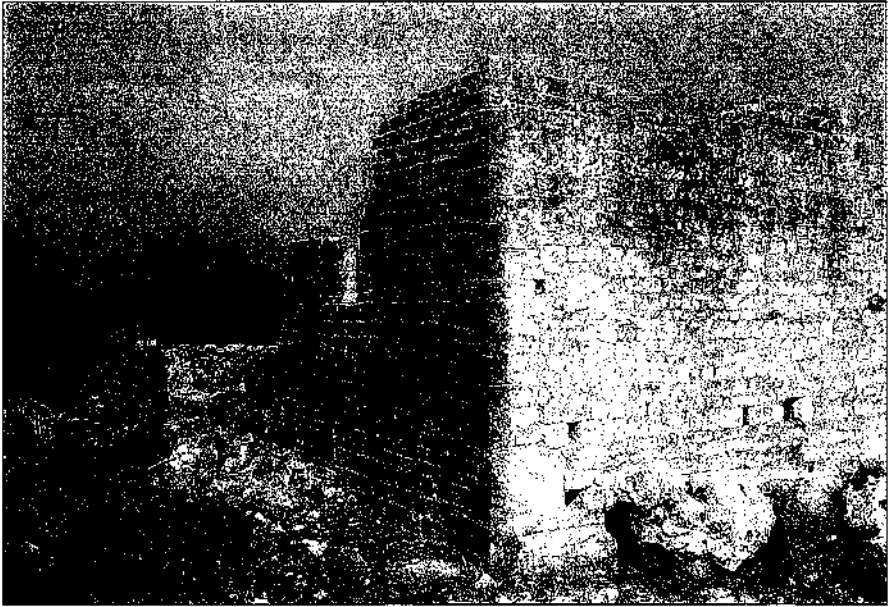

Abb. 3: Yapisigüzel, Haus A. Blick nach Südosten auf die west und Nordwand des sog westlichen Anbaues

Abb. 4: Yapisigüzel, Haus B: Blick nach Osten auf das Polygonalmauerwerk der Westfände

Abb. 5: Yapisigüzel, Haus B: Blide nach Nordosten auf die Tür in der Südfassade und das anschließende Mauerwerk aus Großquadern

Abb. 6: Manastir, Haus A: Blide nach Westen in den Nordhof

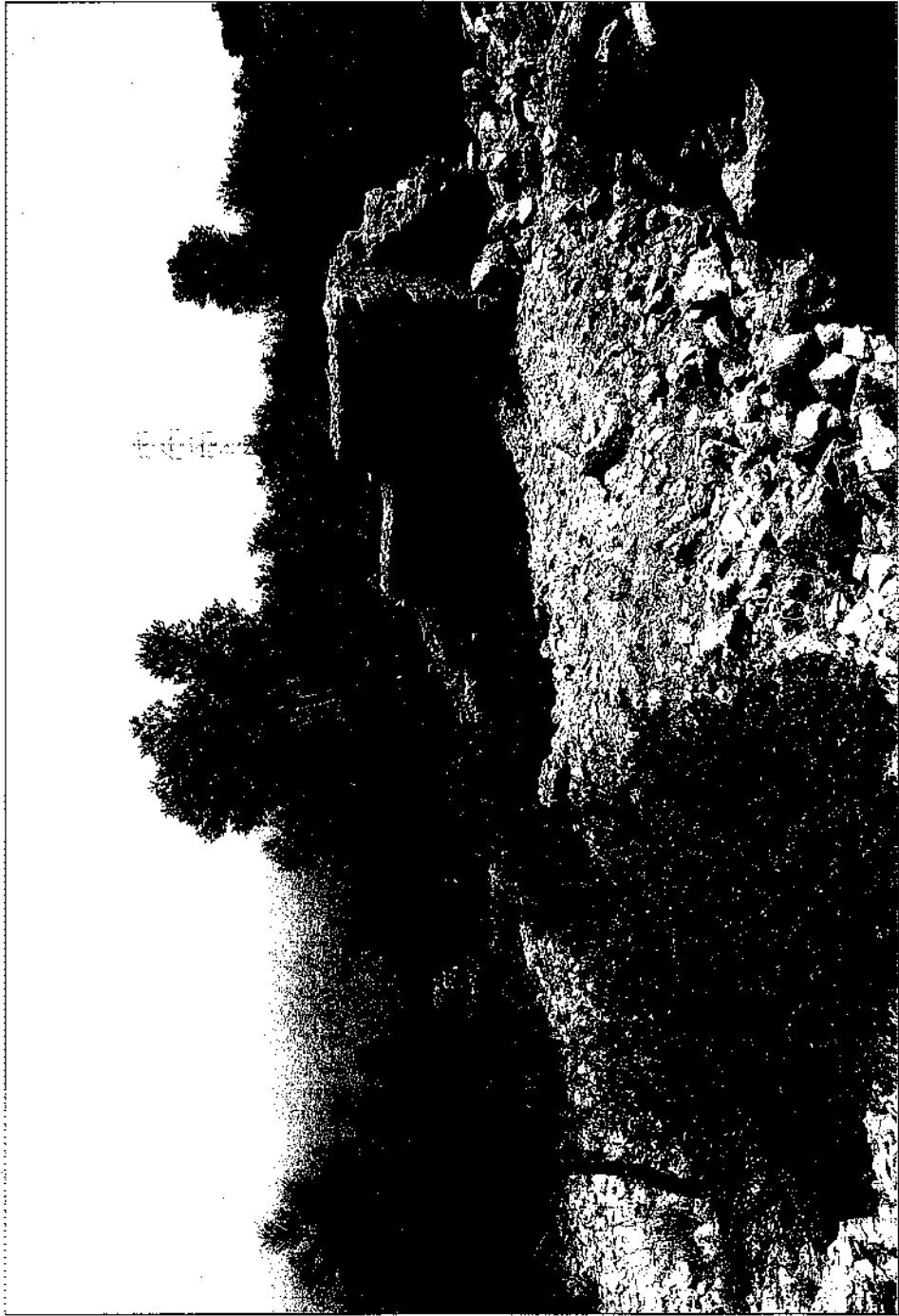

Abb. 7: Manastir, Haus B: Blick nach süden auf die Überreste der Wohneinheit 4, Zustand 2000

II. HYDAS YÜZEY ARAŞTIRMASI 2000

Mathias BENTER*

Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün vermiş olduğu izinle 12.8. ve 22.9. 2000 tarihleri arasında ikinci kampanya gerçekleştirilebildi¹. Marmaris Müzesi Müdürü Çiğdem Morçöl ile çalışma arkadaşlarına ve Bakanlık temsilcisi Hasibe Akat'a da göstermiş oldukları yardım ve işbirliğinden ötürü teşekkürlerimi sunarım.

Altı haftalık kampanya boyunca kaledeki yerleşmenin altı değişik yeri ile yakınınındaki Turgut Köyü'nün kuzeybatısında yer alan vadide incelemelerde bulunuldu ve önceki yıl başlanan araştırmalara devam edildi (Resim: 1)².

1. Mağara / Korunak (Kuzeyde akropolisin aşağısında)

1998'deki kampanya biterken, köy halkı tarafından dikkatim yaklaşık 12 m. uzunluğunda ve ortada 3 m. genişliğindeki kaya korunağının altındaki küçük bir mağaraya çekildi (Resim: 2). Söz konusu mağara, tahmin edilebileceği gibi maalesef defineciler tarafından altüst edilmiş durumdaydı. En son taban seviyesi, kaçak kazıcıların oluşturdukları taban seviyesinin yaklaşık bir metre üzerindeydi. Bu kaçak kazılar sırasında en az bir mezar bulunmuş olmalıdır. Söz konusu mezarın üçte ikisi korunagelmış durumdadır. Mezar çukurunun, içine keramik ve kemik parçalarının karıştığı bir moloz tabakasının içine açıldığı görülmekteydi. Ölü sırt üstü yatırılmış konumda olup, bir çatıda olduğu gibi karşılıklı olarak birbirine dayanmış, pişmiş topraktan kiremite benzer hafif içbükey üç levha ile (30-35, 65-70, 1,5-2 cm.) örtülü durumdaydı (Resim: 3). Mezar çukurunun doldurulmasından sonra, belki mezar yerinin işaretlenmesi, belki de koruma amacıyla kiremitlerle üzeri kapatılmıştı. Buna benzer, ancak üzeri kapatılmamış, düz dörtgen levhalardan oluşan başka mezarlar Rodos Karneiros ve Ialysos'tan bilinmekte olup, 6. yüzyıla tarihlenmektedir³.

Kaçak kazıdan kalan toprak yığını ancak kısmen temizlenebildi. Çok sayıda kemik, boyalı, boyasız, kabartma ya da kazı desenli keramik parçaları ile pişmiş toprak levhalara ait parçaları içermekteydi. Keramiğin çoğu çarkta çevrilmiş çeşitli büyüklük ve formlardaki kaplara aittir (Resim: 4-8). Bu keramik malzemesinden şimdiye dek bir boyalı kabın (Submyken?) beşte ikisi tümlenebildi (Resim: 9). Bundan başka, "barbarian ware" ile benzerlik gösteren, elde yapılmış kaba bir mal grubu da saptandı (Resim: 10)⁴.

* Mathias BENTER, Mimar- Arkeolog, Riehlstr. 11 D.140b7-Berlin/ALMANYA.
Türkçeye Çeviren: Bolgin AKSOY.

1 Leila Dogen (Arkeoloji öğrencisi), Marion Krämer (Arkeoloji öğrencisi), Klaus Krasnik (Arkeolog M.A.), Eckart Sauter (Arkeolog M.A.).

2 M. Benter, Hydass Survey 1998, 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II* (1999), 307 ff.

3 J. Boardman u. D.C. Kurtz, *Thanatos, Tod und Jenseits bei den Griechen* (1985), 207, Resim: 62 a, b.

4 J.B. Rutter, Ceramic Evidence for Northern Intruders in Southern Greece at the Beginning of Late Helladic IIIC Period. *AJA* 79, 17 - 32. Ders., Some Comments on Interpretin the Dark-surfaced Handmade Burnished Pottery of the 13th and 12th Century B.C., Aegean. *Journal of Mediterranean Archaeology* 3, 29-49.

Bu gri mal grubundan iki pithos parçası parmak baskısından yapılmış bir şerit taşıyor. İlk tahminlere göre bu alandaki keramik Son Myken III C den Protogeometrik Döneme kadar uzanan bir zaman aralığına tarihleniyor.

Gene bu alanda bulunan şişkin yay biçimli iki fibula 9 ile 7. yüzyıl arasına tarihlenmektedir (Resim: 11)⁵.

Kaçak kazıdan kalma toprak yığını içinde çok sayıda kemik de bulundu. Şimdiye dek dokuz birey saptandı. Bunların arasında bir kadın ve 5-7 yaşları arasında bir çocuk olduğu anlaşıldı. Kayalar arasında korunmakta olan bu alanın, kiremit mezarlar açılmadan önce de bir defin alanı olarak kullanıldığı tahmin ediliyor. Keramik buluntuları da bu tahmini doğrular niteliktedir.

Korunağın kuzeyinde, alt tarafta kalan alanda kayaya dayanmış, bir mezara ait kısım olabilecek, L-biçiminde bir bir taş dizisi görülmektedir.

2. Çiftlik (Turgut'un kuzeybatısında)

Turgut'un kuzeybatısında, Agnak Dağı'nın kuzeydoğu yamacında, bir kaç özel arazi üzerine dağılmış, bir ya da bir kaç çiftliğe ait duvar kalıntıları saptanmıştır. Bunlar ölçüm, çizim ve fotoğraf yoluyla belgelendirilmiştir. Duvarlar işlenmemiş büyük taşlardan inşa edilmiştir. Teras duvarı mı yoksa bir başka yapıya mı ait oldukları anlaşılamamıştır. Yaklaşık 12 m² büyüklüğündeki bir değirmenin temizlenmesi, arazi sahibinin engellemesi üzerine durdurulmuştur.

Turgut Vadisi'nin iki yanındaki yamaçların önüne kurulmuş olan bu çiftlikler, yüzeyde gözlenen keramik aracılığıyla Klasik ve Hellenistik dönemler arasına tarihlenmektedirler.

3. Oval Yapı (Aşağı Kale)

Duvar kalıntılarının seyrini açıklığa kavuşturmak için çalılıklar temizlendi ve hüms tabakası kaldırıldı⁶.

Batı tarafında görüldüğü kadarıyla yaklaşık 1,1 m. kalınlığında, işlenmemiş taşlardan oluşan bu duvar, dik kenarlı 0,7 m. kalınlığındaki bir duvarın doğu yanında sona ermektedir. Sözü edilen ilk duvarın son üç metresinin, ilk yapı dönemlerinin birisinden kalma seyri izleyip izlemediği kesin değildir. Bu duruma ancak bir kazı ile açıklık getirilebilir. Tahkimat duvarının en dar yerinde, yaklaşık 1,8 m. genişliğinde, küçük taşlarla kapatılmış bir geçit gözlemlendi. Kent duvarında olduğu gibi, dış taraftaki taş sırası, şimdiye kadar saptandığı kadarıyla, iç taraftaki taş sırasındakilere göre daha büyük taşlardan inşa edilmiştir (dolguşuz). Büyük yapıların dış duvarını oluşturduğu kısımlarda, tahkimat duvarının benzer kısımlarında olduğu gibi daha sık bir örgü gösteriyor. Duvarın sadece kent duvarı olduğu kısımlarda ise daha kaba bir işçilik söz konusudur.

Burada ele geçirilen, büyüklük ve form bakımından mağaradakilere benzer çok sayıda kiremit parçaları, bu duvarın, yapının bir parçası olduğu dönemin, en son yerleşim dönemi olarak tahmin edilmesini mümkün kılıyor.

Bu kalıntıların bir binaya mı "oval yapı" yoksa temenos benzeri bir çevrelemeye mi ait olduğu sorusu kazı olmaksızın açıklığa kavuşturulamamaktadır.

"Oval yapı"nın kuzeyinde bir sarnıç bulunmuştur. Bu sarnıcın duvarları, küçük bir yapının batı duvarının 0,7 m. içine inşa edilmiştir.

"Oval yapı"nın içindeki toprak çok sayıda keramik içeriyor. Bu alanda Arkaik, Klasik, Hellenistik ve Geç Antik Çağa ait parçalar ele geçmiştir.

5 E. Sapouna-Sakellarakis, Die Fibeln der griechischen Inseln, *PBF* XIV, 4 (1978), 73., Taf. 24, 25, 26. E. Caner, Fibeln in Anatolien I *PBF* XIV, 8 (1983), 42f., Taf. 6.

6 a.O. (Anm. 2).

4. Tapınak (Hydas'ın kuzeybatısında)

Özellikle hayvan figürünü parçası bulmak amacıyla bu alan bir kez daha incelendi. Ele geçen obje sayısı oldukça azdı.

5. Bizans Kilise Kalıntısı

Kilisenin iç mekânının tümü, tabanın 1,5 m. aşağısına dek kaçak kazılarla tahrip edilmiş durumdaydı. Çıkan toprak kaçak kazıcılar tarafından kyklobik tahkimat duvarına açılan bir boşluğa doldurulmuştu. Kaçak kazı yeri ve tahkimat duvarının önündeki toprak yığını tarafımızdan araştırıldı. Arkaik, Klasik ve Hellenistik Döneme ait çanak çömlek parçaları ile Kore ve Kuros terrakotalarına ait beş parça bulundu. Bunlar muhtemelen en az dört ayrı esere aittir (Resim: 15).

Katkısı fazla kırmızı ve kahverengi bir kiliden yapılmış olan yüz parçası, yaklaşık 20 cm.lik bir figürüne aittir. Diğer parçalar da yüz kısımlarına ait olup, açık bej ve katkısız kilden yapılmıştır. Kuros ve Kore tasvirleri normal insan büyüğünün 2/3'ü kadar olmalıdırlar.

Figürin parçaları 1998'de ortaya attığımız, Bizans kilisesinin eski bir kutsal alan üzerine inşa edildiği şeklindeki tezimizi desteklemektedir. Bu bağlamda 1998'de bu alanda bulunmuş olan sığır başı tasviri de tekrar hatırlanmalıdır⁷.

6. Yukarı Kalenin Güneybatı Köşesi

Yukarı kalenin güneybatı köşesinde kentin savunma duvarı 8 m. genişliğinde ve 4 m. yüksekliğinde olup ana kaya üzerine yıkılmıştır. Bu şekilde oluşmuş olan dik yamaç, temizlenmesiyle belki bir stratigrafi gösterebilecek nitelikteydi. Dik açıyla duvara doğru uzanan bu yıkıntı, burada bir yapı olduğunu da tahmin ettirmektedir. Ancak çalışmalar yeterince yorum yapılabilecek bir sonuç getirmemiştir.

Üç ayrı tabaka, bir başka deyişle yapı dönemi saptandı. Fakat tarihlenmeleri mümkün olmadı. Buna rağmen yapının son dönemini taş parçaları, spoliyen malzeme, kireç harcı içindeki keramik parçalarıyla Geç Antik ya da Bizans Çağı olarak adlandırmak mümkündür.

Bu alandan stratigrafik malzeme kazanılamadı: SM III C döneminden Bizans Dönemine kadar uzanan dönemlere ait malzeme kronolojik bir dağılıma uygun olarak bulunamadı. Moloz, ya dolgu malzemesi, ya da duvarın yıkılmasıyla birlikte oluşan yığıntıdan oluşmaktadır. Bu durumu yorumlamak için henüz çok erkendir.

Yamaçtaki araştırmalarda hematit içeren bir taştan yapılmış, parlatılmış, Geç Neolitikten, Orta Helladik Döneme kadar tarihlenebilen bir balta da bulundu. Bu bağlamda mağaradan da Erken Helladik I Çağına özgü bir malı ("Himbeer Ware") tahmin ettiren bir parçayı da anmak isteriz⁸.

Şimdiye değin ele geçen keramik ve diğer buluntulardan yola çıkarak Hydas'ın İ.Ö. 12. yüzyıldan Geç Antik Çağa kadar varlığını sürdürdüğü kabul edilebilir.

Kurucuları ister Mykenli Akhalar, ister yerli Karyalılar, isterse "deniz kavimlerinden" biri olsun, Hydas'ı, Bozburun Yarımadası'ndaki diğer kale yerleşmeleriyle birlikte Ege'de Tunç Çağı sonlarına doğru ortaya çıkan, üzerinde çok konuşulmuş olan karışıklıklar, değişim ve göç hareketleriyle bir ilişki içine sokmak mümkündür⁹.

7 a.O. (dipnot 2), 314.

8 F. Schachermoyr, *Die Ägäische Frühzeit*, Bd. 1, *Die vormykenischen Perioden des griechischen Festlandes und der Kykladen* (1976), 188.

9 İ.Ö. 13. yüzyıldan itibaren Ege ve Kıbrıs'ta, kıyılara yakın kale yerleşmelerinin ortaya çıkması üzerine düşünce ve gözlemler aşağıdaki eserlerden toparlanmıştır: O.T.P.K. Dickenson, *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age*, Vol. 1, *Mainland and Islands* (1979), J. Hutter, *Cultural Novelities in the Post Palatial Aegean World: Indices of Vitality or Decline?* içinde: W.A. Ward and M.S. Joukowsky (Ed), *The Crisis Years: the 12th Century B.C. From the Danube to the Tigris* (1992), 61-78. V. Karagorghis, *Mycenaean Defensive Outposts in the Aegean and Cyprus: Some Comparisons*, içinde: F.H.Cline, D.Harris-Cline (Ed), *The Aegean and the Orient in the Second Millennium*, *Aegeum* 18 (1988), 127-136.

ZWEITER HYDAS-SURVEY 2000

Mathias BENTER*

Die zweite Kampagne konnte dank der freundlichen Genehmigung des türkischen Antiken-dienstes in der Zeit vom 12.8. bis 22.9.2000 durchgeführt werden¹. Unser Dank gilt ebenso der Direktorin des Museums von Marmaris, Frau Çiğdem Morçöl und ihren Mitarbeitern, sowie der Vertreterin des türkischen Antikendienstes, Frau Hasibe Akat für ihre Hilfe und Kooperationsbereitschaft.

In der sechswöchigen Kampagne wurden an sechs verschiedenen Stellen auf dem Burgberg und in dessen unmittelbarer Nähe, sowie im Tal nordwestlich des Dorfes Turgut Untersuchungen durchgeführt, bzw. fortgesetzt (Abb. 1)².

1. Höhle / Abri (nördlich unterhalb der Akropolis)

Am Ende der Kampagne 1998 wurde ich von Dorfbewohnern auf eine kleine Höhle unter einem etwa 12 m. langen und i.M. 3 m. breitem Abri hingewiesen (Abb. 2). Die Höhle war, wie nicht anders zu vermuten, von Raubgräbern heimgesucht worden. Der letzte Begehungshorizont lag etwa einen Meter über dem derzeitigen, durch Raubgrabung geschaffenen Begehungsniveau. Dabei sind die Raubgräber auf mindestens ein Ziegelgrab gestoßen, das jetzt noch zu zwei Dritteln erhalten ist. Die Grabgrube scheint in eine Schuttschicht, durchsetzt mit Scherben und Knochen, eingetieft worden zu sein. Das Grab ist aus drei Paar leicht gewölbten, Dachziegeln ähnlichen Tonplatten (30-35, 65-70, 1,5-2 cm.), die über den auf dem Rücken liegenden Leichnam giebelartig gegeneinander gelehnt worden waren, konstruiert (Abb. 3). Nachdem die Grube wieder verfüllt worden war, deckte man das Grab mit drei weiteren Ziegeln ab, wohl zur Markierung desselben und um es dadurch vor Zerstörung zu schützen. Vergleichbare Gräber ohne Abdeckung, allerdings aus quadratischen, planen Tonplatten sind von Rhodos, aus Kameiros und Ialysos bekannt und werden in das 6. Jh.v.Chr. datiert³.

Der Raubschutt im Bereich vor der Höhle konnte nur teilweise abgetragen werden. Er enthielt eine Vielzahl von Knochen und bemalter, unbemalter, relief- und ritzverzierter Keramik, sowie Bruchstücke der gewölbten Tonplatten. In der Mehrzahl handelt es sich um Scherben von auf der Scheibe gedrehten Gefäßen verschiedenster Größe (Abb. 4-8). Aus diesem Scherbenmaterial konnte bisher ein bemaltes (submykenisches ?) Gefäß zu etwa 3/5 rekonstruiert werden (Abb. 9). Darüberhinaus fan-

* Mathias BENTER, Dipl.Ing. Architekt, D 14057 Berlin, Riehlstr. 11 / ALMANYA

1 Teilnehmer der Kampagne waren Mathias Benter, (Architekt / Archäologe), Leila Degen (Studentin der Archäologie), Marion Krämer (Studentin der Archäologie), Klaus Krasnik (Archäologe M.A.), Eckart Sauter (Archäologe M.A.).

2 M. Benter, Hydäs-Survey 1998 in: 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II* (1999), 307 ff.

3 J. Boardman u. D.C. Kurtz, *Thanatos, Tod und Jenseits bei den Griechen* (1985), 207, Abb. 62 a,b.

den sich Scherben grober, handgemachter Keramik, die Ähnlichkeit mit der sogenannten Barbarischen Ware aufweist. So zeigen zwei Pithosscherben aus grauer Ware Fingertupfenleisten (Abb. 10)⁴.

Nach einer ersten Einschätzung datiert die Keramik aus diesem Bereich in die Periode Spämykenisch IIIC bis in die protogeometrische Zeit.

Fünf Bruchstücke von mindestens zwei bronzenen Bogenfibeln mit geschwollenem Bügel aus diesem Untersuchungsbereich werden in das 9. bis 7. Jh.v.Chr. datiert (Abb. 11)⁵.

Ebenfalls aus dem Raubschutt unter dem Abri konnte eine Vielzahl von Knochen geborgen werden. Bisher sind mindestens 9 Individuen identifiziert worden. Darunter war ein Kind im Alter von etwa 5 bis 7 Jahren und eine weibliche Person. Es wird vermutet, daß der durch den Felsüberhang geschützte Bereich schon vor der Phase der Grablegungen in Ziegelgräbern als Bestattungsort diente, was der Keramikbefund zu bestätigen scheint.

Im unteren, nördlichen Bereich des Felsüberhangs ist eine gegen den Felsen gesetzte L-förmigen Steinsetzung zu sehen, die Teil eines Grabes gewesen sein könnte.

2. Gehöft (nordwestlich von Turgut)

Am Nordost-Hang des Agnak Dağ nordwestlich von Turgut wurden die Mauerzüge eines oder mehrerer Gehöfte, die sich über mehrere private Grundstücke erstrecken, vermessen, gezeichnet und fotografiert. Die Mauern sind aus unbehauenen, großformatigen Steinen errichtet. Es ist nicht immer eindeutig erkennbar, ob es sich um Terrassenmauern oder aufgehendes Mauerwerk handelt. Reinigungsarbeiten an einer etwa 12 qm großen Mühleninstallation in situ mußten eingestellt werden, da der nicht ortsansässige Grundstücksbesitzer nicht bereit war, uns das weitere Betreten seines Grundstückes zu gestatten.

Die am Fuße der Berghänge beiderseits des Tales von Turgut auf Terrassen angelegten Gehöfte datieren nach der bisher nur an der Oberfläche beobachteten Keramik in die klassische bis hellenistische Zeit.

3. Ovalbau (Unterburg)

Um den weiteren Verlauf des geschwungenen Mauerzuges des sogenannten "Ovalbaues" zu klären, wurde Buschwerk und Ruderalvegetation beseitigt und Humusboden abgetragen⁶.

Im Westen scheint die etwa 1,1 m. mächtige, aus unbehauenen großen Bruchsteinen errichtete Mauer an der Ostwand eines rechtwinkligen, ca. 0,7 m. breiten Mauerzuges zu enden (Abb. 13, 14). Ob die letzten drei Meter der geschwungenen Mauer in diesem Bereich dem ursprünglichen Verlauf einer ersten Bauphase entsprechen, ist unsicher. Im Süden taucht die geschwungene Mauer ab. Ihr weiterer Verlauf wäre nur mit einer Ausgrabung zu klären gewesen. An der engsten Stelle gegenüber der Siedlungsbefestigungsmauer wurde ein etwa 1,8 m. breiter Durchgang, der mit kleineren Steinen zugesetzt ist, beobachtet. Soweit bisher erkennbar, sind in der geschwungenen Mauer in gleicher Weise wie bei der Stadtmauer, in der Außenschale größere Steine verbaut worden als auf der Innenseite (keine Füllung).

4 J.B.Rutter, Ceramic Evidence for Northern Intruders in Southern Greece at the Beginning of the Late Helladic IIIC Period. *AJA* 79, 17 - 32. Ders., Some Comments on Interpreting the Dark-surfaced Handmade Burnished Pottery of the 13th and 12th Century B.C., Aegean. *Journal of Mediterranean Archaeology* 3, 29-49.

5 E. Sapouna - Sakellarakis, Die Fibeln der griechischen Inseln, *PfB* XIV, 4 (1978), 73 f., Taf. 24, 25, 26. E. Caner, Fibeln in Anatolien I, *PfB* XIV, 8 (1983), 42 f., Taf. 6.

6 a.O. (Anm. 2)

Das Mauergefüge erscheint dicht, ähnlich dem Mauergefüge in den Bereichen der Befestigungsmauern, wo diese auch gleichzeitig die Außenmauern von Gebäuden sind. Dort, wo die Befestigungsmauer nur Stadtmauer ist, ist das Mauergefüge wesentlich gröber.

Diese Beobachtung und eine Vielzahl von Bruchstücken von Dachziegel, in Form und Größe denen aus dem Bereich der Höhle / Abri ähnlich, lassen uns zumindest für die letzte Nutzungsphase vermuten, daß die geschwungene Mauer Teil eines Gebäudes war.

Diese Frage, ob es sich bei dieser Struktur um die Reste eines Gebäudes (Ovalbau) oder um eine temenosartige Einfriedung handelt, kann ohne Grabung nicht eindeutig geklärt werden.

Nördlich des "Ovalbaues" findet sich eine Zisterne, deren Auffangbecken sich bis unter die 0,7 m breite Westmauer eines kleineren Gebäudes (?) erstreckt.

Der Schutt im Inneren des "Ovalbaues" ist stark durchsetzt mit Scherben. Aus diesem Bereich fand sich Keramik archaischer, klassischer, hellenistischer und spätantiker Zeit.

4. Heiligtum (nordwestlich von Hydas)

Dieser Bereich wurde noch einmal abgesucht, um insbesondere weitere Fragmente von Tierterrakotten zu bergen. Die Ausbeute in dieser Hinsicht war gering.

5. Byzantinische Kirchenruine (Oberburg)

Der gesamte Innenbereich der Kirche ist bis zu einer Tiefe von ca. 1,5 m. unter dem ehemaligen Fußboden durch Raubgrabungen gestört. Der Raubschutt wurde durch eine für diesen Zweck von den Raubgräbern in die zyklopische Befestigungsmauer der Akropolis gebrochene Lücke entsorgt. Die Raubgrabung und der Schuttkegel vor der Befestigungsmauer wurden von uns abgesucht. Scherben archaischer, klassischer und hellenistischer Gefäße, sowie fünf Bruchstücke von mindestens vier archaischen Kuroi / Koren Terrakotten konnten geborgen werden (Abb. 15).

Die Gesichtspartie aus stark gemagertem, rotbraunem Ton gehört zu einer etwa 20 cm. hohen Statuette. Die übrigen Bruchstücke, ebenfalls Teile der Gesichtspartien, sind aus hellbeigem, kaum gemagertem Ton. Die Kuroi / Koren dürften etwa 2/3 lebensgroß gewesen sein.

Die Bruchstücke der Statuetten stützen unsere schon 1998 geäußerte Vermutung, daß die byzantinische Kirche über den Ruinen eines älteren Heiligtums errichtet worden sei. In diesem Zusammenhang sei auch nochmals an das Rinderköpfchen erinnert, das 1998 in diesem Bereich gefunden wurde⁷.

6. Südwestecke der Oberburg

Die Stadtbefestigungsmauer ist östlich der Südwestecke der Oberburg auf einer Breite von ca. 8 m. und einer Höhe von etwa 4 m. bis zum gewachsenen Fels weggebrochen. Der so entstandene Steilhang schien uns eine geeignete Stelle zu sein, um durch intensive Reinigung einen ersten Einblick in die Schichtenabfolge des Burgberges zu bekommen, - zumal hier rechtwinklig auf die Befestigungsmauer zulaufende Mauerreste ein mehrräumiges Gebäude vermuten lassen. Das Ergebnis dieser Bemühungen war aber weniger aussagekräftig als erwartet.

Es ließen sich drei Begehungshorizonte, bzw. Bauphasen unterscheiden, ohne das diese zeitlich zugeordnet werden konnten. Lediglich die Architekturreste der aus

⁷ a.O. (Anm. 2), 314.

kleinen Bruchsteinen und Spolien in Kalkmörtel ausgeführten und mit Scherben ausgezwickten Mauern der letzten Bauphase können auf Grund der Mauertechnik als spätantik / byzantinistisch angesprochen werden.

Stratifizierte Keramik aus diesem Bereich konnte nicht gewonnen werden: die Scherben, die aus den Perioden SM III C bis zur Spätantike stammen, fanden sich nicht ihrer zeitlichen Provenienz entsprechend stratifiziert. Der Schutt ist Füllschutt und / oder Schutt, der beim Wegbrechen der Befestigungsmauer nachgerutscht ist. Es ist zu früh, um hier den Befund weitergehend zu interpretieren.

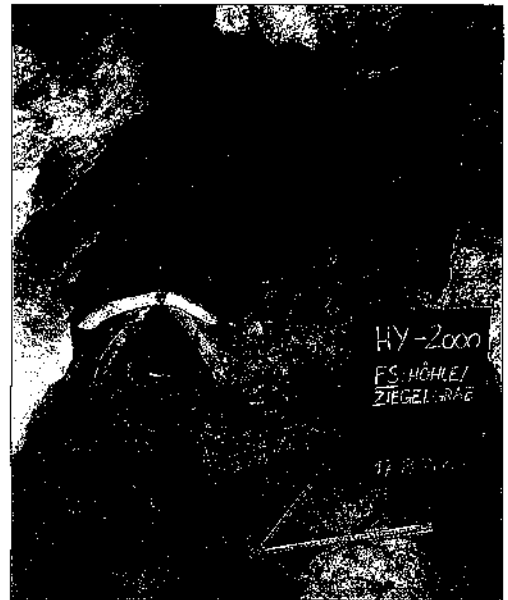
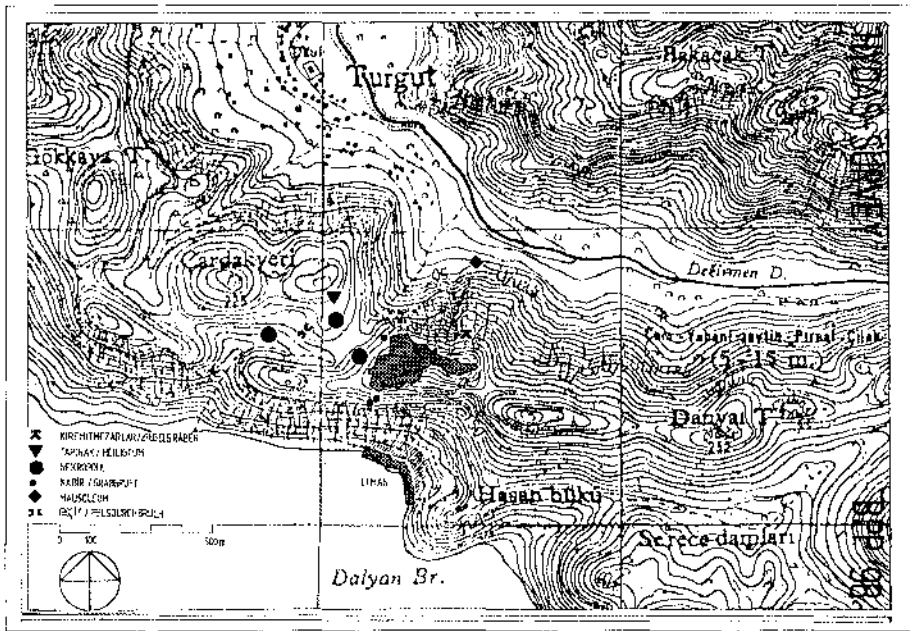
Aus der Untersuchung am Steilhang stammt auch ein poliertes Steinbeil aus hämatithaltigem Gestein, das in die spätneolithische bis mittelhelladische Zeit datiert werden kann. In diesem Zusammenhang sei erwähnt, daß sich auch eine Scherbe älter anmutender Keramik aus dem Fundbereich Höhle / Abri fand, die nach erster, ungesicherter Einschätzung als FH I-Ware ("Himbeer-Ware") angesprochen werden kann⁸.

Auf Grund des bisherigen Keramik- und sonstigen Befundes kann davon ausgegangen werden, daß Hydas schon gegen Ende des 12.Jh.v.Chr. bestand und bis in die Spätantike besiedelt war.

Es bietet sich an Hydas - und wie man vermuten darf, noch weitere der befestigten Höhensiedlungen auf der Bozburunhalbinsel, mit den gegen Ende der Ägäischen Bronzezeit bekannten und vielbesprochenen Unruhen, Veränderungen und Wanderungsbewegungen in Verbindung zu bringen, - seien die Gründer dieser Siedlungen nun mykenische Achäer, autochthone Karer oder einzelne Gruppen der sogenannten "Seevölker" gewesen⁹.

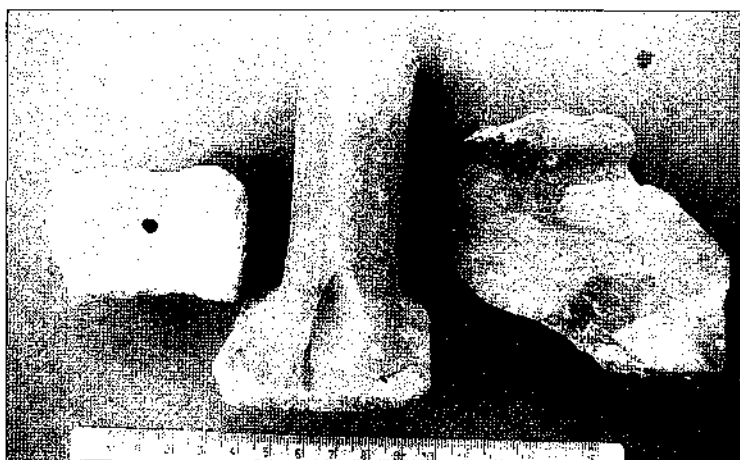
8 F. Schachermeyr, Die Ägäische Frühzeit, Bd.1, *Die vormykenischen Perioden des griechischen Festlandes und der Kykladen* (1976), 188.

9 Auf Beobachtungen und Überlegungen zur Entstehung der küstennahen, befestigten Höhensiedlungen seit dem Ende des 13.Jh.v.Chr. in der Ägäis und Zyperns seien hier nur auf die Ausführungen von R.H. Simpson and O.T.P.K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age, Vol. I, The Mainland and Islands* (1979); J. Rutter, *Cultural Novelities in the Post-Palatial Aegean World: Indices of Vitality or Decline?* In: W.A. Ward und M.S. Joukowsky (Hrsg.), *The Crisis Years: the 12th Century B.C From the Danube to the Tigris* (1992), 61-78 und V. Karageorghis, *Mycenaean Defensive Outposts in the Aegean and Cyprus: Some Comparisons*. In: E.H.Cline und D. Harris-Cline (Hrsg.), *The Aegean and the Orient in the Second Millennium, Aegaeum* 18 (1998), 127-136, hingewiesen.

**Abb. 4: Keramik Bere-
ich-Höhle/Abri
SW-Ecke der
Oberburg**

**Abb. 5: Keramik Bere-
ich-Höhle/Abri**

**Abb. 6: Keramik Bere-
ich-Höhle/Abri
SW-Ecke der
Oberburg**

Abb. 7: Weißware
(Höhle/Abri)

Abb. 8: Griffplatte-Bü-
gelkanne (Grab-
1) kleiner Krug
(handgeformt)
konischer Bec-
her (Höhle/Abri)

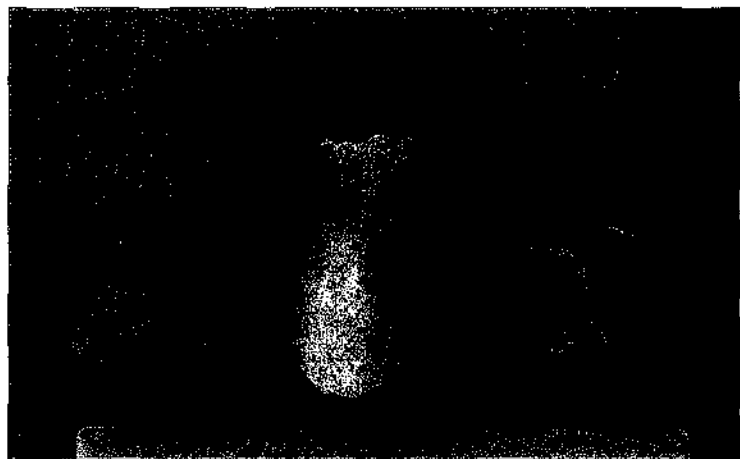

Abb. 9: Bemactes (Ge-
fäß (Höhle/Abri)

Abb. 10: Grobe Ware

Abb. 11: Zwei bronzene
Bogenfibeln

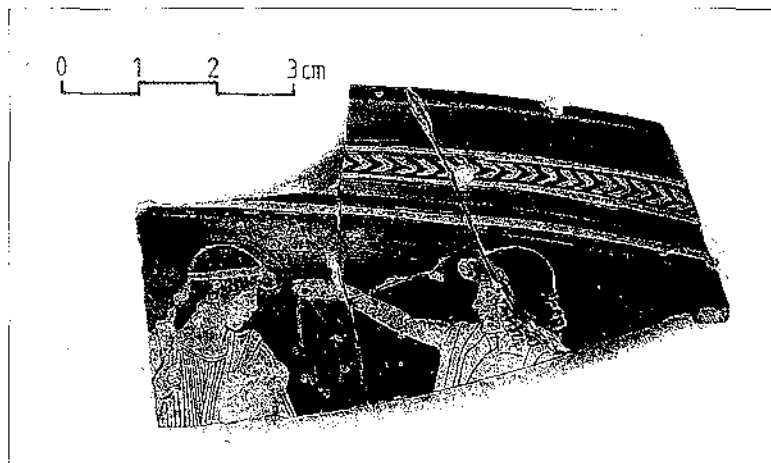

Abb. 12: Glanztonke-
ramik (rotfi-
gurig)

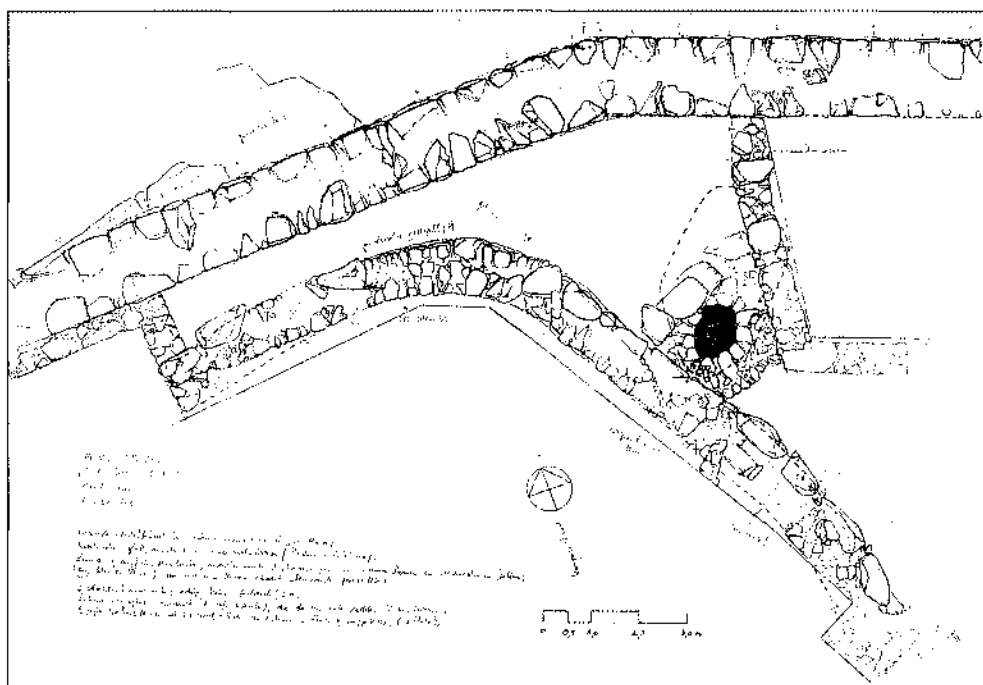

Abb. 13: "Ovalbau"

Abb. 14: "Ovalbau"

Abb. 15: Kuroi-Koren fragmente

FORSCHUNGEN IN LORYMA 2000

Winfried HELD*

Die vierte Kampagne des Surveys in Loryma auf der karischen Chersones dauerte vom 28. August bis 30. September 2000. Der türkischen Antikenbehörde möchte ich für die erneute Genehmigung dieser Arbeiten danken, insbesondere auch dem Vertreter des Kulturministeriums, Herrn Hüseyin Şahin (Malatya), dessen Unterstützung wesentlich zum Erfolg der Kampagne beigetragen hat. Zu Dank sind wir auch der Direktorin des Museums Marmaris, Frau Çiğdem Morçöl, verpflichtet, die unsere Arbeit tatkräftig unterstützte. Die Kampagne wurde erneut durch die Gewährung einer Sachbeihilfe von seiten der Deutschen Forschungsgemeinschaft ermöglicht¹.

Die Arbeiten konzentrierten sich auf zwei Bereiche: Zum einen galt es, die antiken Ruinen auf der Ostseite der Bucht von Loryma zu untersuchen, darunter ein Gehöft, einen Steinbruch sowie einen Wachturm. Zum anderen wurde das untersuchte Gelände nach Westen erweitert. Hier konnten wir zwei antike Gehöfte kartieren. Im Bereich des in den Vorjahren bereits erforschten Kybeletals und des Apollontals nahmen wir antike Ackerterrassen auf. Die 1998 und 1999 begonnene Untersuchung der Nekropole konnte dieses Jahr abgeschlossen werden. Das untersuchte und kartierte Areal umfaßt damit nun eine Fläche von ca. 2,5 x 3 km. (Abb. 1).

Obwohl die Ostseite der Bucht wegen seiner schroffen Felsen nur vom Wasser her zugänglich und auch sonst kaum zu nutzen zu sein scheint, ergab dieser Bereich die interessantesten Ergebnisse. Ganz im Süden, auf dem Kap an der Einfahrt in die Bucht, befindet sich hier ein großer, runder Turm, der aus großen, grob zugerichteten Kalkbruchsteinen in einer Art grobem Polygonalmauerwerk errichtet worden ist (Abb. 2, 3). Der Turm wird von den Einheimischen als Windmühle interpretiert, das Kap danach "Değirmen Burnu" genannt. Tatsächlich handelt es sich jedoch um einen antiken Wachturm, der gemeinsam mit der gegenüber gelegenen großen Hafenfestung die Einfahrt in die Bucht flankierte. Er dürfte gemeinsam mit der Hafenfestung im frühen dritten Jh. v. Chr. von den Rhodiern erbaut worden sein. Der Turm steht oben am Kamm des Kaps, so daß er auch den Küstenverlauf Richtung Osten überblickt, und ist an den steilen Felsen angebaut. An der zur Bucht gewandten Hangseite steht er unten auf einem vorspringenden Mauersockel, über dem sich der zylinderförmige Turm erhebt. Dieser besteht aus einer zweischaligen Mauer und ist im Inneren vollständig mit großen Bruchsteinen gefüllt. Auf diesem massiven, 4,30 m. hohen Unterbau waren

* Dr. Winfried HELD, Universität Würzburg, Institut für Archäologie, Residenzplatz 2, Tor A, D-97070 Würzburg/ALMANYA.

¹ Mitarbeiter der Kampagne waren außer dem Verfasser: meine Frau Elif Held; als Archäologen Dr. Alexander Herda, (Berlin), Alexander Klein, Matthias Nöth, Sebastian Zöller (Würzburg); als Geodät Marcel Abele (Karlsruhe); als Restaurator Miron-Doru Sevastre (Würzburg). Zu den vorangegangenen Kampagnen s. W. Held, 14. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* I, 1996, 165 ff.; ders., 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* II, 1999, 295 ff.; ders., 18. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (im Druck); ders. – A. Berger – A. Herda, *IstMitt* 49, 1999, 159 ff.

einst mehrere runde, stufenartig zurückspringende Quaderschichten errichtet; auf der Südseite haben sich Reste von zwei Stufen erhalten. Weitere Reste des Oberbaus fehlen.

Nördlich des Turms befindet sich in dem "Kürekellik" genannten Bereich ein antiker Steinbruch (Abb. 4). Der in Loryma vorherrschende Kalkstein diente zwar als Material für die meisten Gebäude und wurde stets in jeweils unmittelbarer Nähe gebrochen. In Kürekellik steht dagegen ein brauner, weicher Sandstein an, der leicht zu bearbeiten ist, aber ebenso leicht verwittert. Die strichpunktierte Linie im Plan Abb. 4 gibt den Umfang des Sandsteinvorkommens wieder. Der Sandstein wurde einerseits in der Nekropole für die meist aus Platten gebildeten unterirdischen Grabkammern verwendet², andererseits diente er als Baumaterial für monumentale Gebäude, wobei er mit einer Stuckschicht überzogen und farbig bemalt wurde. Diese Technik ist aus Rhodos bekannt und wurde auch auf der karischen Chersones angewandt, etwa für den Tempel des Apollon Samnaios in Amos. In Loryma sind im Apollonheiligtum wenige Reste solcher Architektur zu finden, die wohl vom Tempel des Apollon stammen. Der Großteil der antiken Sandsteinarchitektur dürfte jedoch der Verwitterung zum Opfer gefallen sein.

Der Steinbruch läßt trotz dieser starken Verwitterung zwei verschiedene Abbautechniken erkennen. Im unteren Bereich überwiegen Spuren von einzeln aus dem Fels herausgehauenen Quadern. Weiter oben wurde der Stein dagegen planmäßig in langen, hangparallelen Streifen abgebaut. Hier scheinen auch Platten und Quader aus dem Fels herausgesägt worden zu sein. Wahrscheinlich handelt es sich bei den unteren Spuren einzeln abgebauter Quader um die älteren, da diese näher am Wasser lagen. Ein anderer Transport als mit Schiffen über die Bucht ist in dem schroffen Gelände nicht denkbar.

Im Norden, außerhalb des Sandsteinvorkommens, liegen mehrere Terrassenmauern, auf denen das Wohnhaus des Steinbruchbesitzers oder -verwalters sowie einfache Unterkünfte für die Steinbrucharbeiter gestanden haben dürften (Abb. 4, "5"). Zwei Basen, wie sie für die Gräber in Loryma typisch sind, belegen, daß hier eine Familie ständig wohnte – die eine ist als Stufenbasis gestaltet, die andere als massiver Quader mit Kopf- und Fußprofil (Abb. 4, "B 1" und "B 2"; Abb. 5, 6). Oberhalb des Wohnbereichs befindet sich eine Presse aus Kalkstein (Abb. 4, "4"). Die Presse ist, anders als bei den Gehöften, nicht Teil einer größeren Keiteranlage und könnte hier zum Pressen von Oliven verwendet worden sein. Zur Versorgung mit Trinkwasser gab es drei große Zisternen, in denen Regenwasser gesammelt wurde (Im Plan Abb. 4 mit "Z" bezeichnet). Das Regenwasser wurde in Rinnen zu den Zisternen geleitet, bei der östlichen Zisterne ist sogar ein Setzbecken erhalten. Der Steinbruch kann durch die Oberflächenkeramik sowie durch die hier gebrochenen Steine datiert werden; er wurde demnach sicher während der hellenistischen Zeit genutzt, seine Anfänge können jedoch bis in die klassische Epoche zurückgehen.

In frühbyzantinischer Zeit entstand in dem verlassenen Steinbruch ein kleines Kloster. Von einer hohen, antiken Abbaustufe ausgehend wurde eine Kirche in den Fels gegraben, die mit einer Apsis, einer Seitenkapelle und einem weiteren Nebenraum ausgestattet war. Die Mauern, welche die Räume dieser Höhlenkirche voneinander trennten, sind zwar der neuzeitlichen Nutzung als Hirtenunterkunft zum Opfer gefallen, ihre Spuren sind an der Decke jedoch noch deutlich zu erkennen. Neben der Apsis befindet sich eine rechteckige Nische, die von einem Falz umgeben ist und demnach wohl verschließbar war. Die Apsis und ihre Umgebung sind mit 37 in den Felsen gehauenen Kreuzen verziert, ein weiteres befindet sich außen über dem Eingang. An der Decke, gleich innerhalb des Eingangs, befindet sich außerdem ein Christusmonogramm. Vier der Kreuze in der Apsis enden in Schwalbenschwänzen.

Weitere Kreuze dürften einst vorhanden gewesen sein, doch sind die Wände im unteren Bereich tief abgeschabt und weisen keine originale Oberfläche mehr auf. Ob die Kirche bemalt war, läßt sich unter der dicken Rußschicht nicht feststellen; vermutlich waren zumindest die in die Wände gehauenen Kreuze mit Röteln ausgemalt.

Die Seitenkapelle nördlich der Apsis endet in einer halbrunden Bank; weitere Elemente der Ausstattung sind nicht erhalten. Der große Nebenraum, der durch eine Tür von der Kirche aus zugänglich war, weist an seiner Nordwand unregelmäßige Vor- und Rücksprünge auf. Diese entstanden beim Aushöhlen des Raums, wobei jeweils senkrechte Ritzen in den Stein gehauen und dann der dazwischen stehengebliebene Fels herausgebrochen wurde. Dieser Raum, dessen Funktion nicht sicher zu bestimmen ist, blieb demnach unvollendet. Auf dem Platz vor der Kirche befindet sich eine der antiken Zisternen; ob sie weiter genutzt wurde, ist jedoch unklar. Zumindest wurde die Rinne, die das Wasser entlang der Kirchenfassade sammelte und in die Zisterne leitete, durch den Kirchenbau, insbesondere durch das Kreuz über dem Eingang teilweise zerstört.

An verschiedenen Stellen des Steinbruchs befinden sich kleine Wohnhöhlen mit in die Wand gehauenen, regal- oder schrankartigen Nischen (Abb. 4, "1" und "2"). Von einem weiteren, vielleicht dieser Epoche angehörenden Gebäude sind Einlassungen der Dachbalken im Fels erhalten (Abb. 4, "3"). In diesen einfachen Behausungen wohnten offenbar die Mönche des Klosters. Das Kloster lag zwar weit ab, hatte jedoch Blickkontakt zum Kloster in der Hafenfestung und zu den byzantinischen Siedlungen im Bereich des Apollonheiligtums und bei der antiken Stadt.

Nördlich des Steinbruchs liegt in einem Seitental das Gehöft 17 (Abb. 12, 13). Das aus massiven Polygonalmauern errichtete Wohngebäude liegt an einem steilen Felshang. Sein Grundriß hat die Form eines 15,60 m. langen und 8,45 m. breiten Rechtecks und lehnt sich an seiner Westecke an den anstehenden Felsen an. Die Mauerstärken betragen falseitig 80 cm., sonst 70 cm. Nahe der Ostecke liegt der sehr gut, einschließlich des Sturzes erhaltene Eingang. Durch die Hanglage bedingt, kann er allerdings nicht unmittelbar in das obere Hauptgeschoß geführt haben; denkbar ist, daß diese Ecke als Keller mit separatem Eingang gedient hatte, oder daß innen eine Treppe nach oben geführt hatte. Der starke Versturz im Inneren läßt eine genauere Interpretation nicht zu. Ein eigener Eingang in das obere Geschoß ist nicht erhalten; er könnte nur auf der südwestlichen Schmalseite nahe dem Felsen gelegen haben.

Im Bereich nordöstlich des Gehöfts wurde durch Terrassierungen eine halbwegs ebene Fläche geschaffen. Hier wurde auch die Weinkelter angelegt. Es handelt sich um eine viereckige, hangwärts sich verbreiternde Anlage von ca. 6 m. Länge mindestens 3 m. Breite. Sie besteht aus einer Tretfläche, die aus großen Kalksteinplatten gebildet ist und seitlich einen erhöhten, um 20 cm. breiten Rand aufweist. Der Preßstein und das Widerlager für den Preßbalken, wie sie bei den anderen Gehöften nachzuweisen sind, sind nicht sichtbar, dürften sich aber unter der starken Verschüttung der Hangseite befinden. Für den Anbau des Weins wurden die steilen, steinigen Hänge gegenüber dem Gehöft sowie weiter talaufwärts aufwendig terrassiert. Die kleine Bucht, in der das Seitental endet, ist als Anlegeplatz für kleine Boote geeignet und stellte die Verbindung mit der Außenwelt sicher.

Die Kartierung der Ackerterrassen im gesamten, bisher untersuchten Areal erwies sich als unerwartet ergiebig (Abb. 14). Die antiken Terrassen lassen sich von den späteren, byzantinischen und neuzeitlichen, klar unterscheiden. Während letztere einschallig gegen den Hang gebaut sind und kurvenreich dem Gelände folgen, sind die antiken Terrassen zweischallig aus großen Bruchsteinen errichtet; dabei ist die Innenschale senkrecht, die Außenschale leicht gebösch, so daß die Mauern nach oben schmaler werden. Die Terrassen verlaufen immer schnurgerade und zueinander parallel; an Hangbiegungen knicken sie in scharfen Winkeln um. Diese Bauweise ist im gesamten Gebiet einheitlich.

Verbindet man die Ackerterrassen mit den Ergebnissen der Untersuchung von bisher 14 Gehöften, ergibt sich ein zunehmend schärferes Bild der antiken Landwirtschaft von Loryma. Die Gehöfte verfügen zwar über zum Teil recht unterschiedliche Grundrisse, dennoch haben sie eine Reihe auffälliger Gemeinsamkeiten. Nach der Oberflächenkeramik sind sie alle in frühhellenistischer Zeit errichtet und im ersten Jh. v. Chr. verlassen worden; einige Gehöfte weisen auch eine frühbyzantinische Phase oder eine neuzeitliche Wiedernutzung auf. Jedes Gehöft verfügt über eine Weinkelter – einzige Ausnahme ist das Gehöft 1, doch fanden sich in der byzantinischen Siedlung im nahen Apollonheiligtum als Spolien verbaute Preßplatten, die von dort stammen dürften. Bei den Keltern fällt die Massivität der Steinplatten auf, die für Weinpressen ungewöhnlich ist. Einer Interpretation als Ölpressen widerspricht jedoch die große Kelterfläche, die für Öl unnötig wäre, sowie das völlige Fehlen von Ölmöhlen. Die Stabilität der Keltern läßt daher vielmehr auf den großen Umfang der Weinproduktion schließen³.

Die Ackerterrassen wurden zugleich mit den Gehöften angelegt, entstammen also ebenfalls dem frühen dritten Jh. v. Chr. Sie liegen nahe bei den Gehöften, oft lassen sich bestimmte terrassierte Hänge eindeutig einzelnen Gehöften zuweisen. Hier reifte der Wein, der dann in den Gehöften gekeltert worden ist.

Diese Ergebnisse lassen Rückschlüsse auf die rhodische Wirtschaftspolitik hellenistischer Zeit zu, von der die Produktion und der Export von Wein ein wichtiges Standbein war. Nach der Erlangung der Kontrolle über die karische Chersones und deren Einverleibung in den rhodischen Staat um die Wende vom vierten zum dritten Jh. v. Chr. wurde der Weinanbau in diesem Gebiet in einem geradezu industriellen Maßstab systematisch aufgebaut; in kürzester Zeit entstanden die Gehöfte und wurden die Hänge, soweit irgend möglich, terrassiert. Gleichzeitig entstanden auf der Halbinsel Amphorenwerkstätten, die die Transportbehälter für den Wein herstellten⁴. Dennoch waren es nicht die Rhodier, die diese Gehöfte betrieben, sondern die einheimischen Karer. Dies zeigen die reichen Gräber der Gehöfte, die meist von besserer Qualität und Ausstattung als die der Stadtnekropole sind, aber dem gleichen Typus angehören: Es handelt sich um Grabterrassen, oft aus Polsterquadern, auf denen in einer Reihe die für die karische Chersones typischen Stufenbasen aufgereiht waren⁵.

Die Einbeziehung der karischen Chersones in den rhodischen Staat als wohl ältester Teil der rhodischen Peraia hatte also nicht nur – nach der Belagerung durch Demetrios Poliorketes, der seinen Angriff von Loryma aus startete, verständliche – militärische Gründe. Zugleich standen handfeste wirtschaftliche Interessen hinter dieser Expansion, die sich nun deutlich im Umland und den Gehöften von Loryma abzeichnen.

Bisher nur vermuten läßt sich, daß dies mit einer Rodung der bislang dort vorhandenen Wälder einherging und zu einer erheblichen Erosion und Verkarstung führte, die letztlich die Aufgabe von Loryma als Siedlungsplatz in späthellenistischer Zeit zur Folge hatte.

3 Vgl. die Keller von Gehöft 6, W. Held, 18. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (im Druck) Abb. 9. 10.

4 J.-Y. Empereur – N. Tuna, *BCH* 113, 1989, 277 ff.; E. Doğer – A. K. Şenol, *Arkeoloji Dergisi* 4, 1996, 59 ff.; E. Doğer, 18. *Kazı Sonuçları Toplantısı* II, 1996, 235 ff.; E. Doğer – A. K. Şenol, 19. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1998, 439 ff.; dies., 20. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1999, 293 ff.; eine wichtige Quelle dazu sind die Pachturkunden aus dem Heiligtum des Apollon Samnaios in Amos: F. Salviat in: M.-C. Amouretti – J.-P. Brun (Hrsg.), *La production du vin et de l'huile en Méditerranée*, Symposium Aix-en-Provence/Toulon 1991, *BCH Suppl.* 26 (1993) 151 ff.; allg. s. W. Held, *IstMitt* 49, 1999, 179 f.

5 W. Held, *IstMitt* 49, 1999, 180 f. Abb. 13; ders., 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* II, 1999, 300 Abb. 8.

2000 YILI LORYMA ARAŞTIRMASI

Winfried HELD*

Karya Chersonesos'taki Loryma yüzey araştırmasının dördüncü kampanyası 28 Ağustos'tan 30 Eylül'e kadar sürdü. T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne verdiği izin için teşekkür ederim. Kampanyanın başarısında önemli bir payı olan, temsilci Sayın Hüseyin Şahin'in (Malatya) gösterdiği ilgi ve yardımdan dolayı teşekkür ederim. Marmaris Müzesi Müdürü, Sayın Çiğdem Morçöl'e, araştırmamıza verdiği destekten dolayı teşekkür ederim. Kampanya, tekrar Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) tarafından finanse edildi¹.

Kampanya'da ağırlıkla iki alanda çalışıldı: Alanlardan birisi Loryma Koyu'nun doğu tarafıdır. Burada bir çiftlik, bir taş ocağı ve bir gözetleme kulesi incelendi. İkinci alan olarak, daha önce araştırılan bölge batıya doğru genişletildi. Burada iki antik çiftlik tespit edildi. Ayrıca, önceki yıllarda araştırılan Kybele Deresi ve Apollon Deresi bölgelerinde antik tarla teraslarının planı ölçüldü. 1998 ve 1999'da başlanan nekropol çalışmaları bu sene bitirildi. İncelenen ve haritası ölçülen bölge, kampanyanın sonunda 2,5 x 3 km.lik bir alanı kapsadı (Resim: 1).

Loryma Koyu'nun doğu tarafına, dik kayalardan dolayı sadece denizden ulaşılıyor ve kullanıma elverişli bir alan gibi görünmüyor. Buna rağmen, bu bölge en ilginç sonuçları verdi. En güneyde, koya girişin yanındaki burunda, büyük yuvarlak bir kule bulunuyor. Kule, büyük ve kaba işlenmiş kireçtaşı bloklardan, kaba bir poligonel duvar tekniği ile inşa edilmiştir (Resim: 2, 3). Kule, yerli halk tarafından yel değirmeni olarak yorumlandı, bu nedenle üzerinde bulunduğu burun "Değirmen Burnu" olarak adlandırılıyor. Fakat, gerçekten antik bir gözetleme kulesi olduğu anlaşıldı. Karşısındaki büyük Liman Kalesi ile birlikte koya girişi gözetleme yeri olarak kullanılmış. Olasılıkla, Liman Kalesi ile birlikte M. Ö. erken üçüncü yüzyılda Rodoslular tarafından inşa edilmiş. Burun sırtında kurulduğu için, kuleden ayrıca da Loryma Koyu'nun doğusundaki sahil görünüyor. Bir yanı dik kayaya dayanarak yapılan kule, koya bakan yamaç tarafında daha geniş bir temel üzerinde kurulmuş. Bunun üzerinde yükselen silindirik şeklindeki kule, iki sıra taştan dizilmiş duvardan oluşuyor, kulenin içi büyük kırık taşlarla doldurulmuş. Bu masif, yüksekliği 4,30 m. olan altyapı üzerine, blok tabakalarla üst üste basamak şeklinde ortaya doğru daratılarak üstyapı inşa edilmiş. Bu basamaklardan, güney tarafında yer alan iki basamağın kalıntıları korunmuş. Üstyapının, bundan başka kalıntısı kalmamış.

* Dr. Winfried HELD, Universität Würzburg, Institut für Archäologie, Residenzplatz 2, Tor A, D-97070 Würzburg/ALMANYA.

1 Yazardan başka çalışmalara katılanlar: eşim Elif Held; Arkeolog Dr. Alexander Herda, (Berlin), Alexander Klein, Matthias Nöth, Sebastian Zötler (Würzburg); Topograf Marcel Abele (Karlsruhe); Restoratör Miron-Doru Sevastre (Würzburg). Önceki kampanyalar hakkında bkz. W. Held, 14. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* I, 1996, 165 vd.; id., 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* II, 1999, 295 vd.; id., 18. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (basımda); id. – A. Berger – A. Herda, *IstMitt* 49, 1999, 159 vd.

Kulenin kuzeyinde, "Kürekellik" denilen bölgede antik bir taş ocağı bulunuyor (Resim: 4). Loryma'da büyük çoğunlukta bulunan kireçtaşı, inşaat malzemesi olarak binaların çoğunda kullanılmış ve her inşaatın hemen yanında çıkarılmıştır. Kürekellik'te ise, kahverengi ve yumuşak bir kumtaşı bulunuyor. Planda (Resim: 4) noktalı çizgi, kumtaşının olduğu sınırları gösteriyor. Bu kumtaşının işlenmesi kolay, fakat açık havada çabuk dağılıyor. Bundan dolayı, nekropolde genellikle levhalardan oluşan yeraltı mezar odalarında kullanıldı², ayrıca da gösterişli mimarisinde yer aldı. Bu amaç için, ince bir sıva ile kapatılmış ve renkli boya ile süslenmiş. Bu teknik Rodos'tan tanınıyor, Karya Chersonesos'ta da kullanıldı, örneğin Amos'taki Apollon Samnaios Tapınağı'nda. Loryma'daki Apollon kutsal alanında bu tür mimarinin bazı kalıntıları bulunuyor; ihtimalen bunlar Apollon Tapınağı'ndan kaynaklanıyor. Bu antik kumtaşı mimarının büyük kısmı olasılıkla dağılarak yok oldu.

Kumtaşının çabuk dağılma özelliğine rağmen, taş ocağında iki değişik taş çıkarma tekniğinin izleri görülebiliyor. Aşağı kısımda çoğunlukla tek tek kayadan çıkarılan blokların izleri var. Yukarı kısımda ise, taşlar düzenli bir şekilde, uzun ve yamaca paralel şeritler halinde çıkarılmış. Burada, levha ve blok taşlar testere ile kayadan ayrılmış gibi görünüyor. Olasılıkla aşağıdaki izler, denize yakın oldukları için, yukardakilerinden daha eskidir. Taşlar gemilerle su yolundan götürülmüş olmalı, çünkü dik kayalıklardan dolayı karadan nakliyat mümkün değildir.

Kuzeyde, kumtaşının varlığı dışında, birkaç teras duvarı bulunuyor. Burada, olasılıkla taş ocağının sahibi veya işletmecisinin evi ve işçiler için konutlar bulunuyordu (Resim: 4, "5"). Loryma mezarları için tipik olan iki kaide, burada bir ailenin sürekli oturduğunu açıklıyor. Bunlardan birisi basamaklı kaide, birisi de alt ve üst profil ile süslenen bir blok şeklindedir (Resim: 4, "B 1" ve "B 2"; Resim: 5, 6). Bu konut alanının üzerinde kireçtaşından bir ezme taşı bulunuyor (Resim: 4, "4"). Çiftliklerdekinden farklı olarak, bu pres büyük bir şarap cenderesinin parçası değildir ve olasılıkla zeytin ezmek için kullanılmıştır. İçme suyu ihtiyacı için üç büyük sarnıçta yağmur suyu biriktirilmiş (Resim: 4, planda "Z" ile işaretlendi). Yağmur suyu kayaya yontulmuş oluklarla sarnıçlara getirildi. Doğuda olan sarnıçta bir dinlenme havuzu da korunmuş. Taş ocağı, yüzey keramikleri ve buradan çıkarılan taşlarla tarihleniyor. Buna göre, kesinlikle Helenistik Dönemde kullanıldı, başlangıcı da Klasik Döneme kadar inebilir.

Terkedilen taş ocağında, Erken Bizans Döneminde, küçük bir manastır kurulmuş. Antik dönemde çıkarılmış taşların yerindeki yüksek bir basamaktan başlayarak, kayaya bir kilise kazılmış (Resim: 7-11). Şu anda bu mağara çoban sığınağı olarak kullanılıyor. Kilisenin bir apsis, bir yan şapel ve bir yan mekânı var. Bu mekânları ayıran duvarlar yıkılmış, fakat tavanda izleri net görünüyor. Apsisin yanında dikdörtgen bir niş bulunuyor. Kenarındaki bir yiv, nişin olasılıkla kapatılabilirliğini gösteriyor. Apsis ve çevresi kayaya yontulmuş toplam 37 adet haçla süslenmiş, dışarda kapı üzerinde bir haç daha bulunuyor. Tavanda, hemen girişin iç tarafında, bir İsa monogramı var. Apsisteki haçların dördünün uçları kıvrangıç kuyruğu şeklinde. Kilisede olasılıkla daha çok haç varmış. Fakat duvarların alt kısımlarındaki derin aşınmadan dolayı orijinal yüzeyleri kalmamış. Kalın is tabakası yüzünden kilisenin içinin resimlerle süslenmiş olup olmadığı anlaşılamıyor. Olasılıkla en azından duvarlara yontulan haçlar kırmızı boya ile doldurulmuşlardı.

Apsisin kuzeyindeki yan şapelin yuvarlak bir tezgahı var; donatımın başka ayrıntısı korunmamış. Bir kapı ile kiliseye bağlı olan yan mekânın kuzey duvarında düzensiz çıkıntı görülüyor. Bunlar, mekânı kazarken oluşmuş: Dikey yivler taşta kazıldı, ondan sonra aralarındaki kaya kırılarak çıkarıldı. Buna göre, bu mekân bitirilmemiştir, esas işlevi de anlaşılmıyor. Kilisenin önündeki meydana antik sarnıçların birisi bulunuyor; Bizans Döneminde de kullanıp kullanılmadığı bilinmiyor. Fakat yağmur suyunu kilisenin cephesi önünde biriktiren ve sarnıca gönderen oluk, kilisenin inşaatı sırasında özellikle kapı üzerindeki haç yapılırken kısmen tahrip edilmiş.

Taş ocağında birkaç yerde küçük mağara konutları bulunuyor. Duvarlarına yontulmuş raf veya dolap şeklinde nişler var (Resim: 4, "1", "2"). Olasılıkla bu dönemde yapılan, başka bir binaya ait kayaya yontulmuş çatı tahtalarının delikleri korunmuş (Resim: 4, "3"). Bu basit konutlarda manastırın rahipleri oturmuş olmalı. Dağ başında bir yerde olmasına rağmen manastırdan, hem Liman Kalesi'ndeki manastır, hem de Apollon kutsal alanı ve şehir bölgesindeki Bizans yerleşmeleri görünüyor.

Taş ocağının kuzeyinde, bir dere yatağı yanında Çiftlik 17 bulunuyor (Resim: 12, 13). Masif poligonal duvarlardan oluşan bina, dik ve kayalık bir yamaçta kurulmuş. Planı, uzunluğu 15,60 m. ve genişliği 8,45 m. olan bir dikdörtgen şeklindedir ve batı köşesinde kayalara dayanıyor. Duvarların kalınlığı dere tarafında 80 cm., öbür taraflarında 70 cm. dir. Doğu köşesine yakın yer alan kapısı atkısı ile birlikte çok iyi korunmuş. Bu kapı yamaçtaki konumundan dolayı evin ana katına gitmiyor. Belki bu köşe ayrı bir kapısı olan bodrum olarak kullanıldı, ya da içeride üst kata çıkılan bir merdiven vardı. İçerideki düşmüş taşlardan dolayı güvenilir bir yorum mümkün değildir. Yukardaki ana katın girişi korunmamıştır. Böyle bir kapı sadece güneybatı tarafta kayalar yanında bulunmuş olabilir.

Çiftliğin kuzeydoğu tarafında, teraslarla hemen hemen düz bir alan oluşturulmuş. Burada da şarap cenderesi kurulmuş. Cendere dörtgen, yamaca doğru genişleyen bir tesistir. Uzunluğu yaklaşık 6 m., genişliği en az 3 m. dir. Cendere alanı, büyük ve kalın kireçtaşı levhalardan oluşuyor, yanlarında yükseltilmiş, yaklaşık 20 cm. kalınlığında bir kenar var. Öbür çiftliklerin cenderelerinde bulunan ezme taşı ve ezme direğinin dayanma ayağı olarak kullanılan nişli blok, burada bulunamadı. Fakat olasılıkla yamaç tarafındaki dolgu altındadır. Üzüm dikmek için, çiftliğin karşısında ve derenin daha yukarısındaki dik ve taşlı yamaçlarda büyük bir zahmetle teras kurulmuş. Yan derenin çıkışındaki küçük koy, küçük teknelerin yanaşması için uygundur ve dışarıya bağlantısı sağlamıştır.

Şimdiye kadar araştırılan bütün bölgedeki tarla terasların tespit ve ölçüm çalışmaları beklediğimizden daha verimli çıktı (Resim: 14). Antik terasları, daha sonra yapılan Bizans ve modern teraslardan net bir şekilde ayırmak mümkündür. Sonraki teraslar tek taraftan, yamaca karşı örülmüş ve yamaçların eğri şekillerini takip ediyorlar. Buna karşın, antik teraslar iki taraftan büyük taşlardan örülmüş. Terasın iç yüzü dikey, dış yüzü ise eğimlidir, duvar öyle yukarıya doğru daha ince oluyor. Teraslar her zaman dümdüz ve birbirine paralel. Teraslar yamaçların dönemeçlerinde net açılarla dönüyorlar. Bu yapı şekli bütün Loryma bölgesinde değişmiyor.

Tarla terasları, şimdiye dek tespit edilen 14 çiftlikle karşılaştırılınca, Loryma ziraatı hakkında gittikçe daha net bir resim oluşuyor. Çiftlikler kısmen çok farklı planlar üzerinde kurulmuş, buna rağmen bir sürü göze batan ortak özellikleri paylaşıyorlar. Yüzey keramiklerine göre, hepsi erken Helenistik Dönemde kurulmuş, M. Ö. birinci yüzyılda terk edilmiş. Bazı çiftliklerin bir erken Bizans veya modern evresi de var. Her çiftliğin bir şarap cenderesi var – tek istisna olan Çiftlik 1'dir, fakat yakınındaki Apollon kutsal alanındaki Bizans yerleşiminde, olasılıkla bu çiftliğe ait ezme taş levhaları, burada devşirme malzeme olarak kullanıldı. Buradaki cenderelerin bir özelliği, taş levhaların çok büyük ve kalın olmasıdır. Bu, şarap cendereleri için normal değildir. Ancak, zeytin presleri olarak yorumlanamaz, çünkü böyle büyük ezme alanı zeytinyağı için anlamsızdır, hiç bir zeytin değirmeni de bulunmadı. Bundan dolayı, cenderelerin ağır yapısı, büyük miktarda şarap üretiminin bir işaretidir³.

Tarla terasları, çiftliklerle aynı zamanda kurulmuş ve onlar gibi M. Ö. erken üçüncü yüzyıldan kaynaklanıyor. Teraslar çiftliklerin yakınında. Teraslı yamaçların birçoğunun hangi çiftliğe ait olduğu net anlaşıyor. Çiftliklerde ezilip şarap yapılan üzümler buralarda yetiştirilirdi.

3 Krş. Çiftlik 6'daki cendere, W. Held, 18. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (basımda) Res. 9. 10.

Bu sonuçlar, Rodos'un Helenistik Dönemdeki ekonomi siyasetinin yorumuna izin veriyor. Rodos ekonomisinin önemli bir direği, şarap üretim ve ihracatıymış. M. Ö. 300 civarında, Karya Chersonesos'u Rodos devletinin bir parçası olduktan sonra, üzüm üretimi bu bölgede hemen hemen sanayisel ölçüde başladı. En kısa zamanda çiftlikler inşa edilmiş ve mümkün olduğu kadar bütün yamaçlarda teraslar kurulmuş. Aynı zamanda, yarımada şarap nakliyesi için amfora atölyeleri oluşturulmuş⁴. Buna rağmen, Rodoslular değil, fakat yerli Karyalılar bu çiftlikleri işletti. Bu çiftliklerin şehir nekropolünden genellikle daha kaliteli ve zengin mezarları var, fakat mezarlar aynı tiptedir. Teraslar üzerinde sıralanmış mezar kaideleri de, Karya Chersonesos'a özgü olan basamaklı kaidelerdir⁵.

Olasılıkla Rodos Peraiası'nın en eski kısmı olan Karya Chersonesos'u, Rodos tarafından sadece askeri nedenler yüzünden devletin bir parçasına dahil edilmedi ki, Demetrios Poliorketes Rodos kuşatmasına Loryma'dan yola çıkarak başladığından, Rodos için önemli olmasına rağmen. Bu genişlemede ekonomik menfaatin büyük payı vardı. Bu neden Loryma'nın çevresi ve çiftliklerinde iz bıraktı.

Olasılıkla bu dönemde, o zamana kadar var olan orman kesildi ve büyük bir erozyona neden oldu. Geç Helenistik Dönemde Loryma'nın terkediliş nedeni bu olabilir.

4 J.-Y. Empereur – N. Tuna, *BCH* 113, 1989, 277 vd.; E. Doğer – A. K. Şenol, *Arkeoloji Dergisi* 4, 1996, 59 vd.; E. Doğer, 18. *Kazı Sonuçları Toplantısı* II, 1996, 235 vd.; E. Doğer – A. K. Şenol, 19. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1998, 439 vd.; id., 20. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1999, 293 vd.; önemli bir kaynak, Amos'taki Apollon Samnaios kutsal alanında bulunan hasılat kontratlarıdır. F. Salviat in: M.-C. Amouretti – J.-P. Brun (ed.), *La production du vin et de l'huile en Méditerranée*, Symposion Aix-en-Provence/Toulon 1991, *BCH Suppl.* 26 (1993) 151 vd.; genel olarak bkz. W. Held, *IstMitt* 49, 1999, 179 vd.

5 W. Held, *IstMitt* 49, 1999, 180 vd.; id., 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* II, 1999, 300 Res. 8.

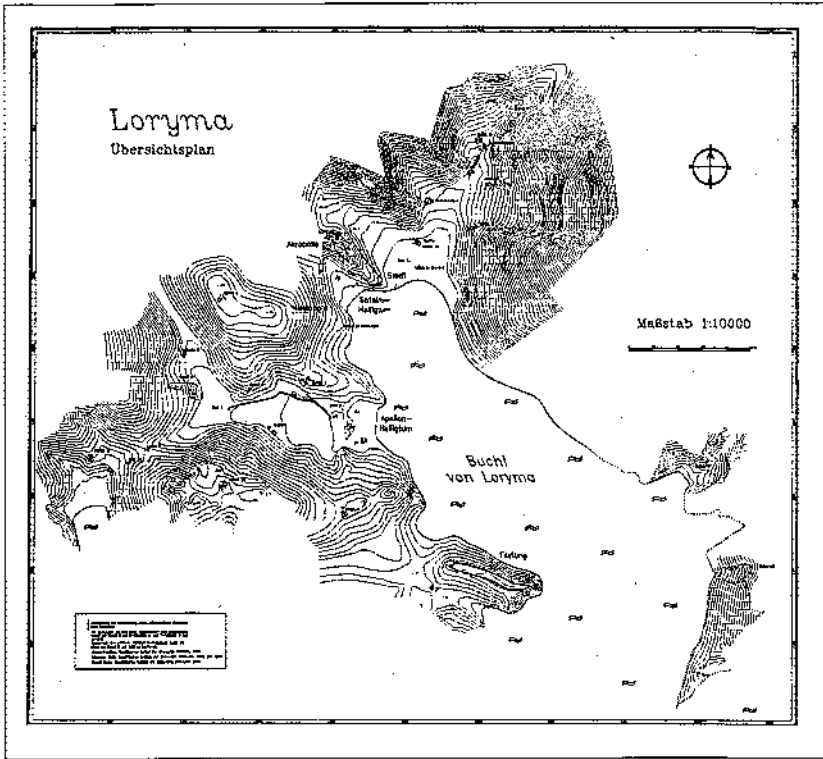

Abb. 1 : Loryma, topographischer plan
Resim 1: Loryma'nın topografik haritası

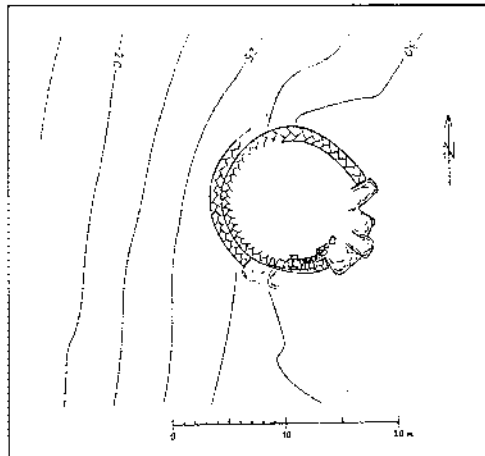

Abb. 2 : Wachtturm, Plan
Resim 2: Gözetleme kulesinin planı

Abb. 3 : Wachturm von Süden
Resim 3: Gözetleme kulesinin güneyden görünüşü

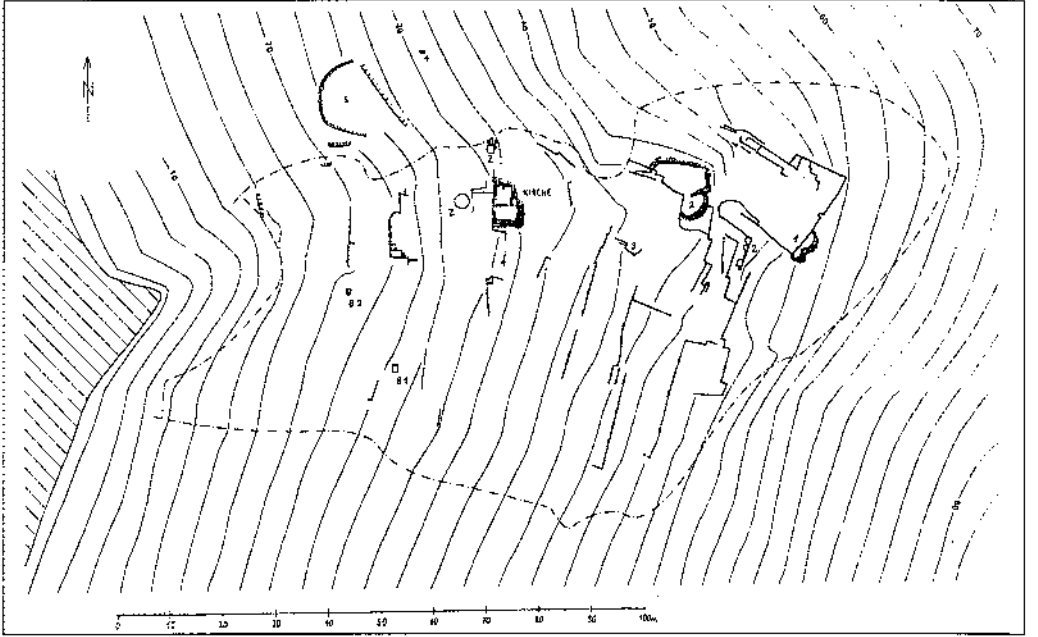

Abb. 4 : Steinbruch, plan
Resim 4: Taş ocağının planı

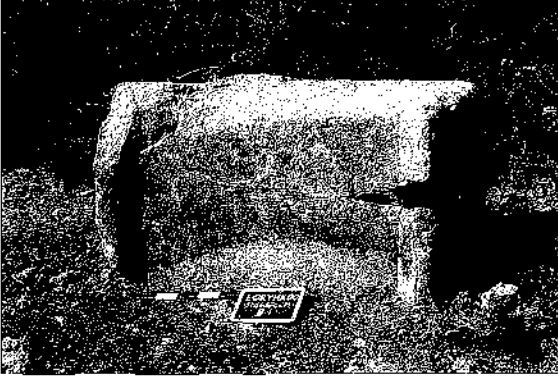

Abb. 5 : Steinbruch, Basis B 1
Resim 5: Taş ocağındaki kaide B 1

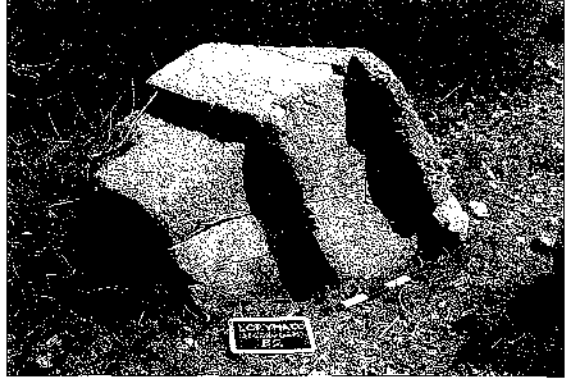

Abb. 6 : Steinbruch, Basis B 2
Resim 6: Taş ocağındaki kaide B 2

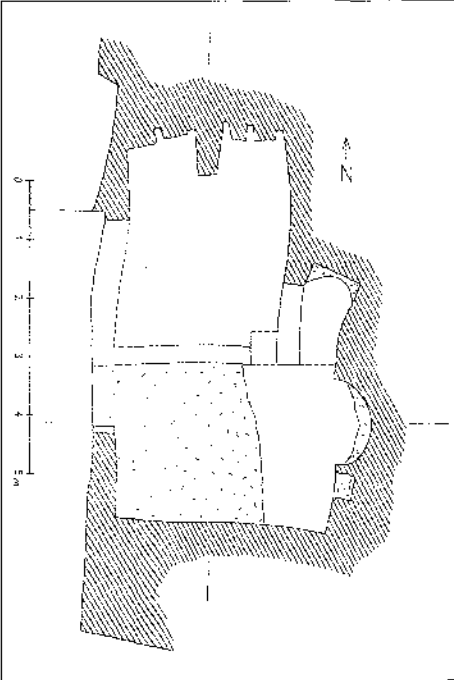

Abb. 7 : Steinbruch, Höhlenkirche, plan
Resim 7: Taş ocağındaki Mağara Kilisesi'nin planı

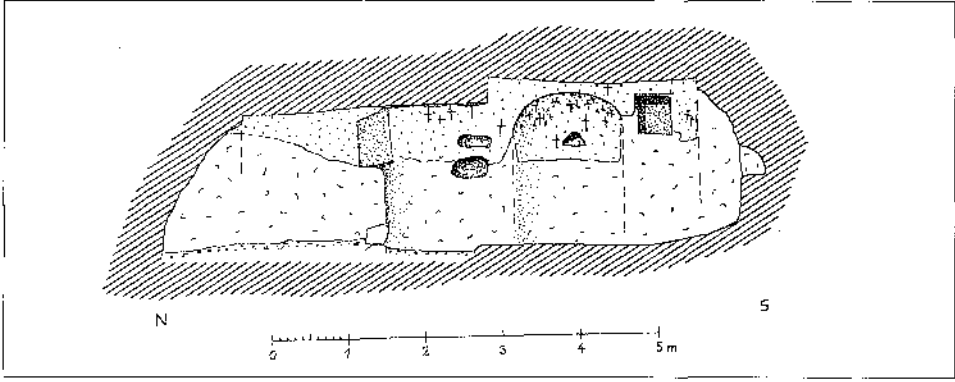

Abb. 8 : Steinbruch, Höhlenkirche, Nord-Süd-Schnitt
Resim 8: Taş ocağındaki Mağara Kilisesi'nin kuzey-güney kesiti

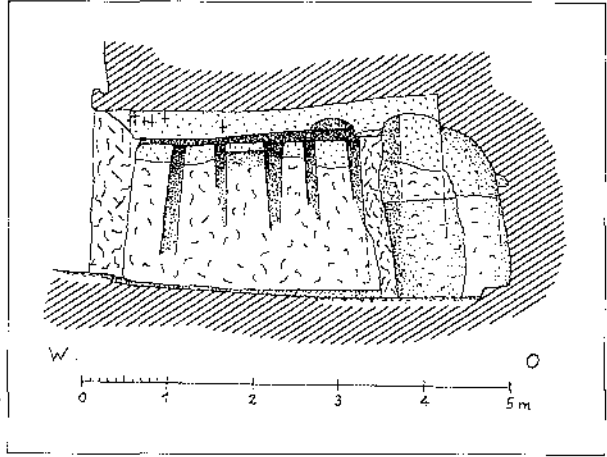

Abb. 9 : Steinbruch, Höhlenkirche, West-Ost-Schnitt
Resim 9: Taş ocağındaki Mağara Kilisesi'nin batı-doğu kesiti

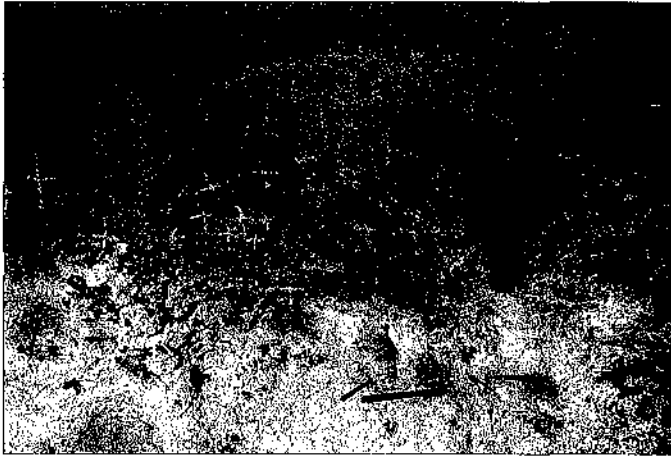

Abb. 10 : Steinbruch, Höhlenkirche, Apsis und Nische
Resim 10: Taş ocağındaki Mağara Kilisesi'nin batı-doğu kesiti

Abb. 11 : Steinbruch, Höhlenkirche, front
Resim 11: Taş ocağındaki Mağara Kilisesi'nin cephesi

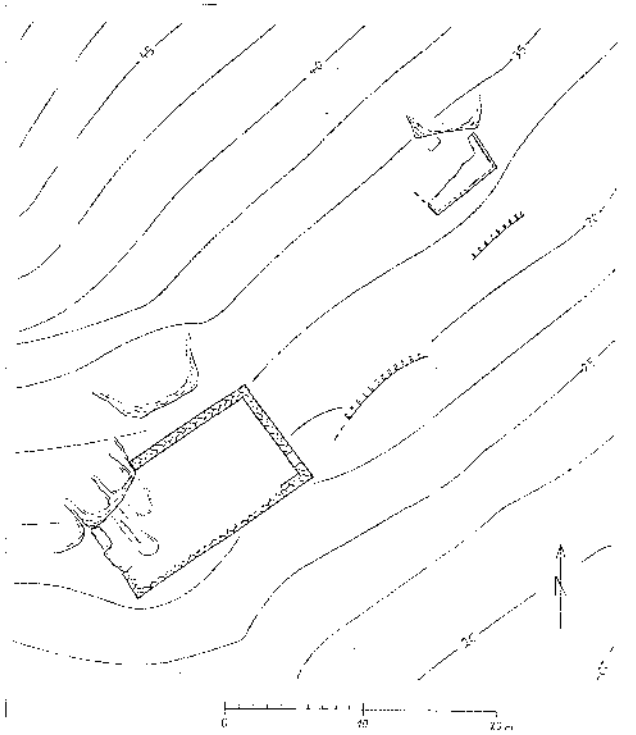

Abb. 12 : Gehöft 17, plan
Resim 12: Çiftlik 17'nin planı

Abb. 13 : Gehöft 17 von Nordosten
Resim 13: Çiftlik 17'nin kuzeydoğudan görünüşü

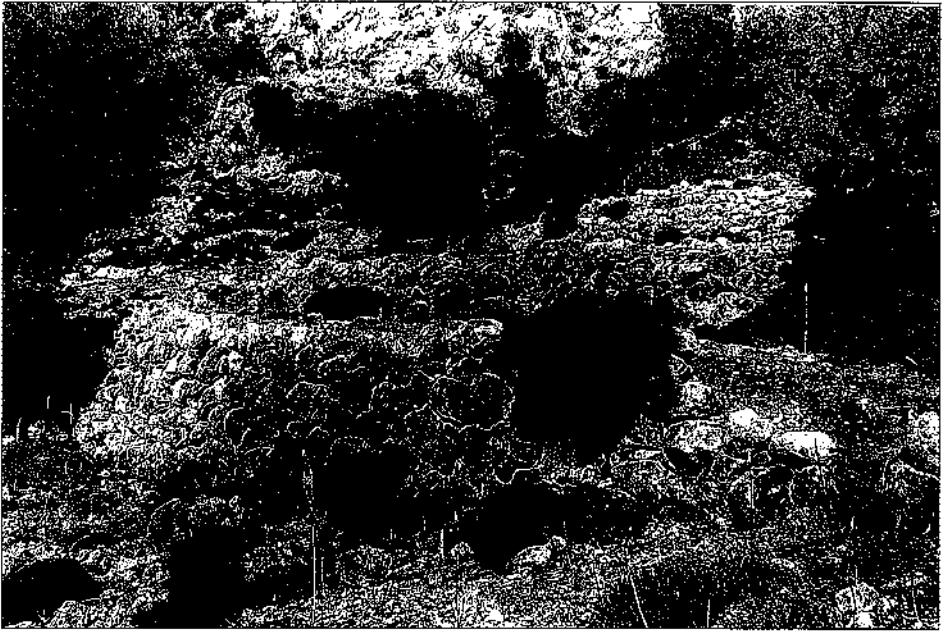

Abb. 14 : Antike Ackerterrassen bei Gehöft 12
Resim 14: Çiftlik 12 yakınındaki antik tarla terasları

KIRAN GÖLÜ KUTSAL ALANI 2000

Zeynep KUBAN*

Turgut SANER

Muğla İli, Marmaris İlçesi'nde, Taşlıca Köyü'ne bağlı Kiran Gölü mevkiindeki yüzey araştırmasının dördüncüsü 20-27 Ağustos 2000 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmaya Kültür Bakanlığı temsilcisi olarak Ankara Etnografya Müzesi'nden Sayın Asuman Arslan katılmıştır. Arslan, Kiran Gölü araştırmasının her fırsatta dile getirdiğimiz zor arazi koşullarına özveriyle uymuş, gözlemleri ve yakın kişiliği ile çalışmanın verimli geçmesinde önemli rol oynamıştır.

2000 yılı çalışmasının programını, belli başlı yapılara ait taş planlarının tamamlanması, göl içi ve çevresinin yüzey buluntuları açısından sistematik taranması ve kutsal alanın doğusundaki Antik-Ortaçağ kalesinin belgelenmesi oluşturmıştır. Bu program uyarınca Kiran Gölü kutsal alanındaki 1 ve 3 numaralı yapıların, ayrıca 1999 yılında vaziyet planı için rölövesi alınan Hıdırlık liman yapısının da 1/20 ve 1/50 ölçekli taş planları hazırlanmıştır. Alanın en önemli yapıları olan tapınak ile sunağın taş planları ise 1999 çalışmasında elde edilmiştir. Tiyatro (bouleuterion ?), boyutu ve kaplayan bitki örtüsü itibarıyla henüz ayrıntılı ölçülememiştir. Taş planlarının hazırlanmasındaki amaç, ayrıntılı belgeleme ile yapıları daha iyi değerlendirme temeli kazanmak, ayrıca yapılar arasında yapılacak karşılaştırma ile nispi bir tarihlendirme aramaktır.

KIRAN GÖLÜ KUTSAL ALANI

1 Numaralı Yapı

Kiran Gölü kutsal alanında tapınağa bitişik konumda bulunan "1 numaralı yapı" 1995 yılındaki ilk çalışmada ana hatlarıyla ölçülmüş, 1/200 ölçekli vaziyet planına işlenmiştir (Çizim: 1). Dikdörtgen planın kısa kenarlarındaki (doğu ve batı) duvarlar iyi korunmuş durumdadır. Batıda, tiyatroya bakan yönde kapı ve pencere açıklıkları bulunmaktadır. Kuzey ve güney duvarları ise izlenebilir durumda değildir. 2000 yılı çalışmasında ölçü almaya engel olan bitkilerin gerekli noktalarda kısmi oranda temizlenmesiyle ana hatları veren bir taş planı hazırlanabilmiştir (Çizim: 2). Ölçümler sırasında yapıya ilişkin iki yeni bulgu ortaya çıkmıştır: Tiyatroya dönük cephede, daha önceden bilinen kapı ve pencereye ek olarak, kapının diğer yanında ikinci bir pencerenin varlığı daha saptanmıştır. Bu cephede, 114 cm. genişliğinde bir kapı ile iki yanındaki 80 cm. genişliğinde pencerelerle simetrik bir düzenleme uygulandığı anlaşılmıştır.

Böyle bir cephe düzeni coğrafi yakınlığının da önerebileceği gibi Labraunda'daki andronların, sütunların gerisindeki pronaos cephelerini hatırlatmaktadır. Yapının kut-

* Yrd. Doç. Dr. Zeynep KUBAN, İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı 80191 Taksim-İstanbul/TÜRKİYE.
Doç. Dr. Turgut SANER, İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı 80191 Taksim-İstanbul/TÜRKİYE.

sal alan içindeki konumu ve tapınağa yakınlığı da paralelliği destekleyen noktalar. Labraunda'daki Andron A ve B büyük boyutlu anıtsal yapılar olarak dikkat çeker. Sütunlu pronaosları ve batı tarafında büyük nişleri vardır. Andron C ise --pronaosu hariç-- biçimlenmesi ve boyutları açısından Kıran Gölü'nün 1 numaralı yapısına daha yakın bir görüntü sergiler. 1 numaralı yapının güney duvarında da, Labraunda andronlarındaki gibi pencereler olup olmadığını söylemeye duvarın kalıntı durumu izin vermemektedir. Bu karşılaştırmaya Kıran Gölü kutsal alanındaki yapım etkinliğinin, İ.Ö. 4. yüzyıla denk düşen bir anda yoğunluk kazandığı yönündeki, ilk Kıran Gölü araştırma raporunda yer alan tartışma sonuçlarını da eklemek gerekir¹.

Aynı yapının içinde, kapı eksenini üzerinde bir de kaide tespit edilmiştir. Dörtgen kaide, Rodos ve Rodos Karşıyakası'nda birçok örneği görülen kademeli düzenlemelerde olduğu gibi bir çerçeveye sarılıdır. Başka bir ifadeyle, kaidenin ortasında, üzerine ikinci bir bloğun oturacağı geniş, oyuk bir alan bulunmaktadır. Kaide hem yatayda hem düşeyde hareket ederek (olası) özgün yerinden kaymıştır. Bozburun Yarımadası'nın kuzeyinde, Kastabos'taki Hemitheia kutsal alanında, tapınak terasındaki büyük kuzey yapısında da mekânın ortasında bir altlık bulunmuştur². Ancak Kastabos'taki altlık bir sunak olarak yorumlanmamakta³, yapının da, tapınak çalışanlarına hizmet veren bir "yemek odası" olduğu düşünülmektedir⁴.

Özetle Kıran Gölü'ndeki 1 numaralı yapının işlevi hala belirsizdir. Ancak mimarisi ve kutsal alandaki konumu açısından Labraunda'daki andronlara benzer bir işlev önermek olanağı vardır. Andronların kutsal alandaki etkinliklerle bağlantılı şölen binaları olup olmadığı ise, destekleyen ve karşı düşen savlarla ayrıntılı biçimde tartışılmaktadır⁵.

3 Numaralı Yapı

Kutsal alanın güneybatısındaki "3 numaralı yapı"da 2000 yılı çalışmalarında tekrar ele alınmıştır. Daha önce vaziyet planına işlenen dar uzun dikdörtgen biçimli yapı (Çizim: 1) sık bitki örtüsüyle kaplı ve toprak altında bulunduğundan, ancak doğu cephesi kısmen bitkilerden arındırılarak ölçülebilmektedir. İçinde veya yakın çevresinde kesin işlevini belirtebilecek bir buluntuya henüz rastlanmamıştır.

Kutsal alanlarda bulunan şölen/kutsal yemek mekânları bazı durumlarda 3 numaralı yapının biçimini hatırlatmaktadır. Yine Labraunda'da ve Korinth'te, bu tür yan yana dizilen mekânların oluşturduğu gruplar "hestiatorion", yani şölen mekânları olarak yorumlanmaktadır. Labraunda'da, beş gün süren şenlikler sırasında andronlara ve oikoi yapılarına giremeyen gruplar, propylon'un kuzeyindeki dar uzun mekânı şölen binası, yani hestiatorion olarak kullanmış olmalıdır; bu kanat yan yana beş odadan oluşmakta ve her oda 11 kline almaktadır. Kapılar, bu mekânlarda genelde olduğu gibi, tam ortada değil, yandadır⁶.

Korinth'teki Demeter ve Kore kutsal alanında da yan yana altı odadan oluşan dar uzun bir şölen yapısı ortaya çıkmıştır⁷. Yapının uzunluğu 29.40 m., genişliği 4.75-5.50 m.dir ve İ.Ö. 5. yüzyıla tarihlenmektedir.

Kıran Gölü'nün 3 numaralı yapısı 19.20 m. uzunluğunda ve yaklaşık 4 m. genişliğindedir. Ayakta duran söveler (*in situ* ?) en az üç kapı açıklığına işaret etmektedir. Bu

1 Kuban, Z.-T. Saner, "Kıran Gölü 1995", 14. AST II, 440 vd.

2 Cook, J.M.-W.H. Plommer, *The Sanctuary of Hemitheia at Kastabos*, Cambridge 1986, 29 vd., Fig. 78. Plate 5/3.

3 *ae*, 3; vd.

4 *ae*, 32.

5 Hellström, P., "Forma: Banqueting at Labraunda", *Architecture and Society in Hecatomnid Caria, Proceedings of the Uppsala Symposium 1987*, (ed. Linders, T.-P. Hellström), Uppsala 1989, 99-104.

6 *ae*, 104.

7 Bookidis, N.-R.S. Stroud, *Corinth XVIII*, 3, *The Sanctuary of Demeter and Kore, Topography and Architecture*, Princeton NJ 1997, 25 vd. Ayrıca 393 vd.nda çok sayıda başka benzer örnek gösterilmektedir.

durumda, her birinin içine beş klinenin uygun bir düzende sığacağı toplam üç odadan söz edilebilir. Yine de 3 numaralı yapının burada bir hestiatorion olarak önerilmesi büyük ihtiyaç payı taşımaktadır.

Kutsal Alanın Sınırları

2000 yılı çalışmasının getirdiği önemli bir gözlem de Kıran Gölü kutsal alanının sınırları ile ilgilidir. Bilindiği gibi antik kutsal alanlar, basit bir çitle veya duvarla fiziksel olarak sınırlanmaktaydı; bazı durumlarda ise topografik veriler sınırı göstermekteydi. Alanın sınırı, stellerin veya doğal kaya yüzeyinin üzerine yazılan yazıtlarla ayrıca belli edilmekteydi. Yukarıda sözü edilen 3 numaralı yapının yaklaşık 10 m. güneyinde, küçük bir kaya kütesinin üzeri insan eliyle düzlenmiş durumdadır; gün ışığı belli bir açıdan düştüğünde, yüzeyde yaklaşık 20 cm. çapında bir dairenin çember çizgisi görülmektedir (Resim: 1). Bu iz ve ortasındaki küçük dikdörtgen oyuk, silindirik gövdeli bir stelin oturması için işlenmiştir. Kaya yüzeyin, Kıran Gölü'ndeki mimarının mevcut yayılma alanının hemen bitiminde yer alması, buraya dikilen stelin kutsal alana ait bir sınır yazıtı niteliğinde olduğunu düşündürmektedir. Bu öneri gerçeği yansıtıyorsa, kutsal alanın güney sınırına ilişkin bir veri elde edilmiş olmaktadır (Çizim 1'de "T" ile işaretli).

Yüzey Buluntuları

Kıran Gölü kutsal alanına adını veren 30 m. çapındaki kuru gölün içi ve çevresi 2000 çalışmasında ayrıntılı bir biçimde taranmıştır. Bu sistemli tarama ile yaklaşık 120 taş eleman ölçülerek belgelenmiştir. Bunların çoğunu çevredeki mimariye ait kesme blok taşlar oluşturmaktadır. Bir kısmı, göl yönündeki duvarı (güney) tümüyle dağılmış olan 1 numaralı yapıya, bir kısmı da bir olasılıkla tapınağa ait olmalıdır. Ayrıca yedi adet çeşitli boy ve biçimde kaide saptanmıştır. İşlevleri açısından farklılık gösteren bu kaidelerin bir kısmı stel kaidesi, bir kısmı da mimarî parça olarak yorumlanmalıdır. Bunların dışında, bölgede, özellikle Rodos'ta çok sayıda örneği bulunan, dairesel kaidelerin üzerine yerleştirilen silindirik gövdeli iki mermer stel bulunmuştur (çapları: 33 cm. ve 16 cm.; küçük stel: Resim: 2).

Göl çevresinin taranması sırasında iki adet de mermer levha tespit edilmiştir. Bunlardan biri, ön yüzünde balık pulu motifine benzer bir bezemeye sahip, arka yüzü ise düz yüzeyli bir levha parçasıdır (kalınlık: 3.8 cm.; mevcut yükseklik: 18 cm.). İkinci levha parçasının iki yüzüne de, çerçeve oluşturacak biçimde birbirine paralel profiller işlenmiştir. Kutsal alanda yapı malzemesi olarak genelde yerel kireç taşı kullanılmış olduğundan bu mermer buluntular dikkat çekmektedir. Mermer stellerin işlevleri açıktır, ancak levhaların mimarî bağlamları henüz aydınlığa kavuşmamıştır.

Az sayıda toplanan ve Marmaris Müzesi'ne etütlük malzeme olarak teslim edilen seramik buluntular kutsal alanın tarihlenmesine yeni bir veri sunmamıştır.

Kutsal alanın doğusundaki alçak tepenin üzerinde, benzerlerine daha önceki yıllarda da rastlanan, zeytinyağı veya şarap ışıklarına ait bir pres taban taşı (iç çapı 62 cm.) saptanmıştır.

HİDİRLİK

Kıran Gölü 2000 çalışmasının bir kısmı, 1999 yılında rölevoyle belgelenen "Hıdırlık liman yapısı"nın taş planının hazırlanmasına ayrılmıştır. 1/20 ölçeğindeki taş planları, mimarî belgelemenin dışında da önemli bazı gözlem ve sonuçlar getirmiştir. Kutsal alandaki 1 numaralı yapı ile Hıdırlık'taki liman yapısı arasındaki yapı tekniği benzerlikleri iyice belirginleşmiştir; bazı ayrıntılar rastlantı olmanın ötesinde benzerlikler taşımaktadır. Örneğin, örgü içinde dik yerleştirilmiş iki blokun üst yüzeyleri oyularak araya iki yapı taşı birbirine bağlayan bloklar oturtulmaktadır. Ayrıca iki yapıda da kapı ve pencere lentoları arkaya doğru daralmaktadır; üst yüzeyleri eğrisel biçimde kesilmiştir. Batı Anadolu'nun Hellenistik duvarcılığında sık karşılaşılmayan bu özellikler, iki

yapının büyük olasılıkla aynı zamanda inşa edildiği, hatta belki aynı ellerden çıktığı yönünde bir düşüncüyü beraberinde getirmektedir.

Limanın yukarısındaki küçük yerleşimle ilgili görünen bu yapının işlevi henüz açıklık kazanmamıştır. Kıyıda başka antik kalıntı bulunmamaktadır; dolayısıyla bir savunma duvarının parçası değildir. İçeride apsidal plan veren bölümün, bir daireye tamamlanarak ve kule biçimi alarak yükselmesi önerilebilir. Böyle bir biçim ve konumu limanın ana işleviyle bağlantılı bir yapıyı, örneğin bir fener yapısını akla getirmektedir.

ANTİK-ORTAÇAĞ KALESİ

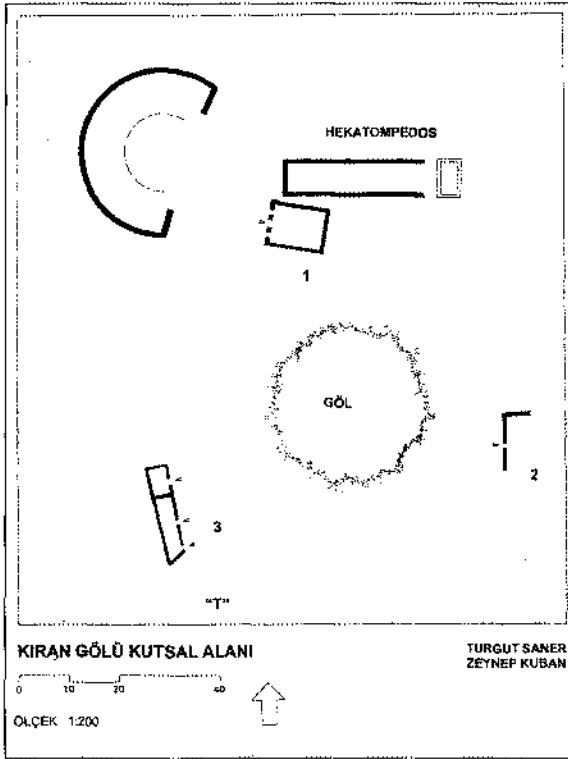
Kutsal alanın yaklaşık 1 km. doğusunda yer alan ve varlığı daha önceki yıllarda saptanan kale yapısı Kıran Gölü 2000 çalışmasında belgelenmiştir. Çevreye egemen bir tepenin üzerindeki kale, hem Kıran Gölü ile Asar Dağı yerleşmesini, hem de Loryma Limanı'ndaki kaleyi görebilecek bir konumda bulunmaktadır. Bu durum kalenin söz konusu yerleri gözleyerek aradaki iletişimi sağlamış olduğunu göstermektedir.

Kale antik bir çekirdek ile bunu saran daha geniş bir Ortaçağ mimarisinden oluşmaktadır (Çizim: 3). Antik yapıyı, duvarları dikdörtgen kesme bloklarla örülü tek kapılı dörtgen bir mekân belirlemektedir. Kale Ortaçağ'da eğrisel duvarlar, kuzeyde bir burç ve çeşitli mekânlarla genişletilmiştir. Ortaçağ mekânlarının duvarları harçlı moloz taşlardan inşa edilmiştir.

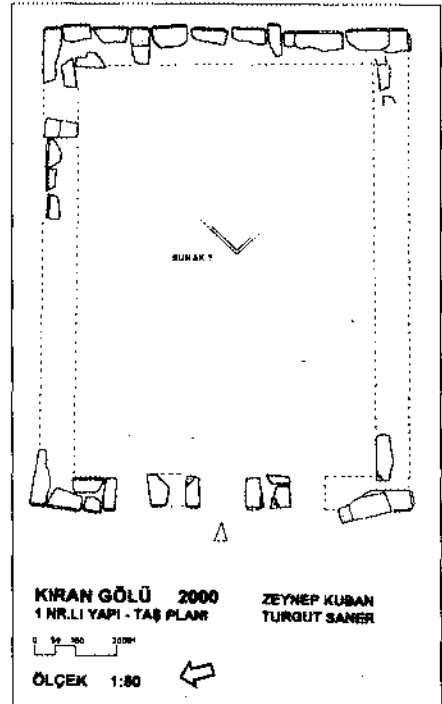
Bölgenin savunma sistemini konu alan incelemelerde denize yakın surlu kentler, deniz kenarında bulunan kaleler ve surlu akropoller olmak üzere üç ana grubun varlığı önerilmektedir⁸. Buna, Kıran Gölü örneğinin belgediği gibi tekil gözetleme kulelerini de katmak gerekmektedir. Gözetleme yapısının uygun konumu Ortaçağ'da genişletilip küçük bir kaleye dönüştürülmesini sağlamıştır. Kıran Gölü kutsal alanında Ortaçağ mimarisine ait izler görülmemesine rağmen yakın çevrede Bizans Dönemine ait kalıntıların varlığı bilinmektedir.

GENEL DÜŞÜNCELER

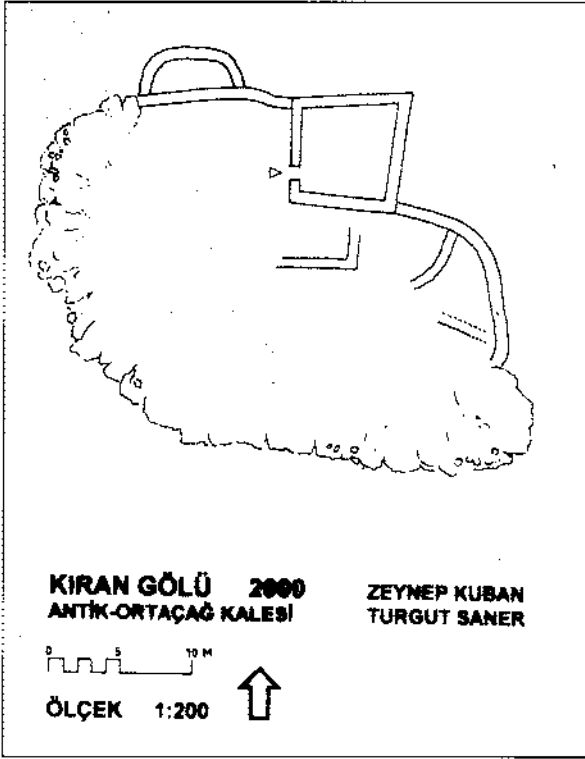
Kıran Gölü kutsal alanına hem Loryma kentinden, hem de Hıdırlık Limanı ve yerleşmesinden yaklaşık 1.5 saatlik bir tırmanışla ulaşılabilir. Bugüne kadar gerçekleştirilen dört çalışma, arazi şartlarının zorluğu ve mali kaynakların kısıtlılığına bağlı olarak ancak kısa kampanyalar niteliğinde olmuştur. Yazıt eksikliği, kutsal alanın aidiyetini, kültürel ve bölgesel bağlamda saptamayı şimdilik olanaklı kılmamaktadır. Yazıt eksikliğinin dışında, diğer yüzey buluntularının da azlığı, yüzey çalışmaları tamamlanmadığında, özellikle tapınak ve sunak çevresinde küçük çaplı açmaların yardımı gerektirebilecektir. Kıran Gölü çalışması mimarî belgeleme niteliği ön planda olmak üzere yürümektedir. Ayrıntılı biçimde belgelenen 1:4 oranında ve hekatompedos ölçülerindeki tapınağı ile sunağı, bölgenin Arkaik öncesi yapım etkinliğine işaret eden önemli verilerdir. Mimarî benzerlikler, Kıran Gölü ile Hıdırlık Limanı arasındaki kesin bağı ortaya koymuştur. Bu ilişki Kıran Gölü'nün bölge içindeki merkezi önemini yeteri kadar kanıtlamış durumdadır. Bundan sonraki araştırma hedefleri arasında Kıran Gölü kutsal alanının henüz ele alınmamış olan yakın kuzey ve kuzeybatı bölgelerinin araştırmaya dahil edilmesi ve merkezdeki mimariye ait bazı eksiklerin giderilmesi yer almaktadır. Böylece Rodos Karşıyakası'ndaki Kıran Gölü kutsal alanının tarihi topografyası ve anlamı daha iyi anlaşılacaktır.

Çizim: 1

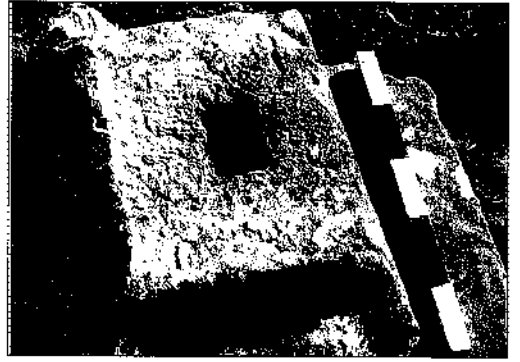
Çizim: 2

Çizim: 3

Resim: 2

Resim: 1

SURVEY BEI KAZIKLI (MUĞLA)

Hans LOHMANN*

Im Anschluß an die Erforschung der Milet-Halbinsel, die im Jahre 1999 abgeschlossen war¹, durfte ich im vergangenen Jahr mit freundlicher Genehmigung der türkischen Generaldirektion der Museen und Altertümer einen Survey auf der südlich an den Golf von Akbuk angrenzenden Halbinsel von Kazıklı im Bereich des Regierungsbezirkes Muğla durchführen. Die zweiwöchige Kampagne fand vom 18. bis 29. September 2000 statt, als Regierungsvertreter war Herr Mehmet Erdem vom Museum Antalya zugegen, dem mein ganz besonderer Dank für seine tatkräftige Hilfe gilt. Sehr zu danken habe ich ferner ich K. Böhne (Wiesbaden), Dr. H. Marg (Mainz) und Dipl. Arch. A. Hennemeyer für ihre Mitwirkung. Das Projekt wurde von der Gerda-Henkel-Stiftung und der Ruhr-Universität Bochum gefördert. S. Jaentsch (DMT Essen) schuf die Grundlage der hier in reduzierter Form vorgelegten archäologischen Karte (Abb. 1), deren weitere Bearbeitung G. Kalaitzoglou verdankt wird.

Der zweiwöchige Survey verfolgte in erster Linie das Ziel, durch Begehung und Vermessung der antiken Befestigung von Doğanbeleni am Kazıklı Limanı zu klären, ob hier eine befestigte Siedlung, nämlich das antike Teichioussa, oder nur ein Phrourion, eine bloße Befestigung ohne Habitat, vorliegt. Davon hing dann weiter ab, ob und gegebenenfalls seit wann die Kazıklı-Halbinsel milesisch war. Denn Teichioussa gehörte nach den Tributlisten des Ersten Attischen Seebundes spätestens seit klassischer Zeit zu Milet². Diese Frage berührt sich aufs engste mit dem zweiten Ziel des Survey, die Siedlungsgeschichte der Halbinsel soweit wie möglich zu erhellen. Und schließlich galt es, Nachforschungen nach dem Verbleib der 14 antiken Inschriften anzustellen, die Bean und Cook vor einem knappen halben Jahrhundert im Raum um Kazıklı noch gesehen hatten³. Obwohl alle wissenschaftlichen Ziele der kleinen Unternehmung im vollen Umfang erreicht und darüber hinaus wertvolle zusätzliche Informationen zur Siedlungsgeschichte und Siedlungsstruktur des erforschten Raumes gewonnen wurden, soll hier keinesfalls der Eindruck erweckt werden, das Gebiet um Kazıklı sei damit gleichsam erschöpfend untersucht. Vielmehr können und wollen die hier vorgelegten Ergebnisse nur Perspektiven für etwaige künftige Forschungen und Untersuchungen aufzeigen.

* Prof. Dr. Hans LOHMANN, Institut für Archäologie, Ruhr-Universität Bochum, D - 44780 Bochum/ALMANYA.

1 Dazu s. H. Lohmann, Survey in der Chora von Milet 1999. Abschlußbericht, in: 18. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, 22-26 Mayıs 2000, İzmir (Ankara 2001) 11-22 (mit weiterer Lit.).

2 Zu Teichioussa: *RE* V A1 (1934) 126 s.v. Teichioussa (W. Ruge); G. E. Bean-J. M. Cook, *BSA* 52, 1957, 58ff. 106 ff. (die Quellen sind ebda. 109 zusammengestellt); R. Stillwell (Hrsg.), *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites* (1979) 890 f. s.v. Teichioussa (G. E. Bean); N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien* (²1988) 20f.; W. Voigtländer, *AA* 1986, 616; ders., *AA* 1988, 567ff.; Verf., *AA* 1995, 321 mit Anm. 247.

3 Bean-Cook a.O. (Anm. 2) 111ff. Nr. 1-14.

Die Landkarte des antiken Ionien und die Lage der Hauptorte der ionischen Amphiktyonie waren seit dem Ende des 19. Jhs. in großen Zügen bekannt. Doch blieben einzelne Fragen ungelöst, wie beispielsweise die Lokalisierung des archaischen Priene oder des archaischen Magnesia am Mäander. Im Falle der Identifizierung der karischen Stadt Melia und des Panionion halten sich hartnäckig alte Fehlurteile⁴. Die Erforschung der Milet-Halbinsel hat hier insofern gewisse Fortschritte gebracht, als neben der Entdeckung von knapp 600 Fundstellen auch die Identifizierung von Argasa, Assesos und Pyrrha gelang⁵. Bekanntlich war die Ausdehnung des Polisterritorium von Milet im Laufe der langen und wechselvollen Geschichte der Stadt erheblichen Veränderungen unterworfen. Mit dem Anschluß von Theben an der Mykale sowie von Myous, Herakleia, Pidasa und Patmos hatte Milet in hellenistischer Zeit seine größte Ausdehnung erreicht⁶. Leros war schon im 5. Jh. v. Chr. milesisch⁷. Im Hinblick auf die Rolle Milets für das frühe Ionien interessiert jedoch vor allem die Größe seines Territorium in archaischer Zeit. Didyma gehörte damals ganz sicher schon zu Milet⁸, aber wo lag das schon früh bezeugte Teichioussa? Bei Doğanbeleni oder bei Akbük? Die Bedeutung dieser Frage ist unschwer daran zu ermesen, daß die Kazıklı-Halbinsel eine Fläche von ca. 75 km² bedeckt und mit ihrer Einvernahme das milesische Polisterritorium um 25% größer ausfiel als ohne sie.

Hatte die ältere Forschung Teichioussa noch bei Karakuja beim heutigen Altinkum lokalisiert⁹, traten G. Bean und J. Cook 1957 nachdrücklich für Doğanbeleni ein, da Teichioussa in den Tributlisten des 1. Attischen Seebundes zusammen mit Leros gesondert neben Milet aufgeführt sei. Andere milesische Orte wie Assesos oder Pyrrha seien hingegen nicht eigens genannt. Daher müsse Teichioussa ähnlich wie Leros topographisch vom milesischen Kerngebiet getrennt sein und dieser Forderung schien eine Lage auf der Kazıklı-Halbinsel ideal zu entsprechen¹⁰. Dabei berücksichtigten Bean und Cook allerdings nicht, daß nach Strabon (14,2,1) Ionien am Poseidion, dem Poseidonaltar von Kap Monodendri¹¹, endete. Erst W. Voigtländer lokalisierte Teichioussa auf der Halbinsel Saplı Adası im Golf von Akbük¹².

Die Kazıklı-Halbinsel ist durch Ausläufer des Grion vom Südufer des Golfes von Akbük klar getrennt. Zwischen Kazıklı Bucak im Nordwesten und Gürçamlar im Südosten erstreckt sich ein weites, teils flaches teils hügeliges Gelände, das ringförmig von unterschiedlich hohen Bergen umschlossen ist und sich nur am Kazıklı Limanı und bei Gürçamlar Iskele zum Meer hin öffnet - eine abgeschlossene, fast insuläre Lage. Die Kazıklı-Halbinsel ist von moderner Zerstörung bisher weitgehend verschont geblieben, die Zahl der Sommerhaussiedlungen hält sich (noch) in Grenzen. Wir

4. Seit G. Kleiner-P. Hommel-W. Müller-Wiener, Panionion und Melia, 23. Ergn. *JDAI* (1967) 78-167, gilt ein Ringwall auf dem Kaia Tepe bei Güzelçamlı nördlich der Mykale (h. Dilek Dağları) unwidersprochen als Melia; so noch F. Lang, *Archaische Siedlungen in Griechenland* (1996) Index s.v. M. bes. 196f. Abb. 69-70; anders: *Der Neue Pauly* 7 (1999) 1183 s.v. Melia (Verf.). Erst mit der Neugründung von Priene Mitte des 4. Jh. verlegte man das Panionion an den Nordfuß des Gebirges beim heutigen Güzelçamlı. Die dort bei Ausgrabungen zwischen 1957 und 1960 festgestellten Reste (zu diesen Kleiner-Hommel-Müller-Wiener a.O.) sind nicht archaisch. Auf dieses jüngere Panionion bezieht sich Strab. 8,7,2. Das archaische Panionion (zu diesem Hdt. 1,141. 170; 5,109; 6,7) ist entgegen der *communis opinio* bisher nicht lokalisiert: *Der Neue Pauly* 9 (2000) 247f. s.v. Panionion (Verf.). Das Homer-Zitat ebda. muss lauten: Hom. II. 20,403f.
5. Argasa: Verf., AA 1997, 299-303.-Assesos: ders., AA 1995, 311-322 Abb. 95-107; ders., *Der Neue Pauly* 2 (1997) 111 s.v. Assesos.-Pyrrha: ders., *Der Neue Pauly* 10 (2001) 642 s.v. Pyrrha; ders., Die Chora Milets in archaischer Zeit, in: V. v. Graeve (Hrsg.), *Frühes Ionien: Eine Bestandsaufnahme, Güzelçamlı* 26.9.-1.10.1999 (im Druck).
6. Ehrhardt a.O. (Anm. 2) 13ff. bes. 15.
7. B. D. Meritt-H. T. Wade-Gery-M. F. McGregor, *Athenian Tribute Lists* (1939-53) Bd. 1, 330f.; Bd. 2, 81; Bd. 3, 253f.; Ehrhardt a.O. (Anm. 2) 16.
8. N. Ehrhardt, *Chiron* 28, 1998, 11ff.
9. 'Karakuja': P. Wiśki, Milet I/1: Karte der milesischen Halbinsel (1906) Planquadrat D12/E11,12; Th. Wiegand, Milet II/2: *Die milesische Landschaft* (1929) 13; Meritt-Wade-Gery-McGregor a.O. (Anm. 7) Bd. 1, 553f.
10. Bean-Cook a.O. (Anm. 2) 110.
11. *RE* Suppl. X:V (1974) 446 s.v. Poseidion Nr. 7 (E. Olshausen); *Der Neue Pauly* 10 (2001) 198 s.v. Poseidion Nr. 5 (Verf.).
12. W. Voigtländer, AA 1988, 568.

zählten etwa drei in Kazıklı İskele sowie mindestens vier weitere im Westen der Halbinsel am Golf von Akbuk. Durch den Ausbau und die Asphaltierung der Straße nach Milas sind jedoch einer raschen weiteren Zersiedlung buchstäblich die Wege geebnet. Doch im Moment präsentiert sich vor allem das Binnenland um Kazıklı kaum anders, als Bean und Cook es in den fünfziger Jahren antrafen. Dies bedeutet allerdings nicht, daß wir es aus archäologischer Sicht mit einer völlig ungestörten Befundsituation zu tun hätten. Vielmehr sind hier schwerwiegende Verluste an archäologischer Substanz durch jahrhundertelange Kulturtätigkeit eingetreten. Praktisch die gesamte Landschaft mit Ausnahme der gebirgigen und daher nicht kultivierbaren Partien sind parzelliert, von Flurgrenzen in Form hoher steinerner Mauern eingefäßt und mit Ölbäumen bepflanzt, die nicht selten mehrere hundert Jahre alt sein dürften. Man hat es hier also mit einer sehr alten Kulturlandschaft zu tun. Die meisten antiken Siedlungsplätze wurden im Zuge dieser nachantiken Kulturtätigkeit abgeräumt, die Steine der antiken Gebäude in den Flurmauern verbaut, so daß nur Scherbenkonzentrationen übrig blieben. Nur sehr große Wüstungen wie Yumur Taşları (KAZ 023), Kapaklı Kuyu (KAZ 020), Örtülü Kuyu, Erenler, Gürçamlar İskele oder Yavan Kuyu bei Bozbük haben in der Landschaft ausgedehnte und gut fassbare Reste hinterlassen¹³. Von den kleineren Siedlungsplätzen, die es zweifellos auch gegeben hat, blieben jeweils nur Konzentrationen von Scherben und Dachziegeln im Acker. Sie systematisch zu erfassen, bedürfte es eines intensiven Survey und einer großen Zahl von Mitarbeitern, um in geschlossener Kette alle Parzellen durchzukämmen. Nur so wäre eine wirklich verlässliche statistische Basis für eine Siedlungsgeschichte der Kazıklı-Halbinsel gegeben. Ein intensiver Survey lag indes weit außerhalb unserer Möglichkeiten und der von mir verfolgten Intentionen. Denn es galt vorrangig zu klären, ob die Kazıklı-Halbinsel in der Antike Teil des milesischen Polisterritoriums war oder karisch besiedelt. Dank zweier bedeutender Entdeckungen und des Befundes in Doğanbeleni läßt sich diese Frage nunmehr eindeutig beantworten.

Jede archäologische und historisch-topographische Beschäftigung mit dem fraglichen Gebiet hat von der bereits mehrfach erwähnten Arbeit von G. Bean und J.M. Cook auszugehen¹⁴. Unter seinerzeit noch höchst beschwerlichen äußeren Umständen hatten die beiden Forscher Anfang der fünfziger Jahre die Küsten Kariens und u.a. auch das Gebiet um Kazıklı bereist, wo sie zahlreiche wichtige Fundstellen und Inschriften entdeckten. Der Wert ihrer Pionierarbeit wird auch nicht dadurch beeinträchtigt, daß sie siedlungsarchäologische Belange und Zusammenhänge noch kaum beachteten. Denn die Siedlungsarchäologie als eigenes Forschungsgebiet lag noch außerhalb der fachlichen Perspektiven ihrer Zeit und konkret waren die Möglichkeiten zur Datierung von Keramik teilweise noch beschränkt. Folgerichtig konzentrierten sie sich auf Fragen der historischen Topographie und die Entdeckung von Inschriften.

Bean und Cook wird auch die erste nähere Behandlung der Wehranlage von Doğanbeleni (KAZ 001) am Kazıklı Liman verdankt, die sie als das antike Teichioussa identifizierten (Abb. 2)¹⁵. Das 'Falkennest' liegt auf einer mäßig steilen, allseits gleichmäßig abfallende Anhöhe, die sich ca. 400 m. nördlich der Bucht des Kazıklı Limanı etwa 35 m. über den Meeresspiegel erhebt. Eine insgesamt 383 m. lange Wehrmauer mit mehreren Türmen und Bastionen umschließt den langgestreckten Hügel in Form einer großen Ellipse. Die Ausdehnung der ummauerten Fläche beträgt von Nord nach Süd 142 m. und von West nach Ost 87 m., ihr Flächeninhalt 8900 m². Je ein Turm befindet sich im Norden und Süden (B 1, B 4), zusätzlich verstärken je zwei Bastionen die Langseiten des Ovals (B 2, B 3, B 5, B 6). Die Mauern sind in der üblichen zweischaligen Technik errichtet, sie weisen weder ein besonderes Schmuckmauerwerk noch eine besonders feine Fügung auf. Allerdings besitzen die Außenecken aller Türme und

13 Näheres s.u.

14 Bean-Cook a.O. (Anm. 2) 58-146.

15 Bean-Cook a.O. (Anm. 2) 109.

Bastionen Lotkanten, die m.W. in archaischer Zeit noch unbekannt sind. Die Mauerbreite beträgt sehr einheitlich 2,4 m. und verbreitert sich nur im Norden beim Turm B 4 auf knapp 3 m. Er schützte eine kleine Pforte an seiner Ostseite (Abb. 3). Die Mauern der Festung bilden heute eine markante Böschungskante, hinter der ein breiter, ebener Geländestreifen umläuft-offenbar die ehemalige Wehrgasse.

Spuren von Steinbruchtätigkeit belegen, daß das Steinmaterial für die Mauern ortsnah im Innern des Mauerringes gewonnen wurde. Eine Berechnung der Volumina würde zeigen, daß Mauern und Bastionen nicht ganz in Stein ausgeführt waren. Vielmehr bestand das aufgehende Mauernwerk über dem relativ niedrigen Steinsockel offenbar aus Lehmziegeln. Da sich nirgends Dachziegel finden, besaßen die Mauern offenbar keinen gedeckten Wehrgang.

Türme und Bastionen kragen unterschiedlich weit vor: Die Bastionen B 3 und B 5 um 3,5 m., die Türme B 1 und B 4 hingegen um etwas über 6 m. Während die Bastionen B 2, B 3 und B 5 massiv verfüllt waren, besaßen die Türme B 1 und B 4 Turmkammern, die man von der Wehrgasse hinter der Mauer ebenerdig betreten konnte. Der stark zerstörte Mauervorsprung B 6 bildet auf Grund seines asymmetrischen Grundrisses einen Sonderfall: Seine Nordseite springt um 4,1 m. über die Mauer nach Osten vor, seine Südseite hingegen um 9,55 m. Hier befand sich offenbar das Haupttor (Abb. 3).

Fortifikatorischer Aufwand und fortifikatorischer Wert der Anlage sind insgesamt gering zu veranschlagen: Lehmziegelmauern auf einem Steinsockel, kein gedeckter Wehrgang, weit auseinandergezogene Bastionen. Die leicht zugängliche Südseite wurde nicht besonders gesichert, die Pforte im Norden ist eine einfache Maueröffnung, das Tor bei B 6 ist nicht optimal geschützt. Nachteilig sind ferner neben den großen Abständen zwischen den Bastionen, die längere Mauerabschnitte völlig ungeschützt lassen, vor allem die gekrümmten oder sogar abknickenden Kurtinen, die ganze Mauerpartien den Blicken der Verteidiger entzogen.

Fest steht aber auch: Die Anlage wurde in einem Zuge und nach einem Plan erbaut. Es fanden sich keinerlei Hinweise auf spätere Umbauten oder Veränderungen. Die ummauerte Fläche beträgt mit 8900 m², gerade noch ein Zehntel der Saplı Adası. Spuren eines Habitats wie Hausgrundrisse oder Pithosbettungen zeichnen sich weder innerhalb noch ausserhalb des Mauerringes ab. Scherben sind äußerst spärlich. Wasser, das für eine dörfliche oder kleinstädtische Ansiedlung unverzichtbar wäre, gibt es hier nicht.

Demnach handelt es sich um eine reine Festung ohne ständiges Habitat, wohingegen Teichioussa literarisch als Siedlung bezeugt ist. Der Unterschied zwischen Siedlung und Phrourion spiegelt sich vor allem im keramischen Befund: Während diversifizierte Gebrauchs- und Feinkeramik des 8. Jh. bis 3. Jhs. den überspülten Ufersaum der Saplı Adası gleichsam übersät, ist Doğanbeleni ausgesprochen fundarm. Das schließt seine Identifizierung mit Teichioussa eindeutig aus. Vielmehr handelt es sich um eine Wehranlage klassischer Zeit, die offenbar im Zuge einer kriegerischen Auseinandersetzung gebaut und anscheinend nur kurzfristig genutzt wurde. Der Steinsockel enthält rund 1400 m³ und die Lehmziegelmauer bei einer geschätzten Höhe von 5 m. 6900 m³. Auch wenn man die Arbeitsleistung niedrig mit nur einem Kubimeter pro Mann und Tag ansetzt¹⁶, hätten 300 Mann die Festung binnen Monatsfrist errichten können.

Mangels datierender Funde ist die Zeitstellung des Phrourion von Doğanbeleni nur in weiten Grenzen zu bestimmen. Ein Datum im 6. Jh. v. Chr., das Bean und Cook erwogen¹⁷, kommt auf Grund der Lotkanten und des Mauerstils der Außenschale nicht in Betracht, die mangelhafte Fortifikatorik schließt eine Datierung in die zweite Hälfte des 4. Jhs. oder danach wohl aus. Nach R. Scranton datieren sicher datierte Be-

16 Verf., *Atene* (1993) 218.

17 Bean-Cook a.O. (Anm. 2) 110.

ispiele für unregelmäßiges Trapezoidalmauerwerk, wie es hier vorliegt, im wesentlichen ins 5. Jh. v. Chr.¹⁸. Die Festung könnte im Zusammenhang mit den turbulenten kriegerischen Ereignissen während des Peloponnesischen Krieges entstanden sein¹⁹, aber auch ein nicht überliefertes historisches Ereignis in der ersten Hälfte des 4. Jhs. käme als Anlaß der Erbauung in Betracht. Auch der antike Name der Festung bleibt noch zu finden.

Neben der Vermessung und Untersuchung der Festung von Doğanbeleni, die drei Tage beanspruchte, blieb noch Zeit für die Erkundung der näheren Umgebung von Kazıklı und Kazıklı İskele. Insgesamt wurden 26 Fundstellen entdeckt, von denen keine bis in vorgeschichtliche Zeit oder auch nur bis in die frühe Eisenzeit zurückreicht. Es ist kaum anzunehmen, daß sie ein vollständiges Bild der Siedlungsgeschichte der Halbinsel vermitteln, dennoch scheinen mir auch auf dieser schmalen Grundlage einige grundsätzliche Aussagen möglich.

Nach Lage und Binnenstruktur dürfte die Kazıklı-Halbinsel kaum noch zum Politerritorium von Milet gehört haben, die Antike rechnete sie jedenfalls schon zu Karien. Tatsächlich hat der Survey bei Kazıklı keine Hinweise auf eine frühe griechische Siedlungstätigkeit erbracht. Zu den ältesten Siedlungsspuren zählt eine Steinkistengräbernekropole (KAZ 006) auf dem flachen ufernahen Hassan Effendim Tepe. Auf der Oberfläche streut archaische Keramik des 6. Jhs. v. Chr., die wahrscheinlich aus den schon vor langer Zeit geplünderten Gräbern stammt. Der zugehörige (archaische) Siedlungsplatz konnte nicht lokalisiert werden. Die Nekropole ist wohl eher karisch als griechisch. In der Spätantike baute man in die westliche Hügelflanke ein Grab, dessen gemauerte Grabkammer mit einer großen monolithen Steinplatte abgedeckt ist (Abb. 6)²⁰. Vergleichbare spätrömischen Hypogäa, deren charakteristisches Kennzeichen stets große monolithische Deckplatten sind, die offenbar in karischer Tradition stehen und eine erstaunliche lokale Tradition bis in die Spätantike bezeugen, finden sich auf der Kazıklı-Halbinsel mehrfach. So etwa an der Fundstelle KAZ 013. Ein weiteres Grab dieses Typus liegt unmittelbar neben einem spätrömischen Hypogäum, das Bean und Cook südöstlich Kazıklı Bucak erwähnen, ein viertes in Örtülü Kuyu bei Gürçamlar. Auch das spätrömische Mausoleum KAZ 005 erhebt sich über einem solchen Grab. Weitere Parallelen für diesen Grabtypus entdeckte R. Pierobon Benoit bei einem Survey im Hinterland von İasos²¹, während diese Grabform auf der Milethalbinsel gänzlich unbekannt ist.

Die Entdeckung eines sog. 'lelegischen' Ringwalles auf dem Assar Tepe (KAZ 002) bedeutete keine geringe Überraschung. Er ist allerdings durch ein frühbyzantinisches Kloster stark gestört und mangels datierender Funde zeitlich genauer einzuordnen. Obwohl nur von mässiger Höhe (104 mÜM) liegt der Assar Tepe sehr beherrschend und bietet einen vorzüglichen Überblick über nahezu alle Bereiche der Siedlungskammer. Ähnliche Befestigungen entdeckte A. Peschlow im Grion²². Auch der Ringwall um den Kale Tepe bei Güzelçamlı auf der Nordseite der Mykale, den G. Kleiner und P. Hommel fälschlich für die karische Stadt Melia hielten²³, ist nichts weiter als eine solche Fluchtburg. Die meisten dieser Anlagen sind nicht datierbar, doch könnte ihre Erbauung mit dem Kimmeriereinfall im 7. Jh. v. Chr. zusammenhängen – in diese Richtung deutet jedenfalls der archäologische Befund auf dem Kale Tepe.

18 R. Scranton, *Greek Walls* (1940) 167–169.

19 Zum Satrapenaufstand des Pisuthnes und Amorges K.-W. Welwei, *Das klassische Athen* (1999) 214f. Ferner Verf., *Orbis Terrarum* 7, 2001 (im Druck).

20 Abmessungen der Grabkammer: Lichte Weite 1.77x2.58 m. – Deckplatte: 3.35x2.27 m; Dicke 0.14–0.17 m.

21 R. Pierobon Benoit, *Mandalıya Körfezi (Karia) Arkeolojik Yüzey Araştırması: 2000 Kampanyası Raporu*, in: *Araştırma ve Arkeometri Sonuçları Toplantısı* (2001).

22 A. Peschlow, *Lelegische Siedlungsspuren am Bafa-See*, in: *Festschrift Akurgal, Anadolu* 21, 1978/80, 79ff.

23 G. Kleiner-P. Hommel-W. Müller-Wiener, *Panionion und Melia*, 23. *Ergh. JDAI* (1967) 78–167.

Fundstellenverzeichnis	
Befestigung (Ringwall), archaisch	KAZ 002
Befestigung, klassisch	KAZ 001
Befestigung (Burg), spätbyzantinisch	KAZ 018
Scherbenkonzentration, frühbyzantinisch	KAZ 012, 026
Meeresvilla, spätrömisch	KAZ 004
Wüstung (Gehöft), frühbyzantinisch	KAZ 014, 023, 026
Kirchenruine, Kloster, frühbyzantinisch	KAZ 002, 003, 022
Einzelgrab, spätrömisch	KAZ 005, 006, 013, 017
Nekropole, archaisch	KAZ 006
Friedhof, osmanisch	KAZ 016
Brunnen, antik	KAZ 009, 019, 020
Quellfassung, osmanisch	KAZ 015, 021
Spolien	KAZ 004, 007, 024, 025
Inschriften	KAZ 004, 008, 005, 011, 020, 025

Tab. 1: Fundstellen des Kazıklı-Survey 2000

Auf dem Assar Tepe befindet sich ferner eine frühbyzantinische Siedlungswüstung (KAZ 002), die in dieser Lage nur als Rest eines Klosters zu deuten ist. Denn in frühbyzantinischer Zeit waren die Küsten zunächst noch sicher und man kennt aus dieser Zeit zahlreiche ufernahe Siedlungsplätze. Der Rückzug auf Berge und küstenferne Höhen erfolgt erst in mittelbyzantinischer Zeit. Das Kloster auf dem Assar Tepe könnte bis in mittelbyzantinische Zeit fortexistiert haben, ist aber, nach den Scherben und Dachziegel zu urteilen, offenbar älter.

Typisch karische Compounds, wie man sie aus der Gegend von Akbuk, Iasos und von der Bodrum Halbinsel kennt²⁴, wurden in dem eng begrenzten Arbeitsgebiet des Survey nicht festgestellt, sollen sich aber nach Auskunft Einheimischer auf den Randhöhen befinden.

Unter den bisher entdeckten 26 Fundstellen sind mit Ausnahme der Festung von Doğanbeleni (KAZ 001) Klassik, Hellenismus und Kaiserzeit nicht vertreten (Tab. 1). Solange nur ein kleiner Ausschnitt der Kazıklı-Halbinsel erfaßt ist, wird man dem keine allzu große Bedeutung beilegen. Allerdings datiert auch keine der bisher bekannten oder der neu entdeckten Inschriften vor die späte Kaiserzeit. In Spätantike und frühbyzantinischer Zeit bildeten genau wie in der Milesia große Gutshöfe die vorherrschende Siedlungsform auf der Kazıklı-Halbinsel. Allerdings sind sie hier nicht so häufig wie dort. Bean und Cook erkannten in ihnen überwiegend Dorfwüstungen, die sie in ihrer Kartenskizze als "VS" (Village Site) kennzeichneten – ein angesichts des damaligen Forschungsstandes und der Ausdehnung dieser Wüstungen begreiflicher Irrtum. Fünf solcher Wüstungen sind heute bekannt: Örtülü Kuyu und Erenler bei Gürçamlar, dem alten İlimin, ferner Yumur Taşları südlich Kazıklı (KAZ 023) sowie Yavan Kuyu und Tatlı Kuyu im Westen der Halbinsel bei Bozbük²⁵. Die Fundstelle Yumur Taşları verdankt

24 Zu diesen: W. Radt, Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnassos (1970); ders., Die Leleger auf der Halbinsel von Halikarnassos, in: *AW 6*, 1975, H. 3, 3-17; ders., Lelegische Compounds und heutige verwandte Anlagen, in: A. Schülte (Hrsg.), *Studien zum antiken Kleinasien 2* (1992) 1-15 Taf. 1-5.

25 Bean-Cook a.O. (Anm. 2) 107 Abb. 13: 1) "VS" südl. "İlimin" (heute Gürçamlar) = Örtülü Kuyu; 2) "VS" südwestl. İlimin = Erenler; 3) "VS" südl. Kazıklı = Yumur Taşları (KAZ 023); 4) "FS" südl. Bozbük = Yavan Kuyu; 5) "FS" nördl. Bozbük = Tatlı Kuyu.

ihren Namen offenbar zwei großen Ölpresensteinen. Die Gebäude sind vollständig abgetragen und in die neuzeitlichen Feldmauern verbaut, zurück blieben vornehmlich frühbyzantinische Dachziegel.

Hinweise auf eine dörfliche oder gar kleinstädtische Siedlung wurden nicht beobachtet. Allenfalls die Wüstung von Tatlı Kuyu bei Bozbug²⁶ besitzt eine Ausdehnung, die an eine größere Siedlung denken lassen könnte. Eine Begehung von Kazıklı erbrachte neben einigen belanglosen Spolien, die offenbar von überall her zusammengetragen waren, keinen Hinweis auf eine antike Vorgängersiedlung. Daß unter Kazıklı eine antike Siedlung untergegangen sei, wird man demnach ausschließen dürfen. Aber wie ist es damit um Kazıklı İskele bestellt?

Die Ruinen des ehemaligen Dorfes Kazıklı İskele liegen auf einer Halbinsel, die nach Westen in den Kazıklı Limanı vorspringt. Sie überlagern die Reste einer großen spätromischen Meeresvilla²⁷. Auffälligstes Merkmal der Fundstelle bildet eine neuzeitliche Windmühlenuine, deren Bauweise Windmühlen auf Chios gleicht. Im vorderen südwestlichen Bereich der Landzunge hat sich eine Geländekante als Rest einer ca. 50 m langen ehemaligen Gebäudeterrasse erhalten. Sie ist am Mühlenturm auf einer kurzen Strecke freigelegt. Nahezu den gesamten Bereich der kleinen Halbinsel zwischen den neuzeitlichen Hausruinen bedeckt ausgedehnter Mauerschutt durchsetzt mit spätromisch-frühbyzantinischen Scherben und Dachziegeln. In den Hausruinen erkennt man zahlreiche antike Werksteine. Der bedeutendste Fund aus den Ruinen dieser neuzeitlichen Dorfzisterne ist ein kaiserzeitlicher Grabaltar mit einer schlecht erhaltenen dreizehnzeiligen Inschrift, der geborgen und in das Museum von Milas überführt wurde (Abb. 9). Die Bearbeitung dieser und der übrigen neu entdeckten Inschriften (KAZ 008, 011)-es handelt sich ausnahmslos um Grabinschriften-hat freundlicherweise C. Blümel (Köln) übernommen.

Südlich vis-à-vis der Villa hat sich am gegenüberliegenden Ufer der Bucht ein großer spätromischer Grabbau (KAZ 005) nahezu vollständig erhalten. Es handelt sich um ein großes spätromisches Mausoleum mit Tonnengewölbe, das sich über einem Hypogäum mit zwei unterschiedlich großen, gemauerten Grabkammern erhebt und mit zwei gewaltigen monolithen Steinplatten abgedeckt ist. Das unterirdische Grab ist teilweise mit Erde verfüllt und schwer zugänglich (Abb. 7, 8). Der oberirdische Grabbau ist fast genau Nord/Süd orientiert. Er dient heute als Scheune und Stall. Sein Eingang, der sich ursprünglich im Norden befand, ist modern verändert. Er wurde verbreitert und mit Ziegeln ausgemauert. Zusätzlich wurde in die südliche Schmalseite eine Öffnung gebrochen.

Nördlich des Gebäudes liegt eine große Grabinschrift, die seit 1847 bekannt ist und erstmals von Le Bas und Waddington publiziert wurde²⁸. Sie bezeichnet das Grab als "Heroon" und die Inhaber als Naukleroi, als Reeder. Wie und wo die Inschrift an dem Grabbau angebracht war, bleibt noch zu klären. Jedenfalls besaß er keine aufwendige Marmorverkleidung, sondern war verputzt und mit Fugenstrich verziert. Ähnliche tonnengewölbte Grabbauten sind in Westkleinasien sehr verbreitet, ungewöhnlich ist jedoch die Verbindung mit dem oben beschriebenen Typus von Hypogäen, die mit großen monolithen Steinplatten abgedeckt sind. In der Uferböschung unmittelbar westlich des Grabbaus befinden sich mindestens fünf weitere unterirdische Gräber, die allerdings weitgehend zerstört sind. Diese Nekropole gehört offenbar zu der nördlich gegenüberliegenden Meeresvilla.

Östlich oberhalb der Wüstung von Kazıklı İskele entdeckten wir hinter den Gebäuden der Feriensiedlung Gürçamlar Kooperatifi die Reste einer großen frühbyzanti-

26 Bean-Cook a.O. (Anm. 2) 107 Abb. 13: „FS“.

27 Eine weitere, die in der Kartenskizze bei Bean-Cook a.O. (Anm. 2) 107 Abb. 13, nicht erscheint, befindet sich am Meer bei Gürçamlar İskele. Zu ähnlichen spätromischen Meeresvillen auf der Miletalbinsel Verf., AA 1995, 296 f. mit Anm. 171 Abb. 86 (S 134); ders., AA 1997, 304 f. Abb. 23 (S 322). Bei Pergamon: A. Hoffmann, *IstMitt* 43, 1993, 437ff.

28 Le Bas-Waddington, *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure*, Paris 1847-1870, Nr. 311; G. Cousin-G. Deschamps, *BCH* 18, 1894, 21 Nr. 11; Bean-Cook a.O. (Anm. 2) 108 Anm. 197; J.-L. Perpillou, *REG* 103, 1990, 669ff.

nischen Kirche (KAZ 003). Ihre Abmessungen betragen ca. 14 m. (N/S) auf ca. 24 m. (W/O). Eine Apsis ist nicht erkennbar, sie wurde zusammen mit der Südostecke der Kirche beim Straßenbau zerstört. Neben ihrer Größe und ihrer topographisch herausgehobenen Lage zeichnet sie sich vor allem durch ihre reiche Ausstattung mit Baugliedern aus Marmor aus. Die meisten dürften heute allerdings verloren sein. Ein Schilfbalkenkapitell wurde geborgen und zusammen mit dem Grabaltar nach Milas gebracht. Da nichts dafür spricht, daß unter der Ferienhaussiedlung eine frühbyzantinische Siedlung untergegangen ist, darf man vielleicht vermuten, daß die Kirche von dem Besitzer der Meeresvilla gestiftet wurde. Auch bei dem Survey auf der Miletalbinsel wurden bei den großen Gutshöfen immer wieder Eigenkirchen festgestellt, die allerdings nie solche Dimensionen erreichen.

Am Ende der frühbyzantinischen Zeit tritt die gleiche Verödung wie auf der Miletalbinsel ein. In mittelbyzantinischer Zeit zieht sich die Besiedlung von der Küste zurück, wie eine kleine mittelbyzantinische Dürfwüstung am Sabuncu Dere östlich Akbük belegt²⁹. Mit dem Bau einer kleinen byzantinischen Burg in ausgeprägter Sicherheitslage nördlich Kazıklı (KAZ 018) hat die Siedlungsregression in spätbyzantinischer Zeit ihren Höhepunkt erreicht. Die Burg wurde einmal erweitert, doch lassen sich diese beiden Bauphasen nur am Baubefund unterscheiden und zeitlich nicht genauer bestimmen.

Wunderschöne osmanische Grabsteine vom Friedhof des Ortes Gürcamlar (KAZ 016), die wir mit Hilfe unseres Regierungsvertreters Mehmet Erdem bergen und in das Museum von Milas bringen konnten, sind die ältesten sicheren Zeugnisse einer Wiederbesiedlung im 18. Jh. Nachdem die Siedlungskammer von Kazıklı jahrhundertlang vor allem landwirtschaftlich genutzt wurde, wovon zahlreiche mehrhundertjährige Ölbäume zeugen, setzen heute der Bau von Feriensiedlungen, Tourismus und die Anlage von Fischzuchtstationen im Kazıklı Limanı neue Akzente.

Zusammenfassung: Ein Survey bei Kazıklı (Muğla) hat die Identifizierung der Halbinsel Saplı Adası am Golf von Akbük mit dem milesischen Ort Teichioussa bestätigt, da es sich bei der antiken Festung von Doğanbeleni um eine bloße Festung ohne Habitat handelt. Ihr antiker Name ist offenbar verloren, ihre Datierung einstweilen nicht genauer als zweiten Hälfte 5. / erste Hälfte 4. Jh. v. Chr. zu bestimmen. Die übrigen Fundstellen haben keine Hinweise erbracht, daß die Kazıklı-Halbinsel jemals milesisch war. Neben einer karischen Steinkistengräbernekropole fanden sich vor allem Gräber eines Typus, der auf der Milet-Halbinsel unbekannt ist, aber seine nächsten Parallelen in der Umgebung von Iasos besitzt. Neben einer spätrömischen Meeresvilla mit zugehörigem Grabbau und spätkaiserzeitlich-frühbyzantinischen Gehöften, wurde keine Hinweise auf größere dörfliche Siedlungen entdeckt. Infolge eines drastischen Rückganges der Besiedlung nach dem Ende der frühbyzantinischen Zeit zieht sich die Besiedlung auf eine kleine spätbyzantinische Burg bei Kazıklı zurück. Eine dauerhafte Neubesiedlung erfolgte anscheinend erst im 18. Jh. Von den 14 Inschriften, die Bean und Cook noch sahen, wurden nur drei wiedergefunden (KAZ 005, 020, 025), drei neue (KAZ 004, 008, 011) kamen hinzu. Ihre Vorlage erfolgt durch C. Blümel (Köln).

Özet: Kazıklı (Muğla) yakınlarında yapılan yüzey araştırması, Doğanbeleni'ndeki antik müstahkem alanın bir yerleşime bağlı olmayan savunma duvarlarından ibaret bir yer olması nedeniyle, Akbük Körfezi'ndeki Saplı Ada Yarımadası'nın Milet'e bağlı bir mahal olan Teichioussa ile örtüştüğü tanısını doğrulamıştır. Doğanbeleni'ndeki savunma duvarlarıyla çevrili alanın Antik Çağdaki adı ise bilinmemektedir; şimdilik bu alanın İ.Ö. 5. yüzyılın ikinci yarısı ile 4. yüzyılın ilk yarısı arasından olduğunu belirtmekten başka daha kesin bir tarihlendirilmesinin yapılması mümkün görünmemektedir. Geri kalan buluntu yerleri de Kazıklı Yarımadası'nın her hangi bir zamanda Milet'e ait

29 Bean-Cook a.O. (Anm. 2) 107 Abb. 13: "VS", nach der Beschreibung ebda. S. 108 "at the northern end of the pass", doch liegt die Fundstelle im flachen Gelände direkt an der Straße Akbük-Kazıklı.

olduğuna dair bir ipucu getirmemiştir. Karia zellikleri gösteren taş sandık mezarlardan oluşan bir nekropol yakınında, Milet Yarımadası'nda tanınmayan, ancak en yakın paralelllerine İasos civarında rastlanan bir mezar tipi belirlenmiştir. Geç Roma Döneminden bir deniz villası (yalı) ve beraberinde bu komplekse dahil bir mezar yapısı, Geç Roma Dönemi – Erken Bizans Dönemi iftlikleri dışında burada herhangi bir büyük çaplı köy yerleşimine dair ipucu saptanmış değildir. Erken Bizans Dönemi sonlarına doğru, araştırılan bölgede oturma gören alanın çok etkili biçimde gerilemesi, yerleşimin, Kazıklı yakınılarındaki küçük bir Geç Bizans kalesiyle sınırlı kalmasıyla kendini göstermiştir. Bu durumu takiben, burada, kalıcı bir yeni yerleşim, göründüğü kadarıyla ilk 18. yüzyıldan sonra gerçekleşmiştir. Bean ve Cook'un söz konusu arazide gördüğü ve kayıtlara geçirdiği 14 yazıttan ancak 2'si (KAZ 005, 020) yeniden bulunmuştur; bunların dışında 3 tane yazıt da (KAZ 004, 008, 011) tarafımızdan ilk kez belirlenmiştir. Bunların yayını C. Blümel (Köln) tarafından yapılacaktır.

[illegible]

Bearbeiter: S. Jentsch, G. Kalatzogiou
Gefördert von der Gerda Henkel Stiftung

218

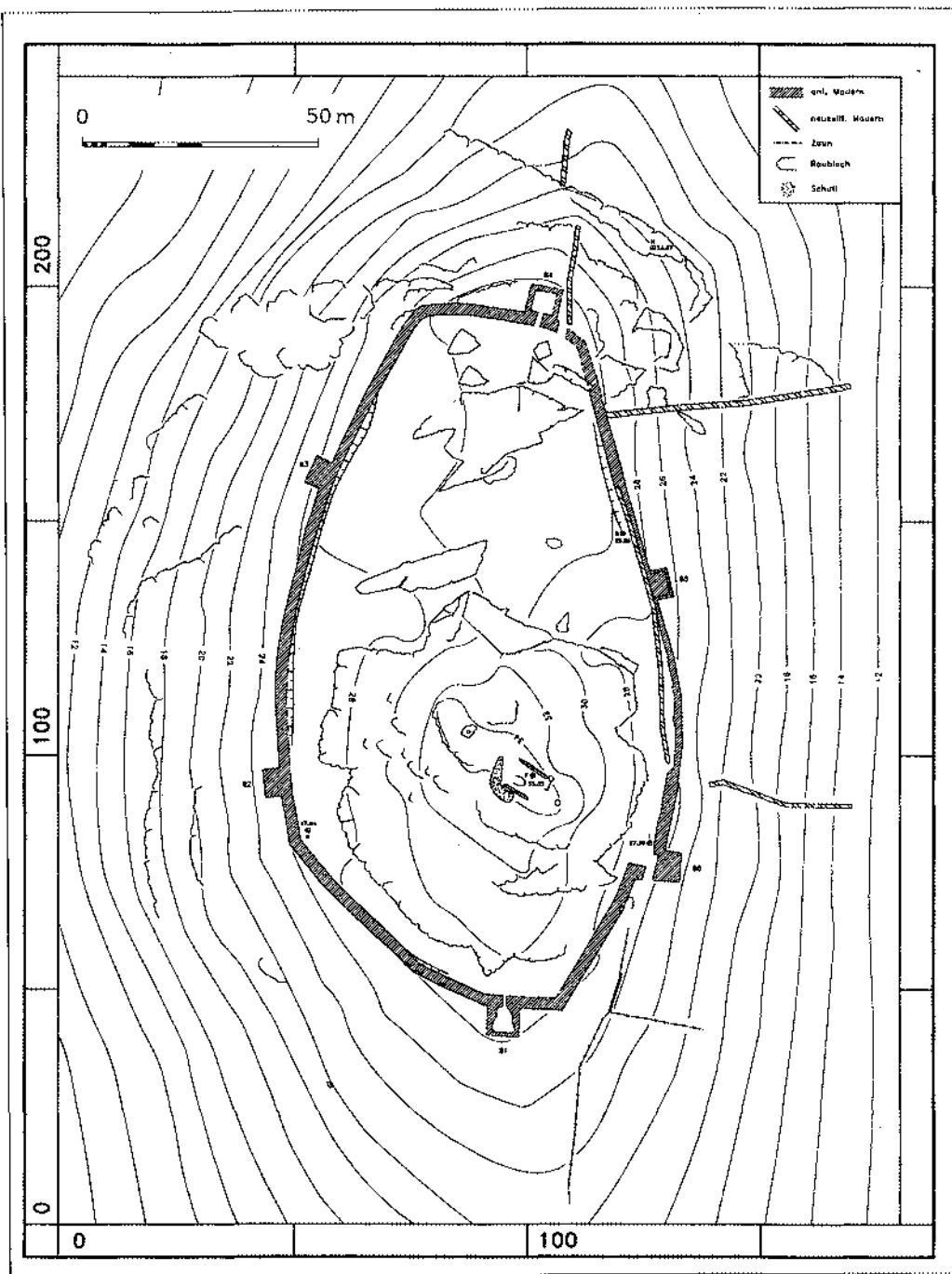

Abb. 2: KAZ 001. Kazıklı İskele, Doğanbeleni: Antike Festung (2. Hälfte 5./1.H.4.Jh.V.Chr.)
plan

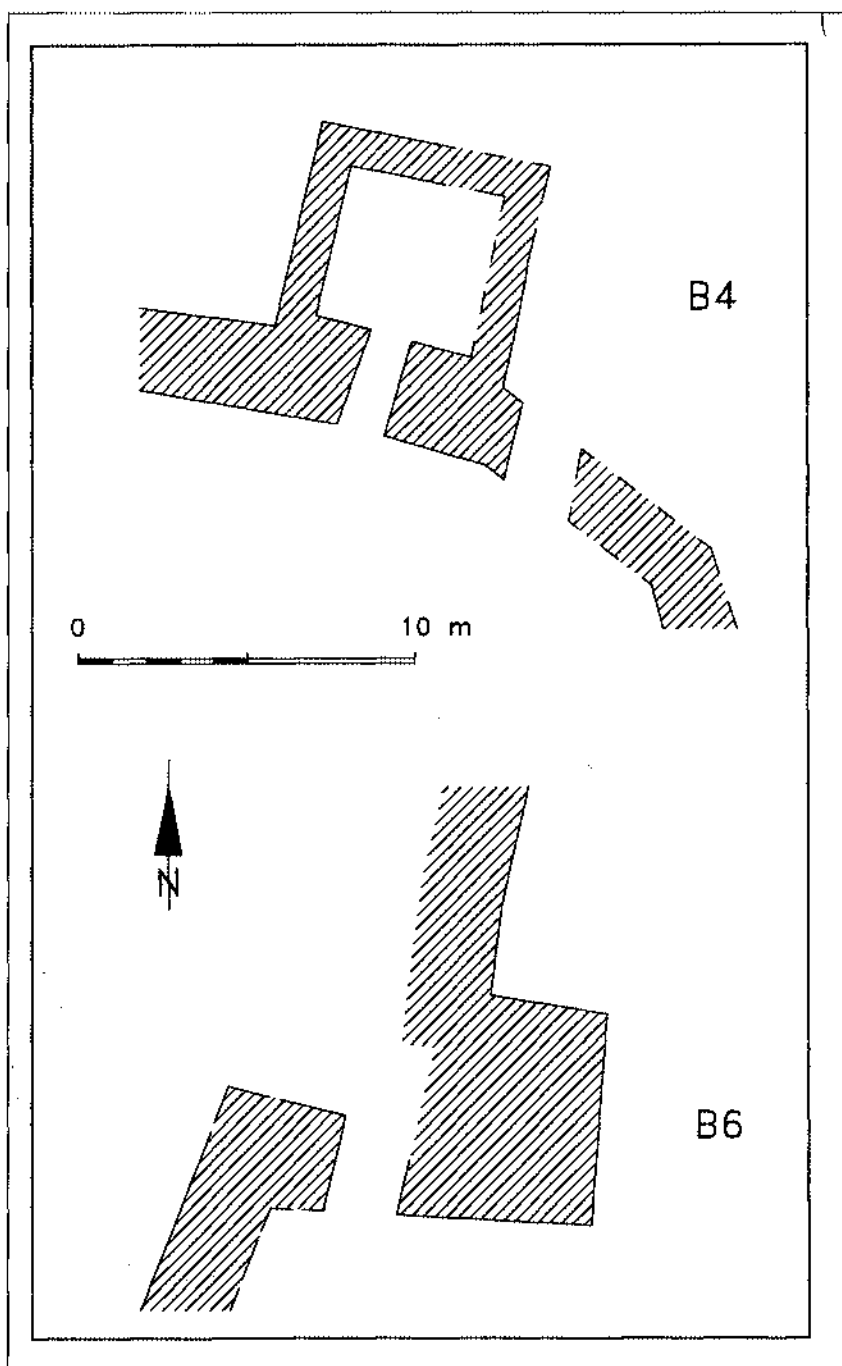

Abb. 3: KAZ 001. Kazıklı İskele, Doğanbeleni: Antike Festung. Detailplan des Turmes B 4 und der Bastion B 6

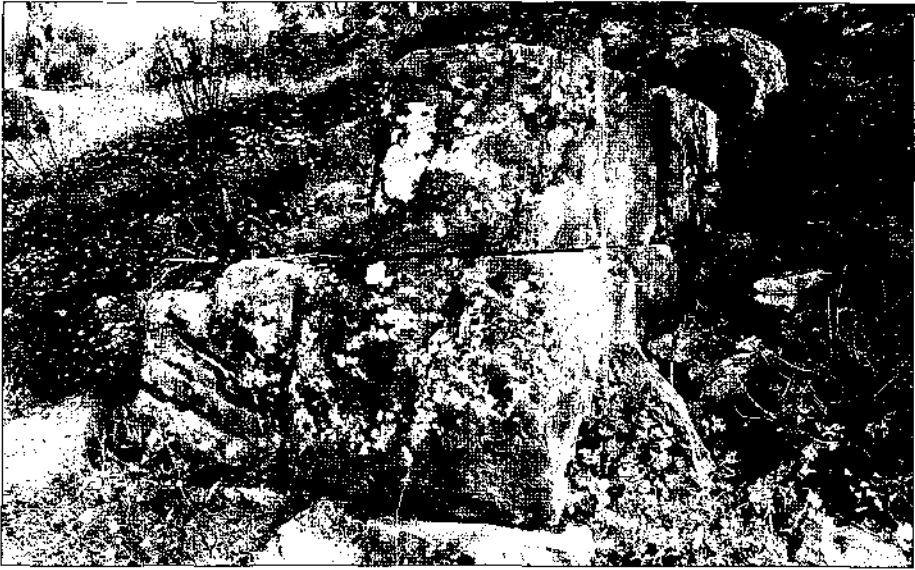

Abb. 4: KAZ 001. Kazıklı İskele, Doğanbeleni: Antike Festung. Südwestecke der Bastion B 3 von Südwesten

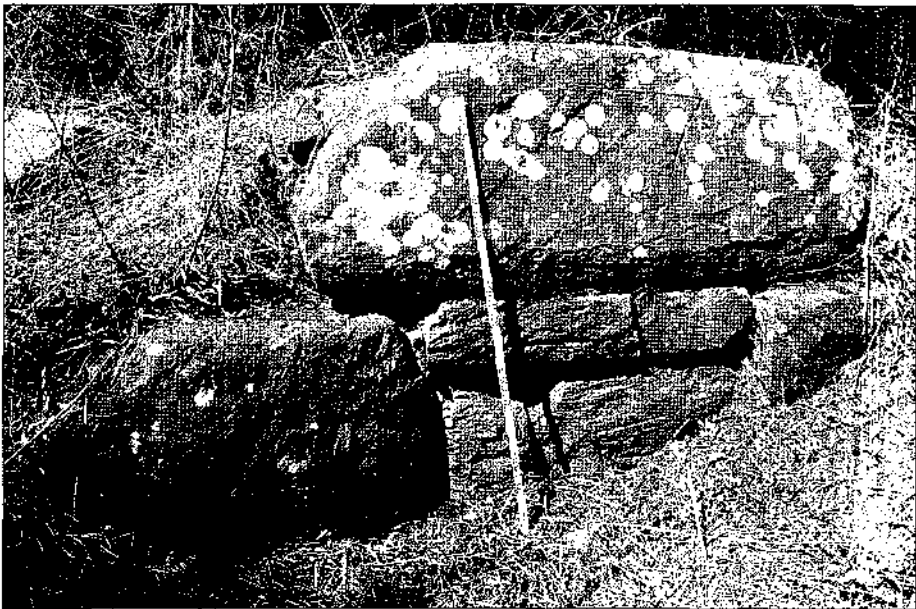

Abb. 5: KAZ.001. Kazıklı İskele, Doğanbeleni: Antike Festung. Mauer nördlich B5

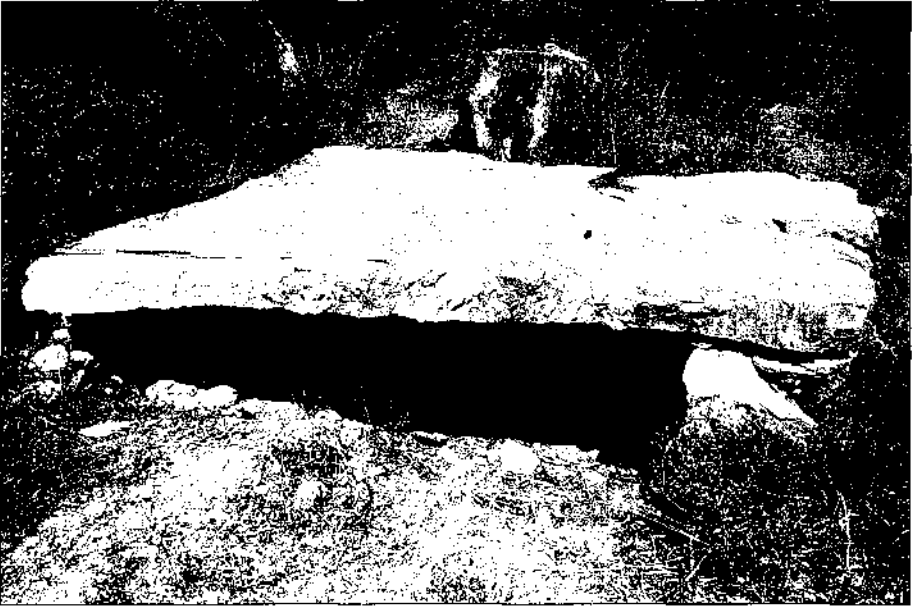

Abb. 6: KAZ 006. Kazıklı İskele, spättrömisches Grab mit monolither Steinplatte

Abb. 7: KAZ 005. Kazıklı İskele, spättrömischer Grabbau mit Hypogäum von Südwest

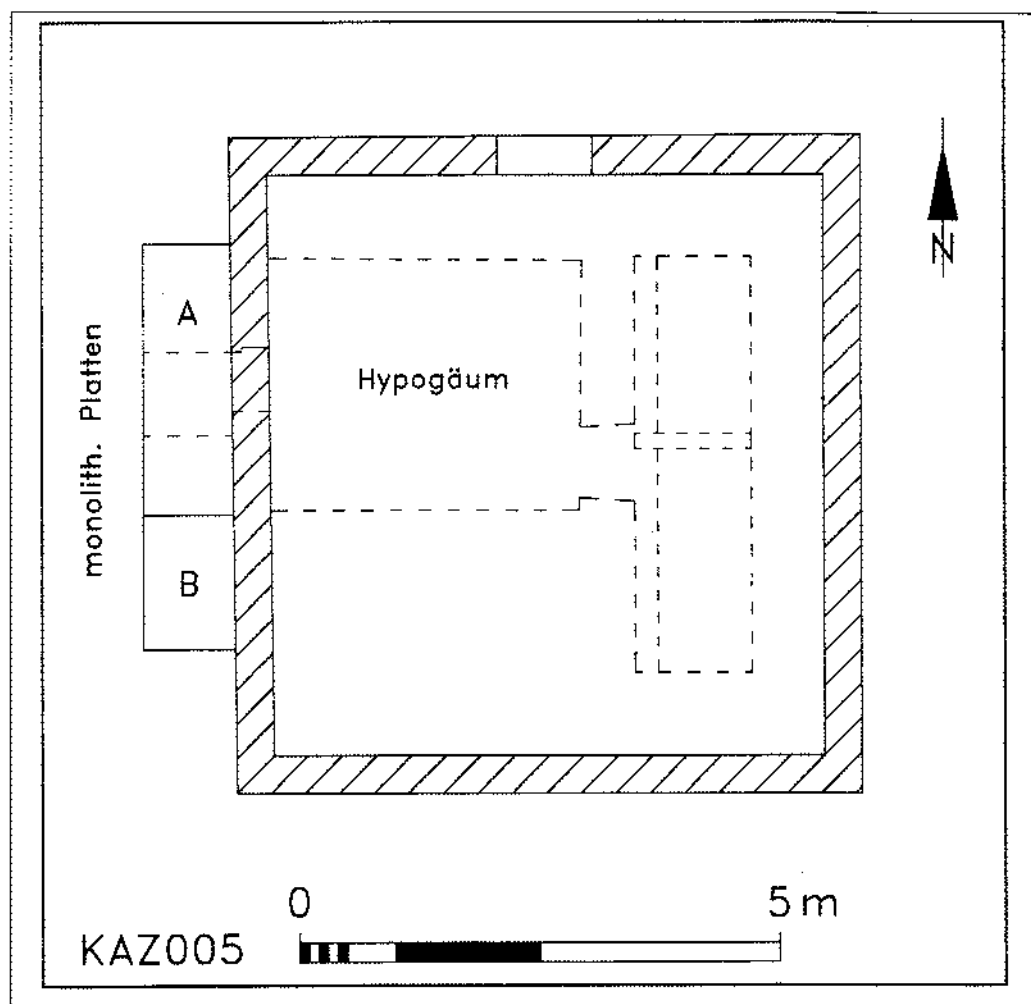

Abb. 8: KAZ 005. Kazıklı İskele spätromischer Grabbau mit Hypogäum, Plan

Abb. 9: KAZ 004. Kazıklı İskele, spätromischer Grabaltar mit Inschrift

Abb. 10: KAZ 023. Kazıklı, Yumur Taşları: Ölpresso

DAMLİBOĞAZ / HYDAİ ARAŞTIRMALARI - 2000

Adnan DİLER*

Damlıboğaz (Hydai) antik yerleşimi Milas'ın kuş uçuşu 8 km. uzağında Sodra Dağı'nın batısındaki aynı adı taşıyan köyün yaslandığı Kale Tepesi ile bunun doğusundaki Sarıçay (Kybersos) yatağı ve çevresindeki alanda yerleşiktir. Köyün doğusundan geçen Sarıçay'ın sularını taşıyan kanal 1953 yılında açılmıştır. Çayın eski yatağı bugünkü kanalın yaklaşık 40-50 m. kadar daha batısından geçiyordu. Sarıçay yatağının genişletilerek değiştirilmesinin ardından geçen yarım asırlık süreçte su yatağı ve köy yerleşimi altındaki nekropol alanından kaçak kazılarla çıkarılan ve çoğu yurtdışındaki müze ve özel koleksiyonlara kazandırılan eserler bugün sadece Karya'nın değil Anadolu'nun en zengin Geometrik ve Oryantalizan Dönem arkeolojik malzemesi arasında gösterilmektedir¹.

Hellenceye uyarlanmış adıyla Hydai² kentine ilişkin olasılıkla yerleşimin en önemli kült yerinden biri olan ve bir zamanlar Karya'nın baş tanrıları Apollon ve Artemis'e ait kalıntıları barındıran İncirlikuyu'daki tapınak gibi çok sayıdaki kalıntı ve yapı son 30 yılda tarım alanlarının oluşumu, yeni inşaatlar ve kaçak kazılarla tamamen yok edildi. Antik çağdan günümüze ulaşan yazıt, mimarî parça ve gömüt kapağı gibi kalıntıları bugün sadece köy evlerinin bahçelerinde ya da Sarıçay yatağı üzerinde izleyebiliyoruz. Araştırmaların yetersizliği nedeniyle elimizdeki bilgi sınırlı olsa da kentin İ.O. 5. yüzyılda Delos birliğine üye olduğunu ve M.Ö. 2. yüzyıldan başlayarak üzerinde Kybersos/Sarıçay'ı simgeleyen nehir tanrısının işlendiği paraları bastırdığını biliyoruz.

Bugün, Milas Müzesi'nde sergilenen³ Orta ve Geç Tunç Çağından kalma el yapımı gaga ağızlı kapların Damlıboğaz Sarıçay yatağından çıkarıldığı konusunda artık daha kesin bilgilere sahibiz. Bu tür buluntu yeri belli malzemenin çok az olduğu düşünülürse bunların bölge dip tarihi araştırmalarındaki önemi kolayca anlaşılabilir. Damlıboğaz'ın önemi sadece Tunç Çağı malzemesi vermesiyle sınırlı değildir. Kale Tepesi alt yamaçlarında konumlanan bugünkü köy yerleşiminin yayıldığı alan altında kalan Geometrik ve Oryantalizan Dönem nekropol alanında uzun yıllardır sürdürülen kaçak kazılarla açığa çıkarılan ve büyük bölümü yurtdışındaki özel koleksiyon ve müzelere sa-

* Prof.Dr.Adnan DİLER, Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü 48000-Muğla/TÜRKİYE

1 Batı Anadolu seramiği çalışan araştırmacılar ilgilerini uzun bir süredir üretim yeri, kronoloji, form ve bezeme gelenekleri ile etkileşim ve gelişim gibi temel sorunlar üzerinde yoğunlaştırmıştır. Karya Geometrik ve Oryantalizan Dönem yapıtları Batı Anadolu seramiği arasında önemli bir yer tutmasına karşın, bölgede kazı buluntusu malzemenin azlığı nedeniyle temel sorunların tümüyle aydınlatılamadığı da bir gerçektir. C.Özgünel'in Karya Geometrik seramiği üzerine gerçekleştirdiği çalışmasının ardından, İ.Fazlıoğlu'nun doktora kapsamında ayrıntılıca ele aldığı *Karya Orientalizan Seramiği* konulu çalışması ve M.Bulba'nın *Damlıboğaz Geometrik Dönem* seramiğini inceleyen doktora araştırması- nın Damlıboğaz kazıları ile daha da önem kazanmaktadır. Tüm bu etkinlikler bölge seramiğinin temel sorunlarını aşıl- masında önemli bir katkı sağlayacaktır.

2 Hydai adının Luvi kökenli olduğu söylenmektedir. Eskiçağ dilbilimcilerine göre Uda Luvi dilinde duvar/hişar anlamına gelen kuta/kuda sözcüğünden 'k' harfinin ihmal edilmiş biçimidir. B.Ünvar, *Karia* (1999)54.

3 A.Akarca-T.Akarca, *Milas, Coğrafyası Tarihi ve Arkeolojisi*, (1954) Lev.60 Res.2

tilan Geometrik ve Oryantalizan kaplar bölgenin ekonomik ve sosyal yaşamı hakkında bilgi veren arkeolojik malzemenin başında gelir⁴. Uzun yıllardır araştırmacılar tarafından ilgi odağı olan bu kapların önemli yanı hiç şüphesiz sağlıklı şekilde tarihlenebilmesidir.

Damlıboğaz Köyü ile Sarıçay Vadisi'nde kurulmuş olan antik kentin akropolü köyün yaslandığı tepe üzerindedir. Kale Tepesi denilen bu yer kuzeyde Kaleboğazı'nın dere vadisi, güneyde ise Gökgedik Tepesi'yle sınırlanır. Sarıçay Vadisi'nden yaklaşık 150-160 m. yükseklikteki akropol dört yönde surlarla çevrelenmiştir (Resim: 1). Bodrum Yarımadası doruklarındaki Leleg yerleşimlerine özgü "halka sur"denilen türden ve tepeli dairesel şekilde saran surlar kuru duvar tekniğinde, büyüklükleri yarım metreden daha az olan iri ve daha küçük boyutlardaki yığma moloz taşlardan oluşturulmuştur. Surların en iyi korunan bölümü kuzey kesimde izlenir; burada korunan yükseklik 3-3.50 m.ye kadar ulaşmaktadır. Akropolda surlarla çevrelenen alan içindeki kalıntılar 1960-1970 yılları arasında önce alanın taş ocağı olarak kullanımı, arkasından işletilen boksit madeni nedeniyle büyük ölçüde yok edilmiştir. Bugün için akropolda önemli bir yerleşimin varlığına işaret edecek kalıntıları göremiyoruz. Seçilebilenler ana kayaya oyulmuş gömüt ve ışık olabilecek bazı kaya döşemeleridir⁵.

2000 yılı Damlıboğaz etkinlikleri nekropol ve Sarıçay yatağında olmak üzere iki ayrı alanda kazı ve yüzey araştırması olarak sürdürülmüştür⁶:

Nekropol: İlk çalışmanın başlatıldığı kaçak kazılarla yağmalanan Gömüt-1, köy merkezinde caminin batı yakınında yer almaktadır. Gözlemlerimiz oyma-oda mezar özelliğindeki kalıntının köylüler tarafından üstten geçirilen yol yapımı sırasında fark edildiğini ve gömüt odasının batı tarafına gelen bir noktadan kayanın yaklaşık 0.80-0.90 m. delinerek içeri girildiğini göstermiştir. Gömütün soyulmasının ardından açılan deliğin üstü iri taşlarla kapatılmıştır. Gömüt-1'deki çalışmalarımız ilk olarak kalıntı girişinin temizliği ile başlamıştır. Girişin açılmasından sonra gömüt kapısına ulaşılmış ve burada kapının iri taş plakalarla kapatıldığı görülmüştür. Tamamlanan temizlik çalışmasının ardından kalıntının tasarı çizilmiş, buluntular *in-situ* biçimleriyle kayıtlara geçirilmiştir. Gömütün oyulduğu kayalık, çimentolaşmış yamaç döküntüsü özelliğindedir ve yapısı gereği kolayca oyulabilme özelliği gösterir. Bu olgu nedeniyle bu tür kaya yapısının görüldüğü yamaçlarda başka oda mezarların da olabileceği düşünülmektedir.

Yaklaşık 20 kadar gömü içeren gömüt bir odalıdır (Çizim: 1). Girişle aynı eksen üzerindeki dar bir koridorun önünde ve her iki yan tarafında platformlar oluşturulmuştur. Ana kayadan oyulmuş platformların üstü irili ufaklı taşlarla düzleştirilerek kalın bir top-
rak harçla kaplanmıştır. Gömüt odası 7,50x5,20-5,50 m. ölçülerindedir. Girişi 2,50 m. uzunluğundaki gömüt odasına 0,70 m. genişliğinde bir kapıyla girilir. Koridor 1 m., platformlar ise yaklaşık 2 m.lik genişliğe sahiptir. Farklı olarak girişin karşısında olan platform yan platformlardan daha yüksek yapılmıştır. Platformların üzerinde -gömütün yağmalanması sırasında dağıtılmış- kayrak taşlarından oluşturulmuş ölü yatakları konulmuştur. Batı platformu üzerinde korunan örneklerde görüldüğü gibi ölü yatakları doğru-

4 Ayrıntılı bilgi için İ.Fazlıoğlu, *Karia Orientalizan Seramiği I*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi İzmir-1998) 2 vdd.

5 Gömüt ve kaya döşemi için A.Diler XV. AST II, 1998,410 Res.4.5 Damlıboğaz akropolünü kapatan surlar, bugün sadece Bodrum Yarımadası'nda izlenebilen ve Leleg tarzı dediğimiz türden duvarların lassos dışında görülen örnekleri olması nedeniyle önemlidir. Bu tür surların yarımada dışındaki başka benzerlerini Khalketor (Milas-Karakuyu) ve Milas çevresinde de görebiliyoruz.

6 Milas Müzesi başkanlığında müze uzmanları ve Muğla Üniversitesi Karya Araştırma ve Uygulama Merkezi işbirliğiyle sürdürülen kazı çalışmalarına Müze Müdürü Erol Özen, müze uzmanlarından İkan Hasdağı, Tenzile Çabuk, Muğla Üniversitesi elamanlarından Dr. Kaan İren, Arş. Gör Hülya Bulut, Arş.Gör. Esra Gülseven katılmıştır. Çalışmalarımıza ayrıca Milas Müzesi eski elamanlarından Dr. Abuzer Kızıl, bölümümüz doktora öğrencilerinden Arş. Gör. Kadir Baran, yüksek lisans öğrencileri Ufuk Çörtük, Mehmet Unal, Şahin Gümüş, Levent Çimen, Suat Halat ve Pınar Durak zaman zaman katılarak katkı sağlamışlardır. Karya'nın bugüne dek adı salt yurt dışına kaçırılan ve çoğu bugün yabancı müze ve özel koleksiyonlarda sergilenen eserlerle tanınan bu önemli yerleşimde bizlere gerekli izinleri sağlayan Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, ilgi ve özverileriyle Damlıboğaz'da son derece uyumlu ve verimli bir çalışma olanağı sağlayan Milas Müzesi'nin kazı zamanındaki Müdürü Sayın Erol Özen ve Milas Müzesi'nin görevlerine burada en içten teşekkür duyguларını belirtmek isterim. Ayrıca her türlü desteği ile her zaman yanımızda olan Muğla Valiliği, İl Kültür Müdürlüğü ve Milas Kaymakamılığı'na teşekkür borçluyum.

dan platformun üzerine değil, altta yüksekliği 0,20 m.yi geçmeyen taşlarla desteklenerek yerleştirilmiştir (Resim: 2). Bunlar tek parça olduğu gibi daha küçük boyutlu birkaç kayrak taşın bir araya getirilmesiyle de oluşturulabilmektedir. Batı platformu üzerinde-ki ölü yataklarının koridorun hemen üzerinde gördüğümüz taşlar ölü yastıklarıdır. Yan yana üç taştan oluşturulan ölü yastıklarında, ölü başının rahatça yerleştirilebilmesi için ortadaki taş, diğerlerinden daha alçak seçilmiştir. İskeletler, gömüt odası içine sızan kireçli su nedeniyle erimiş, büyük bölümü ise mezarın soyulması sırasında karıştırılmıştır. Yerinde korunan örnekler, ölülerin platformlara başları koridor tarafına gelecek şekilde yerleştirildiklerini göstermektedir. Gözlemlerimiz gömütte daha sonraki kullanımlarda farklı uygulamaların da yapıldığını göstermiştir. Kuzey platformun batı kenarında yapılan temizlik çalışmasında açığa çıkarılan iskeletler ölülerin kayrak taşları üzerine değil doğrudan platform zeminine yatırıldığını göstermiştir. Bu alanda ölü başlarının koridor tarafına değil duvar kenarına gelecek şekilde yerleştirildiği görülmüştür. Gömüt-1'de yapılan temizlik çalışması sonucunda az sayıda Geç Geometrik Dönem çanak çömlek parçası, bir kadeh ve bronz fibula ele geçmiştir. Kalıntıda az sayıda seramik kırığının bulunması gömütün ilk kez kaçak kazıcılar tarafından bulunarak yağmalandığını güçlendirmektedir; eğer Antik Çağda soyulmuş olsaydı hiç şüphesiz daha fazla kırık parçanın ele geçmesi gerekirdi.

Gömüt-2: Araştırması tamamlanan gömütün bulunduğu kayalık alanda olası başka bir örneğin bulunabileceği düşüncesiyle gerçekleştirdiğimiz sondaj çalışması sonucunda ilk gömütün yaklaşık 5 m. kuzeyinde ilk kez tarafımızdan belirlenen başka bir gömütün girişi saptanmıştır (Resim: 3). İlki ile yaklaşık aynı tarzda olduğu anlaşılan gömüt girişi 1.70x1.28 m. kadardır. Kazı sırasında karşılaştığımız küçük boyutlu (uzunlukları ve genişlikleri 0.20-0.30 m.yi geçmeyen) taş yığıntıları girişi çökmelere karşı korumak ve bu sayede mezar girişinin bulunmasını engelleyecek şekilde tasarlandığını göstermektedir. 0.85 m. yüksekliğinde ve tabanda yaklaşık aynı genişlikteki kapı açıklığı, burada da iri taşlarla örülerek kapatılmıştır. İlk kez tarafımızdan bulunarak açılan bu kalıntı da yapı olarak ilk gömütte aynı özellikleri taşımaktadır (Çizim: 2). Burada da gömüt odası yerli kayaya oyulmuş 8.00x5.50 m. boyutlarında tek bir odadan oluşmaktadır. Girişle aynı eksen üzerinde olan koridor ve bunun her iki yan tarafında ve karşısında platformlar yer alır. Burada da girişin karşısındaki platform yandakilerden daha yüksek yapılmıştır. Mezar odası doğu-batı doğrultusunda uzayan dikdörtgen bir şekildedir. Kayanın yumuşak yapısı nedeniyle tavan ve yan duvarlardan kopan taş parçalarının kaplar üzerine düşmesiyle oluşan tahribat dışında gömüt içinde herhangi bir tahribat görülmemektedir. Kalıntı içinin düzenleniş biçimi gömü geleneğinin ilk mezarla benzer olduğunu göstermektedir. Ancak temizlik sonucu bulduğumuz malzeme ölü kültü konusunda bize daha fazla bilgi vermektedir. Platform genişlikleri 2-2.20 m. koridor genişliği 1.00-1.20 m. kadardır. İlk örnekte olduğu gibi burada da ölüler platform üstündeki -altta taşlarla desteklenen- kayrak taşları üzerine yatırılmıştır. Gömütün en uzak köşesinde; batı platformun kuzey kısa kenarında, bu uygulamanın en iyi örneği korunabilmiştir. Burada platform genişliğine ulaşan 2.20 m. uzunluğunda, 0.60-0.50 m. ölçülerinde kayrak taşları üzerine ölü, başı koridora gelecek şekilde yerleştirilmiştir. İçeri sızan kireçli sularının tahribiyle ufalanan kemikler koridorun kuzeyindeki kayrak taşının orta kesimine kümelenmiştir. Öyle anlaşıyor ki ölü yastığı olarak kullanılan taşlar burada kemiklerin aşağıya akmasını önlemiştir. Gerek kuzey gerekse güney platformu üzerinde *in-situ* şeklinde günümüze ulaşan örnekler kayrak taşlarının alttan desteklenmeksizin doğrudan platform tabanına oturtulduğunu da göstermektedir. Bu uygulamanın, gömütün daha sonraki kullanımları sırasında gerçekleştiği izlenimi uyandırmaktadır; gömütün ilk kullanımındaki normal uygulamaya göre batı platformu üzerindeki ancak tek örneğe izleyebildiğimiz gibi ölü yatakları alttaki taşlar üzerine oturtuluyordu. Platformlar üzerine dağılmış olan ve yaklaşık aynı boyutlardaki taşlar, gerçekte bir zamanlar ölü yataklarını taşıma amacıyla işlevlendirilmiş olmalıydı. Daha sonraki kullanımlarda kayrak taşları gömütün dışına-olasılıkla sandık gömütlerde kapak olarak kullanmak amacıyla- taşınmış olabilir. Gömüt-2'de ilginç bir veri de pişmiş toprak bir lahdin bulunmasıdır (Çizim: 2; Resim: 4). Güney platformun üzerine konulan pişmiş toprak lahit

1.63x0.48 m. boyutlarında ve 0.63 m. yüksekliğinde bir tekne ve üzerindeki bir kapaktan oluşur. Ayaklı olan lahit, gövdesindeki kırıklar nedeniyle Antik Çağda kenetlerle bağlanarak onarılmıştır. Gömülere ait kemikler gömüt içine sızan kireçli su nedeniyle büyük ölçüde tahrip olmuş hatta yok olmuştur. Günümüze ulaşan kemiklerin büyük bölümü kol ve bacak gibi uzuvlara ilişkindir. Platform üzerindeki ölü yastığı olarak kullanıldığını saptadığımız taşların incelenmesinden, batı platformunda üç, kuzey platformunda iki, güney platformunda ise bir ölünün başının koridora gelecek şekilde yerleştirildiğini söyleyebiliriz. Güney platformunda doğrudan platform tabanı üzerine oturtulan ölü yatağı üzerine ise bir ölünün başının gömüt duvarına gelecek şekilde yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Gömüt içinde çok sayıda adak kapları bulunmuştur. Bunların çoğu krater türü büyük hacimli kaplardır (Resim: 4-7) ve büyük bölümü gömütün daha sonraki kullanımlarında yer ve işlevlerini değiştirmiştir. Olpe ve amphoriskos türü küçük hacimli kapların ise ilk konuldukları yerleri büyük ölçüde korudukları anlaşılmaktadır. Veriler gömüte konulan kraterlerin büyük olasılıkla içlerine konulan sıvıyla birlikte ölü yanlarına konulduğunu göstermektedir. Bu görüş kapların içine konulan kadehlerle de desteklenmektedir (Resim: 4). Kraterler gömütün daha sonraki kuşaklar tarafından kullanımında farklı amaçla; yeni gömülere yer açma amacıyla ölü kemik ve adak artıklarının içine konulması için kullanılmıştır (Resim: 5). Gömüt-2'de ayrıca çok sayıda metal buluntu da ele geçmiştir. Bunlarda ilk sırayı bronz fibulalar alır (Resim: 6; Çizim: 3). Ayrıca mızrak ucu, ok uçları ve eğri uçlu bıçakların da gömüte adak olarak bırakıldığı anlaşılmaktadır.

Gerek pişmiş toprak gerekse metal buluntular sayesinde gömütü tarihleyebiliyoruz⁷. Bizim Gömüt-2'de bulduğumuz tarihlenebilen en eski kaplar Geç Geometrik Dönemdir⁸ (Resim: 5, 8). Bunun yanı sıra ele geçen nitelikli kaplardan gömütün Sub Geometrik ve Erken Oryantalizan süreçte de kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Sarıçay Yatağı: Damlıboğaz'da Geç Geometrik ve Oryantalizan nekropol alanı gibi, hiç şüphesiz bu dönem ve daha eski sivil yerleşim alanının konumu ve sınırlarının belirlenmesi büyük önem taşıyordu. Damlıboğaz'da daha önce gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında Sarıçay yatağı üzerinde farklı yerlerde bazı duvar kalıntıları belirlenerek bunların sivil yerleşime ait olduğu tespit edilmişti. Ancak bunların dönem ve ne tür yapılara ilişkin olduğu anlaşılamamıştır. Bu amaca yönelik olarak Sarıçay yatağının bir köy yerleşim alanının güneyi, diğeri yaklaşık 500 m. kuzeyinde olmak üzere iki ayrı alanda kazı çalışması gerçekleştirilmiştir. Bunlardan ilkinde 4x4 m. boyutunda toplam yedi açma açılmıştır. Açma çukurlarının birleştirilmesi sonucu Geç Geometrik Dönemden M.Ö. 4. yüzyıla kadar süren dönemi içeren farklı evrelerin mimari kalıntılarının kazı alanı içinde kalan bölümü açığa çıkarılmıştır (Çizim: 4; Resim: 9). Açılan duvarların en erken tarihli olanları Sarıçay'ın bugünkü düzeyine en yakın kottaki batı duvarlarıdır. Bunlardan, açmanın kuzey kenarındaki dikdörtgen biçimli mekana ilişkin arka duvar (Çizim: 4 nr.3) içten 4.70 m. uzunluğundadır. Bunun batıya doğru uzayan duvar uzantıları ise ancak 1,80 m. uzunluğunca izlenebilmiştir. 0,50 m. kalınlığındaki duvarlar yaklaşık 0,50-0,70 m. yüksekliğince korunabilmiştir. Sarıçay yatağında açığa çıkardığımız en eski ve ilginç kalıntılar ise oval/apsisli yapıya ilişkindir⁹. Doğu-batı uzunluğunca süren 5 m.lik bölümünü açığa çıkardığımız kalıntı temel düzeyinde ancak birkaç taş sıra-

7 Gömütte ele geçen bronz fibulalar, öncül ve nitelikli örnekleri i.Ö.8. yüzyılda görülen ve benzerlerini i.Ö.7. yüzyılda Lindos, Thera Thera, Girit'te bulduğumuz ve Blinkenberg'in IV. grup no. 10 a-k ve 11a tiplerine yakınlık gösterir. Karşılaştırmak için: Chr.Blinkenberg, *Fibules Grecques Et Orientales* (1926) 98 vdd. Res.103 vdd. Beçin'de Geç Geometrik gömütte bulunan bir başka fibula örneği için ayrıca A.Akarca, *Belleten*, Cilt XXXV Sayı137,1971, 10. Lev.V Res.12, 13. gömütte bulunan keskin yüzü iç tarafta olan eğri bıçakları ise şimdilik tarihleyemiyoruz. Ancak ilk izlenimlerimiz bunların, Anakara Yunanistan, Adalar, Trans Kafkasya, Filistin ve K.Suriye'ye dek uzanan çok geniş bir bölgede ve uzun bir süreçte formlarını koruyarak kullanılmış olmaları nedeniyle tarihlendirilmelerinin güç olduğu yönündedir.

8 Gömütte bulunan çok sayıda kap ve kırık parçayla ilgili çalışmalarımız devam etmektedir. Bunlarla ilgili ayrıntılı bilgiler kapsamlı bir yayınlı gelecekte verilecektir.

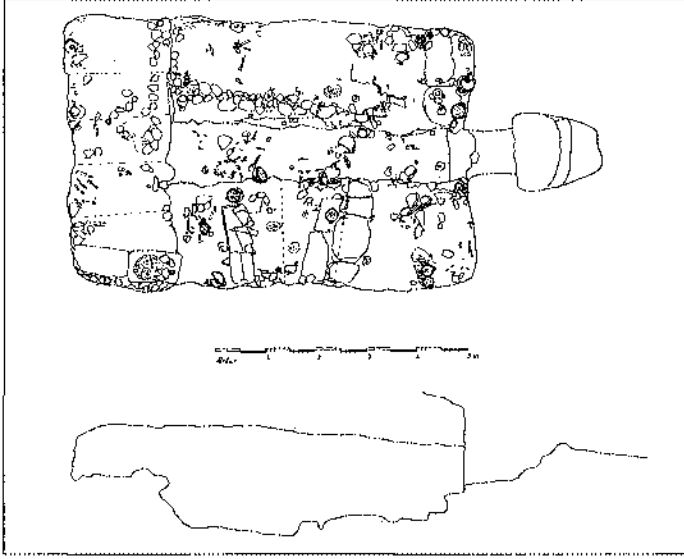
9 Gerçekte kalıntının doğu kesimi tam olarak açığa çıkarılmadığından yapının oval ya da apsisli olup olmadığını kesin olarak bilmiyoruz. Ancak kesin olarak bildiğimiz bu tür yapıların Anadolu ve Ege kültürlerinde uzun bir geçmişi olduğudur. Tahtalı Barajı kurtarma kazılarında açığa çıkarılan ve 2. mimari tabakaya ilişkin apsisli örnek bu tür yapı geleneğinin Anadolu'da Geç Kalkolitik Döneme dek uzandığını göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Krş. T.

sı yüksekliğince korunabilmiştir (Çizim: 4; Resim: 10). Sadece iç duvarı takip edilebilen kalıntının duvar kalınlığı 0,50 m., iç genişliği ise 3 m. kadardır. Ayrıca yan yana taşların yerleştirilmesiyle oluşturulan üst yapıyı taşıyan ahşap oturtma yuvası mekan içinde korunmuş olarak günümüze ulaşmıştır. Apsisli yapı içinde kalan ve doğu-batı doğrultusunda uzayan 3 m.lik bölümünü açığa çıkardığımız tek sıra taş dizisiyle günümüze ulaşan duvar (Çizim: 4 nr.6) yaklaşık apsisli yapı yürüme tabanını üzerine oturmaktadır. Kalıntı Erken Arkaik Dönemde ancak apsisli yapının işlevini yitirdiği bir süreçten sonra kullanılan bir yapıya ilişkindir. Bu duvarın kuzey yanında ve kazılan alanın kuzeybatı köşesinde açığa çıkarılan dikdörtgen mekanın arkasındaki duvar kazı sırasında açığa çıkardığımız tarihlendirilebilir parçalar ışığında Arkaik Döneme verilebilmektedir. II No.lu açmada gün yüzüne çıkarılan, açma kuzey duvarına koşut ve batıya doğru 6,50 m. uzunluğunca süren 1 No.lu duvar bugünkü yürüme tabanından yaklaşık 1 m. kadar aşağıda açığa çıkarılmıştır (Çizim: 4). Tek sıra taş dizisiyle korunabilmiş olan duvar güney tarafından geçen ve kazıyla ancak 3,80 m. genişliğindeki bölümünü açığa çıkardığımız bir sokağı sınırlamaktadır. Tarihlendirilebilir parçalar ışığında duvar ve sokak I.Ö.4. yüzyıldandır ve Sarıçay yatağında kazılarla ulaştığımız en geç dönemi temsil eder.

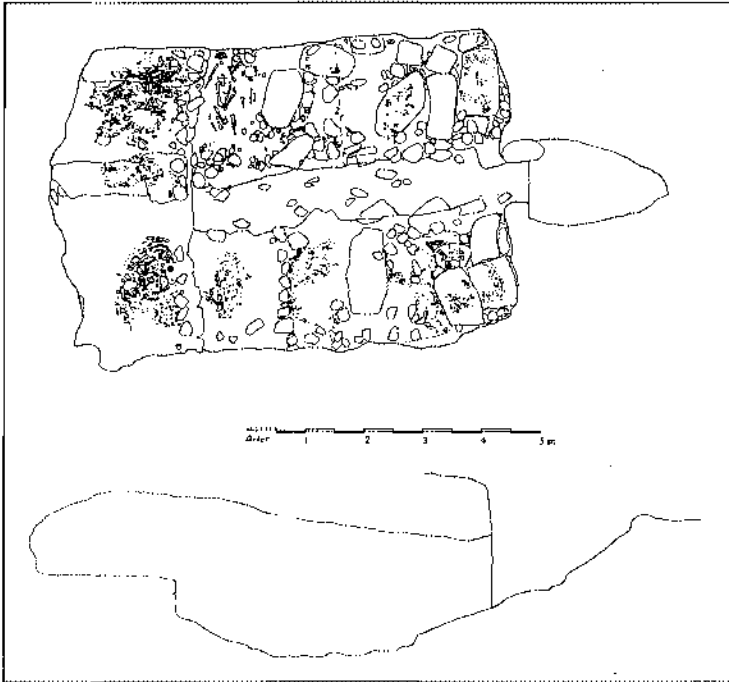
Sarıçay yatağında ayrı bir çalışma da köyün yaklaşık 600-700 m. kadar kuzeyinde kalan bölümde sürdürülmüştür. Bu alanda gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırması sırasında alanın kaçak kazılarla büyük ölçüde tahrip edildiği görülmüştür. Burada yağmalanan alanda asıl ilgi çeken kaçak kazı çukurlarının düzenli aralıkları; yaklaşık 5-10 m. mesafeyle çapları yaklaşık 2 m.yi geçmeyen boyutlarda olmasıydı. Gözlemlerimiz bu alanın bir pitos-göme nekropolü olduğunu göstermiştir. Gerçekten de açılan çukurlarda yaptığımız incelemede tahrip edilen pitoslara ilişkin kırık parçalar saptanmıştır. Bugün Milas Müzesi'nde sergilenen Geç Tunç Dönemi gaga ağızlı kapların da bu tür pitos gömütlerden çıktığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, alanda yaptığımız yüzey araştırmasında ayaklı bir Tunç Çağ kabına ilişkin kırık parçalar toplanarak tümlenmiş ve Milas Müzesi'ne teslim edilmiştir (Resim: 11). Bu alanda Sarıçay yatağının su düzeyine yakın kesiminde duvar uzantılarının görüldüğü yerde 6x2 m.lik bir açma kazılmış ve yapıya ilişkin açma içinde kalan yapı duvarları ayrıca, depolama amacıyla kullanıldığı anlaşılan, taban çapı 0.60 m.olan olasılıkla Geç Geometrik Dönemden bir *in situ* pitosun alt gövdesi açığa çıkarılmıştır. Kazılan alanda ele geçen seramik parçaları Arkaik ve Geometrik Dönemdendir.

Sonuçları yönünden son derece yararlı olan bu yüzey araştırması ve kazı çalışmalarının ardından Damlıboğaz'da yerleşimin Eski Tunç Çağı nekropolü ile Geometrik ve Arkaik Dönemin sivil yerleşimi ve nekropolünün konumları hakkında artık bazı önemli bilgilere sahibiz.

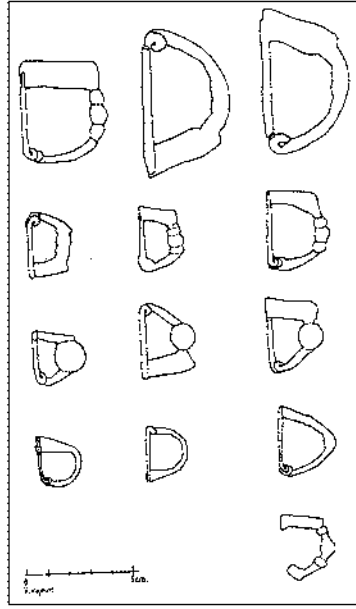
Özkan – H. Erkanal, *Tahtalı Barajı Kurtarma Kazısı Projesi* (1999) 36 Res. 34. Bonzer yapıların Tunç Çağıyla birlikte Ege ve Anadolu'da giderek yaygınlaştığını biliyoruz. G.Cadogan, *The End of the Early Bronze Age in the Aegean* (1986) 65 Fig. 7. 1998 yılında İmantepe I'teyüğü'nün sur dışı yerleşim alanlarının araştırması sırasında saptanan ve ayrıca: siyla Kizomenai kazı ekibince kazılan Levres Erken/Orta Proto Geometrik Döneme tarihlenen ve II evredeki kullanımın terminusu Geç Geometrik Dönem olarak yorumlanan yapı, ayrıntısıyla tanıtılmış olması nedeniyle apsis planlı yapıların önemli bir örneğidir Kır. G. Bakır, 22. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 2.cilt (2000) 27-32 Res.2-5.

Çizim 1: Gömüt 1, plan ve kesit

Çizim 2: Gömüt 2, plan ve kesitler

Çizim 3: Gömüt 2, fibulalar

Çizim 4: Sarıçay Vadisi, kalıntılar

Resim 1: Hydai, akropol, surlar

Resim 2: Gömüt 1. Batı platformu ve  l  yatakları

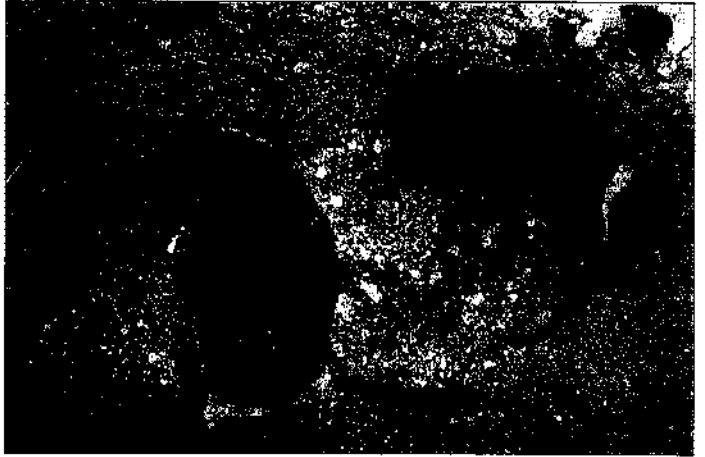
Resim 3: Gömüt 2, giriş

Resim 4: Gömüt 2, güney platformu. Lahit ve yanda krater

Resim 5: Gömüt 2. Batı platformu, krater

Resim 6: Gömüt 2. Batı platformu, krater ve in situ diğer buluntular

Resim 7: Gömüt 2. Kuzey platformu in situ buluntular

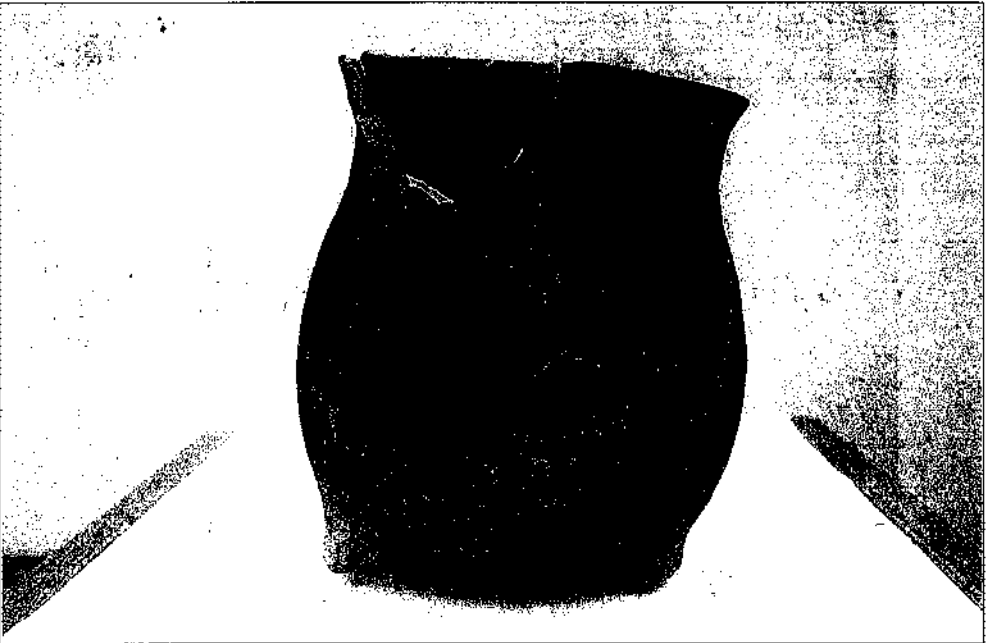
Resim 8: Gömüt 2. Geç Geometrik krater parçaları

Resim 9: Sari ay Va-
disi, kalıntı-
lar

Resim 10: Sarıçay Vadisi. Apsisli yapı

Resim 11: Sarıçay Vadisi. Ayaklı Tunç Çağı kabı

ALİNDİ AND AMYZON TWO ANCIENT CITIES IN CARİA

Vecihi ÖZKAYA*
Oya SAN

With its cultural accumulation and ruins Alinda, which has brought new approaches to the mysteries of Caria Region, has an exclusive importance with its recently discovered findings. Also, as a part of the cultural riches of the region and especially with its ruins of Temple of Artemis, Amyzon, which was included in the scope of the researches in Summer 2000, takes on being the witness of Caria's authentic accumulation. As well as preserving Inner Caria's cultural texture with its authentic values, the locations of the cities which are also connected to each other in terms of selecting the settlement areas offer enlightening data for the joint defense and so the existence of common political values.

Alinda consists of two acropolises that are of different heights. The Lower Acropolis, in which the settlement was occurred in a later time period, accommodates agora and market place¹, theater² and temple³ and also the well-preserved buildings. The researches and observations that have been carried out especially on the ruins in the Lower Acropolis indicate that the settlement began in the Upper Acropolis and then expanded towards the Lower Acropolis. Except for some important architectural units (theater, agora) in the Lower Acropolis, the partial destruction in both areas is high and therefore it is difficult to determine the functions and original designs of the ruins.

The city walls have certainly a special importance among Alinda's well-preserved ruins. Together with the wall that separates the two acropolises from each other, the city wall structure that is concerned with the structuring in different periods has two major parts: the ones that surround the Lower Acropolis and the ones that surround the Upper Acropolis.

The apparent difference in workmanship and masonry, which can be seen between the city wall that surrounds the Lower Acropolis -which was opened for settlement as a result of the events in which Caria princess, Ada, was sent into exile in the city and she got Alexander the Great's personal trust⁴ – and the city wall that surrounds the Upper Acropolis, is a characteristic of the structuring stages of the city⁵. This struc-

* Doç.Dr.Vecihi ÖZKAYA, Dicle University Faculty of Arts and Sciences Department of Archaeology, Diyarbakır/TÜRKİYE

Yrd.Doç. Dr. Oya SAN, Dicle University Faculty of Arts and Sciences Department of Archaeology, Diyarbakır/TÜRKİYE

1 Bean 1989,165; Doruk 1987, 1117-1137; Özkaya *et al.* 1999, 304, Fig. 11,12.

2 Bean 1989, 165; Özkaya *et al.* 1999, 303, Fig. 9,10.

3 Bean 1989, 166 *et al.*; Özkaya *et al.* 1999, 303, Fig. 6.

4 Strabon XIV, C 656-657.

5 Arrianus reported that the city was surrounded by strong city walls when Alexander the Great came in the city and he regarded Alinda as one of "the most strongest" places (Arrianus, 1 XXIII.8). This provides enlightening information on

ture expands in the outskirts of the land and this is an indication of the fact that the city was expanded in the age of the Roman Empire and therefore the old city walls lost their former importance. However, it is difficult to make the exact determination since the settlement in the Roman period was mostly left under modern Karpuzlu. Except for the settlements in the later periods, the city is wholly surrounded by the city walls and the two acropolises are divided by an additional city wall that has similar construction characteristics⁶. There are in total eight well-preserved samples of towers along the city wall extensions in the western part of Lower Acropolis. While some of the towers have been completely ruined, it is still possible to find tracks of the others in the main rock⁷.

The only determinable temple of the city is located between the two acropolises, towards the western part of the Lower Acropolis. The temple in the East-West direction is preserved to stylobate level (Fig. 1). The ruins in the western edge make one think that the platform had a structure that became narrow towards the top. The platform levels in the western edge have different widths and heights such as 1.75 m., 3.40 m., and 1.00 m. Irregular parts and rough workmanship, which are incompatible with temple architecture, are observed in the visible surfaces of the wall blocks and this makes one think that the visible texture is the core of the original structure. The temple dimensions are 10.40 x 9.00 m. on the stylobate level and the wall thickness is 1.05 m. in the western part and 1.26 m. in the eastern part and 1.24 m. in the south-eastern part and 1.40 m. in the northern part. The reason for this lack of harmony in the dimensions is the fact that the preserved blocks have different dimensions. As far as it is understood from the blocks that go on under the surface filling, the stylobate level, naos and pronaos were probably covered by local stones. Naos has square shape and 7.20 x 6.90 m. dimensions; pronaos dimensions are 6.90 x 3.00 m. An *in situ* block, which belongs to the entrance to naos, is preserved in its original place. There are two fitting housings with 2.50 m. distance to each other on the frontal stylobate blocks on the base of pronaos. The positions of the fittings are symmetrical to each other and indicate the presence of two columns between the ante end in accordance with *templum in antis* design of the temple. The upper part of the temple has not been preserved. However, the presence of many big stone blocks, which have the same characteristics with the platform structure, provides some information on this part of the temple. The fact that the structure of the temple and the blocks in the environment have no ornament is an indication of the simple external structure of the temple. This characteristic of the temple in which solidity is preferred to aesthetics distinguishes it from the others. When all these points are taken into account, the temple has a workmanship that is peculiar to itself, although there are parallels to the other ones in terms of design. This peculiarity indicates one of Alinda's distinctive characteristics and makes the temple a representative of the local Caria temples in Greek culture.

There are enlightening and reliable data on this architectural unit, which is a unique example of temple architecture with its base design, preserved, texture and position in the acropolis. Moreover, it is located on the peak of the Lower Acropolis on the upper part of the Hellenic City and this fact is also helpful in determining its probable early history. Its wall masonry is different from the theater and agora that reflect the characteristics of Hellenic and Roman structuring. Especially the usage of rough blocks that

the presence of the city walls and the towers connected with them before Ada period, i.e. they were built in early 4th century BC See Nicoll 1997, 26; Özkaya et al. 1999, 302, Fig. 1.

- 6 Although the presence of the door that served as a passage between the two acropolises was expected to be found on the said dividing wall, no trace of such a structure could be found due to severe destruction (Özkaya-San 2000, 265).
- 7 The towers that were arranged at almost the same intervals have two floors and rectangular design. The most important one among them is the two-floor tower that was positioned in an area that overlooked the northern part of the city (Nicoll 1997, 26 ff; Özkaya et al. 1999, 301, Fig. 3). The splendid appearance and the position of the said tower are related to its probable military function. The fact that there are similar ones in Ataulusu, Kurun Dere, Hasanlar, Amyzon, Alabanda and the one in the Northern Caria and they are located at connected roads indicate that their functions were providing the communication between the cities and warning the cities against any possible attacks. It can also said that the towers were used to control the military road between Alinda and Amyzon (Marchese 1992, 48 ff.).

were cut off from local stones exhibits parallels to early wall texture. Since the temple shows integrity with the surrounding units - the functions and texture of which cannot be wholly determined - it is understood that the temple was not designed alone.

The presence of the structures on the main rock in the north-west area of the temple, which are probably related to the sacred place of the city, indicates that this place might be a sacred place which is related to the temple (Fig. 2). Although most of them have remained in their natural forms, there are carefully treated and geometrically shaped parts on the surfaces of both rocky areas. However, these parts have different dimensions and heights. Moreover, in terms of treatment techniques, dimensions and geometric harmony, these parts are different from their foundation housings that are treated in the same way. There is a "cup mark" carved on the rock - the edge of which is elevated and has a circular shape - between the two rock blocks in the north-south direction of the eastern and western parts of the place (Fig. 2). The presence of the "cup mark", which is especially made apparent in the middle section, is directly related to purpose of usage for the area. The "cup mark", which is designed in circular shape at about 0.20 m. height from the base, has a wall thickness of 0.10-0.20 m. Although the base depth has different elevations, the deepest part in the eastern part is 0.20 m. Although it has been eroded, there is a flow channel - 0.10 m. width and 0.04 m. depth - in the mid-western part. When the dimensions, structure and characteristics of the "cup mark" are taken into account, it is understood that it cannot have a function as a silo-cistern or any other similar structure and it can be claimed that this "cup mark" was used for offering. Thus, this fact is also another factor that indicates the usage of this area for sacred purposes.

Although there are some break-off and erosions, the rocks which are positioned in north-south direction form a whole. Although the foundation housings, which are of different heights and depths and which are found at the edge of the main rock in the eastern part, make one think of a possible structuring in sacred place, there is not enough evidence to prove that. However, the same texture is also seen in the western part and the same arrangement continues in the rocks of the northeastern part and this reinforces the above-mentioned idea. Being different from the other arrangements, there are square-shaped fitting holes which are found at a deeper part of the western rocks and this gives the idea that an object (probably 'stele') which suits the sacred character of the area might be placed on the rocky elevation in the sacred area. In the same way, approximately 0.10 m. depth of a fitting housing, 3/4 of which has been eroded, make one think that this depth was made for reinforcing the element. The similar places which were arranged as cult areas in Caria are found in Gerga⁸. The presence of treated rock pieces that remind colossal sculpturing pieces and the tracks of some raised designs in the area verifies this functional similarity. Although the quality and quantity of these blocks with raised designs cannot be fully understood, it can be said that they are related to a religious object (cult relief).

Another section that is related to the sacred place in Caria is the place that consists of steps with different heights and aligned units in the northeastern part (Fig. 2). Although that place has no functional characteristic, the arrangement that has three-steps that reach a flat surface which is found in the rock base and which leads to cliff makes one think of the stepped rock altars that are related to the cultural identity of Phrygia in the Central Anatolia⁹. When it is considered that Phrygia goddess preserved her general cult characteristics until later periods¹⁰, it is possible to assume that this sacred place was arranged with all its structures for religious purposes, although a direct relation cannot be established.

8 Bean 1989, 175.

9 Haspels 1971, 97, Fig. 30, 229, 232.

10 Showerman 1969, 34 ff.; Özkaya *et al.*, 89 ff.

The tombs come first as the well-preserved ruins of the city. The authentic examples of the tombs make Alinda as an important place for the area. In addition to our findings from our previous researches¹¹, a small necropolis has been determined in the Lower Acropolis. The different types of the tombs, the care in the treatment of them and the magnificence in their textures are the complementary and distinguishing characteristics of that necropolis. The selection of the place of necropolis deserves attention. The fact that there is a special terracing for the tombs which are found to be positioned in the northern part of the city walls that surround the distance between the two Acropolises from the north proves the special importance of the area. The tombs that are placed in the terrace which is formed by the regularly cut local stones between the city wall and the outskirts of the Acropolis are regarded as the authentic creations for their rarity and the characteristic of reflecting different types.

As it can be understood from the two samples which have been studied, the tombs that are found in the area similar to the well-known examples of Alinda and they reflect the convention, they have different characteristics in detail. Alinda deserves a special attention as for its equipment for the burial conventions and the cult for the death. First of these is a rock-cut grave (TM16) that exhibits a monumental appearance with its platforms which are worked on a natural projection on the rocks which is parallel to the city wall (Fig. 3). The rock-cut grave is interesting with its cover and its surrounding installation which is supposed to be for the offering. It is possible to move from the rock block which preserves its natural structure and only the vertical surfaces of which were cut to the rock-cut grave by the help of three steps which were once cut from the main rock but have not been well-preserved due to erosion in time. The rock-cut grave is elevated from the rock surface with two levels; while the lower level is worked on at random, the second level is worked on with care. Different from the similar ones, the cover sides that fit on the bed are not leveled and the rock-cut grave is wide and deep; on the other hand the wall surface is cut well. When it is compared to the rock-cut grave, the cover is found to be bigger and especially when it is compared to the ones in the northeastern area, it is observed that the magnificence of the tomb is reflected to the cover by this way. The cover in the form of a pressed down triangle is equipped with long semi-spherical leveling along the long edges and pentagon-shaped raised designs along the short edges. Another distinguishing detail in the tomb is the square-shaped hole which ends on the base with an oval shape and which was worked on the northwest edge of the rock-cut grave. This hole is different from the similar ones in terms of its base texture. Although it is not possible to determine the function of this hole, it is thought that it is possibly an offering fixture which is related to the tomb. In short, although it seems similar to the others, it is different from the others in terms of the dimensions of the rock-cut grave, the graded elevation of the leveling, the proportions of the bed and the cover and having an offering hole. These facts are related to either the period of the tomb or the social status of the buried person.

There is a rectangular block in the direction of the northwest corner of the rock-cut grave in the outskirts of the Acropolis (Fig. 3). It is an authentic sample with its ornamented and separated structure. With its shallow square-shaped hole which is found to be worked on the surface depth, it is not suitable for burial purposes. Although it is not fixed yet, the details which were worked around the rim provide some enlightening ideas. The small channels, which were probably used to prevent water coming in and which are found to be surrounding the rim of the square hole, have stream channels at both ends. When it is considered that this arrangement was made in order to protect the object in the hole from the rain, it is understood that it was not used to put in a stele or a similar object. As a result of our studies in Alinda, it can be said that this is an *ostothek* although the similar ones are still unknown.

11 It consists of the previously detected tombs; sarcophaguses (Özkaya *et al.* 1999, Fig.15,16; Özkaya-San, 2000, Fig. 14), the monumental tomb and the rock-cut graves that were supported by walls or carved in the main rock (Özkaya *et al.* 1999, Fig. 17-20; Özkaya-San 2001, Fig. 6-13) and the simple tombs that we can define as folk type (Özkaya *et al.* 1999, 308).

Another type of the different tombs in the same area with TM16 is the sarcophagus. Although there are samples of sarcophagi in the South Necropolis and the Northeast Necropolis, the sarcophagi are represented by a limited number of sarcophagi in the North Necropolis and the most magnificent one (LM7) is located in this area (Fig. 4). Compared to the ones in the North Necropolis, as in the case of the rock-cut grave, it is distinguished from the similar ones with its bigger size and fastidious workmanship. Although there are distortions in its dimensions, its well-arranged workmanship compensates that. As far as it is understood from the finely worked blocks around and under the sarcophagus, it was not directly placed on the ground but put on a small platform. The magnificent type that is perceived from its dimensions is also perceived from the depth of the sarcophagus bed. The cover has the same dimensions as the bed and it is in the shape of a pressed down triangle pediment, similar to the other rock-cut grave near it. It is equipped with two rectangles at each long edge and two semi-spherical elevated ornaments at the short edges.

Although Alinda's tomb samples have different shapes, workmanship and equipment, they have their own characteristics and also different from the similar ones, they have installations that indicate the existence of some applications that may be adapted to Caria. The holes with different shapes that are generally found to be related with the rock-cut graves that were worked on the rock beds may take on different functions when they are related to the burial customs and burial cult ceremonies. When their characteristics related to their shapes are taken into account, it is possible to bring on new approaches to their functions as well. For instance, as in the example of the rock-cut grave (Fig. 3), it is estimated that the holes that end on the base with an oval shape were used for the offerings and the other types of holes that were not used to collect water were aimed to help the installation of the panels that were prepared to honor that person. The ruin which stands as the most significant evidence of this is found in the area in which the monumental tombs were concentrated in the direction of LM7 (Fig. 4). It is highly possible that the above-mentioned ruins, which have been preserved in two pieces that have 0.72 x 0.72 m. dimensions at the base and have 3.00 m. height, are the grave stones (?) (Fig. 5). It is obvious that the projection (0.44 x 0.44 x 0.08 m.) in the lower part is a detail which was intended for the positioning of the that grave stone. It is understood from the broken ends of the stone that the preserved dimensions of it did not limit the original height of the panel. The presence of such a panel, which is higher than 3 m., in the same area with the monumental tombs is not surprising but an expression of a necessity.

Another ruin that proves the continuity of the settlement in Alinda and the importance and the usage of the necropolis areas in the later periods is a chamber-tomb in the same area (OM2) (Fig. 6)¹². The tomb, which is located near the outer part of the northern city walls in the south-west direction of the temple, was built by partially supporting the rocky indentation with the wall. The tomb is located under a huge rock block and it consists of a single room with its couche that was worked on the main rock in the northeast and southwest direction. Since the ceiling was treated at random or was left in its natural form, it has level differences and this fact indicates that the indentation, which is regarded as a tomb, might also be a natural formation. Although the frontal part of the tomb -which is surrounded by bonded walls at three sides in its preserved form- is open, the blocks that are found scattered at the front part and that have uniform shapes in their method of treatment are estimated to belong to a possible structuring at the entrance. The wall, which is formed by the rectangular blocks that were cut roughly from the local stones, is found to be combined with a plaster that is a mixture of lime and tile powder. This texture of the wall that points out a later period can also be perceived with the help of the random treatment of the blocks that form the wall. The above mentioned example which is similar to the tombs that have similar wall

12 Özkaya et al. 1999, 308, Fig. 23.

form and designs indicates that the settlement in the late period was not only limited to the outskirts of the Acropolis but it spread out the every part of the city. With its characteristics that do not comply with the splendid design and fastidious workmanship that are observed in the early examples of the tombs in the area, the tomb indicates a later period.

With its tombs that concentrate in more than one place, the Northern Necropolis is one of the main necropolises. In general, it has authentic rock-cut graves with their monumental covers that were worked on the rock bed. As well as the monumental tombs such as MM1¹³, MM2¹⁴, and MM3¹⁵ that were the subjects of our previous studies, the presence of a heroon that has not been preserved well in the area is noticeable. With its workmanship and square-shape and structure that was placed on an a pyramidal platform, this heroon brings on new approaches both to the importance of this area in terms of the cult for the dead and to the tomb architecture of Alinda¹⁶.

A group of tombs with different textures is located in the rocky area in the north-west part of the Northern Necropolis. These tombs that have been concentrated in certain areas do not have a directional unity among themselves and they reflect the presence of a different convention. The tombs are completed with rock base in certain points and if that is not possible, they are completed with bonded walls and therefore these tombs reflect different structural characteristics. While some of them have a room with a couche, the others do not. Although a few of them have a single buried person, most of them were arranged for more than one buried person. Their treatments in the inner parts and their rough workmanship on the upper textures and their poor designs indicate an early historical period.

There is a chamber-tomb (OM3) among the Northern Necropolis' tombs with different designs (Fig. 7). The tomb in the northern part of the necropolis was worked on between two rock bodies and it looks carelessly done from the outer part. The northern and southern sides were cut from the natural rock formation and the western part of it was closed up by a wall that was bonded with rectangular and square blocks that begin from the base level. Although no trace of workmanship has been detected in the outer part of the rock on which the tomb was worked, the frontal surface of the rock is found to be treated carefully. While the preserved natural formation of the rock constitutes a deviation which is upwards and towards the inner part, the base was leveled to the main rock level. The upper part of the tomb, which does not reflect any fastidious workmanship at the walls and the ceiling, has been ruined and it is closed by three blocks; two of them have been preserved and the other one was broken and fell into the tomb. The ceiling blocks were leveled in the inner part but they were left in their natural texture in the outer part and this fact is estimated to be an application for hiding the tomb.

The tomb has three couches in total; two of them are at the Western Wall that is opposite to the entrance and the other one is worked on the main rock in the south. The ones at the Western Wall consist of two layers and the one at the southern wall consists of a single couche. The couche bases were made of compact blocks and they were located in the housings that were worked in the main rock. Due to the vertical distortions at the southern walls, both couches have different dimensions in terms of their lengths. The third couche at the southern rock was worked on a high base that had the same level as the gap between the lower couche and the upper couche at the Western Wall. Three sides of it were carved in the rock depth and the northern side was probably left open because the edges of the couche base were fringed and thus it looked like a rock-cut grave. The chamber-tomb was formed by utilizing the natural for-

13 Özkaya *et al.* 1999, 305, Fig.13; Özkaya-San 2000, 266, Fig. 1-4, Fig. 1-3.

14 Özkaya *et al.* 1999, Fig. 14.

15 Özkaya *et al.* 1999, 306; Özkaya-San 2000, 269, Fig.6,7.

16 Our detailed studies and researches on Heroon ruins are being continued.

mation of the rock and it was treated not so carefully. Therefore, it does not stand for a well-designed one. However, it shows a magnificent profile in terms of the harmonious installation of the couches in accordance with the inclined design and the proportional positioning of the three couches in a narrow area. In accordance with the natural form of the rock, the entrance was inclined towards the south and it is emphasized by cutting the rock towards the front. As far as it is understood from the carefully done vertical indentations at both sides, it was probably closed with a thin block.

When a general evaluation is to be made by taking all these characteristics into account, it can be concluded that the chamber-tomb, which appears as a refined structure with its external view and its equipment that consists of the burial room with three couches and its emphasized entrance, is an example of a fastidious and conscious workmanship. The big blocks that form the Western Wall of the tomb and the shaping of them in accordance with the nature of the rock verifies this idea. As well as the shape of the blocks that form the tomb wall without any plaster and the smooth treatment of the settling surfaces, the polygonal structures of these blocks are also evidences for the period of the tomb. Therefore, with its texture that is related to the general one, the that chamber-tomb is estimated to be one of the earliest examples in Alinda and it should be examined between 6th - 4th B.C. centuries in the light of the chronology studies on the city walls.

The Southern Necropolis has fewer tombs than the Northern Necropolis but it is richer in terms of the tomb types. It is formed by the utilization of a group of rocks in the southern outskirts of the city. Although there are many rocks that have the same structural characteristics, a certain area was selected as the necropolis and this fact indicates that the Southern Necropolis was a special burial place. Two examples that have been detected in the necropolis are the authentic representatives of the chamber-tombs. First of these (OM4) is completely formed by a bonded wall and it has two couches (Fig. 8). Although the tomb has partly collapsed, its preserved part reflects a different convention. The tomb which is found to be positioned in the north-south direction consists of a single room with two couches in the form of a square. Different from the similar ones, the tomb is surrounded by bonded walls. Only the visible surfaces were roughly leveled and its wall was formed by stones of different dimensions and combined with plaster. The couches were formed by singular and thin blocks next to the eastern and western walls and different from the known-applications they are deprived of side walls that can provide them the form of a sarcophagus. The couches do not have any ornaments and they have a simple structure. As far as it can be measured, the couches are found to be elevated up to 0.80 m. from the base. This height makes one think of the existence of a second couche under each of them. The walls vertically go up to 0.70 m. and they are the pedestals for the ceiling that has a pressed down spherical form. The ceiling shows a slightly asymmetric structure and small pieces of stone which were bonded by plaster were used in the wall. As far as it is observed, it is estimated that there must be an entrance in the north and that entrance must have been closed up. However, this structuring cannot be fully understood due to the earth filling. As for the type of the structuring around the tomb, it is not possible to reach a certain judgment. However, the existence of the cylindrical column cut which was cut from the local stone and the steps that were worked on the western main rock make one think of some structures for cult purposes.

The tomb is distinguished from the monumental ones with its distinctive features and upper structure. It indicates the existence of a different type of structuring in Alinda's burial conventions in terms of history and the types of tombs. The tomb is related to later periods due to its texture and it is a representative of a later period among the tomb types that were applied in Alinda from 6th century B.C. to later time.

Another example of the similar type in the Southern Acropolis that is distinguished by its details is a chamber-tomb, the back wall of which was worked on the main rock. This tomb is different from the OM4 with this characteristic of it (OM5) (Fig. 9).

Although it has not been preserved in accordance with the ruins, the eastern, the western and the southern parts of the tomb were surrounded by bonded wall and the top layer of the tomb is completely lost. However, the indentations that were worked on the main rock make one think of the top layer to be a pressed down cylindrical ceiling. There are two couches in the chamber-tomb. The bases of these couches were worked on the main rock and they have different heights. Moreover, each of these couches is found to be crowned with a thin block in north-south direction. To summarize, with its northern wall that was worked on the main rock in part and with its pressed down cylindrical ceiling, the two-couches tomb is a distinct example of the chamber-tomb convention.

Although the tomb does not constitute a unit by itself, it is completed by the surrounding structures. As it is observed in the rock-cut graves, the presence of a stele housing, in the eastern part of the rock on which the tomb was worked, provides it with a monumental characteristic.

The importance of the chamber-tomb and its cult installations in the area can be perceived from a number of panel housings that were worked in the surrounding rocks. The panel housings, which were originally aligned as three separate holes, are square-shaped and have the same depth. Their positions, which overlook the area and which are in the same direction with tomb, clearly show that they were designed in order to install the elements that aimed to emphasize the monumental characteristic of the tomb. While such installations are related to only the rock-cut graves in the Northern Necropolis, their presence in the Southern Necropolis also indicates that these were most probably used for the installation of the grave stone and there were different practices in this respect.

As in the Northern Necropolis, there are a few sarcophagi in the Southern Necropolis. The reason for this can be either the expensive workmanship of the tomb type or the allocation to certain people. Although the sarcophagi in the Southern Necropolis have the same characteristics as the ones in the Northern Necropolis in terms of workmanship and other details, they are distinguished from the ones in the Northern Necropolis by the fact that the ones in the Southern Necropolis were generally put on an artificial elevation. The most evident examples of this practice are the three sarcophagi that were placed on an artificial platform (LM4-5-6) (Fig. 10).

Each of the three sarcophagi was aligned in the same direction and they show a structural unity in terms of their cover designs and equipment. Compared to the ones in the North, they are more harmonious in terms of their dimensions and they have a standard structure. The sarcophagi look alike with their deep beds and simple outer surfaces. Only the long edges of their rims were leveled and the short edges were not leveled. They are different from the ones in the North in terms of their depths and the leveling at the rims. The covers of all those three sarcophagi have the same structural characteristic. Two of the sarcophagi covers are on the sarcophagus bed and the other one is found to be fallen down. The covers show unity in terms of dimensions and equipment. The covers have elevated ornaments that are in the form of two squares at each long edge and one pentagon at each short edge. Two of the sarcophagi in the south were positioned at the same level on a platform that was supported by the wall on a rock. The third one in the north was positioned at a lower level and this makes one think that the third sarcophagus was placed in the area later. The rocky platform is reached through four steps that were worked on the main rock. Since the rocks have different heights, the structure of the platform continues with rectangular blocks of different lengths. While the platform in the south has three steps, the one in the north has two steps, on the condition that the step at the bottom is kept high. Therefore, the wall is in harmony with natural formation of the rock and it has the appearance of a pyramidal platform. Thus, the sarcophagi have monumental looks. Although the original texture of the environment of the third sarcophagus in the north has not been preserved, it is possible to understand from the ruins that it was once surrounded by a siege

wall. The harmony of the dimensions and the vertically worked edges of the sarcophagus beds indicate that these ones are more refined than the ones in the north in terms of their workmanship. This fact can also be regarded as an evidence for the usage of the area for special burials.

Another tomb group in the Southern Necropolis is the group of rock-cut graves. These were arranged in the same direction. Although they have structural unity in general, they are different from each other in some details. While the rims of some of these tombs are at the same level as the rock on which they were worked, the rims of other ones are elevated and have distinct and magnificent appearance. When they are compared to the sarcophagi in terms of workmanship, either alone or as a group, it can be claimed that they are more refined. While some of them have elevated leveling at their rims that were aimed to protect the rock-cut grave from the rain, most of them do not have this equipment. The fact that almost all of the rock-cut graves have stele housings is another characteristic of them. The stele housings that have square shape were worked at the corners of the tomb so that they would be dominant figures in the area. There is a rock-cut grave which has the general characteristics of its type (TM17) and it is found to be treated separately at the end of the rock on which it was worked (Fig. 11). The edges of the rock-cut grave were elevated from the main rock to a certain level and this provided the tomb with a semi- sarcophagus appearance. It has a deep, wide and longer bed and this gives it a monumental effect. While the rim edges were leveled at the long edges, the short edges do not have such a treatment and this is the only characteristic that distinguishes the tomb from the ones in the Northern Necropolis. The tomb has a stele housing at its southwest end and this stele housing was elevated from the rock texture and the edges of it were roughly leveled. With its natural platform that was formed by the main rock, its stele housing and its bed texture, the monumental appearance of the tomb was intensified by a second stele housing which was worked at a lower level at the western end of the above mentioned rock. The rock-cut grave cover which is found to be fallen down is to be noticed with its pressed down triangle pediment and its large-scale thick structure. It has a rectangular leveling that have a small swelling at the long edges and a pressed down spherical ornament at the short edges.

There is a hole in the southeastern direction of the above-mentioned tomb. The hole was worked on an elevated rock formation and it starts with a circular rim cross-section and ends in oval shape at the base. This artificial hole which is in the middle of the surrounding tombs and at the center of an area with a leveled surface has 0.55 m. diameter and 0.22 m. depth. This hole has a similar type with TM16 (Fig. 3) and this shows that, together with the hole, the mentioned area was arranged for the purposes of the cult for the dead.

To summarize, it can be said that with its architectural ruins and ancient remains and its authentic tombs that were worked on the rocks in the north and south of the Acropolis, Alinda has an exclusive place as an authentic city type in Caria. With its remains, Alinda brings new approaches to the mysteries of Caria Region and it also has the authentic samples of the cultural accumulation of Anatolia.

Although it is not mentioned sufficiently in the ancient texts, one of the important archeological witnesses of the Caria accumulation is Amyzon¹⁷. It is located at about 28 km. distance from Alinda and can be reached by a stabilized road that parts from the main road at Gölcük village and passes through Gaffarlar, Akmesit and Kızılcabölük villages. The ruins are found at a high hill in the area that is totally covered by the forest. The ruins have been extremely destroyed and only a few ruins have remained. Since the area is covered with shrubbery, it is not possible to define the ruins in detail. As far as it can be understood from the spreading of the ruins, the city is thought to be a relatively small one.

17 There are limited number of studies on the antique city. See: Paton 1900, 57-87; Fowler 1906, 99; Lauter 1971, 132-150; Robert -Robert 1983.

We have a very limited knowledge of the history of the city. It is reported that the city was under the reign of Ptolemaios in 3rd century B.C. and then it joined Seleukos at the end of the that century; and according to Antiochos III's letter in 203 B.C. it had some privileges. It made an agreement with Heraklia of Latmos in the second half of 2nd century B.C. and finally it became a religious center after 2nd century A.D.¹⁸.

Except for the temple, the most significant ruins of the city are the splendid city walls (Fig. 12). The walls that surround the city completely have been well preserved to a certain level in the northern, southern and eastern areas and their continuity can be traced. Although it is not possible to get a full knowledge of their number and texture due to the destruction in large scale, the city walls were supported by the look out towers that were arranged at certain intervals. Since the city had a position that was related to other cities such as Tekekale in the north, Ataulusu in the south and Alinda in the southeast, it certainly had a common defense system with the neighbour cities¹⁹. The refined workmanship and the style of bonding of the blocks that form the city wall are thought to be related to the importance of the settlement in the city. The rectangular blocks, the surfaces of which were left semi-worked, were aligned in an isodomic style and this texture complies with the building technique of the late 4th century B.C.²⁰.

The late structures in the area that is surrounded by the city walls have severely destroyed. Moreover, most of the area has been covered by corridors with barrel vaults that are parallel to each other in the east-west direction (Figs. 13, 14). Some parts of the first four of them in the north have been preserved well and three of these were probably used as cisterns as far as it can be understood from their textures²¹. The other ones were probably used for storing and other different purposes. As well as their above mentioned functions, the alignment of the corridors in accordance with a certain system and the existence of some marble elements make one think that they might be the infrastructure of an architectural unit. However, it is very difficult to determine the design and the function of that structuring due to the very limited number of the ruins.

The most important structure of the city is a temple that has been preserved at the base level (Fig. 15). The magnificence of the temple, which was positioned at a dominant place in the area and has been preserved at the stylobate level, can also be understood from its ruins. The structure of the temple, which has been exposed in part by the short-term excavations, does not have any diagnostic clues for the original design of it²². Moreover, the bottom structure of the temple has been preserved well and the temple consists of a naos and pronaos that are found to be positioned in east-west direction. Naos has 7.50 x 7.00 m. dimensions and the opening that was used to pass from pronaos to naos is approximately 1.40 m. Although it has been ruined, as far as it can be understood from the ruins, the base was covered with marble blocks that had 0.25 m. height. While the naos base was formed by the side-by-side alignment of the rectangular and square-shaped blocks, this care was not taken for the pronaos base. However, the main entrance that was used to go into pronaos was covered with well-arranged blocks as in the case of naos. The preserved cylindrical columns reflect different characteristics in terms of having grooves or not. This fact indicates the presence of different arrangements in the temple. Therefore, it is possible to speak of the harmony of different arrangements in the temple.

The ruins that are related to the upper part of the temple that was completely made of marble have not been preserved sufficiently. However, as well as the gigantic marble blocks that were leveled and projected, some ornamented architectural pieces indicate the fact that the upper part is closely related to the conventional Greek style.

18 Bean 1989, 169 et al.

19 Since the Inner Caria centers, such as Alabanda, Alinda, Tekekale, Ataulusu, Kurun Dere, and Hasanlar, have similar defensive structures, Amyzon must be evaluated within the same group; See Marchese 1992, 48.

20 Bean 1989, 169.

21 Bean 1989, 169-170.

22 Robert -Robert 1983.

The temple is on a terrace that was formed by big blocks and it was probably surrounded by a temenos wall. The presence of rainspouts that were fixed at regular intervals on the projections of the temenos wall at the level of the platform of the temple was for the removal of the water that gathered in the sacred area. The temple was probably located either in the city center or at a site that overlooked the area that can be understood from its current position. The temple that has a splendid appearance with its terrace has a second construction in the direction of the eastern entrance. The texture, which was formed by the marble blocks that were treated more roughly than the ones that formed the platform of the temple, had a square shaped design. The texture exhibits a structure that is related to temple but it also has its distinctive characteristics. It can be claimed that this texture belongs to the ruins of the altar of the temple. Based upon the preserved inscriptions of vow offering, it is acknowledged that the temple was dedicated to Artemis and Apollon²³.

In its general characteristic, as it can be understood from its dominant position in the area and its temple that was made of white marble of good quality, the settlement in Amyzon was probably a religious one rather than being a civil or a military one. This fact can also be understood from the city wall, which was built in order to form a terrace for the temple as well as defense needs, and its harmony with the temple.

ABBREVIATIONS

Anadolu 1965	: Anadolu, M., "Alinda Karpuzlu", <i>TAD</i> XIV, 87-102.
Bean 1989	: Bean, G.B., <i>Turkey Beyond the Meander</i> .
Doruk 1987	: Doruk, S., "Antik Alinda Kentindeki Pazar Yapısı", <i>Belleten</i> 51, 1117-1137.
Dinsmoor 1950	: Dinsmoor, W.B., <i>The Architecture of Ancient Greece</i> .
Fowler 1906	: Fowler, H.N., "Archaeological News: Alabanda", <i>AJA</i> X, 99 vdd.
Garstang-Gurney 1950	: Garstang, J. - O.R.Gurney, <i>The Geography of the Hittite Empire</i> .
Haspels 1971	: Haspels, C.H.E., <i>The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments</i> .
Lauter 1971	: Lauter, H., "Reisenotizen aus Karien", <i>Bonner Jahrbücher des Rheinischen Land museum in Bonn</i> 1971, 132-150.
Marchese 1992	: Marchese, R., "Ancient Remains in Caria: The Watchtower at Harpas", <i>AS XLII</i> , 47-51.
Nicoll 1997	: Nicoll, A.W., <i>Hellenistic Fortification from the Aegean to the Euphrates</i> .
Özkaya 1997	: Özkaya, V., "The Shaft Monuments and the Taurobolium among the Phrygians", <i>AS XLVII</i> , 89-103.
Özkaya et.al 1999	: Özkaya, V. - O. San - G.Barın, "Alinda (Karpuzlu)", <i>XVI. AST II</i> , 299-323.
Özkaya - San 2000	: Özkaya, V., - O. San, "Alinda Nekropolü I", <i>XVII. AST II</i> , 263 - 278.
Özkaya - San 2001	: Özkaya, V. - O. San, "Alinda Nekropolü II" <i>XVII. AST</i> (In print)
Paton 1900	: Paton, W.R., "Sites in Karia and South Lydia", <i>JHS</i> XX, 57-87.
Robert -Robert 1983	: Robert, J. - L. Robert, <i>Fouilles D'Amyzon en Carie</i> .
Showerman 1969	: Showerman, G., <i>The Great Mother of the Gods</i> , 34 vdd.

23 Bean 1989, 169.

Fig. 1

Fig. 2

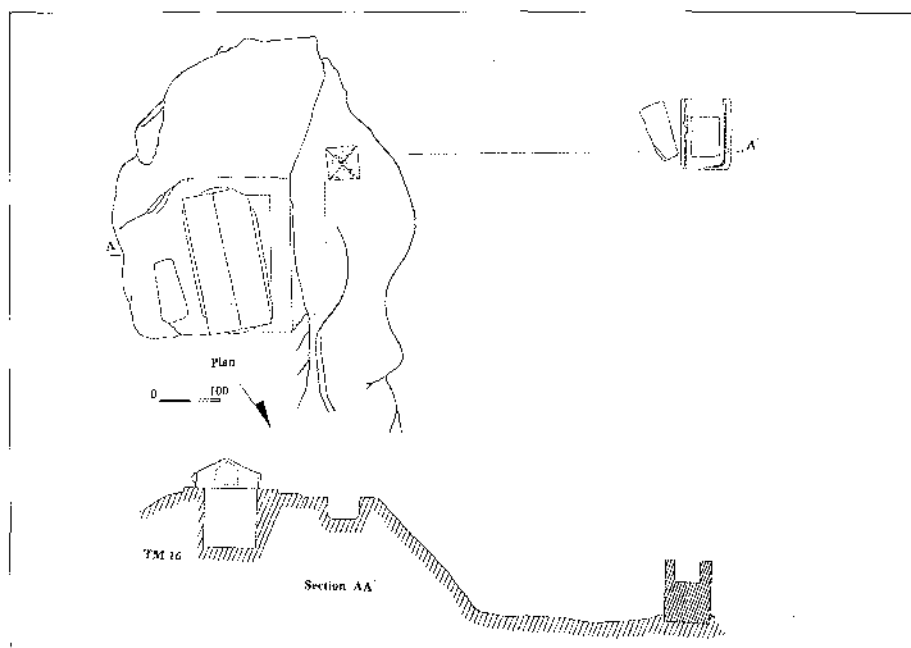

Fig. 3

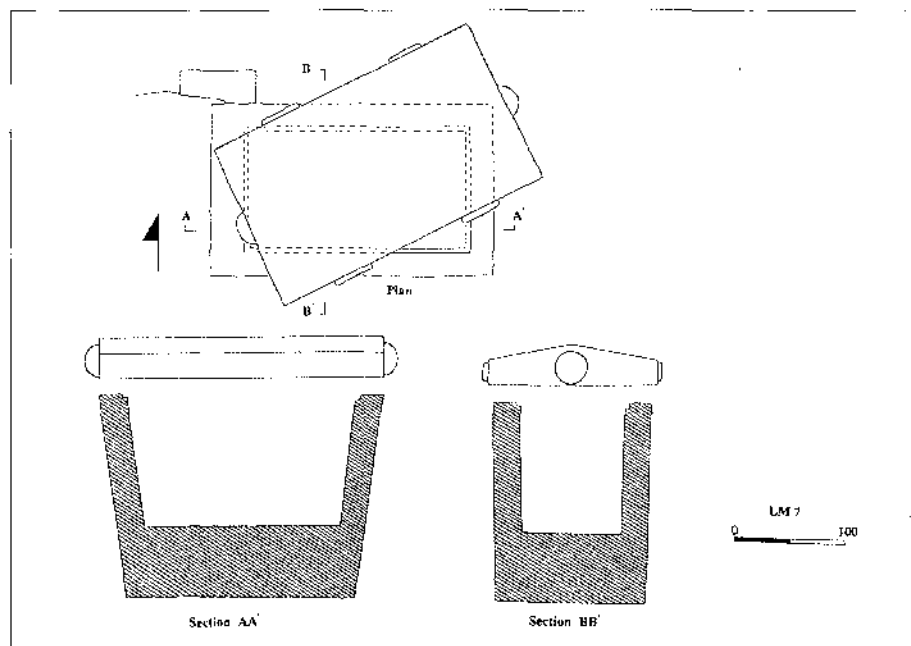

Fig. 4

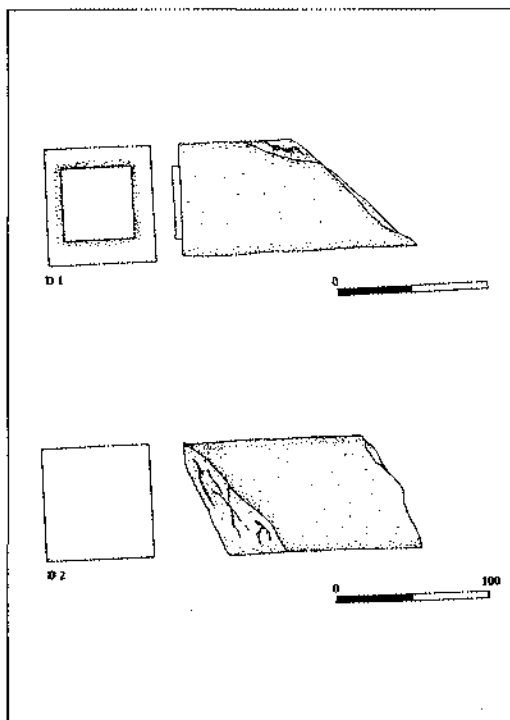

Fig. 5

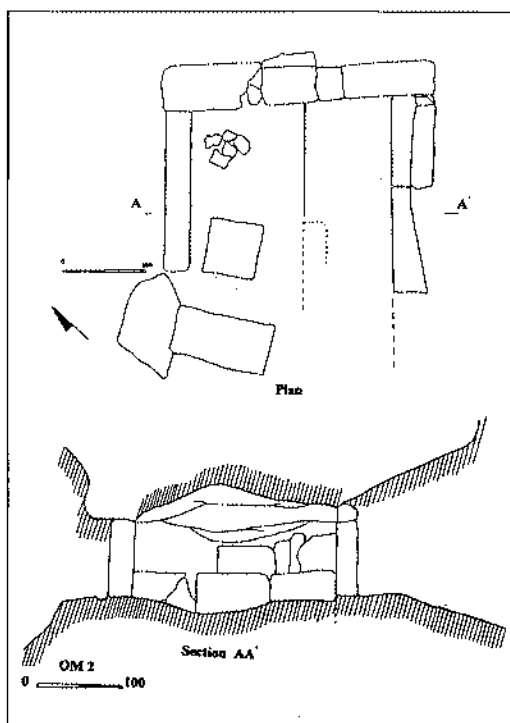

Fig. 6

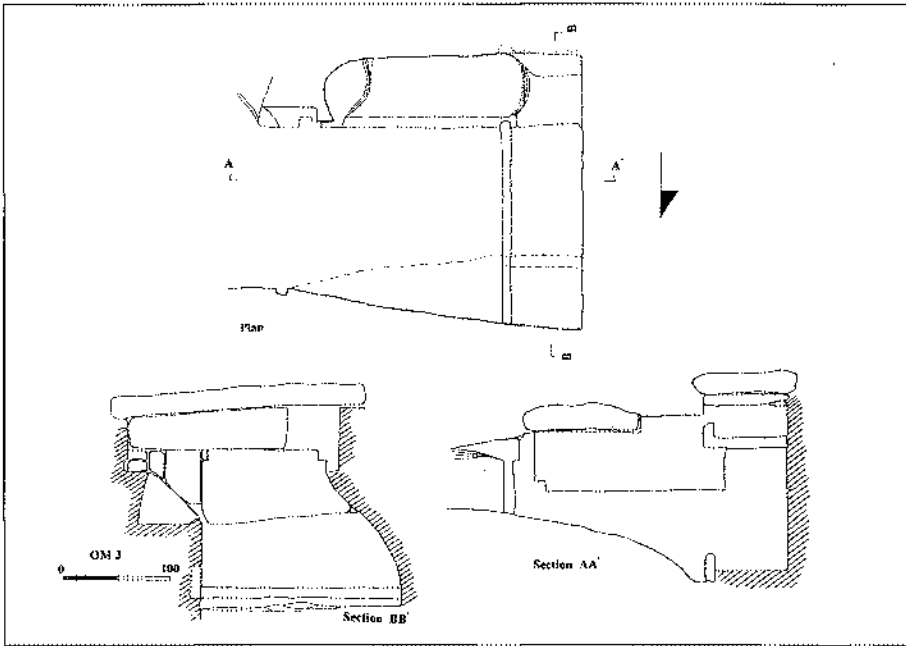

Fig. 7

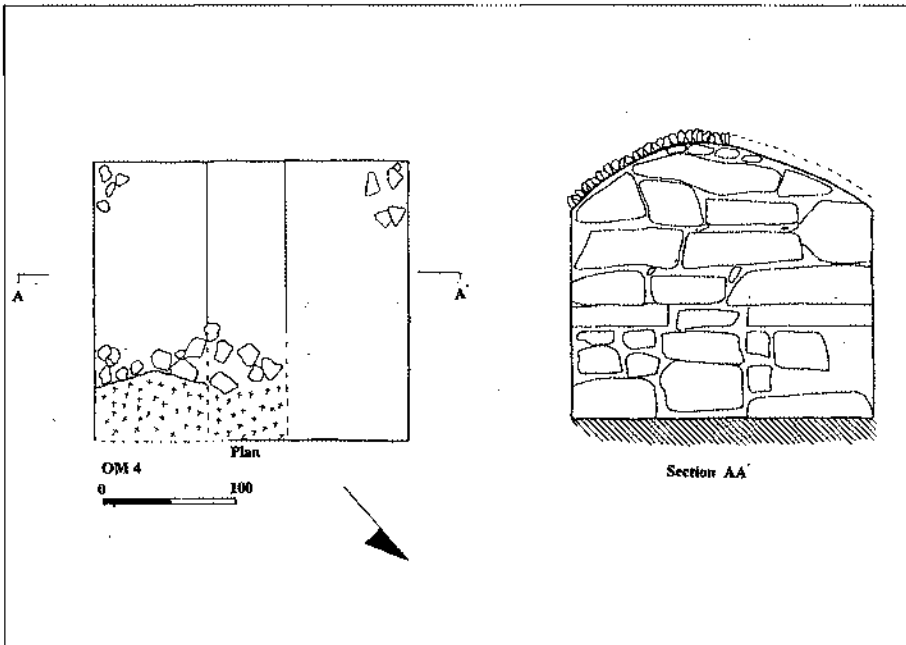

Fig. 8

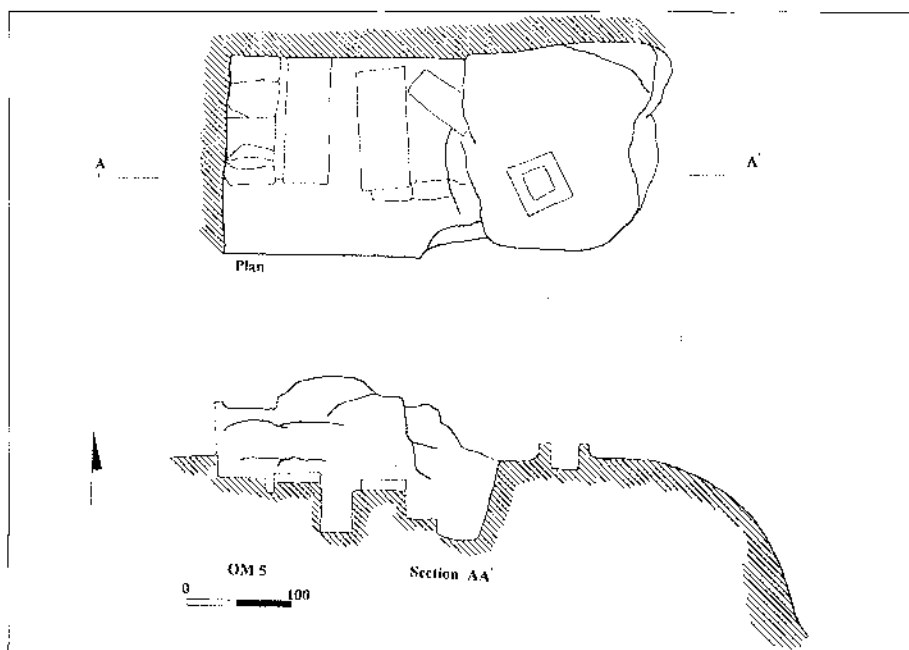

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

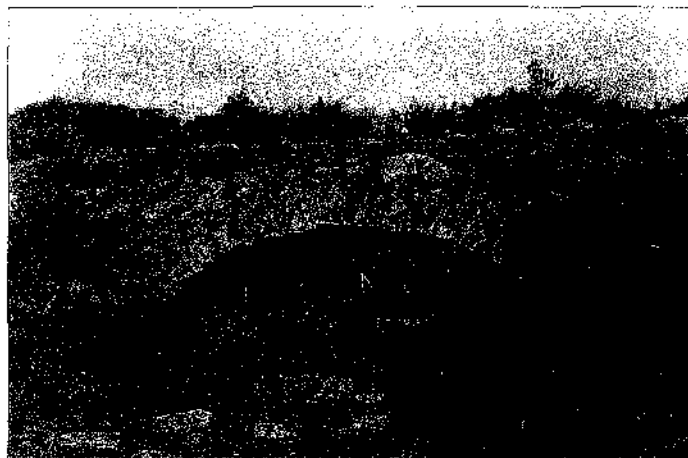

Fig. 13

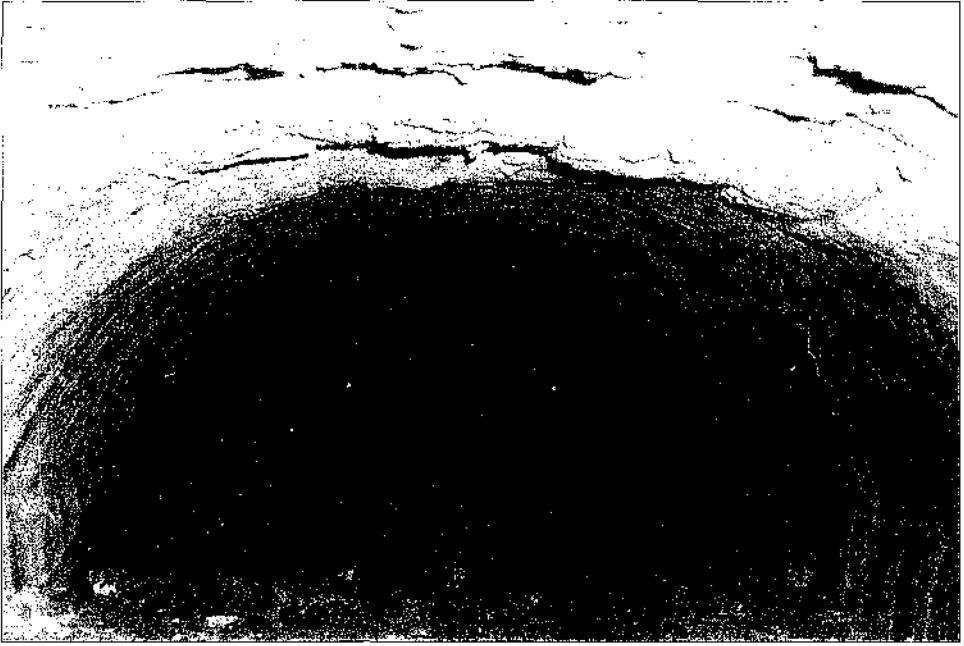

Fig. 14

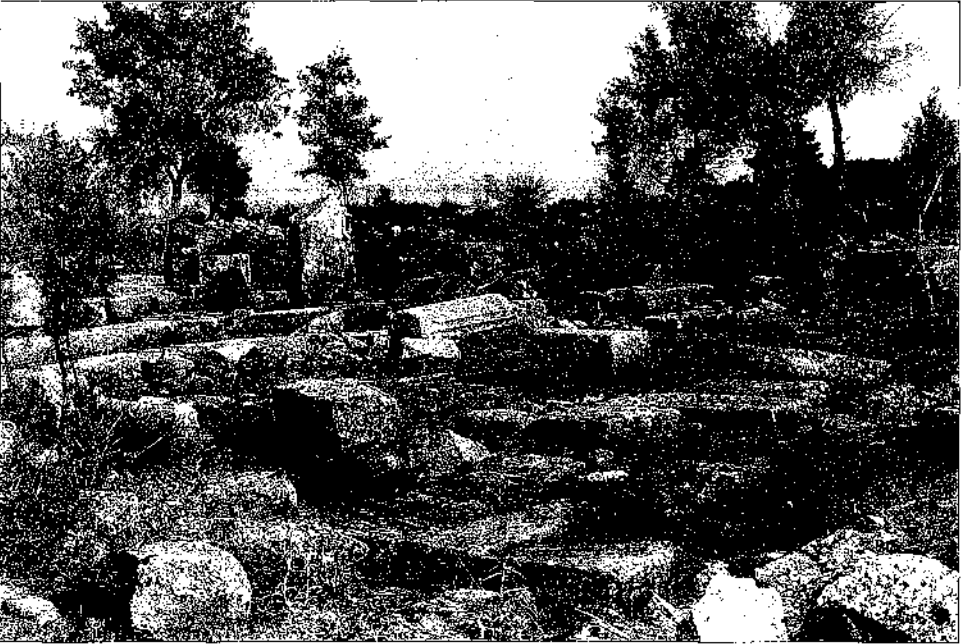

Fig. 15

DIE ARBEITEN DES JAHRES 2000 IN HERAKLEIA AM LATMOS UND DEM ZUGEHÖRIGEN TERRITORIUM (BEŞPARMAK)

Anneliese PESCHLOW*

Die Arbeiten des Jahres 2000 in Herakleia am Latmos und im Beşparmak verteilten sich wie im Vorjahr auf eine Frühjahrs- und eine Herbstkampagne; die Frühjahrskampagne fand in der Zeit vom 30. Mai bis 29. Juni, die im Herbst in der Zeit vom 15. September bis 31. Oktober statt.

Die Frühjahrsunternehmung war der Erforschung der Prähistorie, insbesondere der Felsbilder des Beşparmak, die im Herbst verschiedenen topographischen Fragen dieses Gebietes gewidmet¹.

1. Die prähistorischen Felsbilder des Latmos

Während des Kopierens der bereits im Vorjahr gefundenen Bilder wurde das jeweilige Gelände noch einmal abgelaufen. Dabei fanden sich neun weitere Bilder (Abb. 1): zwei bei Kerdemelik, eines an der Felswand des Kavaklıdere, zwei auf Bozalan, eines im Söğütözü, eines am Balıkkaya, eines auf der Rückseite des Hauptgebirgskammes am Ausgang des Talkessels von Çayerlik Mevkii und eines in der Nähe der antiken Straße westlich der Kale von Bağarcık.

Zu den bereits bekannten Fundplätzen kamen als neue hinzu: der Eğilmez kaya mit einem, die Umgebung des modernen Gehöfts oberhalb des Klosters Yediler mit drei, Kasaklı nördlich des kleinen Klosters auf dem Weg zum Yürük Geçidi mit drei (Abb. 2, 3), Kanlıkovanlık am Hang nördlich der Gülbedüze mit einem, Bafakonağı westlich des Kayabaşı mit vier, Mezarlıkdere südlich des Dorfes Sakarkaya mit drei Beispielen und schließlich der Yazılıtaş in einem Seitental des Çineçay, des antiken Marsyasflusses nördlich des Dorfes Yavaköy, wo sich unter und oberhalb der byzantinischen Malereien Reste von prähistorischen Bildern fanden. Damit erweitert sich das Verbreitungsgebiet der Felsbilder beträchtlich nach Osten.

Mit den Neufunden des vergangenen Jahres, die z.T. sehr schlecht erhalten sind, beträgt die Zahl der bislang bekannten Bilder 94. Thematisch und stilistisch ist die

* Dr. Anneliese PESCHLOW, DAI – Zentrale, Podbielskiallee 69, D-14195 Berlin/ALMANYA.

1 Die Teilnehmer der Unternehmung waren: H. Bilici (Vermessung), T. Brede (Vermessung), G. Breitner (Skulptur von Herakleia), A. Distelrath (Baufaufnahme), M. Gülyaz (Felsbildforschung), Chr. Gerber (Prähistorie), V. Höfelfeld (Kartographie), V. Kastner (Agora von Herakleia), Chr. Löhr (Urbanistik von Herakleia), M. Özgen (Bearbeitung der antiken Siedlung bei Güzelepe), H. Öztürk (Bearbeitung der antiken Siedlung bei Karakaya), B. Ritter (Vermessung), A. Seepe-Breitner (Baufaufnahme), A. Tann (Vermessung), M. Wörle (Epigraphik). Als Regierungsvertreter nahmen an der Unternehmung im Frühjahr Abuzer Kizil vom Museum Milas und Ferhat İnci vom Museum Konya teil. Beiden Regierungsvertreter sei für ihre Hilfe vielmals gedankt. Mein besonderer Dank gilt der Generaldirektion der Denkmäler und Museen, Ankara, für die mir auch im Jahre 2000 erteilte Arbeitsgenehmigung.

Gruppe in sich homogen, so daß man in Anbetracht einer Zahl von knapp 100 Beispielen und einem so großen Verbreitungsgebiet mittlerweile durchaus von einer prähistorischen Felsbildkunst des Latmos, mit anderen Worten einer neuen Kultur sprechen kann.

Eine Frage, die uns von Anfang an beschäftigte, war die nach den die Felsbilder begleitenden Funden wie Steinwerkzeuge und Keramik. Im Juni 2000 wurden erstmalig in der Nähe der Felsbilder, in einem Fall sogar direkt unterhalb der bemalten Felswand, Steinwerkzeuge gefunden. Es handelt sich dabei um Steinbeile, Reibsteine, einen Schaftglätter, ferner Silexfragmente und mehrere Lamellen und Abschlüge von grauem Obsidian, die sich vor allem auf den Hang von Pınarlık nördlich oberhalb des Klosters Yediler konzentrieren, wo ein prähistorischer Werkplatz vermutet wird (Abb. 1, 4).

Diese Funde geben einerseits einen Hinweis für die Datierung, andererseits sprechen sie dafür, daß die Menschen der damaligen Zeit auch in der Nähe der Felsbilder gelebt haben. In diesem Zusammenhang ist ein weiterer Fund bemerkenswert. In Maikaya, am Osthang des Değirmenboğazıdere (Abb. 1), kamen in zwei tief ins Berginnere führenden Karsthöhlen, aus deren Nähe keine Felsbilder bekannt sind, späthalkolithische bzw. frühbronzezeitliche Keramik zum Vorschein. Bisher wurden zwar gelegentlich Oberflächenfunde von Keramik in der Nähe von Felsbildern beobachtet, doch erlaubte der schlechte Erhaltungszustand, vor allem die abgeriebene Oberfläche der Stücke, keine Datierung. Die vor Witterung geschützten, gut erhaltenen keramischen Neufunde aus den beiden Höhlen sind wie die Steingeräte Zeugnisse für eine Besiedlung des Latmos in prähistorischer Zeit. Die Bedeutung der Höhlen, die wegen der schlechten Belüftung kaum als ständiger Wohnplatz genutzt worden sein dürften, und ihrer Funde ist im einzelnen noch zu klären.

2. Die hethitische Großreichszeit

Als eine Sensation für die Geschichte des westlichen Kleinasien in der zweiten Hälfte des 2. Jts. v. Chr. ist die Entdeckung einer hethitisch-luwischen Hieroglyphen-Inschrift zu werten, die während der Felsbildforschung im vergangenen Juni gefunden wurde². Neben den bereits seit langem bekannten Beispielen von Karabel und Akpınar östlich bzw. nordöstlich von Izmir ist der Latmos der dritte Fundplatz einer solchen Inschrift im westlichen Kleinasien.

Die Inschrift befindet sich auf der Rückseite des Hauptgebirgskammes des Latmos an der Felswand eines großen Überhangs des Suratkaya auf 1000 m. Höhe, jeweils eine Stunde Fußweg von zwei Pässen entfernt. Der eine Paß ist der 860 m. hohe Anadolu-Paß, über den eine die Euromosebene mit dem Määndertal verbindende antike Hauptstraße des Latmos verlief, der andere der 1170 m. hohe Yaylacıkırbelen, von dem der aus Richtung Alinda Kommende zum ersten Mal das Meer erblickte (Abb. 1). Auch hier verlief eine antike Straße, die von der eben genannten Hauptstraße in der Nähe des modernen Dorfes Sakarkaya abgeht, über den Paß in das Bergland des Latmos nach Alinda und von dort ins Marsyas- und weiter ins Määndertal führte.

Der Felsklotz mit seinem 10 m. tiefen Überhang, der sich landeinwärts nach Nordosten öffnet, ist zweifelsohne ein bemerkenswerter Punkt, gibt sich aber im Gelände aus größerer Entfernung nicht sofort zu erkennen. Die Felswand unter dem Überhang ist knapp 12 m. lang und 3,70 m. hoch (Abb. 5). Die Inschrift bildet keinen zusammenhängenden Text, sondern besteht aus sechs Zeichengruppen. Reliefschmuck kommt nicht vor. Diese sechs Zeichengruppen sind abgesehen von der ersten Gruppe links in etwa gleicher Höhe von 1,60 m. und in unregelmäßigen Abständen auf die Felswand verteilt. Die einzelnen Zeichen sind dabei nur flach ausgehauen und te-

2 Ein vorläufiger Bericht erscheint in Heft 3 des Archäologischen Anzeigers 2001.

3 Die Lesung der Inschrift hat S. Herboldt übernommen

ilweise versintert. Einige sind stark verwittert und daher schwer lesbar. Im großen und ganzen weist die Inschrift jedoch keine größeren Fehlstellen auf bis auf den Anfang, wo unterhalb des obersten Zeichens größere Partien der Felswand abgeplatzt sind und damit die Fortsetzung des Textes an dieser Stelle u. U. verlorengegangen sein könnte (Abb. 8)³.

An zentraler Stelle, fast genau in der Mitte der Inschrift befindet sich die 70 cm. hohe und 1,10 m. breite Kartusche eines Großprinzen, bei dem es sich mit großer Wahrscheinlichkeit um Kupanta-Kuruntiya, den Adoptivsohn Mashuiliwas, des Königs von Mira und Neffen Mursilis II. handelt (Abb. 6, 7). Kupanta-Kuruntiya wurde später Nachfolger Mashuiliwas auf dem Thron von Mira. Großprinz war er in der Zeit zwischen dem 4. und 12. Regierungsjahr Mursilis II.⁴ Da er in der Inschrift des Suratkaya nicht als König, sondern als Großprinz spricht, ist die Inschrift in diesen Zeitraum, das wären die beiden letzten Jahrzehnte des 14. Jhs.v.Chr. zu datieren⁵.

Die übrigen Zeichen sind noch nicht alle gelesen. Klar ist nur, daß darin weitere Prinzen genannt werden und daß im ersten Zeichen das Land Mira erwähnt wird (Abb. 8).

Es stellt sich die Frage, weshalb die Inschrift gerade an dieser Stelle des Latmos angebracht wurde, die weder direkt an einem Paß, noch an einer Durchgangsstraße liegt; es spricht auch nichts für eine Deutung des Überhangs als Kultplatz. Unter den Überhängen des Latmos ist der des Suratkaya zwar ein besonders eindrucksvolles Beispiel, doch dürfte dies kaum der alleinige Grund gewesen sein, hier eine Inschrift anzubringen. Vielleicht geht es bei der Inschrift um Grenzfragen. Möglicherweise bezeichnet die Inschrift die Grenzen des Reiches Mira nach Süden bzw. Südwesten, d.h. nach Millawanda/Milet und dem Land Karkisa, dem späteren Karien.

Unabhängig von solchen Überlegungen lassen sich jetzt schon folgende Punkte festhalten: 1. Das Bergland des Latmos gehörte zum Reich Mira. Ob dies für das gesamte Gebirge einschließlich des Nord- und Ostufers des latmischen Golfes zutrifft, ist damit jedoch nicht unbedingt gesagt. Die Grenze zwischen Millawanda und dem Land Mira müßte jedenfalls in dem Streifen zwischen dem Golf und dem Suratkaya gelegen haben⁶. 2. Bei der Frage nach der Gleichsetzung des klassischen Karien mit dem in hethitischen Quellen genannten Land Karkisa läßt sich immerhin so viel sagen, daß der Latmos davon nicht betroffen war. Der Latmos, der in klassischer Zeit zu Karien gehörte – die Nordgrenze dieser Landschaft bildete bekanntlich das Mäandertal – war im 2. Jt. Teil des Landes Mira. Das hethitische Karkisa ist demnach südlich des Latmos anzusetzen⁷. 3. In dieser Region, also auch in Milet, wurde damals Hethitisch-Luwisch gesprochen, zumindest wurde diese Sprache verstanden. 4. In der Literatur stößt man immer wieder auf die Bemerkung, daß der Latmos eine unüberwindliche Barriere zwischen dem Meer und dem karischen Hinterland gebildet habe. Milet sei vom Landesinneren auf dem Landweg nur über den Umweg durch das Marsyastal zu erreichen gewesen⁸. Diese Annahme ist falsch und beruht auf mangelnder Ortskenntnis. Das Bergland des Latmos ist von Alinda aus leicht zugänglich. Zahlreiche antike gepflasterte Straßen führen von Alinda aus ins Gebirge, über die man ohne große Schwierigkeiten die beiden genannten Pässe und damit das Meer erreichen kann. Die Durchquerung des latmischen Berglandes war für die Hethiter und ihre Nachfolger kein Problem. Sicherlich waren die Straßen des Latmos im 2. Jt. v. Chr. nicht gepflastert,

4 Zu Kupanta-Kuruntiya zuletzt J.D. Hawkins, Tarkasnawa King of Myra: 'Tarkondemos', *Bogazköy sealings and Karabel. Anat. Stud.* 48, 1998, 25; s. ferner S. Heinhold-Krahmer, Arzawa. Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den hethitischen Quellen. *Texte der Hethiter* 8 (1977) 84 ff. bes. 199 ff.

5 Zur Regierungszeit Mursilis II. zuletzt B.-W.D. Niemeier, *Milet* 1994/5. AA 1997 202 Anm. 169.

6 Hawkins a.O. 28 zieht die Grenze zwischen Millawanda und dem Reich Mira an der engsten Stelle der milesischen Halbinsel.

7 Zu der Gleichsetzung des klassischen Karien mit dem in hethitischen Quellen genannten Karkisa zuletzt Hawkins a.O. 29.

8 Zuletzt dazu Hawkins a.O. 25.

die Wegführung dürfte jedoch der antiken entsprochen haben, da sie sich am Gelände und den Wasservorkommen orientierte. Nur für den Wagenverkehr kamen die Straßen nicht infrage. 5. Im Unterschied zu den bereits bekannten Inschriften von Karabel und Akpınar wird in unserem Falle durch das Vorkommen des Großkönigszeichens direkter Einfluß von Hattusa spürbar. 6. Die Hethiter sind bis an die ägäische Küste gelangt. Die in jüngster Zeit erneut diskutierte Frage nach der Präsenz der Hethiter im Raum von Milet ist durch unseren Fund eindeutig zugunsten der Hethiter entschieden.

3. Herakleia am Latmos

Die Vermessung des Stadtgebietes von Herakleia wurde abgeschlossen. Entgegen der ursprünglichen Planung, die nur das Gebiet des kleinen Ringes betraf, wurde auch der große Mauerring und die zugehörige Innenbebauung vermessen, weil davon Einblicke in die Frühzeit von Herakleia erwartet werden. Grundsätzlich müßten die hellenistischen Mauerreste im Gebiet des großen Ringes in die Zeit zwischen dem Bau und dem Abriß des großen Ringes und damit in die erste Hälfte des 3. Jhs.v.Chr. gehören. Die Arbeiten an der Agora wurden abgeschlossen. Daneben wurde ein Katalog der an byzantinischen Bauten wiederverwendeten antiken Werkstücke erstellt sowie die wenigen Skulpturenreste von Herakleia erfaßt.

4. Arbeiten in der Latmia

Im Zusammenhang mit der Erforschung der Latmia, des Territoriums von Herakleia, wurden die Bauaufnahmen der antiken Höhensiedlung von Bağarcık und der antik-byzantinischen Siedlung bei Güzeltepe abgeschlossen, mit der Bearbeitung der antiken Siedlung bei Karakaya wurde begonnen. Ferner wurde damit begonnen, die besser erhaltenen der zahlreichen byzantinischen Siedlungen aufzunehmen, um das Bild über die byzantinische Besiedlung des Latmos abzurunden. Dazu gehört das byzantinische Viertel der alten Stadt Latmos, das im Maßstab 1: 200 aufgenommen wurde. Insgesamt ließen sich hier 30 größere Hauskomplexe nebst einer Kirche und einer kleinen Klosteranlage feststellen. Als nächstes Beispiel wurde mit der Aufnahme der byzantinischen Siedlung am Ballıkaya südwestlich von Köprüalan begonnen, die aus einer Kirche und 10-15 Häusern besteht. Im Zusammenhang mit der Untersuchung der späten Besiedlung des Latmos wurde die Aufnahme der großen osmanischen Wüstung bei Çavdar abgeschlossen.

Ein weiteres Forschungsprojekt, mit dem im vergangenen Jahr begonnen wurde, ist die Untersuchung der Eisenverhüttung im Latmos. Ein Teil der zahlreichen und weit verbreiteten Verhüttungsstellen wurde kartiert und einige Proben von Eisenschlacken genommen⁹.

9 Mit der Untersuchung der Eisenverhüttung im Latmos ist Ünsal Yalçın vom Bergbaumuseum Bochum betraut.

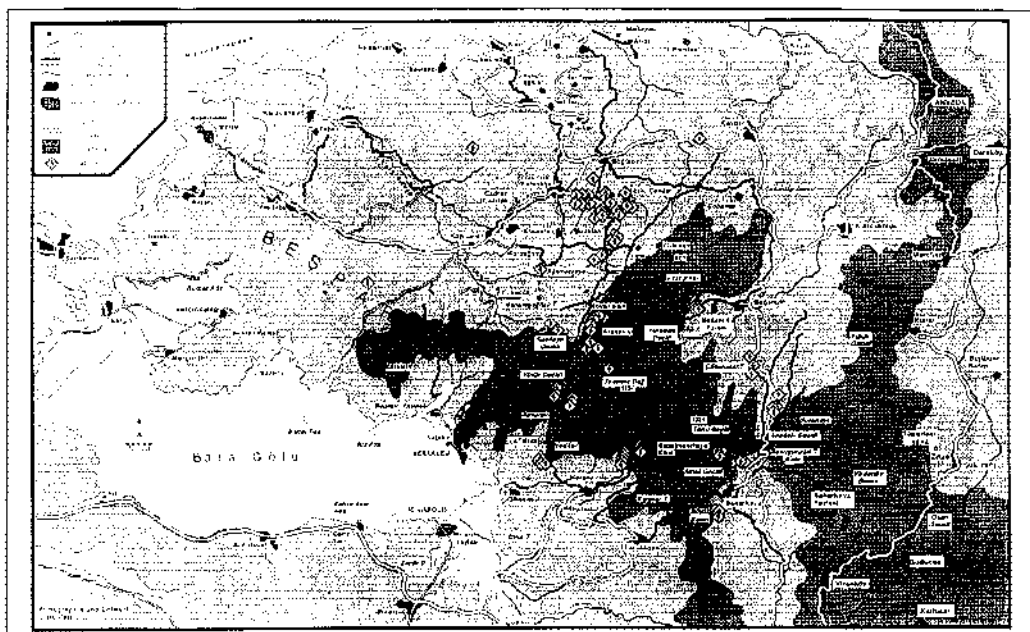

Abb. 1: Verbreitungskarte der Felsbilder

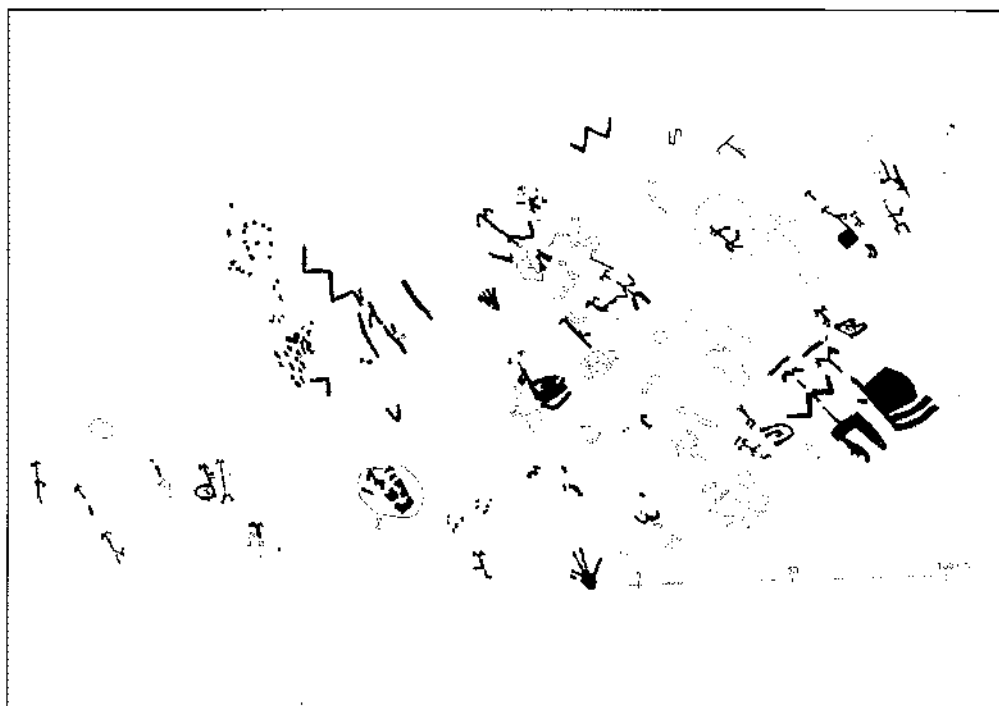

Abb. 2: Kasaklı, Felsbild

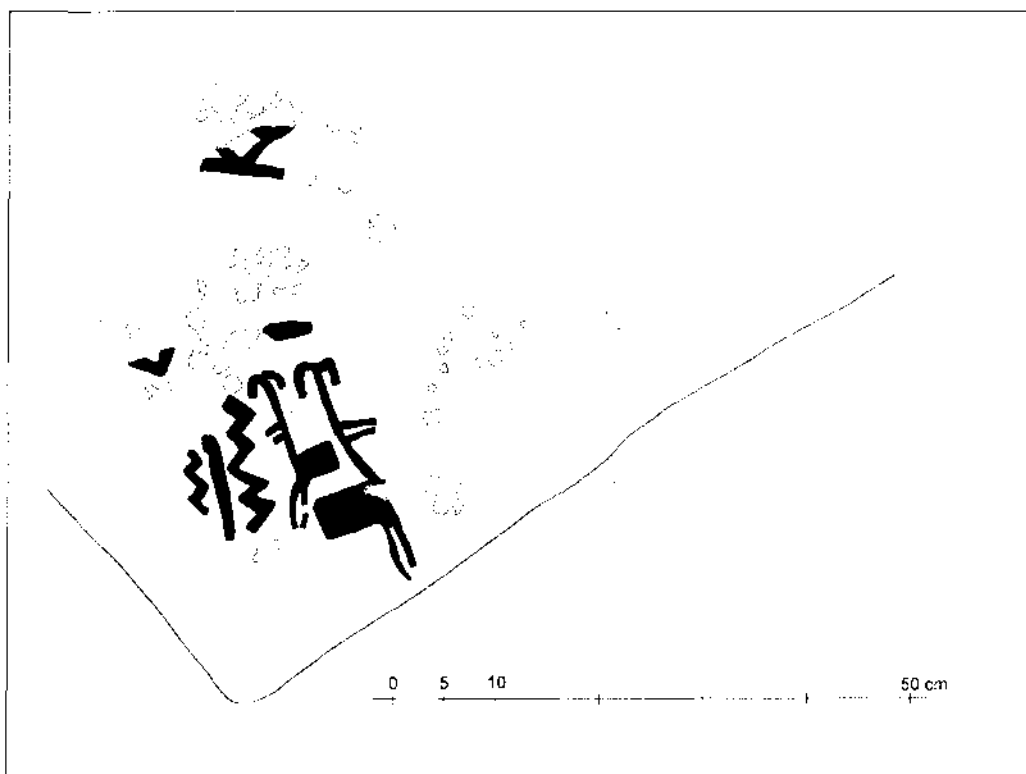

Abb. 3: Kasaklı, Felsbii

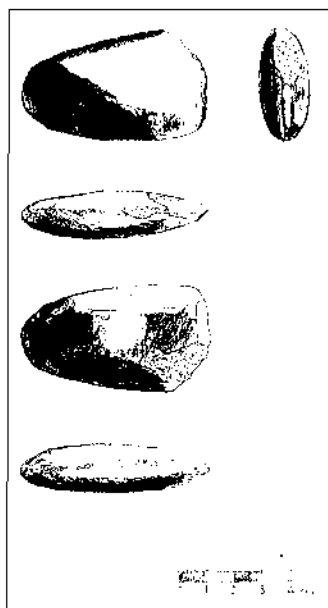

Abb. 4: Pınarlık, Steinbeile

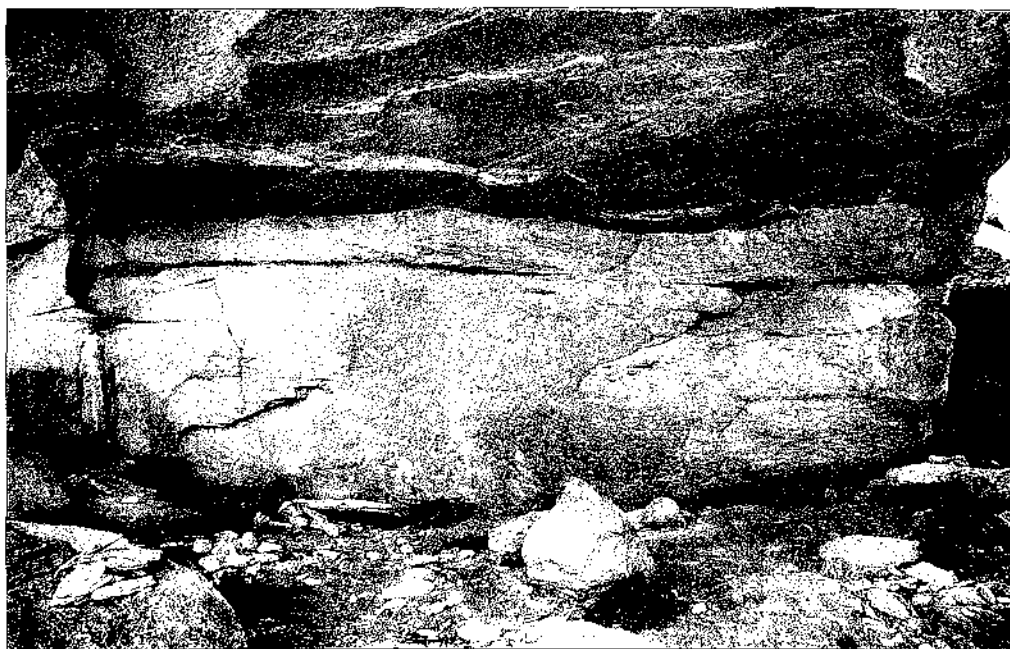

Abb. 5: Suratkaya, Felswand mit der hethitischen Hieroglyphen-Inschrift

Abb. 6: Suratkaya, Kartusche des Großprinzen Kupanta-Kuruntiya

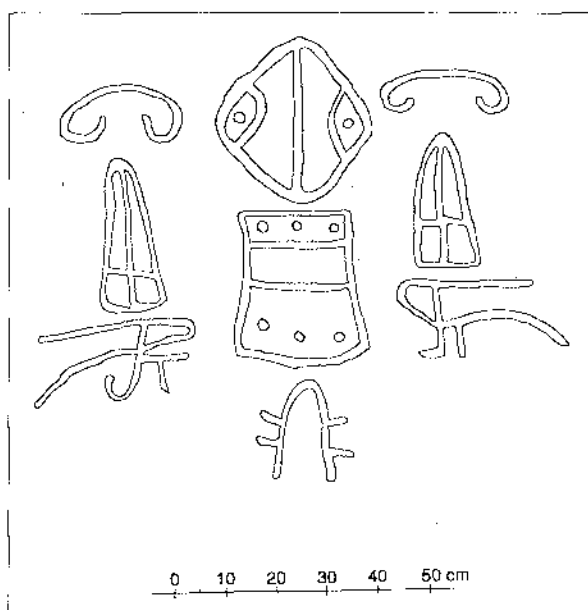

Abb. 7: Suratkaya, Kartusche des Großprinzen Ku-panta-Kuruntiye

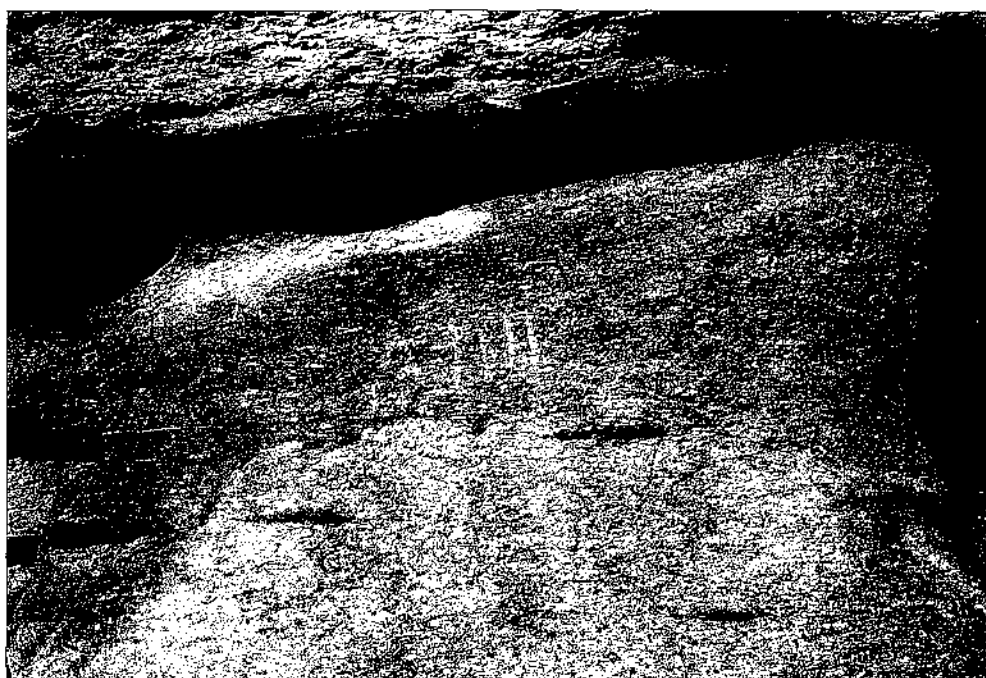

Abb. 8: Suratkaya, erste Zeichengruppe mit Nennung des Landes Mira

BLAUNDOS 2000

Axel FILGES*

Die zweite Feldforschungs-Kampagne in der antiken Stadt Blaundos (Provinz Uşak, Kreis Ulubey, Sülümenli) an der phrygisch-lydischen Grenze dauerte vom 11.9. bis zum 7.10.2000. Beteiligt waren insgesamt acht Personen¹.

Nachdem im Vorjahr der Focus auf der geodätischen Aufnahme der Besiedlungsreste, der steingerechten Aufnahme des Tempels I und der Erforschung der Stadt-verteidigungsanlage lag², waren die Schwerpunkte dieser Kampagne die Aufnahme von Höhenpunkten für den Topographischen Plan, die Inventarisierung der Bauglieder des Tempel I und des Tempels II, die zeichnerische und photographische Aufnahme der Dorischen Portikus, der Tempel I-Portikus und ihres Propylons sowie des Stein-fachwerkgebäudes. Ferner wurden die Felsgräber-Nekropolen rings um die Stadt dokumentiert und inventarisiert. Die Suche nach Inschriften auf dem Stadtplateau von Blaundos und die Aufnahme der altbekannten Inschriften mittels Abklatschen wurde erstmalig durchgeführt.

Für den Topographischen Plan wurden über 3000 Meßpunkte aufgenommen, die überwiegend der Angabe des Höhenreliefs dienten, aber auch noch einen kleinen Teil der Wohnbebauung des Theatersporns im Osten der Stadt umfaßten. Die schwierige Aufnahme der Punkte an den äußerst steilen Hängen des Stadtberges geschah von den Polygonpunkten auf den gegenüberliegenden Canyonseiten. Gleichzeitig wurden diejenigen Nekropolen mit sämtlichen Eingängen von Felsgräbern eingemessen, die auf den stadtzugehörigen Hängen liegen (vor allem Nordost-Nekropole und Westsporn-Nekropole). Der Topographische Plan von Blaundos wird damit ohne weitere Feldarbeiten in diesem Jahr fertiggestellt werden können.

Die zwar verstürzten, aber nahezu vollständig erhaltenen Bauglieder des innerstädtischen Marmortempels I, der im letzten Jahr aufgrund der Friesinschrift als Ceres/Demeter-Tempel identifiziert werden konnte, wurden – soweit aussagekräftig – inventarisiert und Funktion und Maße notiert. Die daraus hervorgehende zeichnerische Rekonstruktion des Aufgehenden ist bis auf das Aussehen nur weniger Elemente wie Antenkapitelle, Höhe des Türsturzes und die Akrotere gesichert (Abb. 1).

* Dr. Axel FILGES, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Ayazpaşa Camii Sok. 48, TR - 80090 Gümüşsuyu-Istanbul/TÜRKİYE.

1 Neben dem Verfasser waren an der Unternehmung in Blaundos folgende Personen beteiligt: Dipl.-Ing. Dorothea Roos (Architektin), Ute Schwertheim, M.A. (Archäologin), Peter Baumeister, M.A. (Archäologe), Jürgen Giese, M.A. (Archäologe und Vermesser), Falko von Saldern, M.A. (Epigraphiker) und Florian Schneider (Architekturstudent). A's Vertreter des Kultur Ministeriums betreute Sadık Doğan vom Museum Uşak die Kampagne.

2 Die neueste übergreifende Literatur zu Blaundos: EAA Suppl. I (1994) 700 ff. s. v. Blaundos (F. D'Andria); K. Akbiyikoğlu, 1995 Yılı Blaundos (Sülümenli) Kazısı, *Müze Kurtarma Kazıları Semineri* 7, 1997, 29-48 Abb. 1-25. Zu den Ergebnissen der ersten Kampagne und allgemeinen Bemerkungen zu Blaundos ein-schließlich der Forschungsgeschichte s. den Bericht des Verfassers in *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 18, 2000.

Die Bauteile der den Tempel I im Norden, Westen und Osten umgebenden Marmor-portikus wurden ebenfalls inventarisiert und dokumentiert. Der Aufbau der Halle läßt sich aus den verstürzten Baugliedern aus Marmor, die nicht mit dem Tempel in Verbindung gebracht werden können, rekonstruieren: Diese setzt sich aus halbkannelierten Säulen, einem Zwei-Fascien-Architrav, einem dorischen Triglyphen / Metopen-Fries und einem Geison/Sima-Block mit Zahnschnitt und kleinen Löwenkopf-Wasserspeiern zusammen (Abb. 2, 3).

Eine steingenaue Aufnahme der aus dem späten 1. Jh. n. Chr. stammenden Dorischen Portikus aus Kalkstein im Süden des Tempels I wurde als Ansicht von Nord und als Aufsicht im Maßstab 1: 20 gezeichnet (Abb. 4). Mit ihrem dorischen Triglyphen/Metopen-Fries und dem ionischen Architrav und Zahnschnitt zeigt sie einen Mischstil, wie er seit hellenistischer Zeit beliebt ist. Bis auf die Wasserspeier stimmt die Gestaltung damit mit jener der marmornen Tempelhofportiken überein. Die Dorische Portikus war Teil der architektonischen Rahmung der Hauptstraße von Blaundos. Nachvollziehen können wir den Straßenverlauf von einem im Osten liegenden Tor bis zu Resten der Säulenhalle etliche Meter weiter im Westen. Ehemals muß die gesamte Straße Portiken besessen haben, in denen Geschäfte und öffentliche Einrichtungen untergebracht gewesen sein werden.

Das bekannteste Bauwerk von Blaundos, das Steinfachwerkgebäude, wurde im Grundriß sowie in der Ansicht im Maßstab 1: 50 gezeichnet (Abb. 5). Der Bau besitzt auffällig zahlreiche, nämlich acht Eingänge, die gleich-mäßig auf allen Seiten verteilt sind. Während das Gebäude bisher in das Ende des 1. Jhs. n. Chr. datiert wurde³, legt ein Vergleich mit dem spätantiken Stadttor nun eine Einordnung in das 4.-6. Jh. n. Chr. nahe, denn dessen Steinblöcke zeigen denselben Zuschnitt und sind aus demselben Material. Ferner ist die Konstruktionstechnik mit Keilsteinen über den Durchgängen dieselbe. Die Funktion ist nach wie vor nicht festzulegen. Für Gebäudetypen wie profane oder christliche Basilika, Rathaus, prominentes Wohnhaus oder Palast sind zu viele Eingänge vorhanden.

Der außerhalb der Stadtmauer liegende Tempel II wurde zeichnerisch aufgenommen und seine erhaltenen Bauteile inventarisiert und vermessen (Abb. 6). Eine detaillierte Analyse der Bauteile und des Kerns des Tempels II machen die unmittelbare Übereinstimmung mit Tempel I deutlich. Seine Maße stimmen mit 8,5 x 15 m. – in Anbetracht der fehlenden Fronttreppe – überein. Ferner wurde fast dieselbe Ornamentik gearbeitet, so daß von einem engen Zusammenhang, vielleicht sogar von einer übereinstimmenden Werkstatt ausgegangen werden muß. Bestätigend haben Inschriftenneufunde auf dem Fries des Tempels II erwiesen, daß auch die Baustiftenden dieselben sind. Über eine Konsulatsangabe kann der Bau in die siebziger oder frühen achtziger Jahre des 1. Jhs. n. Chr. datiert werden. Er ist damit vor dem Ceres Tempel im Stadtzentrum geschaffen worden. Wie schon für die Hauptstraßenrahmung in Form der Dorischen Portikus festgestellt wurde, muß in der spätlavischen oder frühtraianischen Zeit in Blaundos ein großangelegtes Neubauprogramm öffentlicher Gebäude initiiert und durchgeführt worden sein, das sich sowohl auf das Stadtzentrum als auch die äußeren Bezirke erstreckte.

Ein wichtiger Bestandteil des antiken Blaundos sind seine ausgedehnten Felsgrab Nekropolen. Diese sind in den Steilhängen sowohl des Stadtberges als auch in den gegenüberliegenden Felsschluchten angelegt. Es können sieben umfangreichere Bestattungsgebiete unterschieden werden, die nach ihrer Lage zum Stadtberg als Nordost I und II-, Ost-, Südost-, Südwest-, Westsporn- und Nordwest Nekropolen bezeichnet wurden. Jede der Nekropolen enthält Felsgräber mit rechteckigen Kammern, in denen jeweils mehrere Arkosolgräbern angelegt sind; nur die Westsporn-Nekropole besitzt auch Wannengräber, die vertikal in den Fels eingetieft wurden und

3 D. De Bernardi, *ASAtene* 41-42, 1963-1964, 404 f. Abb. 25; D. De Bernardi Ferrero, *Anadolu* 23, 1984-1997, 240 f. Abb. 6.

Einzelbestattungen sind. Jedes Felsgrab ist untersucht worden, wobei manchmal nur durch einen knapp personenbreiten Schacht der Zugang möglich war. Die Gräber wurden inventarisiert nach Gebieten und Reihen, für jedes Grab wurde neben einem Photo auch ein Formblatt angelegt, auf dem eine Grundrisskizze und auch die wichtigsten Angaben über Lokalisation, Ausrichtung, Erhaltung, Typ, Zugang, Malerei etc. vermerkt sind. Insgesamt sind über 300 Felsgräber mit Mehrfachgrabanlagen und 50 Wannen Einzelgräber nachzuweisen. In etwa 10 Gräbern wurden Wandmalereien ornamentaler sowie figürlicher Art aufgefunden. So etwa ein Mann im Mantel mit Hund (Abb. 7), eine Eroten Raubtiergruppe und ein Grab mit drei blauen Tauben auf gelbem Grund (Abb. 8). In einem großen Grab am Aufweg aus dem Canyon zum modernen Ort Sülümenli befindet sich der Boden des 2,34 x 1,14 m. messenden, einzigen Marmor Sarkophages von Blaundos (Abb. 9). Als Herkunft darf aufgrund der noch minimal erhaltenen Kanneluren über dem Fußprofil entweder Dokimeion oder der Großraum Uşak angenommen werden⁴. In jedem Fall würde der Sarkophag aus dem frühen 2. Jh. n. Chr. stammen.

Hinsichtlich der Datierung der Gräber herrscht momentan noch etwas Unsicherheit. Sicher ist, daß sich keine christlichen Motive nachweisen lassen. Im Stil dem am häufigsten anzutreffenden Blüten- und Stengel-Motiv vergleichbare Malereien sind frühestens in die zweite Hälfte des 4. Jhs. n. Chr., manchmal auch erst in das 6. Jh. n. Chr. datiert worden⁵. Dort sind die Streublüten aber in christliche Themen integriert.

Die Grabtypen mit Mittelgang und von diesem ausgehenden Kammern mit jeweils drei Grablegen sind in dieser Masse im westlichen Kleinasien kaum nachzuweisen. Häufig sind sie aber in der Südosttürkei von Kilikien bis in die Kommagene⁶. Als Gesamtrahmen für die Anlage der blaundischen Nekropolen erscheint das 2. bis 5. Jh. n. Chr. angemessen.

Schon im 19. Jahrhundert wurden Inschriften in Blaundos und den umliegenden Orten aufgezeichnet⁷; neuere Untersuchungen haben aber seit 100 Jahren nicht mehr stattgefunden. Da schon im letzten Jahr einige bisher unbekannte Inschriften von uns entdeckt werden konnten, schien es sinnvoll, eine vollständige Bestandsaufnahme bekannter und neuer Inschriften durchzuführen. Es wurden Abklatsche aller Inschriften angefertigt, die Inschriftenträger vermessen und beschrieben. Neue Lesungen alter Inschriften brachten wichtige Hinweise für die Stiftung der Tempel I und II. Im Stadtgebiet neu gefunden wurden 21 Inschriftenfragmente (4 Ehreninschriften, 8 Frg. der Architrav- und Friesinschriften von Tempel I, 3 Frg. der Stiftungsinschrift von Tempel II, 1 Votivinschrift, 3 Grabinschriften, mehrere Tumulusinschriften), die teilweise zu schon früher bekannten Inschriften Ergänzungen liefern.

Die Erforschung der Steinvorkommen in der näheren Umgebung von Blaundos war von mäßigem Erfolg begleitet. Ausflüge zu den modernen Marmorbrüchen im Süden von Blaundos erbrachten außer einer eventuellen antiken Druckrohrleitungsmuffe keine weiteren Hinweise auf antiken Abbau. Lediglich die Herkunft des gelben Mergelkalkgesteins kann mit einiger Berechtigung einem noch heute genutzten Vorkommen zugeschrieben werden, das wenige Kilometer südlich von Blaundos liegt.

4 Zu den lokalen Sarkophagen N. Asgari, *TürkAD* 25/2, 1981, 21 f. Nr. 4 Abb. 5; zur Produktion aus Dokimeion M. Waelkens, *Dokimeion. Die Werkstatt der repräsentativen kleinasiatischen Sarkophage* (1982) 39 ff. Nr. 1-8 Taf. 12.

5 Elwa E. Alftöldi-Rosenbaum, *Anamur Nekropolü. The Necropolis of Anemurium* (1971) Taf. 16, 1-2; 17, 2; 46, 2; C. H. Greenwalt, Jr., *TürkAD* 25/1, 1980, 90 f. Abb. 8-9; E. Karakaya, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 10, 1991, 51 ff.

6 A. Machatschek, *Die Nekropolen und Grabmäler im Gebiet von Elaiussa Sebaste und Korykos im Rauhen Kilikien*, TAM Ergb. 2 (1967) 49 ff. Taf. 11, 17; A. Davesne, *Anatolia Antiqua – Eski Anadolu* 4, 1996, 155 ff. Abb. 16, 18, 21; C. Abadie-Reynal – R. Ergeç – E. Bucak, *Anatolia Antiqua – Eski Anadolu* 7, 1999, 351 ff.

7 Am wichtigsten sind K. Buresch, *Aus Lydien. Epigraphisch-geographische Reiseerträge* (1898) 119-122, 144 f. 203 f.; J. Keil – A. v. Premerstein, *II. Bericht über eine zweite Reise in Lykien* (1911) 144-150; dies., *Bericht über eine dritte Reise in Lydien* (1914) 51; R. Cagnat, *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes* (IGR) IV (1927) Nr. 714-720.

Daß der in Blaundos verwendete Marmor lokaler Provenienz ist, scheint aufgrund der reichen Vorkommen auch von Weißmarmor in den Hängen des Demirler Çayı (antik: Hippurios) außer Zweifel.

Wie im letzten Jahr wurden Keramikscherben an den verschiedenen Hängen des Stadtberges aufgelesen, gezeichnet und photographiert. Auch in einigen Felsgräbern konnten Gefäßfragmente geborgen werden. Die frühesten Scherben aus Blaundos gehören in den Hellenismus, ein Schwergewicht macht die Zeit vom 1. Jh. v. bis zum 1. Jh. n. Chr. aus. Einige Fragmente sind sicher der Spätantike (5. Jh.) zuzuordnen.

Mittels eines heißluftgetriebenen Ballons wurden an zwei Tagen Luftaufnahmen von Blaundos angefertigt, die zusammen mit dem Plan der Bebauung die Stadtanlage als Ganzes und in ihren Einzelbauwerken dokumentieren helfen (Abb. 10).

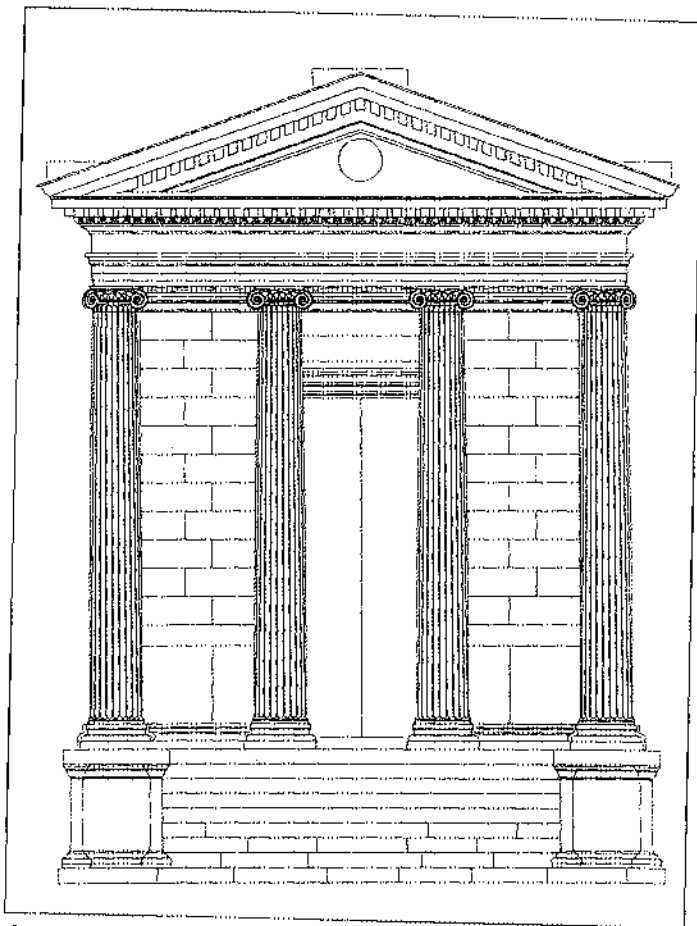

Abb. 1

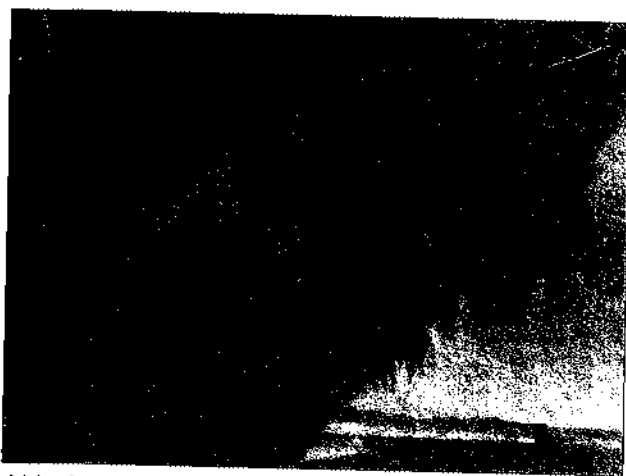

Abb. 2

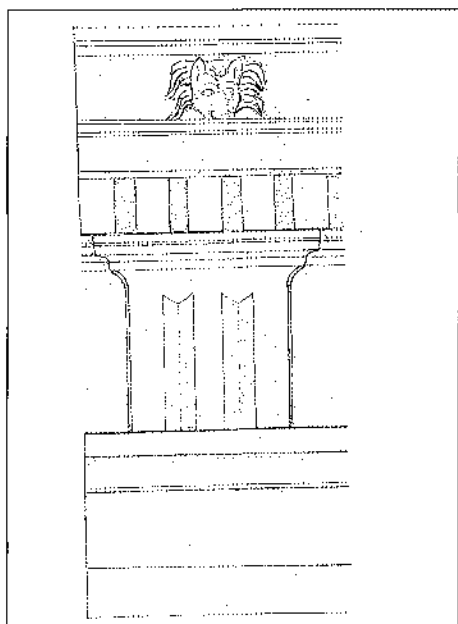

Abb. 3

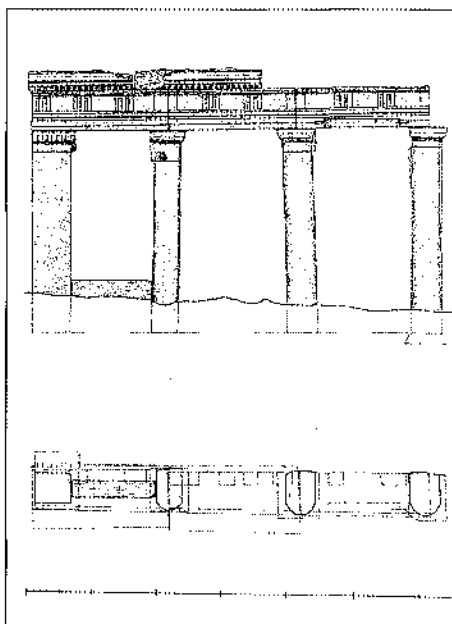

Abb. 4

Abb. 5

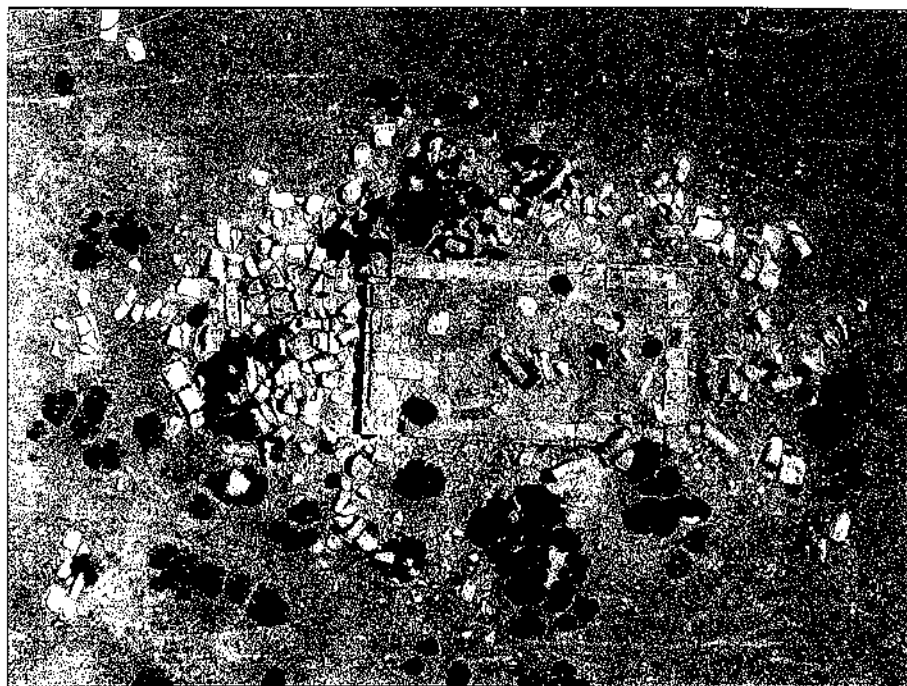

Abb. 6

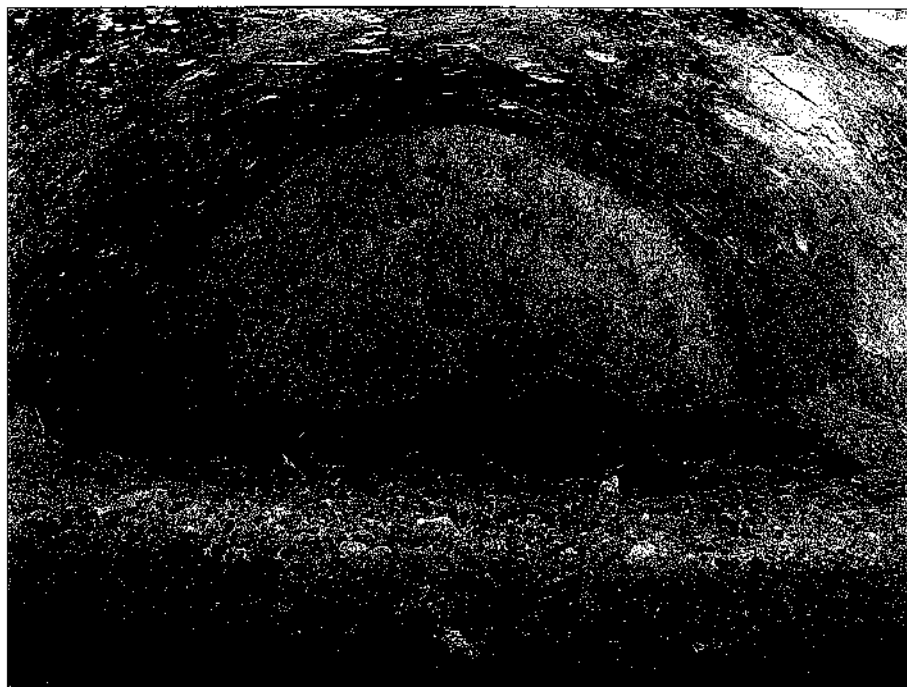

Abb. 7

Abb. 8

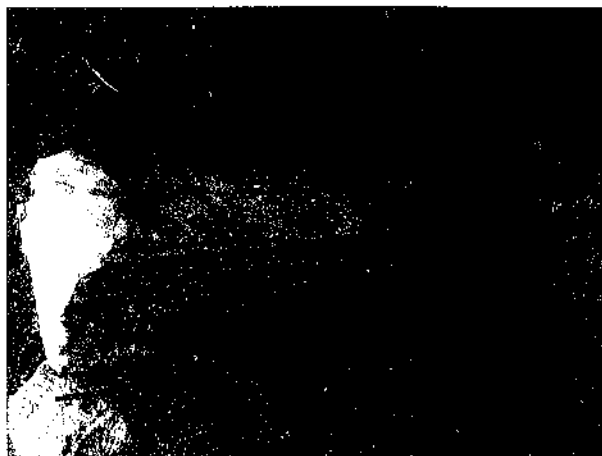

Abb. 9

Abb. 10

THE 2000 SURVEY AT SAGALASSOS

Marc WAELKENS*

In 2000, the survey was carried out between June the 22nd and August the 22nd. We are extremely grateful to our temsilci Mr. Mehmet Katkat (Eskişehir Müzesi and to the staff of the Burdur Museum (and especially its director Sayın Hacı Ali Ekinci) for all their help and collaboration.

1. Results of the 2000 Archaeological Survey

H. Vanhaverbeke

M. Waelkens

During the 'low intensity' surveys of the past years an overall picture of the settlement density and distribution from the Epipalaeolithic to the Ottoman period was gained and ca. 250 sites could be identified¹. In 1999 an "intensive survey", based on line-walking covering every square meter of 50x50 m. grids, was initiated in the area just south of the ancient city (the Çatal Oluk valley)². This second stage, i.e. an intensive survey of some areas, starting with the immediate environment of the city of Sagalassos, aims at refining the site density and distribution maps by exploring some areas in detail, attempting to reconstruct the extent of the city and the use of its immediate environment, i.e. a radius of approximately 10 km. or 2 hours of walking, more specifically during prehistoric, Hellenistic, Imperial, Byzantine and Turkish times. This research may lead to insights in the dynamics of city-country/suburbia relationships.

In 1999, an area immediately to the south of the city was surveyed, more specifically the valley of the Çatal Oluk Pınarı, between Alexander's Hill and the asphalt road leading to the site (Fig. 1). In total, 62 sectors of 50 by 50 m. were surveyed, 12 of which were sampled 'at random', i.e. by traversing the sector collecting all potentially diagnostic sherds. In general, this random strategy was opted for in those areas in which visibility was almost nihil or which were nearly inaccessible. Late Imperial/Early Byzantine pottery was found all over the survey area, as was Middle Imperial pottery.

* Prof. Dr. Marc WAELKENS, K.U. Leuven Département d'Archéologie Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven/BELGIKA.

1 M. Waelkens, The 1993 survey in the district south and east of Sagalassos, in: M. Waelkens and J. Poblome (eds), *Sagalassos III. Report on the Fourth Excavation Campaign of 1993*, Leuven University Press 1995, 11-22; M. Waelkens et alii, The 1994 and 1995 surveys on the territory of Sagalassos, in: M. Waelkens and J. Poblome (eds), *Sagalassos IV. Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1994 and 1995*, Leuven University Press 1997, 11-102; M. Waelkens et alii, The 1996 and 1997 surveys in the territory of Sagalassos, in: M. Waelkens and L. Loots (eds), *Sagalassos V. Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1996 and 1997*, Leuven University Press 2000, 17-216.

2 M. Waelkens, The 1998-1999 survey and archaeometrical research at Sagalassos, in: *16. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 22-26 Mayıs 2000, İzmir, Ankara 2000*, 87-88.

During both these periods the whole area was clearly occupied or used. Earlier pottery (late Hellenistic to 1st century AD) occurred according to a more patchy pattern. It is not clear yet what this means in terms of occupation history. As far as the geographical distribution of the finds is concerned, the area that was surveyed in 1999, could be subdivided into 3 subareas: in the uttermost western sector, the area was clearly in use as a necropolis; the central sectors yielded indications for a more domestic type of use, most probably belonging to a suburban villa; the most eastern sectors again yielded evidence of a funerary use in an area which was used as a limestone quarry.

In 2000, the 1999 season's area was extended further west, towards the modern gravel factory and further west along the ancient road to Sagalassos (Fig. 1, area II). The intensive survey took place from July 16th until July 30th 2000. It had three aims:

1) to refine the survey strategy of the 1999 season (Fig. 1) (by using 10 by 10 m. grids in stead of 50x50 m. grids, and by an accordingly closer inspection of these smaller units) and comparing the results of both strategies; 2) to make an inventory of the archaeological remains in the area between the kireç factory and the southern slopes of Alexander's Hill, and along the gravel road leading to the factory (this road more or less covers the ancient road leading to the site); 3) to make some suggestions as to the use of this area in Hellenistic, Roman and Early Byzantine times. Grids of 10 by 10 m. were used as the basic units of sampling. Each unit was covered by 4 persons walking 2.5 m. apart. Visibility of the archaeological finds and their densities were recorded every meter and noted on standardized sheets. Architectural and other remains were located on these sheets, photographed and described. Three areas were selected for surveying:

1. The area south of Alexander's Hill, more specifically the south-looking lower slopes of the hill, walking in a NE direction, following the contours of the hill (Fig. 1, area II) (125 units of 10x10 m.). The western part of this area is not cultivated and has the general aspect of a yayla. The inhabitants of the one farm building keep sheep and goats, as well as cows. They grow cereals on the gentle slopes leading in the eastern part of the area surveyed. The middle-slopes of this eastern region consist mostly of abandoned fields bordered by terrace walls. Only on the gentle slopes leading to the plain of Ağlasun towards the south more fields are located. Here, mostly cereals are grown; orchards and vegetable plots occur in the lowermost part where irrigation is being practised. Few pottery and fragments of building materials were recorded in the 125 units surveyed (Figs. 2, 3). The scarcity of pottery may partly be related to the fact that most of the area is not cultivated and, thus, not ploughed. The pottery was overall very weathered. Sectors which yielded datable pottery (at least $n > 2$) were all dated to middle Imperial (3rd to 5th centuries AD) and middle Imperial to later Imperial/early Byzantine era (ca. 3rd to 7th centuries AD). Only in two sectors was some early material recorded. The area possibly had a three-fold use. The higher slopes of the Alexander Hill, covered by kermes oak, were in use as the location for monumental tombs of the city's elite, overlooking the main road leading to Sagalassos, as could be noticed during a walk up slope. Those areas where agriculture was not practical, as on very steep soil or bedrock, were most probably intended for the same funeral use as may be attested by a monumental tomb still containing 2 statues (Fig. 4) located on middle-range altitude (Fig. 2, nr. 9.4) and by a sarcophagus (Fig. 2, nr. 9.2) which may, however, have slid downslope to its present location). Generally speaking, however, this latter area of mid-altitude with its south-looking slopes may have been the area of habitation -one basic farm-structure was found (Fig. 2, nr. 9.1)- and some form of cultivation such as viticulture (cf. a weight for a vine press ?) or the growing of olives. The very weathered pottery may be a sign of ancient intensive use of the soil in this area by manuring it with refuse mixed with discarded pottery (cf. last year's hypothesis). If

not needed for the growing of vines and olives, this intensive working of the soil may be a sign of previously (old/ancient ?) agriculture in this area (cf. abandoned terrace walls). Finally, the lower gentle slopes must have been the focus of agriculture (as they are today).

2. The area east of the gravel road leading to the factory: irrigated (beans, tomatoes, roses) and non-irrigated fields (onions, corn and wheat), separated by rubble walls, are located here. A natural "enclosure" limited by the local topography -low hills to the north and east- was surveyed (62 units of 10x10 m.). Again very few and very weathered pottery was found, which in the only case where a date could be proposed, belonged to the early Imperial period (ca. 1st to 2nd centuries AD). Architectural fragments were limited to a column with a very weathered inscription in a *tabula ansata* built into a terrace wall (Fig. 5 nr. 12.2), which may be a funerary column or a milestone, depending on the contents of the inscription. In one of the fields some ashlar were noticed (Fig. 5 nr. 12.1). If these ashlar and the column belong together, a funerary monument of some sort seems the more probable option. Hüseyin Ergün, who owns most of these fields also led us to two very well-preserved water-systems of Roman age. The northernmost of these (Fig. 6) seems to have functioned as a supply system for suburban villas which were most probably located here (cf. last year's results)³. It consists of an entrance allowing people to enter it and splits after some 10 m. into a T-junction which is said to run at least 7 m. further in both an eastern and western direction, after which the corridors are collapsed. Further south a natural spring has been incorporated in an ancient building, either a shrine or, more probably, a tomb since a sarcophagus can be seen immediately next to the spring. One part of the terracotta channel collecting and directing the water is *in situ*. Concerning the ancient use of this area, in view of its topography, the availability of water and its present-day use, the most probable hypothesis was that this was land (belonging to a villa ?) used for the consumption needs of Sagalassos. Its closeness to the city opens up the possibility that here vegetables and fruits may have been grown, which had a reliable market nearby. The very weathered pottery found here may, again, lend support to an intensive working of the soil by manuring it⁴.

This area close to the road leading to the city also had another use. Remains of an impressive monumental tomb (possibly more than 3 m. high) and decorated with a canopy roof covered with very nicely cut *lotus* leaves are lying east of the gravel road leading to the *kireç* factory. This find both proves the fact that, indeed, bordering ancient roads leading to a city, the rich built their tombs. Further southeast, just east of the modern gravel road, the remains of the probable ancient Roman road were found, running nearly parallel with the modern road but seemingly cutting off a rather sharp bent. From this spot one could clearly see the funerary column/milestone built into the terrace wall mentioned above. If the column indeed was a milestone, it could easily have been moved from here to the fields to the east.

3. A small area west of the gravel road: where the first fields appear south of the limestone hills which the factory is exploiting, a large field, used for growing wheat (just harvested) and not irrigated, was surveyed (24 units of 10x10 m.). Pottery was very weathered; no dates could be proposed. No architectural fragments were noticed except for 2 ashlar blocks incorporated in the wall bordering the field to its east. Since only a small area could be surveyed, it is precocious to try to define its function in antiquity. The weathered sherds may, again, point at intensive cultivation near the city.

3 The villa discovered last year lies directly north (ca. 250 m.) of the water supply.

4 This picture of an intensively worked area of orchards and vegetables plots reminds one of the model as proposed by von Thünen (J.H. Von Thünen, *Der Isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, Stuttgart, 1826).

Conclusion: this year's intensive survey has clearly shown the economic importance of the suburban area for intensive agricultural and horticultural production, as well as its social importance both for the living (cf. last year's suburban villa) and the dead (monumental tombs), along the main artery leading from the valley to the city of Sagalassos.

2. Ethnoarchaeological Study of Modern Pottery Production at Çanaklı

M.B. ANNIS

Y. GROENENDAAL

Geochemical analysis of Çanaklı clay samples carried out in 1991-1996 proved that the clay used for the production of Sagalassos pottery in antiquity came from the Çanaklı (or Mamak) valley. The main village of this valley was an important production centre of rural pottery at least during this century. To enlarge the knowledge of the Sagalassos region, an ethnoarchaeological survey was planned and has been carried out. Aim of this investigation was on one hand to record the activities of traditional potters before they disappear completely from the area, on the other hand to gain insights in order to interpret pottery-making activities in the past.

During a first visit, in 1998, one concentrated mainly on the production, gaining information about the technology and social-economical aspects. This year, our main interest was the distribution of the pottery and the importance of Çanaklı within the region. Therefore, from 20 to 27 August, beside going back to Çanaklı, all the important markets (Ağlasun, Burdur, Isparta, Bucak and Antalya) were visited.

At Çanaklı, unfortunately the two old kilns had been destroyed during the winter. This year far more details about the producers and their degree of specialization, the rationalization and scale of the production, and the social organization of the potters have been collected. As to the distribution information about the distribution modes, transport and scale was gathered. In the past, during the production season (from April to October), the potters distributed their wares directly, whether at their homes/workshops or at the regional markets. There were only a few middlemen operating in the region. In the winter months, when the production stopped, the distribution went on at a slower pace. The stockpile was then distributed by relatives.

Exchange was common and sometimes even preferred. The potters were especially interested in fruit and vegetables, which were not cultivated in Çanaklı. The potters told that they sold their wares easily because the demand was higher than the supply. The producers' economic situation was quite good and Çanaklı had indeed a prominent place as a production centre in the region. The most important market places were Burdur, Isparta, Bucak and Antalya. Transport was organized by means of donkeys. The potters owned these animals and each donkey could carry up to 100 vessels, depending on their size. The journey implied one or two overnights.

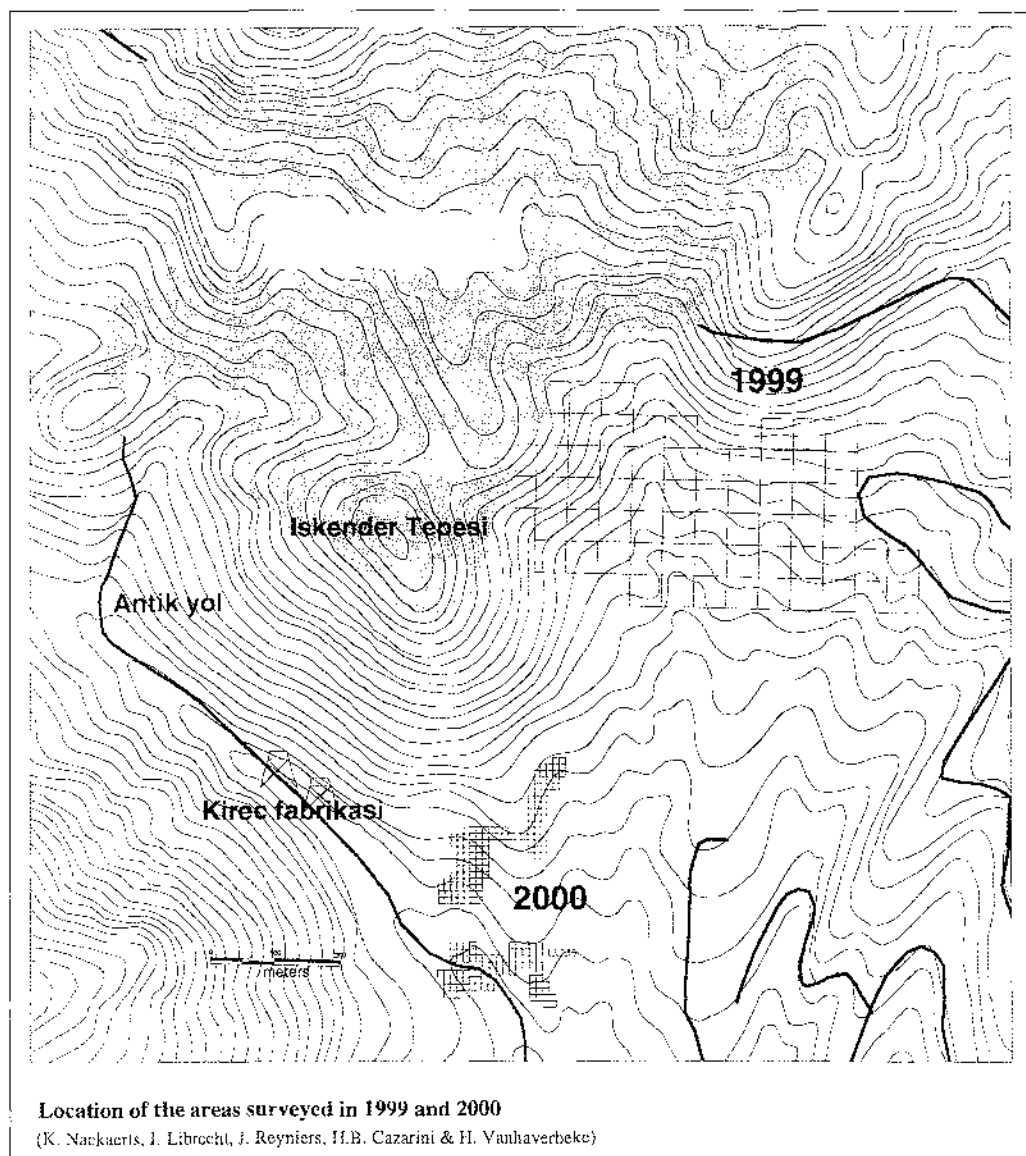

Fig. 1: Location of the areas surveyed in 1999 and in 2000

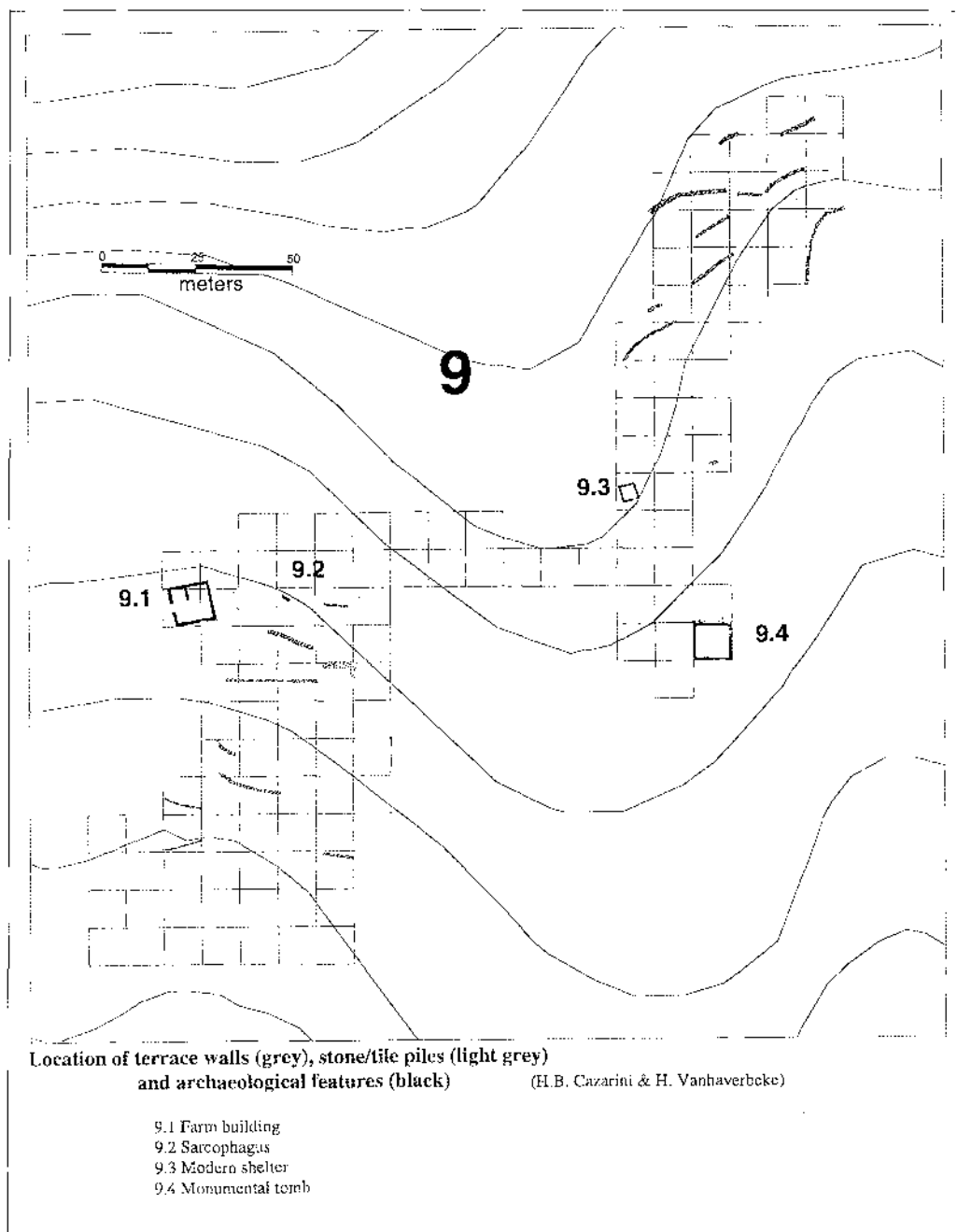

Fig. 2: Location of terrace walls, present day structures, stone/tile piles and archeological features

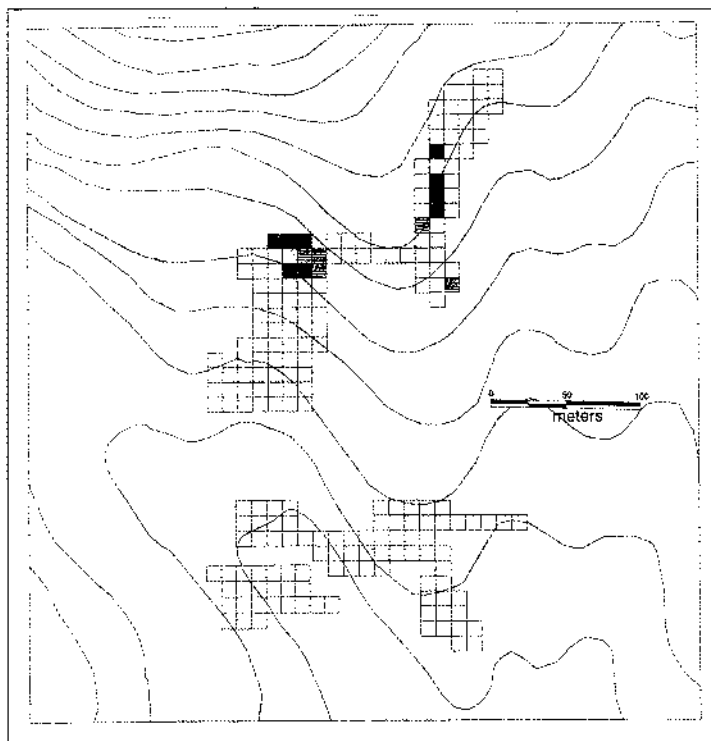

Fig. 3: Relative pottery densities in the grids surveyed in 2000

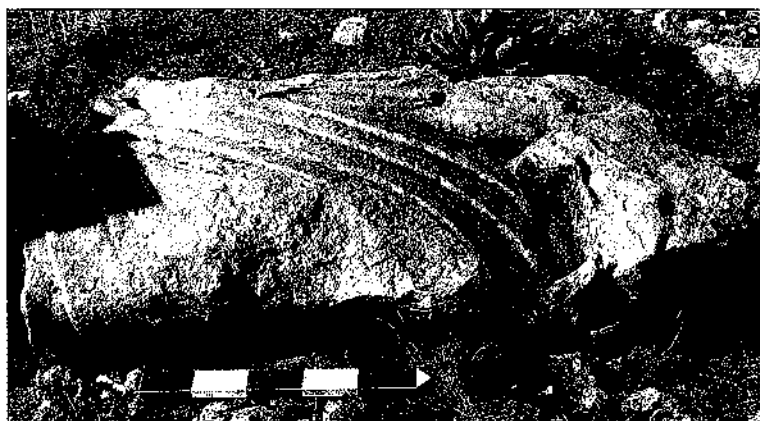

Fig. 4: One of the two limestone statues from the monumental tomb discovered in 2000

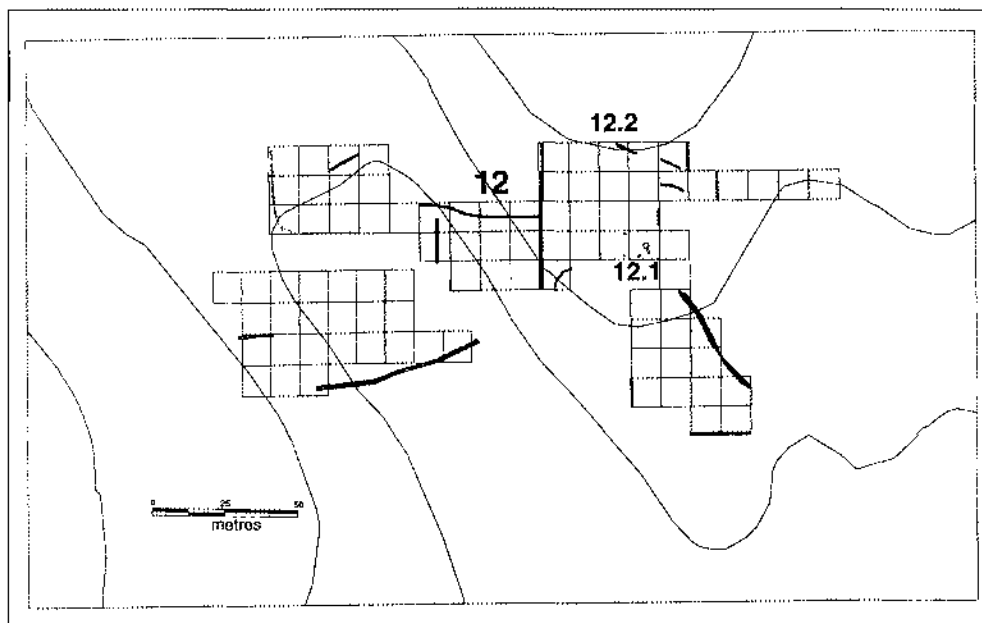

Fig. 5: Location of terrace walls, present day structures, stone/tile piles and archaeological features

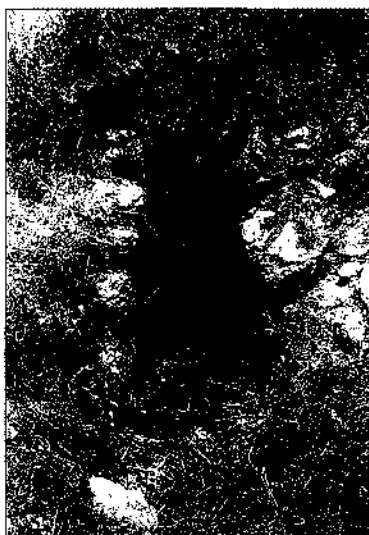

Fig. 6: Roman water conduct

SAMSUN (AMİSOS) BÖLGESİNİN KÜLTÜREL GELİŞİMİ PROJESİ İLE İLGİLİ YÜZEY ARAŞTIRMASI-2000

Önder BİLGİ*
Sümer ATASOY
Şevket DÖNMEZ
Latife SUMMERER

"Samsun (Amisos) Bölgesinin Kültürel Gelişimi" adını taşıyan bu projenin amacı, Amisos ve yöresinin tarih öncesinden günümüze kadar arkeoloji, tarih ve sanat tarihi yönünden kültür varlıklarını saptayarak belgelemek, çeşitli yurtiçi ve yurtdışı müzelerine dağılmış olan bu yöreye ait eserleri bulmaktır. Bu nedenle yöredeki yerleşmelerin ve anıtların son durumları incelenecek, yerleşme planları yapılacak, toprak üstü kalıntılar plana işlenecek, bilinmeyen veya az bilinen kalıntıların rölevaleri yapılacak, yok olma tehdidi altındaki kalıntıların korunmasına yönelik koruma ön raporları hazırlanacaktır. Böylece bölgede yaşamış insan topluluklarının kültürel gelişimi ile sosyo-ekonomik yaşamlarını aydınlatacak veriler toplanacak ve yorumlanacaktır.

Amisos, bugünkü bilgilerimizin ışığında Geç Kalkolitik Çağ'dan (İ.Ö. 4500-3500) itibaren iskân edilen bir yörede ve Orta Anadolu'ya giden tek yolun başlangıç noktasında kurulmuş bir kenttir. Bu yörede bulunan çanak-çömleğin, bir taraftan Bulgaristan ve Romanya, diğer taraftan Orta Anadolu kültürleriyle benzerlik göstermesi, Balkanların Amisos yoluyla Orta Anadolu ile ticaret yaptığını vurgulamaktadır. Amisos'un Güney Rusya'dan Akdeniz ve Ege dünyasından Mezopotamya'ya kadar yayılan sikkeleri, yazıtları ve pişmiş toprak heykelcikleri bu kentin önemini gösteren kanıtlardır.

Başlıca Araştırma ve Kazılar

Bugüne kadar Amisos ve yöresinin arkeolojik yönden araştırılması yetersiz kalmıştır. Pek çok konu henüz aydınlığa kavuşmamıştır. Yörede uzun yıllardan beri kaçak kazı ve inşaatlar yapılmakta ve eserler hızla yok olmaktadır. Geçmiş dönemleri içeren kayıt, fotoğraf ve belgeler yok denecek kadar azdır. Yıllarca bu yöreden bulunmuş pek çok sikke, yazıt ve pişmiş toprak heykelcikler bugün Türkiye ve batı dünyasındaki müzelere dağılmış durumdadır. Ayrıca Bulgaristan, Romanya, Güney Rusya ve Gürcistan'ın Karadeniz kıyılarındaki antik şehirlerinde yapılan kazılarda, yine bu yöreden ithal edilmiş eserler bulunmuştur.

* Prof.Dr. Önder BİLGİ, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE.

Doç.Dr. Sümer ATASOY, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE.

Dr. Şevket DÖNMEZ, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE.

Dr. Latife SUMMERER, Universität München Institut K. Archaeologie, ALMANYA.

Samsun ve çevresinde ilk önemli bilimsel kazı 1906 yılında Akalan Kalesi'nde Macridy Boy tarafından yapılmıştır¹. Diğer önemli kazılar ise Kavak-Kaledoruğu, Tekeköy, Dündartepe (Öksürük Tepe)² ve Havza-Lerdüğü'de³ gerçekleştirilmiştir. 1971-1978 yılları arasında U.B. Alkim başkanlığı altında bir ekip tarafından Samsun İli sınırları içinde geniş kapsamlı yüzey araştırmaları yapılmıştır⁴. U.B. Alkim bir taraftan bu araştırmaları sürdürürken diğer taraftan 1974 yılında Bafra-İkiztepe'de kazılara başlamıştır⁵. U.B. Alkim'in 1981 yılında vefat etmesinden sonra İkiztepe kazılarına Ö. Bilgi başkanlık yapmıştır⁶. Ö. Bilgi, İkiztepe mezarlarında rastlanan çok sayıdaki arsenikli bakır buluntuların bakır ve arsenik yataklarını saptamak amacıyla ilk önce 1987 ile 1988 yıllarında⁷, daha sonra da İstanbul Üniversitesi Araştırma Fonu desteğindeki birisini izleyen üç proje çerçevesinde, yani 1997 ile 1999 yıllarında⁸ Bafra, Havza ve Vezirköprü ilçe sınırları içinde yüzey araştırmaları yapmıştır. M. Özsait, 1986 yılında başladığı "Orta Karadeniz Bölgesi Yüzey Araştırmaları" projesini halen sürdürmektedir⁹. 1990-1994 yıllarında S. Atasoy Amisos'ta incelemeler yapmış ve sonuçlarını bir kitapta toplamıştır¹⁰. Samsun Müze Müdürü M. Akkaya 1991 yılında Amisos'ta bir kurtarma kazısı yapmıştır¹¹. 1996 yılında ise Samsun Müzesi Müdürlüğü ile Trakya Üniversitesi işbirliğinde bu kazı devam ettirilmiştir. Amisos'ta, 1991 yılındaki kazının devamı olan¹² 1997-1999 yıllarında ise, Ş. Dönmez Samsun İli sınırları içinde doktora çalışmalarına yönelik olarak yüzey araştırmaları yapmıştır¹³.

2000 Yılı Çalışmaları

Samsun İli sınırları içinde 18-27 Temmuz 2000 tarihleri arasında gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırması Prof.Dr. Ö. Bilgi başkanlığında Doç.Dr. S. Atasoy, Dr. Şevket Dönmez, Dr. L. Summerer, Arkeolog B. Gülkan ve İstanbul Üniversitesi stajyer lisans öğrencisi, M. Türkteki'den oluşan bir ekip tarafından gerçekleştirildi. Araştırmanın Kültür Bakanlığı temsilciliğini Tokat Müzesi uzmanı E. Anaç yaptı. Bafra-İkiztepe kazievi ise araştırma merkezi olarak kullanıldı.

Kapıkaya

Bafra İlçesi'nin Kolay Beldesi yakınında, Kızılırmak Vadisi'nin doğu yakasında yer alır (Harita). Çok dik ve yüksek bir kayalıktaki Kapıkaya adının, kapı şeklindeki boşluk nedeniyle verildiği anlaşılmaktadır. Ayrıntılı incelemelerin yapılması için dağcılık malzemeleri kullanarak tepeye tırmanmak gerektiğinden Kapıkaya daha sonraki çalışma programlarında ele alınacaktır.

1 Macridy 1907.

2 Kaledoruğu, Tekeköy ve Dündartepe (Öksürük Tepe) kazıları için bkz. Kökten/Özgüç/Özgüç 1945; Özgüç 1948.

3 Akok 1948.

4 U.B. Alkim'in yüzey araştırmaları için bkz. Kızıltan 1992.

5 Alkim/Alkim/Bilgi 1988.

6 İkiztepe kazısı ile ilgili başlıca kaynaklar için bkz. Bilgi 2000a, 117.

7 Bilgi 1989; Bilgi 1990a; Bilgi 1990b.

8 "Orta Karadeniz Bölgesi: Protohistorik Çağ Maden Sanatının Kökeni ve Gelişimi I-III" başlıklı bu projeler İstanbul Üniversitesi Araştırma Fonu'na desteklenmiştir. Proje No. 935/090597, 1083/011598, 1250/050599. Bu projelerle ilgili yayınlar: Bilgi 1999a; Bilgi 2000b; Bilgi: 2001; Özbal/Adriaens/Earl/Gesek 2000; Özbal/Pehlivan/Farı 2001.

9 Özsait 2000.

10 1994 yılında kabul edilen S. Atasoy'un "Antik Çağda Amisos" adlı doktora tezi, gerekli düzeltmelerden sonra 1997 yılında "Amisos. Antik Çağda Bir Karadeniz Kenti" adıyla basılmıştır. bkz. Atasoy 1997.

11 Akkaya 1993.

12 Akkaya 1998; Ertuğrul/Atasoy 1998.

13 "İlk Tunç Çağı: II Öncesi Orta Karadeniz Bölgesi'nin Kültürel Gelişimi" (İkiztepe Çanak-Çömleği ile Küçük Eserleri Işığında) başlıklı bu doktora tezi bir proje çerçevesinde İstanbul Üniversitesi Araştırma Fonu'na desteklenmiştir. Proje No. T-369/190397. Proje ile ilgili yayınlar için bkz. Dönmez 1999; Dönmez 2000a; Dönmez 2000b.

Asarkale

Asarkale¹⁴, Kolay Beldesi, Asar Köyü yakınında yer alır (Harita). Kızılırmak'ın batı kenarında, Bafra'yı Anadolu'nun iç kısımlarına bağlayan vadiyi kontrol için kurulmuş kale tipi bir yerleşmedir (Resim: 1). Halen ayakta kalmış ve kayalara oturtulmuş savunma duvarları ile köşeli ve yuvarlak planlı kulelerin alt sıra taşlarının işçiliği, Asarkale'nin ilk defa Helenistik Çağ'da iskân edilmiş olduğunu göstermektedir. Kalenin duvarlarının üst sıra taşları arasında görülen tuğla örgüsü ise, Ortaçağ (Bizans) yerleşmesini işaret etmektedir. Asarkale'ye nehir seviyesinden batıya doğru gittikçe dikleşen bir yamacı takip ederek ulaşılır. Yamacın sonunda bir sur kapısı yer alır. Oldukça tahrip edilmiş kapının, sadece ahşap kapı kanadının dönmesini sağlayan, kayaya oyulmuş mil yuvası vardır (Resim: 2). Teraslar halindeki Asarkale'de kayaya oyulmuş bir sarnıç ile yine kayaya oyularak açılmış merdivenli bir yer altı geçidi göze çarpmaktadır¹⁵. Halen karayolu kenarında kalan bu geçidin ağzının gerçekte nehir kenarına kadar inmekte olduğu anlaşılmaktadır.

Kaya Mezarları

Asarkale civarında kayalara oyularak yapılmış mezarlar vardır.

a) Birinci mezar, Asarkale'nin kuzeyindeki dik yamaç üzerinde ve yol seviyesinden oldukça yüksektir. Üçgen alınlığı ve beş sütunlu fasadı ile Pontos-Paphlagonia kaya mezarlarının tipik bir örneğidir¹⁶.

b) İkinci mezar, Kızılırmak'ın doğu kıyısındaki dik kayalık üzerinde olup, dört sütunlu ve üçgen alınlıklıdır¹⁷.

c) Dört sütunlu üçüncü mezar ise Asarkale'nin güneyindeki kayalık üzerindedir. Yol seviyesinden yine yüksekte olup, diğer iki mezar tipindedir¹⁸.

Bu üç mezarın önceden çizilmiş plan ve kesit planlarının kontrolü ve incelemesi 2001 yılında yapılacaktır.

Martı Kale

Kızılırmak'ın doğu yakasında, Doğankaya (eski adı Martı Kale) Köyü'nün yakınında yer alır (Harita). Sulama kanalı yapımı nedeniyle, kale tipi bu yerleşmenin bir bölümü tahrip edilmiştir. Asarkale'deki merdivenli yeraltı geçidinin bir benzerinin görüldüğü kalede, ayrıca yüzeyde mermer bir lahit kapağı ile taş bir blok üzerinde yanık izleri belirli bir metal döküm yeri bulundu (Resim: 3). Yüzeyde çevreye dağılmış iri taşlar, Martı Kale'de anıtsal bir yapının varlığına işaret etmektedir.

Külcüler Tümülüsü

Bafra'nın doğusunda Sarıkaya Köyü'nün sırtındaki düzlükte yer alır (Harita). Yüksekliği 12 m., taban çapı 80 m. olan tümülüs (Resim: 4), bir çok defa kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. 1998 yılında tümülüste Samsun Müzesi tarafından, Ö. Bilgi danışmanlığında bir kurtarma kazısı yapılmasına rağmen mezar odası bulunamamıştır.

Kışla Tümülüsü

19 Mayıs İlçesi'nin Dağ Köyü yakınındadır (Harita). Yasadışı kazılar sonucu mezar yapısı bulunarak tahrip edilmiş olduğu bilinen 20 m. çapındaki Kışla Tümülüsü'nün

14 Bilgi 1999b, fig.31-32.

15 Gökoğlu 1952, 128-129; von Gall 1967, 513.

16 Gökoğlu 1952, 118, res.53; von Gall 1966, 98, taf.12/3-4, abb.21; Bilgi 1999b, 38, fig.33.

17 Gökoğlu 1952, 117-118, res.52; von Gall 1966, 97, taf.12/1, abb.19; Bilgi 1999b, 38, figs.34.

18 Gökoğlu 1952, 118-119, res.54, von Gall 1966, 98, taf.12/2, abb.20; Bilgi 1999b, fig.35.

yüksekliği erozyon ve tarım nedeniyle tam olarak anlaşılamamaktadır. Kesme taşlardan inşa edilmiş ve planı belli olmayan mezar yapısı, görenlerin ifadesine göre İkiztepe'deki dromoslu mezarın¹⁹ bir benzeridir.

Dökme Tepe

Kışla Tümülsü'nün batısında yer alan ve Dökme Tepe adı verilen alanda bol miktarda çanak çömlek ve kiremit parçalarına rastlandı. Tepenin doğu yamacı günümüzde bir taş ocağı olarak kullanılmaktadır.

Akalan

Samsun'un 18 km. güneybatısında, Çatmaoluk ile Kulacadağ köyleri arasında yer alan Akalan Kalesi²⁰ (Harita), yüksek bir platonun dik yamacında kurulmuştur (Resim: 5). Güney, kuzey ve batıdan Karadeniz'e dökülen Kürtün Irmağı'nın bir kolu olan Karadere Çayı ve kollarınca sınırlanmış olan kale, kuzeybatı ve güneybatısındaki iki vadiye egemen bir konumda inşa edilmiştir. Savunma açısından çok uygun bir yere inşa edilmiş olduğu gözlenen Akalan Kalesi'nin, savunma mimarisi düzenlemesinde bu konumdan azami bir şekilde faydalanılmış olduğu görülmektedir.

Yaklaşık 350 m. uzunluğa ve ortalama olarak 50-70 m. genişliğe sahip Akalan Kalesi'ni topografyaya uydurulmuş bir savunma sistemi çevirmektedir. Kalenin kurulmuş olduğu tepenin büyük kısmını kapladığı anlaşılan kayalar savunma sisteminin surlarına doğal bir temel oluşturmuştur. Halen ortalama 4.50-5.00 m. yüksekliğe varan surlar duvarları, özellikle kuzeydoğu yüzde 55-60 derecelik bir eğime sahipken, batıya doğru bu eğim 80 dereceye kadar dikleşmektedir (Resim: 6; Çizim: 1). Kiklopik ve kabaca yontulmuş taşlardan oluşturulmuş surlar duvarlarının boşlukları küçük taşlarla doldurulmuştur. Üzerinde, büyük olasılıkla, kerpiçten yüksek bir beden bulunduğu düşünülecek surlar duvarlarının eğimli olarak yapılmış olmasının yanı sıra, diğer önemli bir özelliği de, dönüşlerin keskin açılar yerine yuvarlatılmış oluşudur. Kalenin iki girişi vardır. Ana giriş güneydoğuda, yuvarlatılmış ve kuleye benzer iki büyük duvar arasındadır. İkinci giriş ise, kalenin kuzeybatısında yer alır ve ana girişe göre daha küçük boyuttadır. Kalenin orta kesiminde bulunan yaklaşık 7-8 m. yüksekliğindeki höyük görünümlü yükseltinin önemli yapıların bulunduğu yer olduğu düşünülebilir.

Sondaj niteliğindeki ilk kazı çalışmaları 1906 yılında Müze-i Hümayun (İstanbul Arkeoloji Müzeleri) adına T. Macridy tarafından yapılan Akalan Kalesi'nde pişmiş toprak mimarî levhalar, boya bezekli çanak çömlek ve kiremit parçaları ortaya çıkarılmıştır²¹. Yeterli kazı ve araştırmaların yapılmadığı Akalan'da özellikle yasadışı kazılar sonucunda gittikçe artan ölçülerde bir tahribatin geliştiği uzun zamandan beri gözlenmektedir (Resim: 7, 8). Özellikle savunma sistemi ile ilgili mimarî kalıntılar üzerinde gelişen bu tahribata gerek doğa gerekse bölge insanları neden olmaktadır. Bu proje çerçevesinde, Orta Karadeniz Bölgesi'nin bilinen tek Demir Çağı kalesi olan Akalan'da bir an önce topografik çalışmalar geliştirilerek yerleşmenin konumunun ve ayakta kalmış mimarî buluntularının bu topografik planlar üzerinde belgelendirilmesi amacı güdülmektedir.

Akalan ve çevresinde çanak çömlek ile pişmiş toprak mimarî parçalar toplandı, duvarların ölçüleri alınarak kalenin tam bir planını çıkarmak için gerekli ön çalışmalar yapıldı. Toplanan parçalar arasında boya bezekli Geç Demir Çağı çanak çömleği de olduğu gözlemlendi.

Macridy Bey, kazı raporunda, mimarî kalıntıları ve diğer buluntuları tarihi kaynaklardaki bilgilerle birleştirerek, Akalan'ın Herodotos'un bahsettiği Pteria olabileceği

19 Alkım/Alkım/Bilgi 1988, lev.LXXXVIII/135-140, LXXXIX/141-146, XC/147-149; Plan XIX; Bilgi 1999b, fig.16.

20 Akalan Kalesi için bkz. Macridy 1907, 167-175; von der Osten 1929, 31-32; von der Osten/Schmidt 1930, 7-8, fig.4; Cummer 1976, 31-39; Alkım 1975a, 25; Kızıltan 1992, 226; Atasoy 1997, 38-40; Bilgi 1999b, 38, fig.36; Dönmez 1999, 517.

21 Macridy 1907, 167-175.

fikrini²² ortaya atmış, ancak bu öneri üzerinde, başka aday kentler olduğu için fazla durulmamıştır. 1860'lı yıllarda Anadolu'da geziler yapan ünlü Fransız gezgin C. Texier, o zamanlar bir Hitit şehri olduğu bilinmeyen Boğazköy'ü gördüğü zaman, burasının Pteria olduğunu düşünmüştür. Daha sonra Boğazköy hafirleri bu lokalizasyon önerisini benimseyerek Boğazköy'ün Pteria olabileceğini ileri sürmüşlerdir²³. Son olarak 1991 yılından bu yana önemli bir Geç Demir Çağı kenti olan Kerkenes Dağ'da²⁴ araştırmalar yapan G.D. Summers, ilk olarak S. Przeworski tarafından ileri sürülmüş olan Kerkenes Dağ'ın Pteria olabileceği varsayımını²⁵, yeniden gündeme getirmiştir²⁶. Öncelikle belirtmek gerekir ki, Herodotos'tan kaynaklanan tarihi coğrafya verilerine dayanarak Pteria'yı Sinope civarında aramak gereklidir. Çünkü Herodotos Pteria'nın Sinope yöresine düştüğünü söylemektedir (Herodotos, *Historia*, I, 76). Pteria'nın olabilecekleri iddia edilen Boğazköy bugünkü yollardan Sinope'ye yaklaşık 330 km., Kerkenes Dağ ise 400 km. uzaklıktadır. Eskiçağda en az 11 ve 13-14 günlük mesafeler olan bu uzaklıkların Sinope yöresine düştüklerini söylemek oldukça zordur. Boğazköy ve Kerkenes Dağ'ın aksine Akalan Kalesi'nin Sinope'ye yalnızca 120 km. uzaklıkta olması ve coğrafi olarak gerçek anlamıyla Sinope yöresinde -Karadeniz Bölgesi'nde- bulunması, buranın Pteria olma olasılığını yükseltmektedir. Bunlara karşın, mesafeye göre yaptığımız bu lokalizasyon denemesinde bazı sorunlar vardır. Örneğin, Herodotos'un bahsettiği (Herodotos, *Historia*, I, 76), Lidya ve Med krallarının, ordularıyla birlikte bu kadar kuzeye çıkmış olmaları ve burada savaşmış olmaları tartışılabilir. Ayrıca, Herodotos'un doğu dünyası hakkında verdiği bilgilerin batı dünyası kadar gerçek ve sağlıklı olmadığı ve daha çok tahminlere dayandığı da düşünülmektedir. Ancak, Orta Karadeniz Bölgesi'nin İ.O. 6. yüzyılda Kappadokya bölgesi içinde anılmış olması (Herodotos, *Historia*, I, 76), antik tarihçilerin, renkleri Suriye'deki halktan ve özellikle Aramiler'den beyaz olduğu için *Beyaz Suriyeliler (Leuko Syriens)* diye tanımladıkları halkın söz konusu bölgede yaşamış olmaları (Herodotos, *Historia*, I, 72; V, 49; VII, 72; Strabon, *Geographika*, XII, 3, 49), Herodotos'un da bu durumu belirtmesi, Akalan'ın bulunduğu bölgenin Pteria için uygun olduğunun diğer önemli göstergeleridir.

Pteria olduğu savunulan Kerkenes Dağ için en ilginç ve anlaşılabilir konu, G.D. Summers'ın Pteria'nın ve dolayısıyla da Kerkenes Dağ'ın bir Med kenti olduğunu iddia etmesidir. Ancak Herodotos böyle bir bilgi vermemektedir. G.D. Summers'ın bu varsayımını dayandırdığı arkeolojik ve filolojik bulgular ise tartışmalı verilere dayanmaktadır. Ayrıca, Kerkenes Dağ'da gerçekleştirilmiş olan araştırmalar ve özellikle küçük çaplı kazılar, şimdiye değin G.D. Summers'ın varsayımını destekleyecek güçlü bulgular sunmamıştır. G.D. Summers bir yazısında²⁷, S. Przeworski'ye gönderme yaparak, Stephanos Byzantios'un şimdi kayıp olan bir listesinde hem Sinope yakınındaki Pteria, hem de bir Med kenti olan Pterion'un anıldığını bildirmektedir. Pteria ile Pterion arasındaki isim benzerliğine dikkat çeken G.D. Summers, Pteria'nın dolayısı ile de Kerkenes Dağ'ın bir Med kenti olduğunu savunmaktadır. Ancak söz konusu listede hem Pteria hem de Pterion adlı kentlerden söz edilmesi birbirine benzer isimde iki antik kentin bulunduğunu açıkça belgелеmektedir. Buradan da Sinope yakınındaki Pteria'nın Medlerle bir ilişkisinin olmadığını (Çünkü Pteria burada bir Med kenti olarak anılmamaktadır), Pterion'un ise, bir Med kenti olarak anıldığını ve bundan dolayı da Anadolu dışında, belki de Medlerin yaşamış olduğu Batı İran'da olması gerektiğini anlamaktayız. Bütün bunlara ek olarak, E.F. Schmidt tarafından gerçekleştirilmiş olan ilk kazı çalışmaları²⁸ sonucunda ele geçirilmiş olan *Alişar V* türündeki boya bezekli çanak-çömlekler²⁹ ile fi-

22 Macridy 1907, 174-175.

23 Bittel 1970, 155-156.

24 Kerkenes Dağ olarak da bilinmektedir.

25 Przeworski 1929, 312-315.

26 Summers/Summers 1995, 572; Summers/Summers/Ahmet 1995, 43-68; Summers/Summers 1996, 101-103; Summers/Summers/Baturayoglu/Harmansah/McIntosh 1996, 207; Summers 1997, 88; Summers/Summers 1997, 335; Summers/Summers 1998, 184-185; Summers/Summers 1999, 121.

27 Summers 1997, 94.

28 Schmidt 1929, 221-275.

bulalar³⁰ Kerkenes Dağ'da Geç Demir Çağında Orta Anadolu'lu bir halkın yaşadığına işaret etmektedir. Son yıllardaki kazılarda ortaya çıkmış olan apadana benzeri bir yapı³¹ İran etkili bir mimariyi yansıtmalarına rağmen, tek başına Kerkenes Dağ'ın bir Med kenti olduğunu kanıtlamaktan uzaktır. Ancak her şeye karşın G.D. Summers yine de Kerkenes Dağ kentinin konumu, mimarî özellikleri ve yerleşim dokusundan dolayı Medli bir karakteri olabileceğini savunuyor ise, bunun kuvvetli dayanakları olmayan bir varsayım olduğu açıktır. Çünkü, Kerkenes Dağ, genel özellikleri ile Geç Demir Çağında -şimdiye değin tam olarak anlayamadığımız- bir takım önemli ve güçlü siyasi organizasyonlar sonucu Orta Anadolu'da kurulmuş olan Gölüdağ³², Kululu³³, Çalapverdi³⁴ ve Havuzköy³⁵ gibi savunmaya ve askeri düzenlemelere ağırlık vermiş kale-kentlerden birisidir. Bu konuyla bir yazısında ilgilenmiş olan V. Sevin, Kerkenes Dağ'ın Medlerden çok Demir Çağının yerli Anadolu krallarından birine ait olabileceğini belirtmiş ve bunun içinde Kaşkili Dadılı'yu önermiştir³⁶. Ayrıca, Pteria'nın Sorgun bölgesinde aranması gerekiyorsa, Kerkenes Dağ'ın 15-20 km. güneydoğusunda ve ova üzerinde yer alan ünlü Alışar Höyük, güçlü savunma sistemi ve köklü Demir Çağı gelenekleriyle Pteria için Kerkenes Dağ'dan çok daha uygun bir yer olarak göze çarpmaktadır.

Başka bir önemli nokta ise, Akalan Kalesi'nin boyutu ile ilgilidir. Kale kesimi yaklaşık olarak 24 dönümlük bir alan kaplayan Akalan'ın özellikle doğusunda yer alan tarlalar üzerindeki yoğun olarak görülebilen çanak-çömlek parçaları, bu kesimin bir aşağı şehir olabileceğine işaret etmektedir. Böylece, Boğazköy ve Kerkenes Dağ kadar büyük olmasa bile Akalan'ın yalnızca bir kale yerleşimi olmadığı, aynı zamanda bir aşağı şehre sahip olduğu da bütün bu değerlendirmeler içinde göz önünde tutulmalıdır. Akalan Kalesi'nde yakında başlamayı planladığımız araştırma ve kazıların bütün bu sorunlara açıklık getireceğini umuyoruz.

Kale Tepe (Çirişli Tepesi/Çamurlu Tepe)

Kavak Emirli Köyü'nün yanında yer alan Kale Tepe (Harita), eski adıyla Çirişli Tepesi/Çamurlu Tepe ormanla kaplı yüksek ve konik bir tepedir. Tepenin üstünde, ağaçların arasındaki bir düzlükte, köylülerin yatır dedikleri, bir açık hava kült alanı vardır. Ortadaki kurumuş bir su kaynağını çevreleyen, iç içe, oval biçimli moloz iki taş örgü duvar yer alır. İçteki duvar 6.00 x 3.60 m. boyutunda ve 0.70 m. kalınlığında, dıştaki duvar ise 12.80 x 9.70 m. boyutunda ve 1.20 ile 2.20 m. arasında değişen kalınlıktadır (Çizim: 2). Dış duvar üzerinde ziyaretçiler tarafından adak için bırakılmış kağıt ve madeni paralar görülmektedir. Ayrıca çevredeki ağaç dallarına adak olarak yemeniler bağlanmaktadır. Bu alan 1883 yılında Trabzon'daki İngiliz konsolosu A. Biliotti tarafından kazılmıştır. Bol miktarda pişmiş topraktan adak olarak yapılmış boğa ve kadın heykeliçikleri ile yazıt bulunmuştur. Çift dilde yazılmış yazıt, İS 1. yüzyıla tarihlenmektedir ve Apollon Didymeus'a ithaf edilmiştir. Bugün British Museum'da saklanan çanak çömlek, pişmiş toprak, kandil ve heykeliçiklerin tarihlendirilmesi İO 2. yüzyıl - İS 1. yüzyıl olarak verilmektedir. Buna göre Apollon kutsal alanı uzun bir süre kullanılmıştır³⁷.

Kale Doruğu

Kavak İlçesi içinde yer alan Kale Doruğu yerleşmesi (Harita), 1940-41 yıllarında kazılmıştır³⁸. Tepe üzerinde olasılıkla Geç Demir Çağına ait olduğu düşünülen taş örgü bir duvarın kalıntıları görüldü.

29 Schmidt 1929, figs. 53-54, 60-62.

30 Schmidt 1929, figs. 70-71/K 28, K 88.

31 Summers 1997, fig. 7; Summers/Summers 1998, fig. 16.5.

32 Anık 1936, 2/-42; Tezcan 1969, 211-215; Tezcan 1992, 1-29; Schirmer 1994, 237-242; Schirmer 1996, 335-344.

33 Özgüç 1971, 32-64; Özgüç 1975, 1-18.

34 Bittel 1958, 132; Özgüç 1971, 65-70.

35 Boehmer 1967, 132-141; Özgüç 1971, 70.

36 Sevin 1998, 60-61.

37 Cumont 1906, 122; Bailey 1975, 79; Olshausen/Biller 1984, 184.

38 Kökten/Özgüç/Özgüç 1945.

Çakallı Köyü

Samsun-Kavak karayolu üzerinde yer alan Çakallı Köyü (Harita) içindeki 13. yüzyıla ait Taşhan denilen kervansaray, 1880 tarihli ahşap cami ve taştan yapılmış iki kemerli bir Roma köprüsü incelendi.

Lerdüğe (Çam Yatağı) Köyü

Havza ilçesi'nde eski adı Lerdüğe olan Çam Yatağı Köyü'ndeki (Harita), daha önce kazılmış olan tümülüs³⁹ incelendi. Kesme taşları tahrip edilmiş olan tümülüs mezar yapısından geriye yalnızca soluk kırmızı boya izleri taşıyan bir taş göze çarpmaktadır.

Vezirköprü

17. yüzyıl tipik Osmanlı mimarisinin örnekleri olan bedesten, Fazıl Ahmet Paşa Medresesi, Taşhan ve kent içindeki çeşmeler incelendi.

Gökdoğan Köyü

Vezirköprü'nün Durağan Beldesi'nin güneyinde, Kızılırmak'ın doğu yakasında, Gökdoğan Köyü içinde, Ağu Boğazı mevkiinde (Harita) arsenik cevheri yatakları tekrar incelendi⁴⁰. Orpiment ve realgar halinde var olan kırmızı ve turuncu renklerdeki filizlerden örnekler alındı. Antik kaynaklarda Terra Sinope (Miltos) olarak adı geçen ve metalik boya yapımında kullanılmış olan bu filizlerin, Sinop'a buradan götürülerek Ege ve Akdeniz dünyasına ihraç edildiği anlaşılmaktadır⁴¹.

Amisos

Kara Samsun Mahallesi'nin batı kesiminde yer alan (Harita) Baruthane Deresi'nin batı yamacında, 1999 yılında yeni yol yapımı sırasında ortaya çıkan üç mezar (Resim: 9) incelendi ve çizimleri yapıldı (Çizim: 3-5). Konglemera bir yapı gösteren bu mezarların çevresinde henüz açılmamış birçok mezar olduğu saptandı. Bu yörede inşa edilmiş yapıların bir çoğunun bodrumunda bu tip mezarların var olduğu görüldü⁴². Ayrıca buralarda toplanan çanak çömlek parçalarının çoğu Helenistik ve Roma dönemlerine aittir. Gelecek çalışmalarımızda yapılacak ayrıntılı incelemeler sonucunda daha kesin tarihler ortaya çıkarılacaktır.

Baruthane Tümülüsleri olarak isimlendirilen iki tümülüs incelendi. Bu mezarların kaçak kazılarla tahrip edildiği görüldü⁴³.

Amisos'un kuzeybatısında yer alan Kuşçular Köyü içindeki İkiztepe adı ile anılan iki tümülüs incelendi. Doğu yönündeki tümülüs defineciler tarafından kazılmıştı. Batıdaki tümülüs üzerinde yaklaşık 0.50 m. çapında ve 15 m. derinliği olan bir oyuk görüldü. Yakınında kazma, kürek ve kova gibi aletlerin bulunması, kazının halen devam ettiğini gösterdi.

Tekeköy

Samsun'un 17 km. güneydoğusundadır (Harita). Fındıcak ve Çınarlık derelerinin vadi yamaçlarında mağara ve kaya sığınakları vardır. Fındıcak Deresi'nin oluşturduğu düzlükte ise, ilk Tunç Çağına (M.Ö.3200-2100) tarihlenen bir mezarlık ortaya çıkarılmıştır⁴⁴. Buradaki kaya sığınakları gezilerek son durumları hakkında bilgi edinildi.

39 Akok 1948, 835-854

40 Bilgi 2001, Özbal 2001

41 Weimert 1984, 129-133

42 Bu mezarların belgelendirilmesine yapı sahipleri tarafından izin verilmedi.

43 Atasoy 1997, 52, dip not 59

44 Kökten/Özgüç/Özgüç 1945

Sonuç

Bu proje çerçevesinde geliştirilen 2000 yılı yüzey araştırmaları sonucunda 6 yerleşme yerinde (*Asarkale, Martı Kale, Akalan, Amisos, Kaledoruğu ve Tekeköy*) incelemelerde bulunuldu. Bunlardan birinin Mezolitik, Tunç ve Demir çağlarına (*Tekeköy*), birinin Tunç ve Demir çağlarına (*Kaledoruğu*), ikisinin Demir, Helenistik, Roma çağlarına (*Akalan ve Amisos*), diğer ikisinin ise Helenistik, Roma ve Bizans çağlarına (*Martı Kale ve Asarkale*) ait oldukları bir kez daha doğrulandı. Araştırma sırasında incelenen 7 tümülüsün hepsinin (*Külcüler, Kışlatepe, Lerdüğe, Baruthane* –2 adet- ve *Kuşçular* –2 adet) Helenistik ve Roma çağlarına tarihlenmelerinin doğru olacağı kanısına varıldı. Açık hava kült alanının (*Kale Tepe*) Roma Çağına ve Çakallı Köyü'ndeki kervansarayın (*Taşhan*) Selçuklu, ahşap caminin Osmanlı ve taş köprü'nün de Roma çağlarına ait olduğu bir kez daha doğrulandı. Amisos'ta yeni bulunan basit kaya oyma mezarın da Asarkale yakınındaki kaya oyma anıtsal 3 mezar gibi Helenistik Çağa ait olduğu saptandı. Durağan yakınındaki arsenik cevheri yataklarının (*Ağu Boğazı Mevkii*) hiç olmazsa İlk Tunç Çağı başlarından itibaren kullanılmış olduğunu, bir zamanlar Kızılırmak Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü kıyıda yer alan ve dikkat çekici sayıda arsenik ağırlıklı bakır alaşımından yapılmış eserlerin⁴⁵ ele geçtiği İkiztepe kazıları ortaya koymuştur.

Yüzey araştırmasında incelediğimiz maddi kültür varlıkları içinde özellikle bir Geç Demir Çağı yerleşmesi olan Akalan Kalesi ile bir Helenistik Çağ yerleşmesi olan Asarkale'de gittikçe artan ölçülerde tahribatların yapılmakta olduğu gözlemlendi. Kale niteliğindeki söz konusu bu yerleşmelerde halen günümüze kadar ayakta kalmış bulunan özellikle savunma sistemi ile ilgili mimarî kalıntılar gerek doğanın gerekse bölgenin insanları tarafından çeşitli nedenlerle tahrip edilmektedir. Şöyle ki; Akalan Kalesi'nde yasadışı kazılar durmaksızın sürmekte olup, özellikle kale girişlerinde makineler ve hatta patlayıcılar kullanılarak büyük yıkımlar gerçekleştirilmiştir. Asarkale'de ise, özellikle güneydeki kaya oyma mezarı taşıyan anakayanın arkasına micir elde etmek için kurulmuş bulunan taşocağı, bölgenin arkeolojik sit alanı ilan edilmesine karşın kaçak olarak faaliyetlerine devam etmekte, bir taraftan söz konusu mezarı taşıyan kayayı zayıflatırken, bir taraftan da patlatılan dinamitler Asarkale'nin ayakta kalmış bulunan taş örgü sur duvar ve kulelerine büyük zararlar vermektedir.

Bu nedenlerle söz konusu yerleşme birimlerinde hiç olmazsa bir an önce topografya çalışmaları yapılması ve ayakta kalmış mimarî kalıntıların belgelendirilmesi ve planlarının alınması yerinde olacaktır.

Yüzey araştırmalarımıza maddi ve manevî destek sağlayan Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'ne, İstanbul Üniversitesi Araştırma Fonu'na, Edebiyat Fakültesi Dekanlığı'na, Samsun Müze Müdürlüğü'ne ve İkiztepe kazievini araştırma merkezi olarak kullanmamızı sağlayan İkiztepe kazısı başkanlığına teşekkürlerimizi sunarız.

KAYNAKÇA

Akkaya

- 1993 M. Akkaya. "Amisos Antik Kenti Kurtarma Kazısı", *III. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara: 207-218.
- 1998 M. Akkaya. "Amisos Antik Kenti Kurtarma Kazısı ve Mozaik Kaldırma Çalışmaları", *VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara: 43-51.

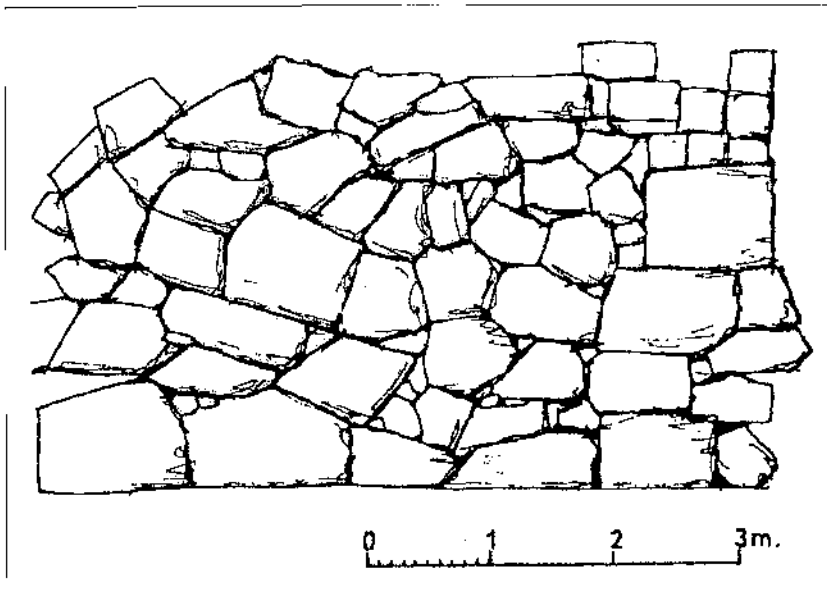
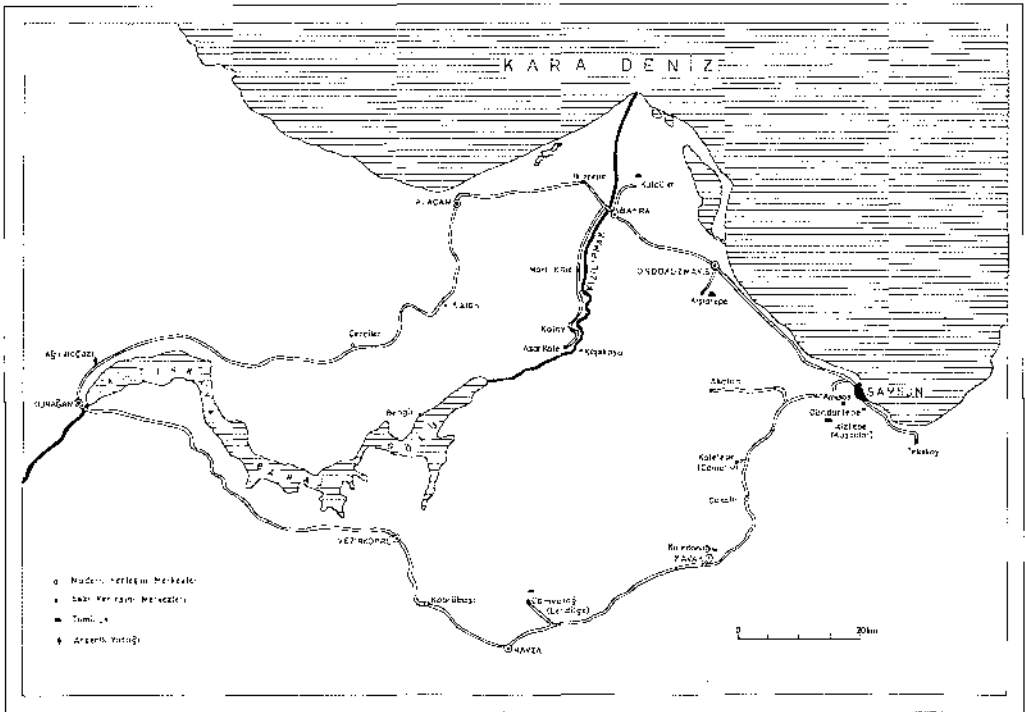
Akok

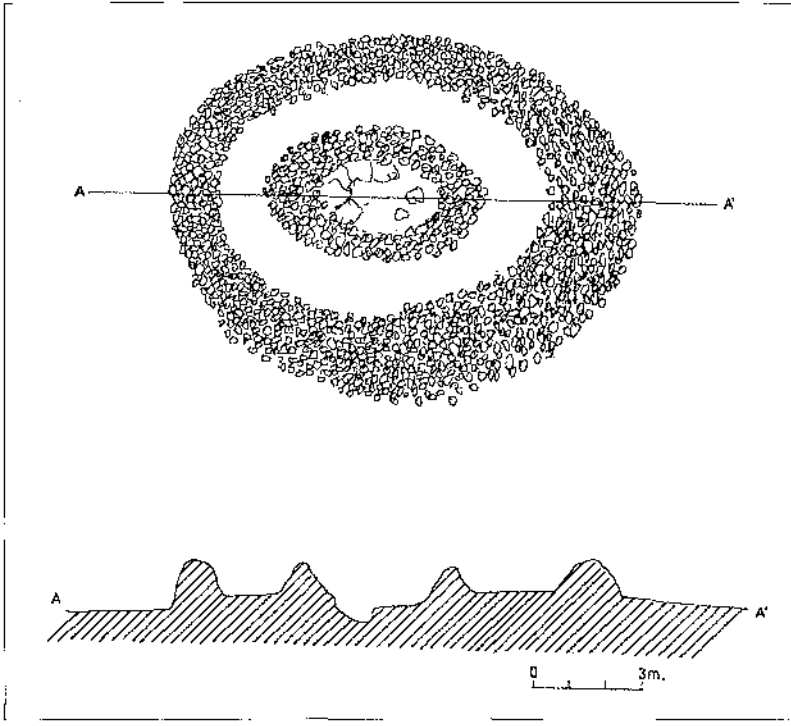
- 1948 M. Akok. "Samsun İli Havza İlçesi Lerdüğe Köyünde Bulunan Tümülüsler", *Bellefen XIII*, Ankara: 835-853.

- Alkım
1975a U.B. Alkım, "Tilmen Höyük Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları (1972)", *Türk Arkeoloji Dergisi* XXI-2, Ankara: 23-28.
- Alkım/Alkım/Bilgi
1988 U.B. Alkım, H. Alkım ve Ö. Bilgi. *İkiztepe Birinci ve İkinci Dönem Kazıları* (1974-1975). TTKY Ankara.
- Arık
1936 R.O. Arık, "Göllüdağ Hafriyatı", *Türk Tarih Arkeologiya ve Etnografya Dergisi* III, Ankara: 27-42.
- Atasoy
1997 S. Atasoy, *Amisos. Antik Çağda Bir Karadeniz Kenti*. Samsun.
- Bailey
1975 D.M. Bailey, *A Catalogue of Lamps in the British Museum*, London.
- Bilgi
1984 Ö. Bilgi, "Metal Objects from İkiztepe-Turkey", *Beitrage zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie* 6, Bonn: 32-96.
1989 Ö. Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1987 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı* - I, Ankara: 201-210.
1990a Ö. Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1988 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları", *Höyük I*, Ankara: 26-27.
1990b Ö. Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1987 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı* - I, Ankara: 201-210.
1990c Ö. Bilgi, "Metal Objects from İkiztepe-Turkey", *Beitrage zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie* 9-10, Bonn: 119-219.
1999a Ö. Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1997 Dönemi Sonuçları", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı* - I, Ankara: 485-505.
1999b Ö. Bilgi, "İkiztepe in the Late Iron Age", *Anatolian Studies* 49, London: 27-54.
2000a Ö. Bilgi, "İkiztepe Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (Ed. Ö. Belli), Ankara: 111-117.
2000b Ö. Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1998 Dönemi Sonuçları", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı* - I, Ankara: 381-396.
2001 Ö. Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1999 Dönemi Sonuçları", *22. Kazı Sonuçları Toplantısı* - I, Ankara: 315-326.
- Bittel
1958 K. Bittel, "Bemerkungen zu zwei Eisenzeitlichen Fundstellen in Nordkappadokien", *Istanbul Mitteilungen* 8, Bonn: 132-150.
1970 K. Bittel, *Hattusha: The Capital of the Hittites*. Oxford.
- Boehmer
1967 R.M. Boehmer, "Havuzköy in Ostkappadokien", *Archäologischer Anzeiger* 1967/2, Berlin: 132-141.
- Cummer
1976 W. Cummer, "Iron Age Pottery from Akalan", *Istanbul Mitteilungen* 26, Berlin: 31-39.
- Cumont
1906 E. Cumont, *Studia Pontica* II. Bruxelles.
- Dönmez
1999 Ş. Dönmez, "Sinop-Samsun-Amasya İleri Yüzey Araştırması, 1997", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı* - II, Ankara: 513-536.
2000a Ş. Dönmez, "Sinop-Samsun-Amasya İleri 1998 Yüzey Araştırması", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı* - II, Ankara: 229-244.
2000b Ş. Dönmez, "Orta Karadeniz Bölgesi Yüzey Araştırması", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (Ed. Ö. Belli), Ankara: 330-334.

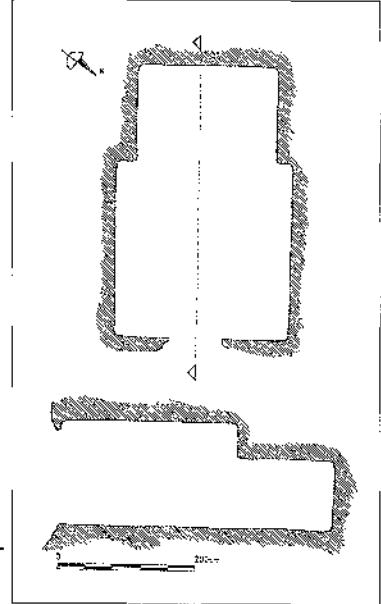
- Ertuğrul/Atasoy
1998 Ö. Ertuğrul ve S. Atasoy. "1996 Amisos Kazısı", *XIX.Kazı Sonuçları Toplantısı – II*, Ankara: 523-530.
- Kızıltan
1992 Z. Kızıltan. "Samsun Bölgesi Yüzey Araştırmaları", *Belleten* LVII/215, Ankara: 213-241.
- Kökten/Özgüç/Özgüç
1945 İ.K. Kökten, N. Özgüç ve T. Özgüç. "1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten* IX/35, Ankara: 361-400.
- Macridy
1907 Th.Macridy, "Une Citadelle Archaïque du Pont", *Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft* 12/4, Berlin:167-175.
1948 T. Özgüç. "Samsun Hafriyatının 1941-1942 Yılı Neticeleri", *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: 393-419.
- Olshausen/Biller
1984 E. Olshausen ve J. Biller. *Historisch-geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armenischen Reiches. Teil I. Untersuchungen zur historischen Geographie von Pontos unter den Mithridaten*. Wiesbaden.
- Özbal/Adriaens/Earl/Gedik
2000 H. Özbal, A. Adriaens, B. Earl ve B. Gedik. "Samsun-Amasya-Tokat İlleri Yüzey Araştırması", *15. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 47-54.
- Özbal/Pehlivan/Earl
2001 H. Özbal, N. Pehlivan ve B. Earl. "Durağan ve Bakırçay Arsenik Cevherleşmesinin Jeolojik, Mineralojik ve Kimyasal İncelemesi", *16. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 29-40.
- Özgüç
1971 T. Özgüç. *Demir Devrinde Kültepe ve Civarı*. Ankara TTKY.
1975 T. Özgüç. "Kululu Hakkında Yeni Gözlemler", *Anadolu (Anatolia)* XVII, Ankara: 1-18.
- Özsait
2000 M.Özsait, "Orta Karadeniz Bölgesi Yüzey Araştırmaları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (Ed.O.Belli), İstanbul: 335-341.
- Przeworski
1929 S. Przeworski. "Die Lage von Pteria", *Archiv Orientalni* I, Prag: 312-315.
- Schirmer
1994 W. Schirmer. "Göllüdağ 1992", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 237-242.
1996 W. Schirmer. "Göllüdağ 1993-1994", *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara: 335-344.
- Schmidt
1929 E.F Schmidt. "Test Excavations in the City of Kerkenes Dag", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* XLV, 221-275.
- Sevin
1998 V. Sevin. "Tarihsel Coğrafya", *Kapadokya*. (Ed. M. Sözen), İstanbul: 44-61.
- Summers
1997 G.D. Summers. "The Identification of the Iron Age on Kerkenes Dağ in Central Anatolia Dağ", *Journal of Near Eastern Studies* 56/2, 81-94.
- Summers/Summers
1995 M.E.F. Summers ve G.D. Summers. "Kerkenes Dağ 1993", *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 567-573.
1996 M.E.F. Summers ve G.D. Summers. "Kerkenes Dağ 1994", *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, Ankara: 99-122.

- 1997 M.E.F. Summers ve G.D.Summers. "Kerkenes Dağ 1995", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara: 331-358.
- 1998 M.E.F. Summers ve G.D.Summers. "The Kerkenes Dağ Project", *Ancient Anatolia*, Oxford: 179-194.
- 1999 G.D. Summers ve M.E.F.Summers. "Kerkenes Dağı 1997", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara: 121-151.
- Summers/Summers/Ahmet
1995 M.E.F. Summers, G.D. Summers ve K. Ahmet. "The 1995 Regional Survey at Kerkenes Dağ: An Interim Report on the Season of 1993 and 1994", *Anatolian Studies* XLV, London: 43-68.
- Summers/Summers/Baturayoğlu/Harmanşah/McIntosh
1996 F. Summers, G.D. Summers, N. Baturayoğlu, Ö. Harmanşah ve E.R. McIntosh, "The Kerkenes Dağ Survey: An Interim Report", *Anatolian Studies* XLVI, London: 201-234.
- Tezcan
1969 B. Tezcan. "1968 Göllüdağ Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi* XVII-2, Ankara: 211-215.
- 1992 B. Tezcan. "1969 Göllüdağ Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi* XXX, Ankara: 1-29.
- von der Osten
1929 H.H. von der Osten. *Explorations in Central Anatolia*. Season of 1926 (OIP V), Chicago.
- von der Osten/Schmidt
1930 H.H. von der Osten ve E. Schmidt. *The Alishar Hüyük Season of 1927*. Part I (OIP VI), Chicago.
- von Gall
1966 H. von Gall. Die Paphlogonischen Felsgräber. *Istanbuler Mitteilungen*. Beiheft I, Tübingen.
- 1967 H. von Gall. "Zu den kleinasiatischen Treppentenneln", *Archaeologischer Anzeiger* 82, Berlin: 504-527.
- Weimert
1984 H. Weimert. *Wietschaft als landschaftsgebundenes Phaenomen*. Die antike Landschaft Pontos. Eine Fallstudie, Frankfurt.

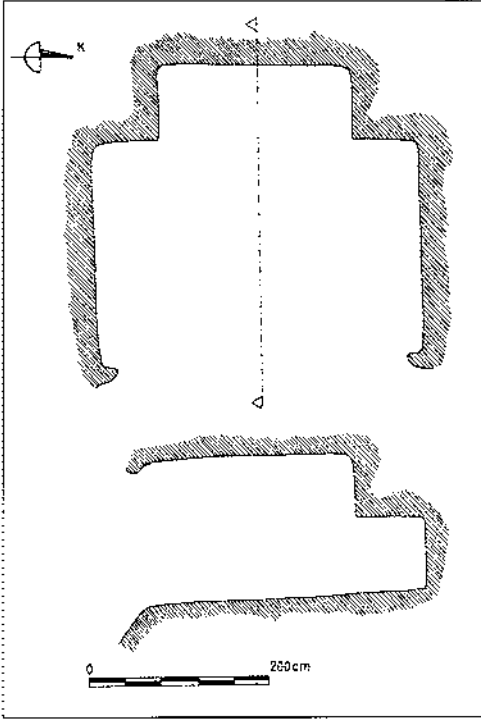

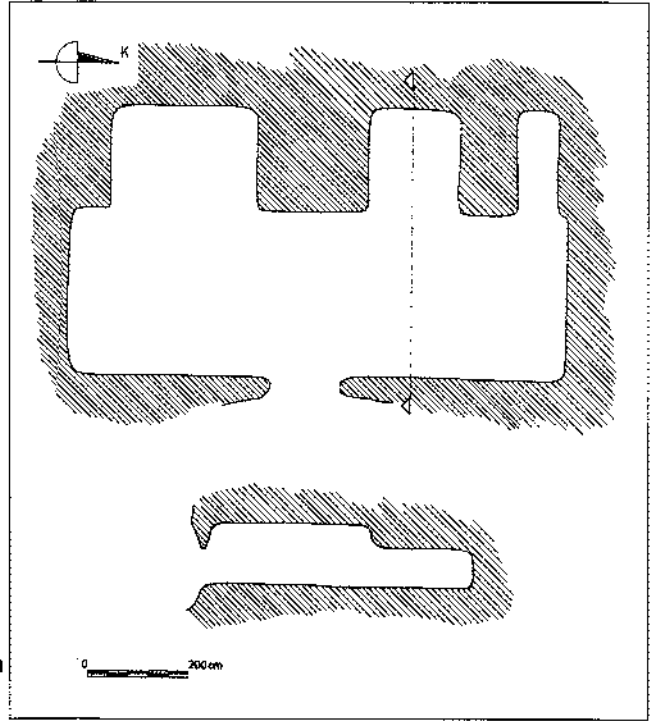
Çizim 2: Kavak Emirli Köyü, Kale Tepe'de bulunan Apollon kült yeri (yatır)

Çizim 3: Kalkanca Kaya Mezarı I, plan ve kesiti

Çizim 4: Kalkanca Kaya Mezarı II, plan ve kesiti

Çizim 5: Kalkanca Kaya Mezarı III, plan ve kesiti

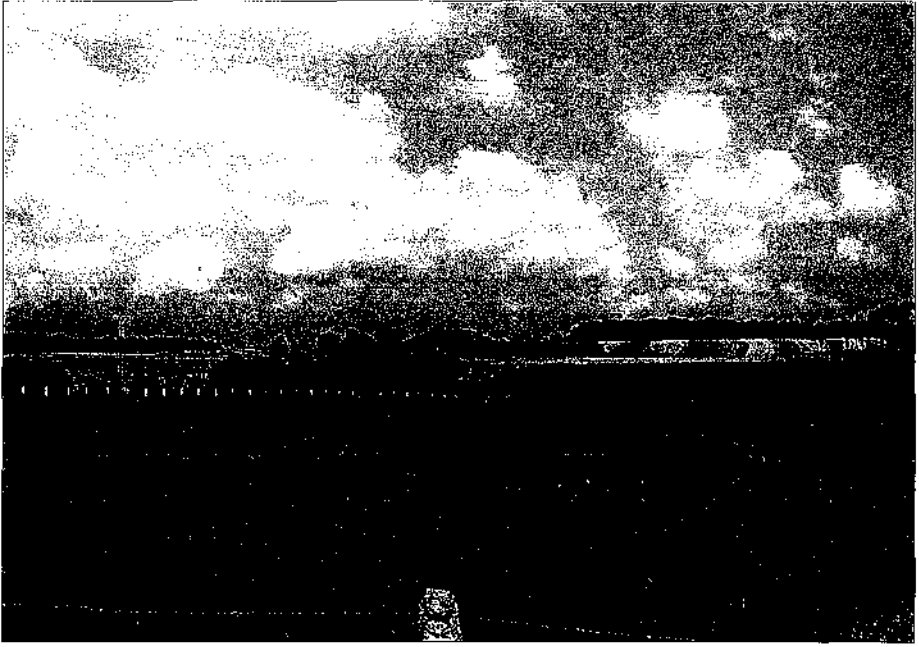
Resim: 1

Resim: 2

Resim: 3

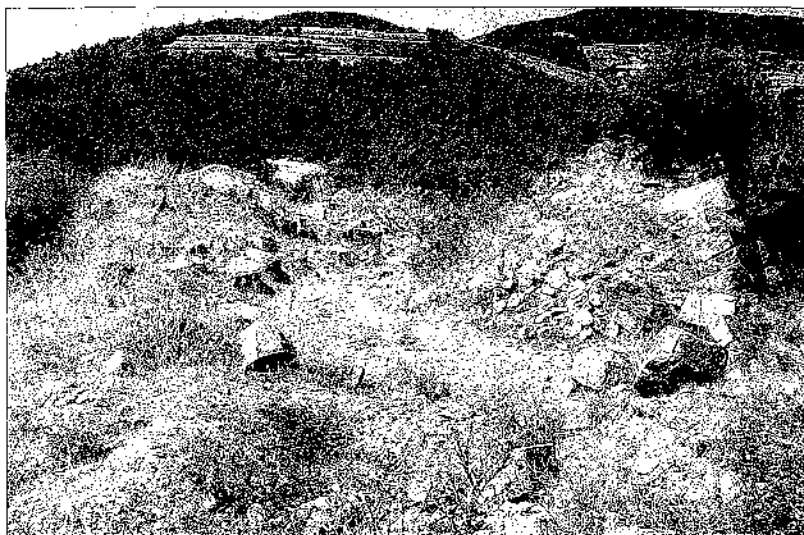
Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

Resim: 7

Resim: 8

Resim: 9

“GALATİA BÖLGESİ KALELERİ/YERLEŞMELERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI: ANKARA VE BOLU İLLERİ, 2000”

*Levent Egemen VARDAR**

Ankara çevresindeki, bilgileri çoğunlukla tarihsel verilere bağlı kalan antik çağ kale ve yerleşmelerinin arkeolojik değerlendirmesine yönelik, 1996 yılında başladığımız yüzey araştırmasına 2000 yılında da devam edilmiş, toplam 12 gün arazide çalışılmıştır. Çalışmada iki ilin (Ankara-Bolu), 7 ilçesinde, 12 antik alan incelenmiştir. Ayrıca, geçtiğimiz yıl bulunan ancak, planı konusunda yeterli bilgi elde edemediğimiz Üçem Kalesi'nin arazi ölçümleri "total station"la yapılmış olup, plan çizimleri "Autocad Acad 14" tekniğiyle elde edilmektedir. Yüzey araştırması, fiilen Levent Egemen Vardar (arkeolog), Nalan Akyürek Vardar (arkeolog), Jason DeBlock (arkeolog) ve Ali Vardar (şehir plancısı) tarafından gerçekleştirilmiştir.

2000 yılı araştırmaları ağırlıklı olarak Ankara'nın kuzeybatısındaki bölgede sürdürülmüştür (Harita: 1). İncelenen alanlar şunlardır:

- Örencik; Gerede Çayı kıyısı,
- Özbekler; Berçin Çayı yanı,
- Pazar; Mera Çayı Vadisi,
- Binkoz; Kirmir Çayı Vadisi'nde, Çeltikçi'nin doğusu (güney kıyı),
- Özköy; Kirmir Çayı Vadisi'nde, Çeltikçi'nin batısı,
- Çamlıdere; Alıç (Aliş) Dağı (1849 m.) kuzeyi,
- Akkaya Yaylası; Kavaklı Dağı (1983 m.) doğusu,
- Dağkalfat ve Yukarı Çavundur; Aydos Dağı (1900 m.) güneyi,
- Ovabağları ve Gökçebağ (Tiske); Balaban Dağı (batısı)-İlhan Çayı (doğusu) arası,
- Üçem II; Küre Dağı'nın güneydoğusu.

Bu alanlardan ikisi, Örencik ve Gökçebağ (Tiske) hakkında literatürde bilgilere rastlanabildiğinden, diğerlerinin çalışmalarımızla kayda geçtiğini düşünüyoruz.

ÖRENCİK

Bolu İli, Gerede İlçesi, Örencik Köyü'nün 1 km. güneydoğusunda, Gerede Çayı'nın güneyinde yer alır. Arkeolojik alan, 1120 m. yüksekliğindeki, birkaç kayalık tepe

* Levent Egemen VARDAR, Arkeolog, Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Kazılar Şubesi, 06100 Ulus / ANKARA
e-posta: levent.vardar@kult.gov.tr

ve arasındaki kesimde bulunmaktadır. Asar Tepe olarak adlandırılan alan, Dr. Richard Leonhard'ın 1903 yılı gezisinde Çalışlar Köyü'nün Asarkayası olarak incelenmiştir¹. Gerede Çayı, alanı, doğusunda 50 m. kuzeyinde 200 m. kadar yakından çevreler. Esasen çayın kuzey yamacında, bugün köy evleri arasında kalan alanda da yüzeyde seramik kalıntıları görülebilmektedir. Köyde birden fazla tümülüs bulunduğu, gene köyün kıyısı yakınında bulunan ve tümülüslerden birkaç yüz metre uzakta görülen adak sütunlarından anlaşılabilmektedir.

Çayın güneyindeki alanda, kıyıya en yakın kayalık üzerinde, çaydan 50 m. kadar yüksekte, en iyi korunmuş kalıntılar izlenebilir (Resim: 1). Kayalığın doğu yanında, 5 m. ye yaklaşan yüksekliği ve yaklaşık 15 m. eniyle bir geç dönem suru, iyi korunmuştur (Resim: 2). Yukarıda bu duvarın kalınlığı 0.80 m.den az değildir. Bu duvarın 0.80 m. gerisinden başlayan ikinci bir duvar ile oluşan mekan, bir kule işlevinde olmalıdır. Sur izleri kısmen güney ve kuzey yarlarda izlenebilmektedir. Yer yer kayaların tıraşlanarak sur temeli olarak hazırlandığı anlaşılmaktadır. Tepe üzerinde ve sur içinde kalan alan, 20x15 m. kadar olup, kaya grupları, hareketi ve kullanımı belirler. Kalenin tüm çevresi sarp kayalık olduğundan, savunma bakımından çok avantajlıdır. Ancak doğu yan, görece kolay ulaşılabilir. Kayalığın güneyinden doğusuna doğru yol olarak kullanılabilecek bir rampa belirlenmiştir. Bu rampa, doğuya, mevcut duvarın altındaki kayaların arasına kadar sürmektedir. Bu bölümde izlenen duvar temelleri ile bir düzenleme yapıldığı anlaşılmaktadır. Kalenin girişi de, bugünkü ziyaretçilerin kullandığı kuzeydoğu köşedeki giriş yakınında olabilir.

Kale içinde birkaç mekana ait kalıntılar görülebilir. Bunlardan en belirgin olanı, kuzey yanda, 2.50x2.70 m. boyutlarındaki sarnıçtır. Üzerinde kale bulunan bu kayalığın 100 m. kadar güneybatısındaki tepe üzerinde de sur izlenimi bırakan, yaklaşık 30x50 m. boyutlarında, kabaca dikdörtgen planlı bir duvar kalıntısı izlenebilmektedir. Bu tepede ve görece aşağıdaki kale arasındaki alanda, yer yer yoğun seramik kalıntıları izlenebilmektedir. Bu alanda, iki ayrı yerde, güneye yönelik, mağara olarak da adlandırılabilir kaya oyukları dikkat çekicidir. Yüzeyde görülen obsidiyen örnekler ise tarafımızdan tarihlendirilememiştir. Bizans Dönemi içine tarihlenebilecek kale dışında, Roma ve Demir Çağına ait seramik kalıntılarla hem bu kesimin, hem de çayın kuzeyinin, doğu-batı doğrultusundaki Gerede Çayı ve vadisinin yarattığı güzergah üzerinde, sürekli, geniş ve önemli bir yerleşim alanı olduğu saptanabilmektedir.

ÖZBEKLER

Kızılcahamam İlçesi, Özbekler Köyü'nün batısındaki 1323 m. rakımlı tepe üzerindedir. Köyün kuzeyinden güneyine doğru akan Berçin Çayı, bu kesimde dar ve derin bir vadi oluşturmaktadır. Eski E5 olarak bilinen Ankara-İstanbul karayolu bu vadiden geçmektedir. Öte yandan bu vadiye dik, batıya yönelik, gene sarp ve dar bir vadi, köyün güneyinde birleşmektedir. Bu vadiden ise Kızılcahamam-Çamlıdere ulaşımı sağlanmaktadır. Bu kesişen iki vadinin kuzeybatı köşesinde yer alan tepenin, çevresindeki akarsulardan yüksekliği 300 m.dir. Tepe, tüm yönlerden sarp olmak üzere, konik biçimlidir. Araçla ulaşımı mümkün olmayıp, bu mesafenin yorucu bir tırmanışla kat edilmesi zorunludur. Yöre ormanlıktır, tepenin güney yamacı meşelikken, kuzeyi, yoğun olmak üzere çamdır. Tepe, çevrenin en yüksek noktalarından biridir (Resim: 3).

Tepe üzerinde doğu-batı doğrultusunda, yaklaşık 200 m. uzunluğunda ve 5 dönüm büyüklüğünde düz bir alan savunma amacıyla düzenlenmiştir. Bu alanın çevresinin tüm yönlerde çok dik olduğunu tekrar belirtmek yararlı olur. Düzlüğün batı yanında 10 m.lik bölümü sanki rezerve bırakılmıştır. Batı yamacına bu mesafede tepenin genişliği 15 m. kadardır. Bu noktada 0.90 m. yüksekliğinde, 2.20 m. eninde ve saptanabildiği kadarıyla 8.50 m. uzunluğunda, 1-1.5 m. boyutlarında, iri dörtgen blokların kullanıldığı bir sur karşımıza çıkar. Surun güney yanda devam ettiği, yamaca yıkılmış du-

1 Leonhard Richard, *Paphlagonia Reisen und Forschungen im Nördlichen Kleinasien*, Berlin 1915, s. 148.

var kalıntılarından ve temel izlerinden anlaşılabilmektedir. Batı surunun 80 m. ötesinde doğu suru izlenebilir. Ancak bu surun 15-20 m. doğusunda da 2. bir sur ile bunun doğu köşesinde yarı yuvarlak bir kule de belirlenmiştir. Kulenin çapı 2.20 m. olarak tespit edilebilmiştir. Kule, yaklaşık 4-5 m. lik bir eğim üzerine inşa edilmiştir. Bu bakımdan yapıya direnç kazandırmak üzere yapılmış, iç içe en az iki yarı yuvarlak planlı temel ve payanda kalıntıları izlenebilir. Kuleye bağlı bu dış surun 3-4 m.lik bir bölümü belirgin olup, bitişindeki kayaya entegre edilmiştir. Bu yanda, 4-5 m. uzaklığındaki kaya grupları birbirlerine duvarla bitiştiler ve belirli geçitlerden geçmeye yönlendirilerek, savunmanın takviye edildiği anlaşılmaktadır. Kule, doğu yönde olmak üzere, önünde birleşen vadileri ve onlar üzerinden sağlanan trafiği, en etkili biçimde kontrol edebilmektedir. Kulenin, tepe üzerindeki dik eğimin başladığı yere değil de, önünde yaklaşık 25 m.lik bir düzlük bırakılarak, kısmen geriye yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu, güçlü kulenin, aşağıdan görünmemesi suretiyle saklanması teminen, bu yönden yaklaşabilecek düşmana kötü bir sürpriz hazırlığından başka bir nedenle yapılmamış olmalıdır. Yaklaşık 1500 m² lik kale iç alanı yoğun bir bitki örtüsü ile kaplıdır. Belki de bu nedenle maalesef yüzeyde seramik görülememiştir. Kalenin planı üzerindeki çalışmaların tamamlanmasının ardından, benzerleri ile karşılaştırılması suretiyle yapının tarihlendirilmesi mümkün olabilecektir.

PAZAR

Kızılcahamam İlçesi, Pazar Beldesi'ne 3 km. uzaklıkta, E5'e 1 km. mesafede, Pazar yolunun kuzeyindeki yamaçlar üzerinde yaklaşık 1050 m. rakımdadır. Ankara-İstanbul karayoluna paralel akan ve Kurtboğazi Baraj Gölü'nü besleyen Mera Çayı'na 1 km. uzaklıkta ve çaydan yaklaşık 100 m. yüksektedir. Mevcut durumda baraj gölü kuyruğuna 2 km. mesafededir (Resim: 4). Kayalık tepe üzerinde, köşe yapmaksızın, kavisli hatlarla devam eden, yuvarlatılmış üçgen planlı bir kale belirlenmiştir (Çizim: 1). Kale, güneyine, şimdiki baraj gölüne yöneliktir. Yapının inşasında, özellikle güney ve batı yanlarda yer alan kaya gruplarından yararlanılmıştır. Kayalık dışındaki bölümlerde sur duvarı, planı elde edilebilecek kadar iyi korunmuştur. Yapıyı çevreleyen sur duvarının eni, batı yönde 2.20 m. olarak belirlenmiştir. Batı yandaki kayalık ile kuzey "köşe" arası yaklaşık 15 m. kadardır. Bu bölümün ortasındaki 2 m.lik kesinti bir olasılıkla kapı olarak değerlendirilebilir. En kuzeyde ise, batı yanı 1.90 m., doğu yanı 2.40 m., arası ise 5.00 m. uzunluğunda, yanların dik açılı ile birleştiği, kabaca dörtgen bir kule belirlenmiştir. Bu kuleden itibaren, görece uzun olan ve güneydeki kayalığa ulaşan, doğu yandaki kuzey-güney duvarı, yaklaşık 30 m. kadardır (Resim: 5). Kalenin, güney yana doğru artan genişliği ise 15 m. den az değildir. Güney yanda ise surun avantajını kayalar sağlamaktadır. Bu yapının tarihlendirilmesi de, planı ile ilgili çalışmaların tamamlanmasının ardından, benzerleri ile karşılaştırma suretiyle mümkün olabilecektir.

BİNKÖZ

Kızılcahamam İlçesi, Binkoz Köyü'nün 750 m. güney-güneybatısındadır. 1249 m. rakımlı olup, doğusundaki Balık Deresi'nden 50-60 m. yüksekliktedir. Böylelikle 3.5 km. güneydoğusunda kaldığı Kırmır Vadisi'ni 400 m. yukarıdan izlemektedir. Öte yanda doğusu, 3 km. uzakta Balaban Dağ silsilesinin 1690 m. yüksekliğindeki tepeleriyle çevrilidir. Tepenin kuzey yamacı yoğun çamlıktır. Tepenin üzeri yüksek olmayan ve yüzeyde kalacak biçimde kayalıktır. Yapı taşları ile biçimlendirilmiş belirgin bir mimari izlenememekle beraber, yer yer kaya yüzeyinin biçimlendirildiği izlenimi edinilmiştir. Yüzeyde çok az miktarda, devirleri açıkça belirlenemeyen seramik görülmüştür.

ÖZKÖY

Güdül İlçesi, Özköy'ün 1.5 km. güneybatısındadır. 909 m. rakımlı, geniş tabanlı bir konik tepe/kayalık üzerindedir. Kırmır Çayı'nın önemli bir kolu olan ve kuzeyden gelip batısından geçerek güneye akan Süvari Çayı'na yaklaşık 1 km. uzaklıktadır (Resim: 6).

Çaydan yüksekliği 200 m.den azdır. Ulaşımı görece kolay olan güneyden ise 100 m. civarındadır. Böylece bu yönde eğim yarı yarıya azalır. Kale, bölgenin en yüksek noktası olan 2400 m. rakımlı Koroğlu Dağı'na kuş uçuşu 40 km.lik bir mesafededir. Koroğlu Dağ sisilesi üzerinde Süvari Çayı'nın kuzey-güney doğrultusunda yarattığı vadinin, doğu-batı yöndeki Kırmır Vadisi ile birleştiği, bir tür kavşak üzerinde yer alır.

Kale, en üstteki kayalık üzerindedir. Kuzeyden, batı ve doğu yönlerine uzayan, hilaal biçimli kayalığın güney yanı açıktır. Ancak doğu-batı doğrultusunda güney yöndeki bu açıklığın, yaklaşık 50 m. uzunluğunda bir duvar ile kapatıldığı anlaşılmaktadır. Bu duvarın ortasındaki yaklaşık 20 m.lik bölümü görülebilir. Yer yer iri blokların kullanıldığı duvarda bu blokların boyutları 1.40 m. uzunluk, 0.9 m. genişlik ve 0.5 m. yükseklik olarak ölçülmüştür. Bu duvarla gerideki kayalık arasında seramik örnekler görülebildiği gibi, kayalık üzerindeki alanda da seramik kalıntılara rastlanmıştır.

ÇAMLIDERE

Çamlidere İlçesi'nin 2 km. güneydoğusundaki 1521 m. rakımlı, Erenler Tepe mevkiindedir (Resim: 7). 1849 m. yüksekliğindeki Aliç (Aliş) Dağı'nın kuzeyinde yer alır. Çevresinin en yüksek noktası olduğundan, tepe üzerinde çeşitli antenler de inşa edilmiştir. Çamlidere'ye kıyasla 200-250 m. yüksek olmakla birlikte, aracın bırakıldığı yayla yolundan itibaren en az 50 m.lik bir tırmanış yeterlidir. Tepe, yoğun olmamakla beraber ormanlık alan içindedir. Tepenin doğu yanında, kısmen kayalık üzerinde, planı çok belirgin olmayan bir yapı/kule kalıntısı olabilecek duvar temelleri/taşları izlenmiştir. Bu alanın gerisinde, batıya yönelik olarak da ikinci bir mimari düzenlemeden söz edilebilir. Seyrek olmakla beraber, karakteristik olmayan seramik örnekler görülmüştür.

AKKAYA YAYLASI

Çamlidere İlçesi, Akkaya Köyü'nün 1.5 km. kuzeybatısındaki 1080 m. rakımlı tepe üzerindedir. 1983 m. yüksekliğindeki Kavaklı Dağı'nın 1 km. doğusunda yer alır. Doğusunda, eski Kurt Çayı ve Vadisi, günümüzde Bayındır Baraj Gölü alanının batı ucu bulunur. Bu bakımdan kale, güneyde yer alan doğu-batı doğrultusundaki Kırmır Vadisi'nden, Çeltikçi'den itibaren kuzeye dönen vadinin, batıya yönelen devamını ve nihayetini kontrol eder niteliktedir (Resim: 8). Kale, Akkaya Yaylası'ndaki evlere 500 m. mesafede, yaklaşık 40 m. yüksekliğinde, üzeri çok yoğun ormanlık bir tepe üzerindedir. Kalenin bu haliyle çevreden görülmesi olanaksızdır. Zaten oldukça sakin bir bölgede yer alan kalede, kolaylıkla kaçak kazı yapılabilir. Gerçekten de bugüne kadar incelediğimiz alanlar içinde en iyi korunmuş kalede, maalesef kaçak kazı tahribatlarının izlerini de gördük. Yapının ana özellikleri hakkında bilgi edinilebilmiştir. Yapı yaklaşık 25 m. çapında, kavislerle yuvarlağa yakın bir plan göstermektedir (Çizim: 2). İri ve orta boy taşların harç kullanılmaksızın örüldüğü duvarların genişliği, ortalama 2.00 m.den fazladır. Bu sur gövdesi, yine ortalama 2.00 m.den yüksek seviyede ayakta kalmıştır (Çizim: 3; Resim: 9). Surun 6.00 m. kadar dışında, tüm yapıyı çevreleyen ikinci bir sur daha bulunmaktadır. İki sur arası, adeta bir hendek biçiminde hazırlanmıştır. Kalenin ana/anıt-sal girişi batı yönündedir (Resim: 10). Bu görkemli kapıda özel mimari düzenlemelere gidildiği, özel biçimli mimari elemanlardan anlaşılmaktadır. Surun üzerinde, tam karşıda kalmak üzere, doğuda bir ikinci kapı, tali bir niteliktedir. Bu kapının dış yandaki 0.60 m. genişliği, sur genişliğince içeriye doğru artarak, içeride 1.20 m.ye ulaşır. Ana surun dışındaki ikinci sur üzerinde de doğu güneydoğu yönde, lento ve söveleriyle ayakta bir kapı bulunmaktadır. Ana sur üzerinde kule veya payanda işlevinde olabilecek, her yönde ve çok sayıda destek izlenmiştir. İlk değerlendirmeler kapsamında yapının Roma Döneminde, belki sonlarına doğru yapılmış olduğu ve izleyen dönemde de kullanılmış olabileceği düşüncesi öne çıkmaktadır.

DAĞKALFAT

Çubuk İlçesi, Dağkalfat Köyü'nün doğusundaki 1432 m. rakımlı tepe üzerindedir. Tepe, 1900 m.lik Aydos Dağı'na 10 km. mesafede olup, güney yamacında yer almak-

tadır. 50 m. yüksekliğindeki konik tepe, kayalık olmakla beraber, güneyi dışında yoğun çamlıktır. Tepenin doğu yamacında 1995 yapımı bir türbe yer almaktadır. Ayrıca tepenin en üstünde, antik yapı taşları ile oluşturulduğu anlaşılan bir yatır bulunmaktadır. Üzerindeki ağaçta dilek/adak amacıyla asılmış bağlar bulunmaktadır. Tepe, bu tür bir ziyaretle birlikte, yerlilerince piknik alanı olarak da kullanılmaktadır. Tepenin özellikle doğu ve batısında derin bir görüş bulunmaktadır. Yatırın bulunduğu en üst noktadan doğuya eğimli yamaçta, antik dönemde kullanıldığı anlaşılan bir yapıya ait duvar kalıntıları ile bu duvara ait, boyutları 1 m. den az olmayan, iri blok taşlar belirlenmiştir. Yıkıntılarının durumundan, tepenin doğu yanında kalın bir duvar ile olasılıkla bunun üzerinde yer alan bir kule varlığından söz etmek olasıdır. Ancak tepenin diğer yanlarında duvarların devamı izlenememiştir. Yüzeyde pek karakteristik olmayan, çok az seramik gözlemlenmiştir.

YUKARIÇAVUNDUR

Çubuk İlçesi, Yukarıçavundur Köyü'nün 1.5 km. doğusundaki, engebeli bir arazi arasında, 1370 m. rakımlı tepe üzerindedir. Tepe, doğusundaki dere yatağından 70-80 m. yüksekliğinde konik biçimlidir. Ulaşım güneyden kolay olup, bu yönde yüksekliği 20 m. den fazla değildir. Tepe üzerinde yaklaşık 25x45 m. boyutlarında bir alanda yoğun seramik buluntular izlenmektedir. Bu bakımdan alanın kaleden ziyade höyük olarak adlandırılması yerinde olacaktır. Roma ve Bizans Dönemine tarihlenebilecek örneklerin yanı sıra, daha erken evrelere ait seramikler de gözlemlenmiştir. Alan, literatürde bilinen² kale olmayıp, onunla karıştırılmaması gerekir.

OVABAĞLARI

Ayaş İlçe merkezinin 2 km. batısındaki Ovabağları mevkiinde, 860 m. rakımlı tepe üzerindedir. Doğu ve kuzeyinden geçen Ayaş Çayı'ndan 60 m. yüksekliğindedir. Güneyden ise yüksekliği 15-20 m. kadar olup, ulaşımı kolaydır. Tepe üzerinde genişliği 50 m. yi aşmayan uzunlukta bir duvar, en yüksek noktadaki düzlüğü çevrelemektedir. Bu duvar, kısmen doğu, özellikle güney, kısmen de güneybatı yönde koruna gelmiştir. Diğer bölümlerde ise yer yer izlenebilmektedir. Yüksekliği, en iyi korunmuş kesimlerde 0.40 m. kadardır. Surun enini tespit etmek mümkün olmamıştır. Harç kullanılmadan, orta büyüklükteki çeşitli taşlardan, kabaca işlenerek, kuru teknikle inşa edilmiştir. Ancak iç alanda, moloz taşlı ve harç kullanılarak inşa edilmiş mekanlar görülebilmektedir. Yüzeyde görülen seramik buluntuların da katkısıyla, Roma ve Bizans dönemlerine tarihlendirmek olasıdır.

GÖKÇEBAĞ

Ayaş İlçesi, Gökçebağ Köyü'nün birkaç yüz metre kuzeydoğusunda, yaklaşık 1150 m. rakımlı yamaç üzerindedir. Batısında kalan yamaçların en yüksek kesimleri 1420-1440 m. kadardır. Eski adıyla Tiske olan köyün yakınlarındaki kale, literatürde zikredilmekle beraber³, üzerinde henüz bir çalışma gerçekleştirilmemiştir. Kale yerlilerce Kedikalesi olarak adlandırılmaktadır. Yapı, planı elde edilebilecek kadar korunmuştur. En iyi korunmuş kısmı kuzeydoğu yandaki eğimdedir. Bu kesimde yüksekliği 2.00 m. yi aşmaktadır. Diğer bölümlerde ise ancak temel seviyesinde izlenebilmektedir. Yayıda görülebildiği kadarıyla oldukça iri, örneğin 1.15 m. boyunda dörtgen bloklar kullanılmıştır. Bu bakımdan oldukça geniş ve sağlam bir duvar niteliğindedir. Genel planı yuvarlatılmış üçgen biçimindedir. Saptanabildiği kadarıyla yaklaşık olarak boyutları, kuzeybatı yanı 30 m., doğu-batı yanı 26 m. ve doğu-kuzey yanı 25 m. den az bir uzunlukta. Kapı ise güneye bakan yan üzerinde açık bir biçimde belirlenebilmiştir. Kapı, bu

2 Selke Klaus, *Tabula Imperii Byzantini 4 Galatien und Lykaonien*, Wien 1984, s. 244.

3 Selke Klaus, *Tabula Imperii Byzantini 4 Galatien und Lykaonien*, Wien 1984, s. 235.

kenarın nerdeyse tam ortasında yer almıştır. Kapı genişliği 0.70 m. olarak ölçülmüştür. Ancak, güney surunun, kapının batısında kalan yarısı, doğudaki yarıya göre 1 m. kadar ileri çıkartılmıştır. Böylesi bir mimari tasarım özelliği, kapının güneyden yaklaşanlar için gizlenmiş olabileceği anlamına gelebilir. Güneybatı köşede, ana surun dışında, 5 m. kadar ileride 2. bir köşenin varlığı da anlaşılabılır. Yapı, bu özelliği ile Hisarlıkaya'ya benzemektedir. Yüzeyde seramik örneklerle az sayıda rastlanmıştır.

ÜÇEM II

Bala İlçesi, Üçem, Büyükboyalık ve Küçükboyalık köylerinin kuzey ve batısında kalan ve geçen yıldı yüzey araştırmamız sırasında tespit edilen⁴ 1340 m. rakımlı Kale Tepe'nin 500 m. kuzey-kuzeydoğusunda ikinci bir kale saptanmıştır. Kalenin üzerinde bulunduğu tepe, 1555 m. yüksekliğindeki Küre Dağı'nın doğusunda yer almakta olup, doğusundaki Kızılırmak'a yaklaşık 15 km. mesafededir. Kale, Küçükboyalık'a 1750 m. kadar uzaklıktadır. 1310 m. rakımlı kale, köylerden 200-250 m. kadar yüksektedir. Kale, özellikle Kızılırmak yönünde, doğu ve güneyde geniş ve derin bir görüşe sahiptir. Kalede ve tepede bir bitki örtüsü bulunmayıp, çıplaktır.

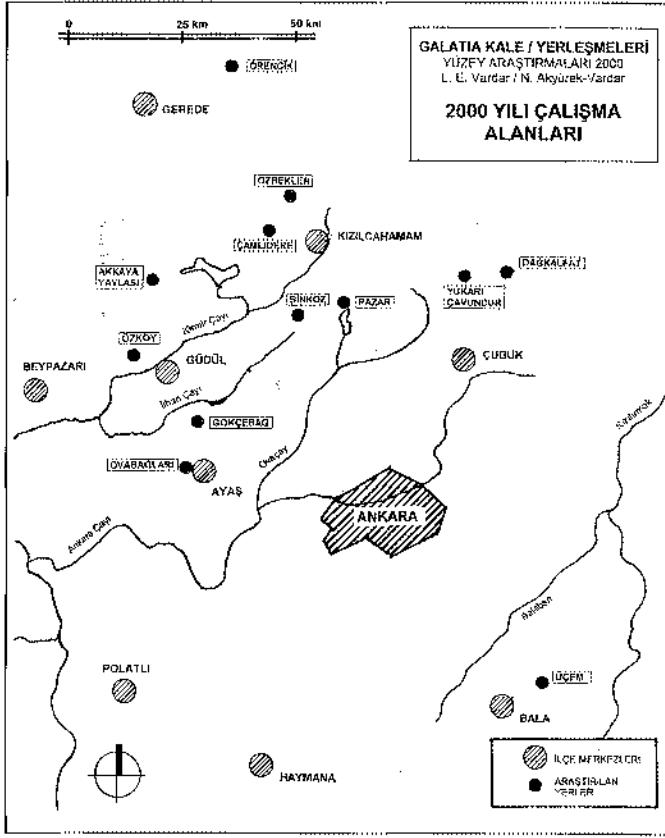
Tepe üzerinde, yaklaşık 30 m. çapında, kabaca oval planlı bir alan, surla çevrilidir. Uzunca kenarlar doğu ve batı yanlardadır. Sur kavislidir, dik köşe yapmaz. Yapıda çoğunlukla orta boy sayılabilecek taşlar, fazlaca biçimlendirilmeden kullanılmıştır. Temellerde, 1 m. ye yaklaşan boydaki blokların kullanıldığı görülmüştür. Sur, planı elde edilebilecek kadar iyi korunmuştur. İki, üç taş sırası yüksekliğindeki duvar yer yer izlenebilmektedir. Güneybatı yanı görece yüksek olup, hafif bir eğimle doğuya inmektedir. Bu yüksekçe bölümde, güneybatıya yönelik bir yarı yuvarlak kule dikkati çekmektedir. Batı yanın yaklaşık ortasında, taban genişliği 2.90 m. olan bir ikinci kuleyi, kuzeybatı köşede bir üçüncüsü destekler. Bu son iki kule arasında 1.44 m. genişliğinde ve 1.70 m. derinliğinde bir kapı belirlenmiştir. Yapı, bu özellikleriyle, 1996 yılı araştırmamızda incelediğimiz Dikmenkale/Boypazarı⁵ ile yakın bir benzerlik içindedir. Batı yandaki kavisli surun ortasında da bir ikinci kapı varlığı saptanabilmektedir. Bu yanda, kuzeydoğuya yönelik bir kulenin olası varlığından da söz edilebilir. Kalenin iç alanındaki dağınık taşların herhangi bir yapıyla ilişkisi henüz belirlenememiştir. Bu savunma yapısı, 500 m. yakındaki, geçen yıl incelenen kaleden olasılıkla daha erken bir evreye aittir.

Sadece ekibimiz değil, arkeoloji çevreleri de değerli bir üyesini, Nalan Akyürek Vardar'ı (Resim: 11), 21 Mayıs 2001'de kaybetti⁶. Anısı, çalışmalarımıza destek olacaktır.

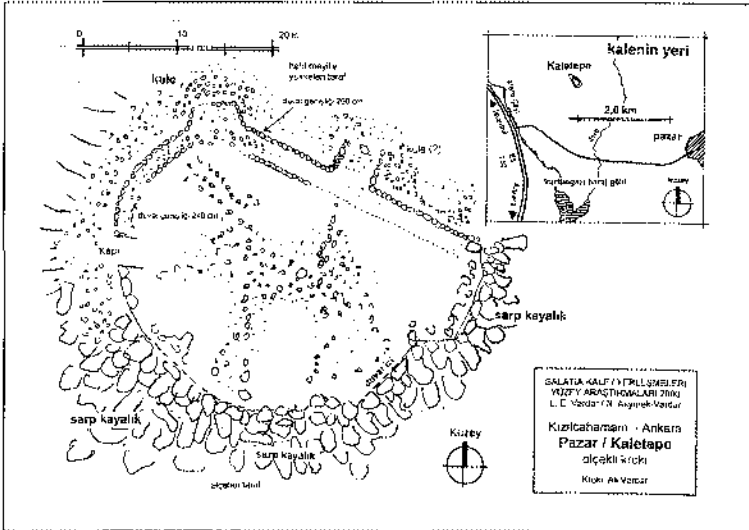
4 Vardar L. F.- Akyürek Vardar N., 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, Kültür Bakanlığı, Ankara 2001, s. 240.

5 Vardar L. F.- Akyürek Vardar N., XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I. Cilt, Kültür Bakanlığı, Ankara 1998, s. 246.

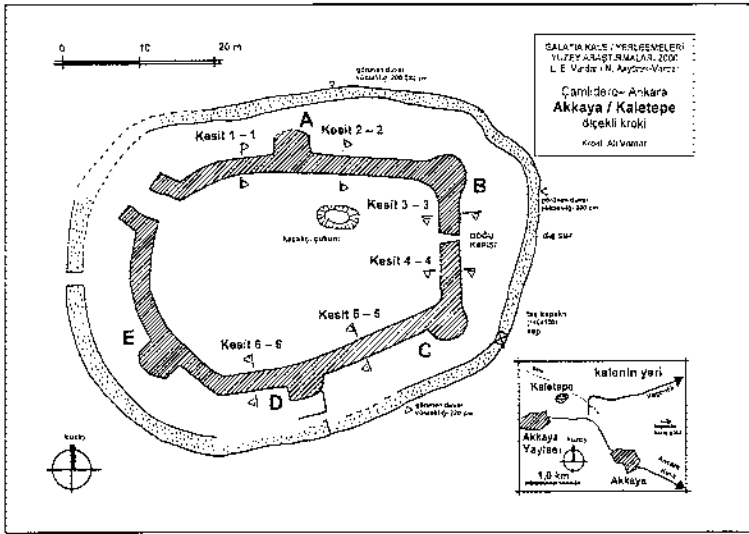
6 Galata projesini 5 yıldır birlikte gerçekleştirdiğimiz Nalan Akyürek Vardar, Türkiye'de arkeolojiye duyarlılığı arttırmak ve meslek onuru için ölene dek "Çaştı; b'çok gence bu sevgiyi aşıladı. Ankara Karşıyaka Kabristanı, H-3 ada, 71B. parselindeki mezarın n taşında "so hep öğündüğü mesleği olan "arkeolog" yazmaktadır.

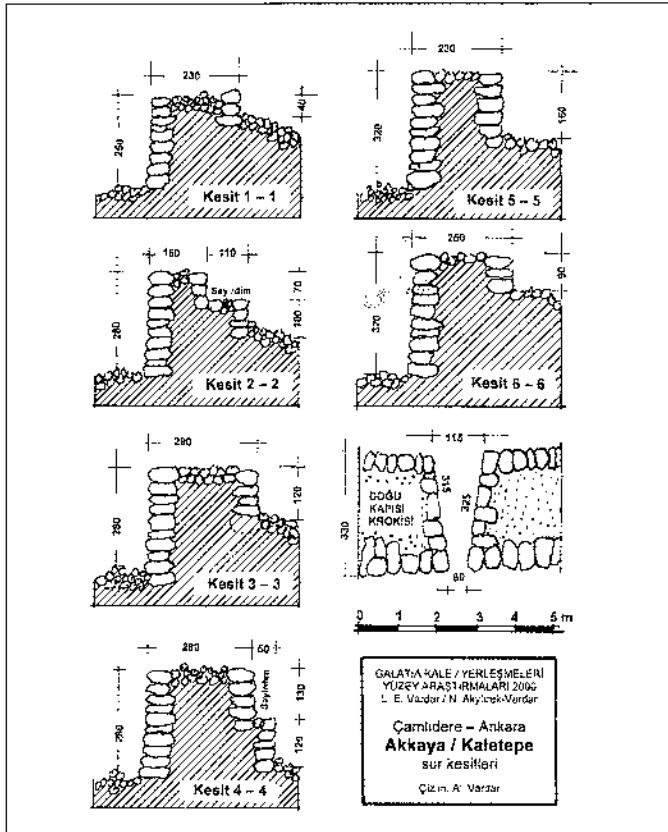
Harita 1: Çalışma alanları

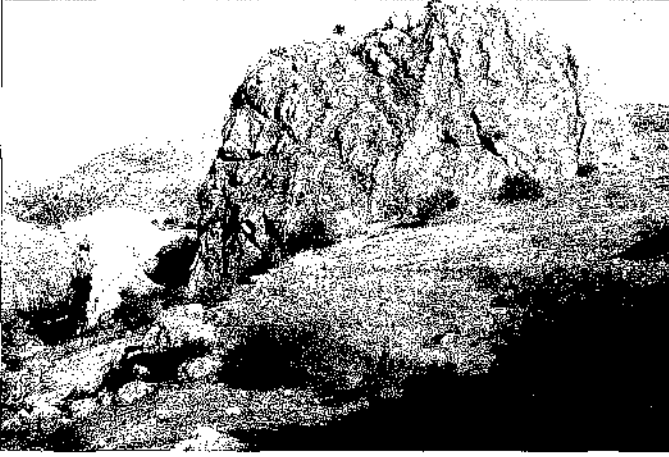
Çizim 1: Pazar/Kaletapo krokisi

Çizim 2: Akkaya Yaylası/Kaletepe krokisi

Çizim 3: Akkaya Yaylası/Kaletepe sur kesitleri

Resim 1: Gerede-Örencik/Asar-tepe, doğuya bakış

Resim 2: Gerede-Örencik/Asar-tepe, geç dönem suru

Resim 3: Kızılcahamam Öz-bekler, güneydoğudan görünüm

Resim 4: Kızılcahamam Pazar/Kaletepe kuzeyden görünüm

Resim 5: Kızılcahamam Pazar/Kaletepe doğu suru

Resim 6: Gdl zky kuzeye,
Sivri ayı'na bakış

Resim 7: amlıdere renler-tepe
güneydoğudan gr-
nm

Resim 8: amlıdere Akkaya
Yaylası E Burcu ve g-
ney suru

Resim 9: amlıdere Akkaya
Yaylası, batı suru ve E
Burcu

Resim 10: amlıdere Akkaya Yay-
lası, arma kapı

Resim 11: Nalan Akyürek Var-
dar (19.12.1961-
21.05.2001)